

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र प्रथमकाण्डस्थोदिपपपाठकमारभ्य तृतीयपपाठकस्याप्तमानुवाकान्तः

प्रथमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

वी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः १९१३

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् " महादेव चिमणाजी आपटे " इत्यभिधेय-
महाभागव्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेषमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६२ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४० ।

(अस्मै सर्वे अधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायचीकृताः) ।

मूल्यं रूपकचतुष्टयम् (४) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW

Acc. No. ~~1892~~ 1893

Date 25. 8. 66

Call No. Sa2v22/424 Aga Tai/Aga

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता-

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

आदिमं काण्डम् ।

(सप्त प्रथमपपाठके प्रथमोऽधुवाकः)

(भाष्यकारोपवीतवातः)

(* गजवदनमचिन्त्यं लोहणदन्तं त्रिनेत्रं

बृहदुदरविशेषं भूतराजं पुराणम् ।

अमरवरसुपूज्यं रक्तवर्णं सुरेशं

पशुपतिमुत्तमीकं विघ्नराजं नमामि ॥ १ ॥

मूलाधारे चतुष्पदे पद्मकिङ्कलकशोभिते ।

दाडिमीकुसुमप्रस्थे वरुणादित्यसंनिभे ॥ २ ॥

मगराख्ये कुण्डलीचके पूजयेत्परमेधरीम् ।

अङ्कुरां चाक्षसूत्रं च पाशनुस्तकधारिणीम् ।

मुक्ताहारसनायुक्तां देवीं ध्यायेच्चतुर्भुजाम् ॥ ३ ॥

कपिलैस्तटमुदञ्चत्कर्ममयीन्द्रिनाक्षं

विवृतवदनविद्युज्जिह्वमुत्कल्लभासम् ।

अरिद्रकरमुग्धं योगपट्टाङ्गजानु-

स्थितकरमरुणाङ्घ्रिं श्रीगृसिंहं नमोऽस्मि ॥ ४ ॥

नमामि विष्णुं विधियज्ञरूपं सरस्वतीं चापि तदीयपिङ्गाम् ।

त्रैविद्यब्रह्मन्त्रिवदुषो गुरुं ध + बौधायनाचार्यपदद्वयं च ॥ ५ ॥)

* अनुभिद्धान्तर्गतो ग्रन्थः सः पुस्तके नास्ति । + पुस्तकेषु प्रायो यत्र यत्र बौधयन-
पदमागतं तत्र तत्र कचिद्बौधायनेति कचिच्च बौधायनेत्युभयविधं वर्तते । अस्मान्निस्तु सर्वत्र
बौधायनेत्येकविधमेव स्थापितम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपकमे

यं नत्वा छतृछत्वाः स्युस्तं नवापि मजाननम् ॥ ६ ॥

यस्य निःशस्त्रं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभूरम् ॥ ७ ॥

तत्कटाक्षेण तद्वपे दधद्वुच्छमहीपतिः ।

अन्वशान्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ८ ॥

* स माह नृपतिं राजन्सायणार्थो ममानुजः ।

सर्वं वेत्त्येव वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥ ९ ॥

इत्युक्तो माधवार्येण परियुक्तमहीपतिः ।

अन्वशान्सायणार्थं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ १० ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्येयपतिसंग्रहात् ।

कृपाकृमाधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणं कल्पसूत्रं द्वे मीमांसा व्याकृतिं तथा ।

उदाहस्याथ द्वैः सर्वैर्वेदार्थः स्पष्टमीयते ॥ १२ ॥

ननु कोऽर्थं वेदो नाम किं च तद्वक्षणं के वा तस्य विषयसंबन्धप्रयोजनाधि-
कारिणः कथं वा तस्य प्रामाण्यं न स्वत्वेऽस्मिन्सर्वस्मिन्सति वेदो व्याख्यान-
योग्यो भवति । अत्रोच्यते—इदं प्राप्स्यनिष्ठपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो भन्थो
वेदयति स वेदः । अलौकिकपदेन प्रत्यक्षानुमाने व्यावर्त्यते । अनुभूयमानस-
बचन्दनवनितादिरिष्टमात्रिहेतुत्ववैषम्यसेवादेरानिष्ठपरिहारहेतुत्वं च प्रत्यक्षतः सि-
ध्यम् । स्वेनानुभवविषयणस्य पुरुषान्तरगतस्य च तथात्वमनुमानगम्यम् । एवं
तर्हि भाषिजन्यमतसुखादीनामप्यनुमानगम्यमेति चेत् । न । तदि-
क्षणस्यानवगमात् । न स्रज् ज्योतिष्टोमादिरिष्टमात्रिहेतुः कलञ्जमक्षजवर्ण-
नादिरानिष्ठपरिहारहेतुरित्यनुमयं वेदव्यतिरेकेणानुमानतद्वक्षेणापि तार्किकशिरोम-
भिरप्यनुमातुं शक्नोति । तस्मादलौकिकोपायबोधको वेद इति न लक्षणस्या-
तिव्याप्तिः ।

अथ एवोक्तम्—

“ प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ” इति ॥

* एतत्प्रभृति श्लोकद्वयं ल. पुस्तके नास्ति ॥

(भाष्यकारोपदेष्टातः)

स एवोपायो वेदस्य विषयः । तद्धोष एव प्रयोजनम् । तद्धोषार्थं वाचि-
कारी । तेन सहोपकार्योपकारकभावः संबन्धः । नन्वेवं सति स्त्रीशूद्रसाहिवाः
सर्वेऽधिकारिणः स्युः । इष्टं मे यवत्वनिष्ठं मे वा भूदित्वाशिक्षः सर्वजनीयत्वात् ।
मैवम् । स्त्रीशूद्रयोः सत्युपायबोधार्थित्वे हेत्वन्तरेण वेदाधिकारप्रतिषेधात् । उप-
नीतस्यैवाध्ययनाधिकारं ब्रुवन्ननुपनीतयोस्तयोर्वेदाध्ययनमनिष्टप्राप्तिहेतुरिति बोध-
यति । कथं तर्हि तयोस्तदुपायावयवः । पुराणादिभिरिति ब्रुवः ।

अत एवोक्तम्—

“ स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न भूतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ” इति ॥

तस्मादुपनीतैरेव वैवर्णिकैर्वेदस्य संबन्धः । तद्व्यापण्यं तु बोधकत्वात्स्वतः
एव सिध्यम् । पौरुषेयवाक्यं तु बोधकमपि सत्पुरुषमतश्चातिमूलत्वसंभवात्तत्प-
रिहाराय मूलप्रमाणपक्षेत्वे न तु वेदस्तस्य नित्यत्वेन वक्तृदोषासम्भवात्तदुपायात् ।
एतदेव जैमिनिना सूत्रितम्—“ तत्प्रमाणं वादरायणस्यानेषितत्वात् ” [जै०
मी० अ० १ पा० १ अ० ४ सू० ५] इति । ननु वेदोऽपि कालिदासादि-
वाक्यवत्पौरुषेय एव ब्रह्मकार्यत्वभ्रमणात् । “ क्वचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दाशसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादध्यायत ” इति श्रुतेः । अत एव यगवान्वाद्-
रायणः “ शास्त्रयोनित्वात् ” [अ० सू० १ । १ । ३] इति सूत्रे ब्रह्मणो
वेदकारणत्वमवोचत् । मैवम्, श्रुतिस्मृतिभ्यां नित्यत्वावगमात् । “ वाचा विस्त-
नमित्यया ” इति श्रुतिः । “ अन्तादिनिधना नित्या यामुत्सृष्टा स्वयंभुवा ”
इति स्मृतिः । वादरायणोऽपि देवताधिकरणे सूत्रयामास “ अत एव च नित्य-
त्वम् ” [अ० सू० १ । ३ । २९] इति । तर्हि परस्परविरोध इति चेत् । न ।
नित्यत्वस्य व्यावहारिकत्वात् । तृष्टेरूप्यं संहारात्पूर्वं व्यवहारकालः । तस्मिन्नुत्पा-
दविनाशादर्शनात् । कालाकाशादयो यथा नित्या एवं वेदोऽपि व्यवहारकाले
कालिदासादिवाक्यवत्पुरुषविरचितत्वाभावेन नित्यः । आदितृष्टौ तु कालाकाशा-
दिवदेव ब्रह्मणः सकाशाद्देवोत्पत्तिराम्नायते । अतो विषयभेदाच्च परस्परविरोधः ।
ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन वेदस्य वक्तृदोषासंभवात्स्वतः सिध्यं व्यापण्यं तदवस्थम् ।
तस्मात्तद्व्यापण्यप्रमाणसद्भावाद्विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारितत्वाच्च व्यापण्यस्य
सुस्थितत्वादिदो व्याख्यातव्य एव । यथोक्तविषयादिशृङ्गावगमिष्येत् “ स्वा-
प्यायोऽध्येतव्यः ” इत्यध्ययनं विधीयते । पाठमात्रस्याध्ययनशब्दवा-

यत्वेनाथार्थबोधस्याविहितत्वाद्देदव्याख्यानमपसकामिति चेत् । न । विधेर्बोधप-
र्यवसायित्वात् । एतच्च भट्टेयमतानुसारिभिर्बहुधा यथाश्रितम् ।

आम्नायते च—

“यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव श्रव्यते ।

अनन्नापि यश्चैको न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥”

“स्थाणुरयं मारहारः किलाभूत् । अचीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थश्च इतसकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥”

“ब्रह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ॥” इति । एवं तर्हि
ज्ञानस्य पृथग्विधानादध्ययनं तस्य पाठमात्रमिति चेत् । अस्तु नाम, वर्णयन्ति
सैवदेव शांकरदर्शनानुसारिणः । क्रतुविधिभिरेवानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या वेदार्थज्ञा-
नस्य प्रापितत्वाभितद्विधेयमिति चेत् । तर्हि तद्विधिवलाद्देदनमात्रेण स्वतन्त्रं किं-
चिदपूर्वमस्तु । श्रूयते ह्यनुष्ठानज्ञानयोः स्वतन्त्रं पृथक्कलम्—“सर्वं पाप्मानं तरति
तस्मिन् ब्रह्महत्यां योऽध्ययेन यजेत । य उ चैनमेवं वेद ॥” इति । अल्पप्रयाससा-
ध्येन वेदेन तस्मिन् ब्रह्मायाससाध्यमनुष्ठानं व्यर्थं स्यादिति चेत् । तरणीयाया
ब्रह्महत्याया मानसवाचिकत्वादिभेदेन तारतम्योपपत्तेः । मनसा संकल्पिता वा-
चाध्यनुज्ञाता परहस्तेन कारिता स्वयंकृता पुनः पुनः कृता चेत्थेन तारतम्येन
व्यवस्थिता ब्रह्महत्याऽनेकविधा । अतस्तत्तरणमप्यनेकविधम्, यथा स्वर्गो बहु-
विधस्तद्वत् । “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः ॥” “दशपूजायास्तर्पणं स्वर्गकामो य-
जेत ॥” “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ॥” इत्याद्युच्चावचकर्मणामेकविधकलासं-
भवात्स्वर्गो बहुविधः । यत्तु कर्मानुष्ठानकालीनं वेदनं तत्कर्मफल एवातिशयं ज-
नयति । “उभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद पथ न वेद ॥” इति विद्वद्विद्वत्प्रयोगो
प्रकृत्य “यदेव विद्यया करोति तदेव धीर्यवचरं भवति ॥” इत्याम्नानात् । अङ्गो-
पास्तिविषयमेतद्वाक्यमिति चेत् । न । न्यायस्य समानत्वात् । अस्ति ह्यस्यार्थस्वो-
पोद्बलकं लिङ्गम् । प्रजापतिः किल सोमयागेभ्योऽर्वाचीनान्निहोत्रपौर्णमास्याया-
दात्मनामकान्तरस्वरमुच्चावचान्यज्ञान्सर्जनं । सोमयागाग्निहोत्रादिभ्यः भेदान्-
ग्निहोत्रोक्त्यातिराजनामकान्तरस्वरमुच्चावचान्सहृवा प्रथमसृष्टेष्वग्निहोत्रादिष्वभि-
मानविशेषेण वर्गद्वयं तुल्योद्भिधीत । एवं वृत्तान्तं जानतोऽग्निहोत्रादिभिरग्निहो-
त्रादिकलं भवति । तथा च ब्रह्मण्यम्नायते—“प्रजापतिर्यज्ञानसूजताग्निहोत्रं
चाग्निहोत्रं च पौर्णमासीं चोक्थ्यं चावावास्यां चातिरात्रं च तानुद्भिधीति याव-

(भाष्यकारोपोद्धातः)

दक्षिहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोमो यावती वैर्णमासीत्तावानुक्थ्यो यावत्पमावास्ता तावानविराजो य एवं विद्वानग्निष्टोमं जुहोति यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वान्गैर्णमासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति य एवं विद्वानमावास्तां वजते यावदविराजेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोति ” इति । तदेतद्वेदनस्य सर्वत्र स्वतन्त्रफलत्वे लिङ्गम् । किं च तत्तद्विधिसमीपे ‘ य एवं वेद ’ इति वचनानि वेदनादेव फलं ऋवते । साम्यर्थवादे इति चेत् । अस्तु नाम, सहामह एवैतमपराधं तेषां वचनानां विधेयार्थवशंसापरत्वात् । तर्हि यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायेन स्वार्थं प्रामाण्यं नास्तीति चेन्न । महातात्पर्यस्य विधेयविषयत्वेऽप्यवान्तरात्यर्थस्व स्वार्थविषयत्वानिवारणात् । “ ब्राह्मणः ब्रूयते ” इत्यर्थवादस्यापि स्वार्थं प्रामाण्यं वक्ष्येतेति चेन्न । वषाणाभ्यन्तराधितत्वात् । “ द्विः संवत्सरस्य सस्यं वक्ष्यते ” इत्याद्यर्थवादस्य तु बाधाभावेऽप्यनुवादत्वान्न स्वार्थं प्रामाण्यम् । वेदनफलवचनानि तु नानुवादकानि । नापि बाध्वाणि । तस्मादर्थवादत्वेऽप्यस्येवां स्वार्थं प्रामाण्यम् । अन्यथा मन्वार्थवादोऽपि देवानां विग्रहादियर्थं न सिध्येत् ।

अत एवोक्तम्—

“ विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तज्ज्ञानादर्थवादस्त्रिधा यतः ” इति ॥

किं बहुना विद्यत एवावश्यं वेदनमात्रादपूर्वमतो वेदनाय वेदो व्याख्यायते । योऽयं विषयस्तत्र इष्टमाप्स्यमिष्टपरिहारोपायः सामान्यतो निर्दिष्टः स विशेषेण स्पष्टी क्रियते । वेदस्तावत्काण्डद्वयात्मकः । तत्र पूर्वत्र काण्डे नित्यनैमित्तिककाम्यनिमित्तत्वं चतुर्विधं कर्म वतिपाद्यम् । “ यावज्जीवमग्निष्टोमं जुहोति ” इत्यादिकं नित्यं तस्य निवर्तनिमित्तत्वात् । “ यस्तु गृहान्दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ” इत्यादि नैमित्तिकं तस्यानियतनिमित्तत्वात् । “ चित्रया यजेत यथाकामः ” इत्यादि काम्यम् । “ तस्मान्मलवद्वाससा न संवेदत न सहासीत् ” इत्यादि निषिद्धम् । तेषु नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन तदकरणे वत्यवायत्त्वमनिर्दष्टं परिह्रियते ।

स च प्रत्यवायो वाञ्छयत्कथेत स्मर्यते—

“ विहितस्यातनुष्ठानात्तान्दितस्य च सेवनात् ।

अतिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमुच्छति ” इति ॥

भाष्यजीवादिवाक्येष्वनुक्तोऽप्यवर्जनियतया स्वामीष्टः स्वर्गः प्राप्यते । तथा चाऽऽपस्तम्बः—“तद्यथाऽऽसौ कलार्थे निमित्ते छायागन्धानुत्पद्यते । एवं धर्ममपि चर्यमाणमथा अनुत्पद्यन्ते ” इति । काम्यस्येष्टफलहेतुत्वं तद्विधिवाक्ये स्पष्टमेव । इष्टमिष्टातस्त्वयमिष्टं चार्थापरिहित्यते । निषिद्धवर्जनाच्च रागमादानुष्ठानजन्यो नरकः परिहित्यते । न केवलं नित्यनैमित्तिकाभ्यामानुषङ्गिकस्वर्गप्राप्तिः किं पु धीशुश्रूषा विविदिषोत्पादनद्वारा ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमपि तयोरस्ति । तथा च वाज-
सनेयिनः समामन्त्रि—“तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाद्यकैः ” इति । एवं तर्हि पूर्वकाण्ड एवाशेषपुरुषार्थसिद्धेः कृतमुत्तर-
काण्डेनेति चेत् । अपुनरावृत्तिलक्षणास्याऽऽत्यन्तिकपुरुषार्थस्य तत्रासिद्धेः । अत एवाऽऽध्वर्षणिकाः कर्मिणो दक्षिणमार्गेण चन्द्रमार्गं पुनरावृत्तिं चाऽऽमनन्ति—“स सोमलोके विभूविमनुभ्य पुनरावर्तते ” इति । अत उत्तरकाण्डेऽस्तदर्थको द्रष्ट-
व्यः । आत्यन्तिकपुरुषार्थश्च द्विविधः सद्योमुक्तिः क्रयमुक्तिश्चेति । वर्तमानदेहपा-
शानन्तरयेव सिध्यति सद्योमुक्तिः । उत्तरमार्गेण गत्वा ब्रह्मलोके चिरं भोगा-
ननुभूय तथोत्पन्नज्ञानस्य ब्रह्मलोकावसाने सिध्यति क्रयमुक्तिः । तस्मादुत्तरकाण्डे
ब्रह्मोपदेशो ब्रह्मोपास्तियेत्थुभयं प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपास्तियसङ्गेन ब्रह्मदृष्ट्या
प्रतीकभूतास्त्वयेन सांसारिककलकामिनमुद्दिश्य प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपास्तिकप्रतीको-
पास्तकयोः समानेऽप्युत्तरमार्गे प्रतीकोपास्तकस्य विमृष्टलोकादूर्ध्वं ब्रह्मलोकगमना-
भावेन क्रयमुक्तेरप्यसिद्धत्वादस्ति पुनरावृत्तिः । एतच्च “अपदीकालम्बनाच्च-
यति” [अ० सू० ४ । ३ । १५] इत्यधिकरणे द्रष्टव्यम् । नन्वस्त्येवं
पूर्वोत्तरकाण्डयोर्विषयविशेषः प्रयोजनविशेषश्च तथाऽपि पूर्वकाण्डस्याऽऽदौ कर्मा-
न्तरं परित्यज्य दर्शपूर्णमासेष्टिरेव कुतः प्रतिपाद्यत इति चेत् । प्रकृतित्वाच्चि-
रपेक्षत्वाच्चेति ब्रूमः । प्रकर्षेणाङ्गीपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । कृत्स्नाङ्गवि-
षयत्वमुपदेशस्य प्रकर्षः । विकृतिषु तु विशेषाङ्गीपदेश एव क्रियते । अङ्गा-
न्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते । अतोऽपिपदेशस्य प्रकर्षाभावः । प्रकृतिसिद्धि-
अभिहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । विध्यप्येतेष्वन्यैरपेक्षेण स्वाङ्गभावं सर्वमुपदिष्टम् ।
तत्र सोमयागस्य स्वस्त्वेष्वान्यैरपेक्ष्येऽप्यङ्गेषु दीक्षणीयापापणीयादिषु दर्शपूर्ण-
मासपेक्षत्वाच्च पूर्वभावित्वं युक्तम् । इष्टेस्तु सोमयागनिरपेक्षत्वात्सोमात्पापनीतत्वं
युक्तम् । यद्यप्यभिहोत्रस्य स्वस्त्वेष्वङ्गेषु वा नान्धापेक्षा तथाऽप्यग्निसिद्धयेषा-
त्वादाहवनीयाद्यग्नीनां च पावमानेष्टिसाप्यत्वात्पावमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमासवि-

(भाष्यकारोपोद्घातः)

कृत्वितात्परम्परयाऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासापेक्षाऽस्तीति पथमभावित्वं न युक्तम् । दर्शपूर्णमासयोरप्यभिसाध्यत्वादभिसाधकमाधानं प्रथमतो वक्तव्यमिति चेन्नैवम् । नाऽऽधानमात्रेणाप्रयः सिध्यन्ति । किं तु एवमानेष्टिमिरपि । ताभ्येष्टयो दर्शपूर्णमासकृत्वितात्साक्षादेव दर्शपूर्णमासावपेक्षन्ते । दर्शपूर्णमासौ त्वग्निधेनिद्वारा एवमानेष्टिसापेक्षावपि न साक्षात्प्रवमानेष्टीरपेक्षेते । अतो मिरपेक्षत्वादृशपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं वक्तव्यम् । ऋग्वेदसामवेदयोरादौ दर्शपूर्णमासेष्टिरनाम्नातेति चेद्भाट्टम् । यजुर्वेदमपेक्ष्य दर्शपूर्णमासयोरदित्वमुक्तं कर्मकाण्डविषये यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात् । आनुपूर्व्यात्कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे सामान्यतम् । तत्र तत्र विशेषापेक्षायापेक्षिता याज्यानुवाकमादय ऋग्वेदे सामान्यान्ते । स्तोत्रादीनि तु सामवेदे । तथा सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदश्चिबस्थानीयावितरौ । तस्मात्कर्मसु यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यम् । तस्मिंश्च दर्शपूर्णमासेष्टिरादौ सामान्याः । यद्यपि मन्दब्राह्मणात्मकी वेदस्तथाऽपि ब्राह्मणस्य मन्त्रध्यातृत्वरूपत्वान्मन्त्रा एवाऽऽदौ सामान्याः । ते च विविधा ऋचः सामानि यजूंषि चेति । तत्र यजुषामध्वर्युवेदे बहुलत्वात्कपिहर्षा सज्जविषि यजुर्वेद इत्येवाऽऽख्यायते । अध्वर्युवेदस्य चास्यानादिसिद्ध्याऽग्निकसमाख्ययाऽवगन्तव्यम् । अस्मिन्वेदे सामान्याः दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्रास्त्रिविधा आध्वर्यवा याजमाना हीनाभ्येति । “इमे त्वा” इत्यादौ यथाठके पठिता आध्वर्यवाः । “सं त्वा सिञ्चावि” इत्यादौ पठिता याजमानाः । “सर्वं यपद्ये” इत्यादौ पठिता हीनाः । एतेषां मध्ये याजमानानां हीनाणां च चिबस्थानीयत्वाद्भित्तिस्थानीयानामेवाऽऽध्वर्यवाणामादौ पाठो युक्तः । ते चाप्याध्वर्यवाः “इमे त्वा” इत्यादिषु त्रयोदशस्वनुवाकेऽवगन्ताः । तत्र प्रथमेऽनुवाके वत्सापाकरणार्था मन्त्राः । द्वितीये बर्हिःसंपादनार्थाः । तृतीये दीहानार्थाः । चतुर्थे हनिर्निर्वाणार्थाः । पञ्चमे व्रीहवचातार्थाः । षष्ठे तण्डुलपेणार्थाः । सप्तमे कवालोपधानार्थाः । अष्टमे पुरोडाशनिष्पादनार्थाः । नवमे वेदिकरणार्थाः । दशमे प्राधान्येनाऽऽज्यग्रहणार्थाः, प्रसज्जनात्पत्नीसंनहनार्थाः । एकादशे प्राधान्येनेध्मसंनहनार्था बर्हिरास्वरणाद्यर्थाश्च । द्वादश आघारार्थाः । अत्र सामिनेनीप्रमाज्ज्वभागप्रधानयागादिमन्त्राणां प्राशावसरत्वेऽपि तेषां हीनत्वात्तानुपेक्ष्योपरितन्प्रयोगाङ्गभूता आध्वर्यवाः सुगम्यहनादिमन्त्रास्तयोदशे सामान्याः ।

एतत्सर्वं विनियोगसंग्रहकारेणेत्यं संगृहीतम्—

“ ये दशपूर्णमासाङ्गमन्त्रा एते समासतः ।

इषेत्वाद्यनुवाकेषु अयोदशसु वर्णिताः ॥

वत्सापाकरणं बर्हिर्दोहो निर्वाणकण्डने ।

पेवर्णं च कपालानि पुरोद्वशश्च वेदिका ॥

आज्यमहेभ्यसंनाहावाधारोपरितन्वके ।

इत्युक्ता अनुवाकार्थाः प्रतिमन्त्रं क्रियोच्यते ” ॥ इति ।

किमिदं वत्सापाकरणं कथं वा तस्य प्राथम्यमिति चेत्, उच्यते—सन्ति दश-
मासे त्रीणि प्रधानानि हवीषि पूर्णमासमासे च त्रीणि । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं
दध्यैन्द्रं एव इति दशमासे । आग्नेयोऽष्टाकपाल आज्येन माषापत्य उपांशुया-
मोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल इति पौर्णमासे । तत्र प्रतिपादिने दधिहोमे दधिसं-
पादनार्थममावास्यायां रात्रौ मावो दोग्धव्याः । तद्वोहार्यं प्रातःकाले लौकिक-
द्वोहादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह संचरन्तो वत्सा मातृभ्योऽपाकरणीयाः । तदिदं वत्सा-
पाकरणं, यथोक्तरीत्या तस्म प्राथम्यं च । तत्र वत्सापाकरणं सद्यन्तिष्ठन्नपला-
शश्चास्तया कर्तव्यमिति तच्छेदनाय “ इषे त्वा ” इति मन्त्र आदौ समाम्ना-
यते । तस्य च मन्त्रस्य तच्छेदनाङ्गत्वं ब्राह्मणे दृष्टव्यम् । अत एव सञ्चासणो
मन्त्रो ज्ञातव्य इति च्छन्दोगा अधीयते—“ सो ह वा अविदितार्पेयच्छन्दोदैवत-
ब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वच्छति मेतं वा
पात्यते मयीषते वा पापीयान्भवति तस्मादेतानि मन्त्रे विद्यात् ” इति । आर्पेय
श्राद्धिभिः संबन्धः । अतीन्द्रियार्थद्विष्टारो हि कणयः ।

तेषां वेदद्रष्टृत्वं स्मर्यते—

“ युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेविहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्णमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ” ॥ इति ।

इषेत्वादीनां मन्त्राणां प्रजापतिकर्तृभिः । तथा च काण्डानुक्रमणिकायामु-
क्तम्—

“ शाखादिं माजमानं च होतृहोत्रं च दार्शिकम् ।

तद्विधीन्पितृमेधं च नवाऽऽहुः कस्य तद्विदः ” ॥ इति ।

शाखादिः “ इषे त्वा ” इत्यादि प्रपाठकः । याजमानाः “ से त्वा सि-
आभि ” इत्याद्यनुवाकवदकमन्त्राः । होतारः “ विसिः सुक् ” इत्यादयो मन्त्राः ।
“ सत्यं प्रपद्ये ” इत्यादिकं दार्शिकं होत्रम् । तद्विधयः श्रौकानां

(भाष्यकारोपोद्घातः)

चतुर्विधमन्त्राणां चत्वारि ब्राह्मणानि । पितृभ्यः “प्रेरे युवाश्चम्” इति । तान्दे-
वानि नव कण्डानि प्रजापादिना दृष्टानि । छन्दोविशेषाश्च वेदाङ्गभूते छन्दो-
नामके ग्रन्थे द्रष्टव्याः । मन्त्रपदव्याख्यानादेव तत्प्रतिपाद्यार्थरूपा देवता विज्ञा-
यते । ब्राह्मणविशेषस्तु तत्तन्मन्त्रव्याख्यानाबसर एवोदाह्रियते । यद्यपि मन्त्र-
विनियोगा ब्राह्मणे सर्वेऽपि नाऽऽभ्यातास्तथाऽपि कल्पसूत्रकरिन्ब्राह्मणान्तर-
पर्यालोचनया ते सर्वेऽभिहिताः । अतो दौषायनादित्त्रयोदाहरणपूर्वकं ब्राह्मणा-
नुसारेण मन्त्रार्थं योजयापः ।

इति भाष्यकारोपोद्घातः ।

छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(तत्र प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

इ॒मे त्वो॒र्जे त्वा॑ धा॒ययं॑ स्योपा॒ययं॑ स्य
दे॒वो वः॑ स॒यिता प्रा॑र्पय॒तु श्रे॑ष्ठत॒माय॑ क॒र्मण॑
आ प्या॑य॒ध्यम॑ग्नि॒या दे॒वभा॒गमूर्जे॑स्व॒तीः
पय॑स्व॒तीः प्र॒जाव॑ती॒रन॑मी॒षा अ॒यक्ष॑मा मा
वः स्तेन॑ ई॒शत॑ माऽव॒शसो॑ रु॒द्रस्य॑ हे॒तिः
परि॑ षो धृ॒णक्तु॑ ध्रु॒वा अ॒स्मिन्मो॑प॒तौ स्या॑-
त ब॒ह्नीर्य॑ज॒मान॑स्य प॒शून्पा॑हि ॥

(इमे विचत्वारिंशत्) ॥

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

इषे स्वेति । दर्शमागं चिकीर्षुरनावात्पायां मातरमिहोषं हुत्वा दर्शयागार्थं
“ मनाशं वर्चः ” इत्यादिभिर्मन्त्रैर्वह्निषु समिदाधानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापा-
करणार्थमन्त्रेण पलाशशाखां छिन्द्यात् ।

तदाह बौधायनः—“ तापाच्छिन्नसीषे त्वोर्जे त्वा ” इति ।

आपस्तम्बस्तु तदेतदभिधाप्र मन्त्रभेदपक्षमपि कंसिदाधित्य विनियोगभेदमाह—
“ इषे त्वोर्जे त्वेति तापाच्छिन्नस्यपि षेपे त्वेत्याच्छिन्नस्यूर्जे त्वेति संनमयत्यनुमा-
र्हि वा ” इति ।

संनमनमृजुकरणम् । अनुमार्जनमानुलोभ्येन संलग्नभूत्पाद्यपनमनम् । सोऽयं
मन्त्रभेदपक्षो जैमिनिना द्वितीयाध्यायप्रथमपादे स्वीकृतः । तत्र पलाशशाखायाः
प्राशस्त्यं ज्ञास्येति सन्नाम्नात्—“ तृतीयस्यामितो दिवि सोऽप आसीत् । तं गाय-
त्र्याहरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत् । तत्पर्णोऽमवत् । तत्पर्णस्य पर्णत्वम् ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० १] इति । शुशब्दस्याऽऽकाशे मसिद्धत्वात्तत्परित्यागेन
स्वर्लोकाविवक्षां दर्शयितुमितः पृथिवीत आरभ्य तृतीयस्यां दिवि सोमलता पूर्व-
मासीदित्युक्तम् । गायत्र्याः सोमाहरणं “ कद्रूश्च वै सुपर्णी च ” [सं० का०
६ प्र० १ अ० ६] इत्यनुवाके “ सोमो वै राजा नम्यर्वेष्वासीत् ” इति बहवु-
चन्नाल्लगे च प्रपञ्चितम् । तदाहरणामिघातेन सोमस्य पर्णं भूमौ पतितम् । पक्षि-
रूपाया गायत्र्याः पक्षः पतित इति केचित् । पक्षितस्य पलाशरूपेणाऽऽविर्भावा-
त्तस्य वृक्षस्य पर्णनाम संपन्नम् । न चात्र पर्णस्य कथं वृक्षत्वं संपन्नमिति वि-
स्मयितव्यं विधातुरीश्वरस्याविन्मप्रशक्तित्वात् । अन्यथा बीजाद्बृक्ष इत्यपार्थि-
क बीजं क वृक्ष इत्यपि विस्मयः केन वार्येत । सर्वत्र पर्णस्यो वृक्ष इत्ययमवि-
प्रसङ्गनेशीश्वरसंकल्पाभावेन परिहर्तव्यः । स च संकल्पः कार्ष्णिकसप्त-
धिमन्त्रः । तस्माद्देवार्थे कुतर्कैर्न बोदनीयम् । शास्त्रया वत्सापाकरणं विधत्ते—
“ ब्रह्म वै पर्णः । मत्पर्णशास्त्रया वत्सानपाकरोति । ब्रह्मणैवैमानपाकरोति ”
(ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १) इति । यथा जमच्छिप्वादर्कं ब्रह्म पशस्ते
तथा मायनिष्पादकस्य पलाशस्य पशस्तत्वाद्ब्रह्मत्वेन स्तुतिः । वैश्वेनार्थवादा-
न्तरोपपादिता पलाशस्य ब्रह्मसंबन्धमिति सिद्धिः सूच्यते । देवेषु परस्परं ब्रह्मतत्वं
निरूपयस्तु पलाशवृक्षस्तत्त्वप्रशङ्गादित्येतादृशो ब्रह्मसंबन्धः । औपानुवाक्य-
काण्डे जुह्वाः पर्णमयीवविधिशेषेऽर्थवादे श्रूयते—“ देवा वै ब्रह्मन्वदन्त ।

(वत्सापाकरणार्था मन्त्रः)

सत्पथं लयाशुणीत् । सुम्भवा वै नाम । यस्य पर्णमपी जूहूर्भवति । न पापश्च
श्लोकश्च श्रुणीति ॥ इति । एवं यत्र यत्रार्थवादे यत्तिदिसूचका वैशम्भद्विहिसम्भ-
द्वयः पठन्त्ये तत्र सर्वत्र सति संभवे लौकिकयत्तिद्विः । अन्यथाऽर्थवादान्तर-
यत्तिद्विरिति द्रष्टव्यम् । वत्सापाकरण इव गोपस्यापनेऽपि शाखां विनियुङ्क्ते-
“ गायत्री वै पर्णः । गायत्र्याः पञ्चवः । तस्मात्त्रिणि त्रीणि पर्णस्य पञ्चाशानि ।
त्रिपदा गायत्री । यत्पथंशास्त्रया गाः पार्थयति । स्वयैवैना देवतया पार्थयति ॥
[मा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । पर्णस्य गायत्रीसंयन्धो वेदंगम्यः
सोपाहरणद्वारतः पूर्वमुदाहृतः । अनुमानगम्योऽप्यपरः संयन्धोऽस्ति गायत्रीशब्दे-
भ्यत्र पञ्चाशदर्थेषु क्तिवाक्यमात् । षड्भूनां च गायत्री देवतेत्ययमर्थोऽन्यत्र
द्रष्टव्यः । छेद्यायां पञ्चाशशाखायां बहुवर्णात्वयामग्रन्थादिगुणान्विधत्ते—“ ये
काव्येतावशुः स्यादिति । अपर्णा तस्मै शुष्कामामाहरेत् । अपञ्जरेव भवति ।
यं कामयेत पशुमानस्यादिति । बहुपर्णा तस्मै बहुशाखामाहरेत् । पशुमन्त्रमेवैव
करोति । यत्पार्थीषाहरेत् । देवलोकावभिजयेत् । यदुदीचीं मनुष्यलोकम् ।
यावीमुदीचीमाहरेत् । उमयोर्लोकावोरभिजित्वै ॥ [मा० का० ३ प्र० २
अ० १] इति । यं यजमानमुद्दिशाध्वर्युः कामयेत । स्पष्टमप्यत् । यथोक्त-
शाखाच्छेदेन कं मन्त्रं पठेदित्याशङ्क्योदाहरति—“ इषे त्वोर्जे त्वेत्पाह ॥ [मा०
का० ३ प्र० २ अ० १] इति । अस्मिन्मन्त्रे विनियोगानुसारेण च्छिन्नघ्नीति
पदमध्याहृत्य वाक्यं पूरणीयम् । इदित्यन्तं सर्वैः पाणिभिरिष्यमाणत्वात् । ऊर्ध्व-
लहेतु रसः । “ ऊर्ध्वं बलमाणनयोः ” इति धातुः । ऊर्ध्वमेतं वटं संपाद्यते-
नया रसरूपयेत्युक्तं । हे पञ्चाशशाखे देवानां भागस्त्वप्यध्वर्युः स्वामाच्छिन्नघ्नी ।
तस्य देवस्य घलपदरतार्थं त्वामाच्छिन्नघ्नीति वाक्यार्थः । मन्त्रद्वित्वपक्षे विनि-
योगानुसारेणोर्जे त्वावनुषार्ज्यमित्यत्राहार्यम् । एतन्मन्त्रमनावकमर्थवाद्भाह—“ इष
मेवोर्जे यजमाने दद्याति ॥ [मा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । एत-
न्मन्त्रपठेनाध्वर्युर्मौजनायात्रं बलाय च रसं यजमाने संपादयति । न चात्र
मन्त्रविरोध आशङ्कनीयः । यावाणः श्रवन् इत्यादिवदस्यार्थवादस्य यशसा-
स्त्वमुणवात्त्वाङ्गीकारात् ।

वायवः स्थेति । मन्वान्तरविनियोगमाह बौधायनः—“तथा वत्सानपाकरोति वायवः स्थोपायवः स्थेति ” इति ।

वान्ति गच्छन्तीति वायवो गन्तारः । उप सवीथे यजमानगृहे पुनरायन्त्या-
गच्छन्तीत्युपायवः । हे वत्सास्तृणभक्षणाय प्रथमं मातृसकाशादपेत्य स्वेच्छये-
वारण्ये गन्तारो भवत । सामं पुनर्यजमानगृहे समागन्तारो भवत । अथ वा
वत्सानां परम्परया वायुदेवताकत्वात्तदभेदविवक्षया वायुरूपात्वं त्रुषभध्वर्युस्तद्र-
कार्थं वत्सान्वायुदेवतायै सवयंप्रति । अनेनैव प्रकारेण मन्वस्य पूर्वभागो
वाल्मीकेन व्याख्यायते—“ वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याप्यक्षाः ।
अन्तरिक्षदेवत्याः सल्लु वै पशवः । वायव एवैवान्तरिददाति ” [वा० का० ३
प० २ अ० १] इति । अध्यक्षा इति वधनव्यत्ययः । वायुः स्वपचारेणान्त-
रिक्षावधितिष्ठति । अन्तरिक्षे च विस्त्रम्भसंचाराय बहुलमवकाशं मयच्छन्वत्साल्लु-
लपति । तेषां मत्पक्षप्रसिद्धिरर्थवादान्तरमतः स्वस्वामिभारो वास्त्वुवैश्वदेव्यो-
त्यते । तस्यैव मन्त्रभागस्य प्रकारान्तररेणाभिप्राय आम्नायते—“ य वा एनानेत-
दाकरोति । यदाह । वायवः स्थेति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० १]
इति । अध्वर्युरिमं भानमुच्चारयति यदेवेनोच्चारणेन वत्सान्वायुवादात्म्यलक्षण-
प्रकृष्टाकारवत्तः करोति । उत्तरभागं व्याचष्टे—“ उपायवः स्थेत्याह । यजमा-
नायैव पशूनुपलपते ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० १] इति ।

देवो व इति । विनियोगमाह बौधायनः—“ अथैषां मातृः मेरयति देवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायचवमधिया देवमागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः
यजावत्तरिनमीवा अयक्ष्मा मा वः स्तेन ईशत माऽवशस्सो रुद्रस्य हेतिः परि
वो वृणक्तिवति ” इति ।

आपस्तम्बरतु यनिदान्मन्वानभिषेत्स्य विनियोगमत्रयमाह—“ देवो वः सविता
प्रार्पयति शिखया गोचराय गाः पस्थापयति, परिस्थितानभिकां गां शिखयो-
पस्त्रयति ईर्षैर्भूमिपुङ्खीलैर्वा—आप्यायचवमधिया, रुद्रस्य हेतिः परि वो वृण-
क्तिवति परिस्थिता अनुमन्त्रयते ” इति ।

हे गायः मेरको देवोऽन्तर्यामी परमेधरोऽयस्यभेष्टायेन्नुदधिरूपाय कर्मणे
वृष्मानरण्ये द्वाप्तमनुं प्रार्पयतु मेरयतिवति प्रथममन्त्रार्थः । तस्य मन्वस्य पूर्व-

(वत्सपाकरणार्थं मन्त्राः)

भागे स्थितस्य सवितृपदस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—“ देवो वः सविता धार्यसवित्वाह प्रसूत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । घेरणामेत्यर्थः । उत्तरभागं व्याचष्टे—“ भेष्टतमाय कर्मण इत्याह । यज्ञो हि भेष्टतमं कर्म । तस्यादेवमाह ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । द्वितीयमन्त्रस्याप्यर्थः—हेऽग्निना गावो देवस्येन्द्रस्य दधिकृत्यं यागनाप्यामध्वं प्रभूतधासमक्षणेन प्रवृद्धं कुरुव । सुष्मानपाहर्तुं स्तेनधोरो मेशत शक्यो मा भूत् । कीदृशीर्मुष्मानत्यन्तरसा अधिकक्षरिण चक्षपत्वाः किमिदोपरहिता रोगान्तरहीनाश्च । अयश्चक्षो भक्षणदिना तीव्रपरेण घातको व्याघ्रादिरपि शक्यो मा भूदिति । अस्य मन्त्रस्य प्रथमभागे देवभागमिति पदस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—“अप्यामध्वमग्निना देवभागमित्याह । वत्सेभ्यश्च वा एताः पुरा मनुष्येभ्यश्चाऽऽप्यायन्त । देवेभ्य एवैना इन्द्रायाऽऽप्यायन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । यागार्थप्रवृत्तेः पूर्वं गोघ्रासेन वत्सभागो मनुष्यभागश्च प्रवृद्धो भवति । ऊर्ध्वं तु क्षीराग्निरूपो देवान्तरभागो दधिकृत्य इन्द्रयागश्च प्रवर्धते । एवकारेण मनुष्यभागोपावृत्तिः । द्वितीयं भागमुपपादयति—“ऊर्जस्वतीः पयस्वतीरित्याह । ऊर्जश्च हि पयः संभरन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । प्रभूतधासमक्षणेन रसाधिक्यसंसादनं क्षीराधिक्यसंसादनं च लौकिकदोहे प्रसिद्धमिति हिशब्दस्यार्थः । तृतीययागस्य प्रयोजनमाह—“प्रजावतीरनमीवा अयक्षा इत्याह पजात्यै” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । वन्ध्यात्वेन किमिदोपेण रोगान्तरेण च नास्ति प्रजोत्पात्तिः । तदभावे तु विश्वे । चतुर्थयागस्य प्रयोजनमाह—“ मा वः स्तेन ईशत माध्वशः स इत्याह गुप्स्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । चौरव्याघ्रादेरशक्यो भावो रक्षिता भवन्ति । तृतीयमन्त्रस्याप्यर्थः—रुद्रनामकस्य क्रूरेदेवस्याऽऽयुधं सुष्मान्परिहरत्विति । एतन्मन्त्रपाठकत्वाह—“रुद्रस्य हेतिः परि यो वृणक्तिरित्याह । रुद्राद्वैनास्त्रायते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति ॥

ध्रुवा अस्मिन्निति । नौधापनः—“ ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्वान वद्धीरिति यजमानमीक्षते ” इति । आपस्तम्बः—“ ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्वान वद्धीरिति यजमानस्य गृहानभिपर्यावर्तते ” इति ।

हे गावो भवत्यो भवत्स्थानिनि यजमाने स्थिरा भवत, प्रीतिदानानपठ।-

(वत्सापाकण्ठार्थी मन्त्राः)

राशुभिर्यजमानं मा त्यजत, अपत्यस्मरण्या पञ्चयथ भवत । एवंमन्त्रपाठे प्रशंसति—“ ध्रुवा अस्मिन्गोपनी स्यात् बह्वीरित्याह । ध्रुवा एवास्मिन्बह्वीः करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति ॥

यजमानस्येति । दीधानः—“ अथैतां शास्त्रामग्रेणाऽऽहवर्णीयं पर्याहृत्य पूर्वया द्वारा प्रपाद्य जघनेन गार्हपत्यमग्निष्ठेऽनस्युत्तरार्धे वाऽन्यथागारस्थोद्गृह्णति यजमानस्य पशून्वाहीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ यजमानस्य पशून्वाहीत्यग्निष्ठेऽनस्यन्यगारे वा पुरस्तात्प-
वीदीं शास्त्रामुपगृह्णति पश्चात्पार्श्वी वा ” इति ।

अग्निष्ठमगो मीहित्वस्य हविषो बाहकं शकटम् । मन्त्रपाठपयोगनमाह—
“ यजमानस्य पशून्वाहीत्याह । पशूनां गोपीथाय । तस्मात्सायं पञ्चव उपस-
मावर्तन्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । गोपीथो रक्षणं तस्मा-
च्छास्त्राया रक्षितत्वाच्छास्त्राया भूमौ स्थापनं निवारयन्ति । निवारणं तत्कलं
वाऽऽह—“ अमभः सादयति । गर्भाणां पुत्र्या अप्रपादाय । तस्माद्गर्भोः प्रजा-
नाममपादुकाः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । उच्चदेशस्थापनं
तत्कलं वाऽऽह—“ उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य
लोकस्य समष्टयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० १] इति । इवशब्द
एवकारार्थः । समष्टिः सम्पग्न्याहिः ।

अस्तिजनुवाके स्थितानां मन्त्राणां विनियोगः संगृह्यते—

“ इमे शास्त्रां छिन्नत्पूजे माष्टि वायेति वत्सकान् ।

अपाकृत्याथ देवो गाः प्रस्थाप्याऽऽप्येति गाः स्पृशेत् ॥

रुद्रस्येत्यभिमन्त्रयेता ध्रुवेति गृह्णामजनेत् ।

यजेति शास्त्रोपगृह इत्यष्टावनुवाकमाः ” इति ॥

सूत्रद्वयं बाह्वर्णं च विवोधार्यमुदाहृतम् ।

संदेहस्यापनुत्पत्त्यर्थं मीमांसाऽऽप्यत्र वर्णयति ॥

लौके तावद्विचारेण संदेहनिवृत्तिः प्रसिद्धा । वेदेऽपि तत्र तत्र तत्त्वविधा-
रपूर्वकं संदेहापनयनमुपलभामहे । तथा सग्न्युरस्थानविषये विवादे विचारः
प्रथमकाण्डे पञ्चम [प्र] ११८के नवमेऽनुवाके श्रूयते—“ उपस्थेयोऽग्नी ३
नोपस्थेया ३ इत्याहुर्धनुग्यायेन्मै योऽहरहराहत्याथैनं धावति स इन्मै तमुवा-
च्छत्यथ को देवानहरहर्हर्षाधिष्यतीति तस्मान्नोपस्थेयोऽ्यो स्वस्वाह्वराशिषे वै कं

(वत्सापाकरव्याख्या मन्वाः)

यजमानो यजत इत्येवा खलु वा आहिताग्निराशीर्वदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः” इति । अस्यामनर्थः—मतिदिनं सायं यातरग्निहोत्रमनुष्ठाय “ उप ययन्तो अष्ट-रम् ” इत्यादिभिर्मन्त्रैरग्निपाथेनलक्षणमुपस्थानं कर्तव्यं न वेति संशयः । न कर्तव्यमिति तावत्पाठम् । कुतः, उपस्थानेनाग्नेरुपद्रवप्रसङ्गात् । तथा हि—“ आमुर्दा अग्नेऽस्मायुर्मे देहि यचोदा अग्नेऽसि यचो मे देहि तनुषा अग्नेऽसि तनुर्दं मे पाहि ” इत्यादिषूपस्थानमन्त्रेणायुरादीनि बहूनि याच्यन्ते । तत्र यजमानः स्वल्पं हविर्दत्त्वा बहूनि याचमानः कथमग्निं न बाधेत । लोके हि यः कभिर्द्विरग्नौ मनुष्यो यत्किञ्चिज्जम्बीरकलादिकं मनुष्यायैव राक्षे मतिदिनमुपायनयानीय दत्त्वा तं राजानं मति सहस्रसंख्याकघनं याचति । स यावकस्तं राजानं पीडयत्येव । स च राजा तं कुम्पति(?) । यदा मनुष्येण-प्येवं तदा को नामान्धादिदेवानमेयप्रभावाण्यदिदिने यादितुं धृष्टो भवेत् । तस्मादग्निर्नोपस्थेय इति पूर्वपक्षे पात्रे राजान्तोऽभिधीयते—इदं मे भूयाविर्दं मे भूयादित्येवं स्वाभीष्टमखिलमाशंसितुमेव यजमानः प्रजापतिरूपमिषमग्निं यजते । आहिवाग्नेर्यजमानस्व मन्त्रैरुपस्थानेयवाऽऽशीः । न चात्र हविषोऽल्पत्वं शङ्कनीयम् । मन्वसामध्येन वर्षमानत्वात् । तथा च श्रूयते—“यान्वमसि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः मथते । न हि तदस्ति । यत्तावदेवं स्यात् । यावज्जुहोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति । तस्मान्मनुष्याणां क्रमविक्रयादिव यजमान-देवतयोर्मात्ररकले विभ्रमेण व्यवहर्तुं शक्यते ।

अथ एव भगवद्गीतायां तृतीयाध्याये कर्मानुष्ठानप्रसङ्गेन स्मर्यते—

“ देवान्मावपतन्निन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः ज्ञेयः परमवाप्स्यथ ” इति ॥

तस्माद्धविषो जम्बीरकलादिवैषम्येणोक्तदोषाभावाद्गिरूपस्थेय एवेति सिद्धान्तः । एतदेव दृढयितुं वाक्यशेषे राक्ष इव देवतायाः कोपप्रसङ्गेन नास्तीत्यभिप्रेत्य श्रूयते—“ न तत्र यान्वमस्तीत्याहुर्व्योऽहरहरूपतिष्ठते ” इति । तथा पञ्चमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके प्रथमानुवाकेऽग्निधनयतस्य कस्यचित्पशोर्देवता-विशेषो विचारितः—“ दायव्यः कार्वाङ्गः प्राजापत्याङ्ग इत्याहुर्वैदायव्यं कर्वा-

(वस्तापाकरणार्थं मन्वाः)

स्मृतिरपि—

“ आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मो वेदो नेतरः ” इति ॥

आर्षं ब्रह्मज्ञानम् । तस्य जैमिनिवादरायणाम्भ्यां मीमांसा प्रचलिता । तेषु वाक्येषु संशयो नास्ति तेष्वपि मीमांसया किंचिदपूर्वं व्यज्यते ।

अत एव स्वयंते—

“ यथा व्याकुरुते वाचं यथा मीमांसतेऽभ्यरम् ।

तावुभौ पुण्यकर्माणी पङ्क्तिपावनपावनौ ” इति ॥

तस्मादस्माभिस्तत्तदनुवाक्येषु संभावितमीमांसोदाहिष्यते । यद्यपि तावत्सर्ववेद-
साधारणान्विचारानुदाहरिष्यामः । यदुक्तमलौकिकार्थबोधको वेद इति । तत्र वेदार्थो द्विविधो धर्मो ब्रह्म च । तयोर्धर्मो यति विचारितम्—

“ प्रत्यक्षादिभिरन्येष मन्व्यते विधिनाऽर्थेवा ।

अक्षादीनां भ्रमाणत्वान्मेवो धर्मोऽवभासते ॥

वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाज्यते ।

अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमेवता ” इति ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

ब्रह्मतत्त्वं प्रत्यपि विचारितम्—

अस्त्यन्यमेवताऽप्यस्य किंवा वेदैकमेवता ।

घटवत्तद्वस्तुत्वाद्वल्लान्मेनापि मीयते ।

रूपछिज्जादिराहित्याश्वास्य मान्तरयोग्यता ।

तं त्वौपनिषदस्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेवता ” इति ॥

“ तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ” इति याज्ञवल्क्यः शाकल्यं पप्रच्छ ।
तत्रोपनिषत्स्वेवाभिगतः पुरुष औपनिषदः । आदिशब्देन “ नावेदविन्मनुते तं
ब्रूहन्तम् ” इति भुविर्विवक्षिता । तस्मादलौकिकार्थबोधको वेदः ।

तस्य ग्रामाण्यं विचारितम्—

“ वेदवाक्यममार्थं स्यान्मानं वा नास्य मानता ।

पृथक्संकेतवीक्षायामनपेक्षत्ववर्जनात् ॥

वेदेऽपि लोकावयवैव वाक्यार्थे संगतिः पृथक् ।

अहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः ” इति ॥

“अग्निमीळे पुरोहितम् ” “इमे त्वा ” इत्यादिपदानां पृथक्संकेतापेक्षैः स्वार्थैः सह संगतिर्वृद्धव्यवहारेर्गृहीतेति पदार्थां वृध्यन्ते । ष्योतिष्टोमादिवाक्यस्य सत्य-
ज्ञानादिवाक्यस्य च स्वार्थाभ्यां धर्मब्रह्मणां समन्तरगृहीतत्वादस्ति पृथक्संकेता-
पेक्षेत्यमपेक्षत्वसंक्षेपं प्राभाष्यं नास्तीति चेन्मैवम् । लोके तावद्व्यादिपदानामेव
स्वार्थे संनतिर्गृह्यते न तु गामानयेत्यादिवाक्यानां तथाऽपि वाक्यार्थो वृध्यत
एव । तद्वेदेऽपि बोधसंभवादस्त्येव नैरपेक्ष्यम् । वृद्धव्यवहारे लौकिकयोरिव पद-
पदार्थयोः समतिर्गृह्यते न तु वैदिकयोरिति शङ्क्यं निवारयितुं विचार्यते ।

इदं विचारितम्—

“ लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदेऽधवाऽन तौ ।

रूपभेदात्तदं भिन्नमुचानादिभिदा स्फुटा ॥

वर्णैकत्वात्पदैकत्वं काचित्की रूपभिन्नता ।

प्रायिकेण पदैक्येन पदार्थैक्यं तथाविधम् ” इति ॥

वैदिकौ पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां भिन्नौ । कुतः, रूपभेदात् । ब्राह्मणम् इति
लौकिकपदस्य रूपं वेदे ब्राह्मणासः पितर इत्याश्रयते । अर्थभेदोऽप्यस्ति ।
अथाञ्चो लौकिका गावो बह्विति वेदे तु “ उच्चानां हि देवस्या बह्वन्ति ” इति
श्रुतम् । अत्रोच्यते—य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः । कुतः, प्रत्य-
भिज्ञानात् । यथा प्रयोक्तृणां पुरुषाणां भेदोऽप्येककपुरुषस्य बहुलत्वं उच्चार-
णभेदेऽपि त एवैते वर्णा इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञानाद्बोध्यं तन्निमित्तत्वादिभिर्भुप-
गत्तं तथा गवान्यादिपदानां लोकवेदयोरबाधितप्रत्यभिज्ञानात्पदैकत्वम् ।
काचित्को रूपभेदो बहुतरप्रत्यभिज्ञया शङ्क्यते । उत्तानबह्नाद्यर्थभेदश्च काचित्कः ।
कचिदुत्तानशब्दबह्वनशब्दयोस्तदर्थयोश्च भेदो नास्ति । तस्माद्भेदे पृथग्व्युत्पत्तिर्ना-
पेक्षिता । तथा चोक्तम्—

“ लोकावयवतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः ” इति ॥

कर्तृदोषेणामाभाष्यं निवारयितुमिदं विचारितम्—

(वत्सापत्तरणार्था मन्वाः)

“ पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चाम्यवाक्यवत् ॥

समाख्यानं भवचमाद्वाक्यत्वं तु पराहतम् ।

तत्कर्त्तृनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ” ॥ इति ।

वाल्मीकीयं वैशासकमित्यादिसमाख्यानादामायणभारतादिकं यथा पौरुषेयं तथा काठकं कौथुमं तैचिरीयमित्यादिसमाख्यानाद्देदः पौरुषेयः । किं च वेद-
वाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात्काठिकादिवाक्यवदिति चेन्नैवम् । संप्रदायप्रवृत्त्या स-
माख्यानोपपत्तेः । वाक्यत्वेहेतुस्त्वनुपलब्धिविरुद्धकालात्ययापदिष्टः । यथाव्यासवा-
ल्मीकिप्रभृतयोऽथ तत्तद्ग्रन्थनिर्माणावसरे कैश्चिदुपलब्धा अन्यैरप्यविच्छिन्नसंप्र-
दायेनोपलभ्यन्ते न तथा वेदकर्ता पुरुषः कश्चिदुपलब्धः । प्रत्युत वेदस्य नित्यत्वं
श्रुतिस्पृतिभ्यां पूर्वमुदाहृतम् । परमात्मा तु वेदकर्ताऽपि न लौकिकः पुरुषः ।
तस्मात्कर्तृदोषाभावाच्चास्याप्रापणशङ्का । तेष्वेतेषु विचारेषु ब्रह्मणो
मानान्तरागोचरत्वं वैशासके शास्त्रे मध्यमाध्यायप्रथमपादे “ शास्त्रमोनिस्त्वात् ”
[ज० सू० अ० १ पा० १ सू० ३] इत्यस्य सूत्रस्य द्वितीय-
वर्णकेशमिहितम् । अवशिष्टं तु जैमिनीये । तत्रापि लोकवेदाधिकरणं मध्यमा-
ध्यायस्य तृतीयापादे । इतरप्रथमपादे । तस्यैतस्य प्रमाणभूतस्य वेदस्य भागद्वयं
कस्यस्यकारकत्वं मन्त्रासृष्टाण्योर्वेदमात्रमेवमिति । तयोर्मध्ये मन्त्रसामान्यस्य
मन्त्रविशेषाण्यसृष्टादीनां च लक्षणं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितम्—

“ अहे बुध्निय मन्त्रं न इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येददध्याप्यदिश्वारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ” इति ॥

आधानप्रकरण इदमाश्रयवे—“अहे बुध्निय मन्त्रं न गोषाय ” इति । तत्र
मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । अव्याप्यतिव्याप्योर्वारयितुमशक्यत्वात् ।
विहितार्थस्याभिधायको मन्त्र इत्युक्ते “ वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत ” इत्यस्य
मन्त्रस्य विधिरूपत्वादध्यापिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिरिति
चेन्नैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठान-

(वत्सापाकरणार्थं मन्वाः)

स्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । “ उरु पथस्व ” इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । “ अग्निमीळे पुरोहितम् ” इत्यादयः स्तुतिरूपाः । “ इमे त्वा ” इत्यादयस्तवान्ताः । “ अग्न आयाहि वीतये ” इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । एतन्मन्त्रेषु द्वादशाहाराः । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समारूपान्मन्त्रेण नाम्न्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्यते । तस्मात्समारूपानं मन्त्रलक्षणम् ।

अगादिलक्षणे पूर्वोत्तरपक्षाबाह—

“ नवर्तामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति श्रुष्टिमे ।

पादश्च गीतिः मन्त्रिष्टपाठ इत्यस्त्वसंकरः ” इति ॥

इदमात्रायेत—अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोषाम । यमुच्यस्यैविदा विदुः । अचः सामानि यजूर्ऽपि ” इति । त्रीन्वेदान्विदन्तीति त्रिविदस्त्रिविदां संबन्धिनोऽध्ये-
तारस्यैविदाः । ते च यं मन्त्रभागमृमादिरूपेण त्रिविधं विदन्ति तं गोषायेति योजना । त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य दुष्परिहार्यत्वात् । अभ्यापकप्रसिद्धेभुन्वेदादिषु पठितो मन्त्र अगादिरिति हि लक्षणं वक्तव्यम् । तच्च संकीर्णम् । तथा हि—“ अग्नये मध्यमानायानुजहि ” “ हविर्धानाम्यां प्रोक्षमाणाम्यामनुजहि ” इत्यादीनि यजूर्ऽपि ऋग्वेदे समा-
ज्जातानि । “ देवो वः सवितोऽतुनात्स्विच्छद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ” इत्यर्थं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टवमस्ति । ऋग्यजुर्वेदेन तद्भासणे न्यवहृतत्वात् । “ सावित्र्यर्चा ” इति हि ब्राह्मणम् । “ एतस्ताम गायन्तास्ते ” इति यतिज्ञाय “ हा ३ वु हा ३ वु ” इत्यादिकं साम यजुर्वेदे गीतम् । “ अक्षितमसि ” “ अच्युतमसि ” “ पाणसंक्षितमसि ” इति त्रीणि यजुर्वेदे सामान्यान्वे । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेन्न । पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादिनार्धैर्चनं चोपेता वृत्तबद्धा मन्वा अचः गीतमुपेता मन्वाः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन मन्त्रिष्टपठिता मन्वा यजुर्वेदीति व्यवस्थितं लक्षणम् ।

प्रथमाभ्यायस्य द्वितीयपादे मन्वेष्वन्मद्विचारितम्—

“ मन्वा उरु पथस्वेति किमद्वैकहेतवः ।

साग्रेषूत पुरोडाशमथनादेश्च भासकाः ॥

(वत्सापाकरण्यार्था मन्वाः)

ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मन्वाः पुण्यैकहेतवः ।

न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः ” इति ॥

“ उरु पथस्व ” इत्यर्थे कश्चिन्मन्त्रः । तस्यापमर्थः—भोः पुरोडाश त्वमुक्त विपुलं यथा भवति तथा कपालेषु पथस्व यत्तरेति । ईदृशा मन्वा यागप्रयोगेषु-
च्चार्यमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशपथ-
नरूपार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि सिद्धेः । “ उरु पथस्वेति पुरोडाशं पथयति ”
इति हि ब्राह्मणवाक्यमिति चेत् । नैतद्युक्तम् । अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य
संभवे सति केवलदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्माद्दृष्टमर्थानुस्मरणमेव याग-
प्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसंभवे मन्त्रेणैवा-
नुस्मरणीयमिति यो नियमस्तस्यादृष्टं प्रयोजनमस्तु । ननु यन्त्रस्मानुष्ठेयार्थस्मारक-
त्वं कर्चिदनुपपन्नम् । तथा हि—“ दिवो वा विष्णुवुत वा पृथिव्या महो वा वि-
ष्णुवुत वाऽन्तरिक्षाद्धस्ती पृथस्व बहुभिर्भिसंध्यैराप्रयच्छ दक्षिणादोत सव्यात् ”
इत्यस्मिन्मन्त्रे धनमाशास्त इत्यर्थः प्रतीयते । अनुष्ठेयार्थस्तु शकटस्थापनायाऽऽ-
धारभूतकाष्ठस्थापनम् । तत्तु ब्राह्मणेन विधीयते—“ दिवो वा विष्णुवुत वा पृथि-
व्या इत्याशीर्षदः (शीःपर) यचा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेधीं निहन्ति ” इति ।
नार्यं दोषः । अस्याधिकरणस्य लिङ्गविनिर्माणविषयत्वात् । उदाहृतस्तु मन्त्रः
भूत्या विनियुज्यते ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम् ।

“ देवांश्च याभिर्मर्जते इत्याख्यातं तु मन्त्रगम् ।

विधायकं न वाऽन्येन समैत्वाच्चविधायकम् ॥

यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिसिद्धिर्न ततः ।

आख्यातमभिधानं च प्रधानगुणकर्मणी । इति ॥

अयं मन्त्र आम्नायते—“ देवांश्च याभिर्मर्जते ददाति च ष्योमिचाभिः स-
वते गोपतिः सह ” इति । अयमर्थः—गोपतिर्मर्जमानो याभिर्मोभिर्देवान्मर्जते
याश्च या ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोकेऽवतिष्ठत इति । तत्र
यथा ब्राह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य विधायकं तथा मन्त्रग-
तपतीति चेन्नैवम् । यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात् । सति हि यच्छब्दे

(चत्वारिपाकरणाधी मन्त्रः)

तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते न तु विधायकत्वम् । सच्छान्दादेरित्यादि-
शब्देनाऽऽमन्त्रणोत्तमपुरुषादयः । “ वायवः स्थोपायवः स्थ ” इत्यामन्त्रणम् ।
“ अग्नये जुष्टं मिर्वषामि ” इत्युत्तमपुरुषः । तस्मादाख्यातस्य प्रधानकर्मविधा-
यकत्वं गुणकर्मविधायकत्वं चेत्येव द्वावेव प्रकारौ न भवतः किंत्वभिधायकत्व-
मिति तृतीयोऽपि प्रकारः । ततो मन्त्रगतपारुष्यात् न विधायकम् । प्रधानगुणक-
र्मणोरुतु लक्षणं वक्ष्यते । एवमेतैर्विचारैरयं निर्णयः प्रकृते संपन्नः । “ इषे
त्वोर्जे त्वा ” “ ब्रह्मविदानोवि परम् ” इतिकाण्डद्वयमतिपाद्यार्थो न मानान्त-
रगम्यः । काण्डद्वयगतवाक्यस्य नास्ति पृथक्संकेतापेक्षा । तत्रत्यौ पदपदार्थौ
लौकिकवेव । तद्वाक्यं च न पीरयेयम् । अभियुक्तसमाख्यानं मन्त्रस्य लक्ष-
णम् । प्रसिद्धपाठो मन्त्रविशेषस्य यजुषो लक्षणम् । निर्दिष्टत्वान्मन्त्रस्य स्वार्था-
नुष्ठानकाले स्वार्थस्मारकत्वं प्रयोजनम् । मन्त्रगतं च वायवः स्थ सविता प्रार्प-
यतु, इत्यादिकं न विधायकमिति ।

इत्थं मन्त्रे सामान्यं विचार्य विशेषो विचार्यते—

“ इषे त्वादिर्भन्त एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ।

असत्यार्थास्मारकत्वादेकादृशस्य कल्पनात् ॥

छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अभ्याहवे स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ” इति ॥

“ इषे त्वोर्जे त्वा ” इत्यत्र क्रियापदाभावेन “ उरु प्रभस्व ” इति मन्त्र-
वदर्थस्मारकत्वाभावाददृष्टार्थत्वे सत्येकादृशकल्पने लाघवादेक एव मन्त्र इति
चेन्मैवम् । शास्त्रान्तरे “ इषे त्वेत्याच्छिनत्पूर्णे त्वेत्यनुमार्ष्टि ” इति विनियोग-
भेदभावनात् । तदनुसारेणेवे त्वेत्याच्छिनत्पूर्णे त्वेत्यनुमार्ष्टीति क्रियापदेऽभ्या-
हते सवि क्रियाभेदाद्भिन्नोऽयं मन्त्रः ।

अथ ब्राह्मणविषयविचाराः । तल्लक्षणं द्वितीयाध्यायप्रथमपादे विचारितम्—

“ नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्तीमन्त्रो वेद भाषा इति वस्तुतरेभावतः ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भेदब्राह्मणलक्षणम् ” इति ॥

(अत्सापाकरव्याधी मन्वाः)

चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते—“ एतद्ब्राह्मणान्वेष पञ्च हवीरवि ” इति ।
तत्र ब्राह्मणस्य स्रक्ष्णं नास्ति । कुतः । वेदभागानामिमत्तानवभारणेन ब्राह्मण-
भागेष्वन्यभागेषु च स्रक्ष्णस्याव्याप्त्यतिव्याप्योर्भिराकर्तुमशक्यत्वात्, इति चेन्न ।
भागद्वयाद्धर्माकारेण मन्वज्यतिरिक्तो यागो ब्राह्मणमिति स्रक्ष्णस्य निर्दोषत्वात् ।
ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मन्वब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादप्येव भागा आम्नायन्ते—
“ यद्ब्राह्मणानीतिहासपुराणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीः ” इति । मैवम् ।
विषपरिवाजकन्यायेन ब्राह्मणाश्चवान्तरभेदानामेवेतिहासादीनां प्रथमभिधानात् ।
“ देवासुराः संयत्ता आसन् ” इत्यादय इतिहासाः । “ इदं वा अग्रे मैव
किंचनाऽऽसीत् ” “ न द्यौरासीत् ” इत्यादिकं जगतः प्रागवस्थानुपक्रम्य सर्व-
प्रतिपादकं वाक्यमात्रं पुराणम् । कल्पस्त्वारुणकेतुकचयनप्रकरणे साम्नायते—
“ इति मन्वाः, कल्पोऽथ ऊर्ध्वं, यदि बलिः हरेत् ” इति । अग्निचयने “ यम-
गाथाभिः परिगायति ” इति विहिता मन्वविशेषा गाथाः । मनुष्यवृत्तान्तप्रति-
पादिका कचो नाराशंस्यः । तस्मान्मन्वब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावस्रक्ष्णं सुस्थि-
तम् । तच्च ब्राह्मणं द्विविधं विधिरूपमर्थवादरूपं चेति । “ यत्पर्वशाखया
वत्सानपाकरोति ” इति विधिः । “ तुवीयस्यापितो दिवि सोम आसीत् ”
इत्यादिकोऽथैवादः ।

तत्र विधेः प्रामाण्यं प्रथमाध्याये प्रथमपादे प्रतिपादितम्—

“ अवोधको बोधको वा न तावद्वोधको विधिः ।

शकैरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥

समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसंभवात् ।

बोधकस्य विधेर्पात्वमनपेक्षतया स्थितम् ॥ ” इति ।

धर्मो नामानुष्ठानजन्यापूर्वं तद्धेतुर्यागो वा । तस्यालौकिकत्वेन मवाद्यर्थवद्बु-
द्धव्यवहाराविषयत्वात्संगतिग्रहणं नास्ति । ततो विधेरनोचकत्वादप्रामाण्यमिति
चेन्मैवम् । प्रसिद्धार्थैः पर्वशाखादिपदैः समभिव्याहृतस्यापाकरोतीति पदस्यापूर्व-
पर्यवसायिन्यर्थे शक्तिग्रहणसंभवात् । यथा प्रभिन्नकमलोदरे मधुकरो मधूनि
पिबतीत्यत्र मधुकरशब्दस्यार्थमज्ञानान्न इतरपदार्थानामर्थमवगत्य तत्समभिव्या-
हारात्कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति भ्रमे मधुकरशब्दस्य शक्तिं गृह्णाति तद्वत् ।

अतो बोधकस्यान्मूलमनामानपेक्षत्वाच्च विधिः स्वत एव प्रमाणम् । न च
“ वत्सानपाकरोति ” इत्यत्र विधायकानां लिङ्छोटोद्गत्यप्रत्ययानामप्रावादविधि-
त्वमिति शङ्कन्मिमम् । कतवञ्जनेष्वीतवदपूर्वार्थत्वे सति पञ्चमलकाराभ्युपेयोन विधि-
त्वसंभवात् ।

एतच्च तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपदे विचारितम्—

“ उपव्यनिऽनुवादो वा विधिर्बाऽऽद्यो यतः स्मृतौ ।

प्राप्तं मैवमपूर्वत्वात्कवी लेट् विधीयते ” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे क्तवञ्जनेन वत्सस्योपवीतत्वमन्त्रापदे—“ देवानामुप-
व्यसते देवलक्षमेव तत्कुरुते ” इति । तदिदं चाक्रममुपवीतत्वस्यानुवादकं वा
विधायकं चेति संशयः । “ नित्योदकी नित्यमशोपवीती ” इति स्मृत्या प्राप्तत्वा-
द्विधायकानां लिङ्गादीनामभावाच्चा अनुवादकमिति माते ज्ञमः—पुरुषार्थस्य स्मृत्या
प्राप्तावपि क्तवर्त्यस्य प्राप्त्यभावात्पञ्चमलकारेण दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाया विधीयत
इति राजान्तः । तेनैव न्यायेन “ वत्सानपाकरोति ” इत्यर्थे न पञ्चमलकारः
किंतु पञ्चमलकारः । तस्य च विधायकत्वं “ लिङ्गर्थे लेट् ” [पा० सू० अ०
३ पा० ४ सू० ७] इतिसूत्रसिद्धम् । नन्वेवमपि “ यत्पार्श्वशालया ” इत्यनु-
वादवगमकेन यच्छब्देन विधिशक्तिप्रतिषेधात् “ देवाश्च यामिर्यजते ” इत्या-
दिवदिति चेन्नैवम् । उपरिधारणन्यायेन यच्छब्दस्य बाधितत्वात् ।

स च न्यायस्तस्मिन्नेव पदेऽभिहितः—

“ धारयत्परिष्ठाद्धि देवेभ्य इति संस्तवः ।

विधिर्बाऽऽद्यो धृतैः पित्र्ये प्रोक्तायाः पूर्ववत्स्तुतिः ॥

ऊर्ध्वं विधारणं प्राप्तं तमिधो नाम्भमानतः ।

अतो हिशब्दसंस्तरागादपूर्वार्थो विधीयते ” इति ।

मेतामिहोत्रे श्रूयते—अधस्तात्तमिधं धारयन्नुद्ग्रेदुपरिष्ठाद्धि देवेभ्यो
धारयति ” इति । अत्र पित्र्यं हविर्होतुं हस्ते धारयन्मदा मन्त्रं पठति तदानी-
मुद्गृतस्याधस्तात्तमिधं धारयेत्, इति यदिधीयते तदैवैविकेनोपरिधारणेन
श्रूयते । कुतः । हिशब्दादनुवादत्वप्रतीतिः । तत्रत्ये पूर्वाधिकरणे—ग्राची-

(वत्सावाकरणाया मन्वाः)

नावीती दोहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति मे पुरोदश्चेत्त दमोस्तान्दक्षिणा-
ग्रान्स्तुणीयात् ” इत्यास्मिन्नुदाहरणद्वये यज्ञोपवीतित्वेदमद्यत्ववाक्ययोर्हि शब्द-
प्लब्धयुक्तयोर्विधायकत्वमपेक्षार्थवादत्वं निर्णीतं तद्वद्वापीति प्राप्ते भूत्यः—
विषयो दृष्टान्तः । दैविके यज्ञोपवीतित्वेदमद्यत्वयोर्मानान्तरप्राप्तत्वादिशब्द-
प्लब्धवादवाधित्वा तत्रार्थवादत्वं ननुमुचितम् । उपरिधारिते त्वप्राप्तत्वादिशब्द-
परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगम्यन्त्यः । एवं सति वत्सावाकरणस्याप्यपूर्वार्थत्वाद्य-
प्लब्धपरित्यागेन विधिरेव युक्तः । ननु लोके सायंदोहार्थिभिः प्रातर्वत्सा
गोभ्योऽप्राक्रियन्तेऽतो लोकत एव प्राप्तत्वाच्च वत्सावाकरणं विधेयमिति चेन्नै-
वम् । अवधातवन्नियमापूर्वहेतुत्वेन विधेयत्वात् ।

अवधातन्यायश्च द्वितीयाप्यायस्य प्रथमपादे वर्धितः—

“ अवधादादिनाऽपूर्वमुत्पाद्यं विध्यते न वा ।

यजत्यादिवदस्त्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥

दृष्टे तुषविमोकेऽस्ति नापूर्वं द्रव्यतन्त्रता ।

स्थाजत्वादिवैयर्थ्यं नियमापूर्वकद्वयः ” इति ॥

यथा “ समिधो यजति ” इत्यत्र यामजन्यमपूर्वमस्ति तथा “ वीहीनव-
ह्न्यात् ” इत्यत्रापि तदभ्युपेयमन्यथा विधिवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेत् ।
दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पतस्यान्याम्यत्वात् । न वात्र यजत्यादिविधिसाम्यमस्ति,
गुणकर्तृत्वेनावधातस्य द्रव्यतन्त्रत्वात् । यामस्तु प्रधानकर्म । अयं च कर्मणां
भेदो जैमिनिना सूत्रत्रयेण स्पष्टीकृतः—“ तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि । यैस्तु
द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र पतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । यैस्तु द्रव्यं न
चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ” इति । यैस्तु कर्माभि-
र्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कृतुं वेद्यते तेषु कर्मसु गुणत्वम् । कुतः । तस्य कर्मणो द्रव्य-
प्रधानत्वात् । द्रव्यं प्रधानमस्येति बह्वीहिः । “ ययं तक्षति ” “ आहवनी-
ययादधाति ” इत्यादौ सूपाहवनीयादि द्रव्यमुत्पादयितुमिच्छते । “ वीहीनवहन्ति ”
“ तण्डुलाग्निनष्टि ” इत्यत्र व्रीह्यादि द्रव्यं संस्कृतुमिष्टम् । “ आग्नेन प्रधानं
इज्यते ” इत्यादिशूक्तवैपरीत्यात्प्रधानकर्मत्वम् । अतो यजतिवैयर्थ्यान्नावधा-
तोऽपूर्वजनकः । न च विधिवाक्यवैयर्थ्यं, नस्विद्लनादिनाऽपि तण्डुलनिष्प-
त्तिसंभवे सत्यवपातेनैव तण्डुला निष्पादनीया इति तन्नियमजन्यमपूर्वं बोधयितुं
विधेरपेक्षितत्वात् । तदप्लक्ष्मीयापाकरणेतैष सायं दोहः संपादनीय इति
नियमविधिरस्तु । उक्तेषु विधिसामान्यविचारिष्वेते निर्णयाः संपन्नाः—विधि-

(वत्सापाकरणार्थं मन्वाः)

लौकिककर्मबोधकः । पञ्चमलकाराश्रयणेन विधायकत्वम् । अपाशार्थं यच्छब्दादयो न विधिबाधकाः । संस्कारकर्म दृष्टार्थसंभवेऽपि नियमापूर्वार्थमपीति ।

शास्त्राहरेण एव चतुर्धाध्याये विचारितं किञ्चिद्द्वितीयपादे—

“ प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक्शास्त्रा वाऽस्तु दिक्भूतेः ।

आहार्यत्वं दिशो नास्ति शास्त्रा तेनोपलभ्यते ” इति ॥

“ यत्प्राचीमाहरेत् ” इति वाक्ये प्राचीशब्देन मुख्या दिग्विवक्षितेति चेत् । दिश आहर्तुमशक्यत्वेन दिक्संबन्धिन्याः शास्त्राया उपलक्षणीयत्वात् ।

तस्मिन्नेव पादेऽन्यद्विचारितम् ।

“ शास्त्रां छित्त्वोपवेशं च मूले कुर्वीत शास्त्रया ।

मुदेद्वत्सान्कपालानि स्थापयेदुपवेशतः ॥

द्रव्यं प्रयोजनं छित्तेर्वत्सापाकविरेव वा ।

आद्योऽग्नमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः ॥

उपवेशं करोतीति साकारक्षोऽन्यार्थमूलतः ।

पूर्वतेजोऽनुनिष्पादी स तस्माद्युज्यतेऽन्तियः ” इति ॥

इदमाम्नायते— “ मूलतः शास्त्रां परिवारस्त्वोपवेशं करोति ” इति । अस्याय-
पर्थः—येषाम् “ इषे त्वा ” इति मन्त्रेणावच्छिन्ना शास्त्रा तां पुनर्मूले छित्त्वा
तं मूलभागमुपवेशं कुर्यादिति । अत्र तयोर्मूलाग्नयोः पृथग्विनियोग आम्नायते—
“ उपवेशेण कपालान्पुषदधाति शास्त्रया वत्सानपाकरोति ” इति । अत्र कपा-
लोपधानं वत्सापाकरणं चेत्युभयं शास्त्रालेदनस्य प्रयोजकम् । कुतः । अग्नमू-
लयोः साम्येन विभज्य विनियोगात्, इति चेन्नैवम् । उपवेशं करोतीत्यर्थं
विधिरुपवेशस्य प्रकृतिद्रव्यमपेक्षते । सा चापेक्षा मूलेन पूर्वते । तच्च मूलं शास्त्रा-
र्यम् । “ इषे त्वोर्जे त्वेति वामाच्छिनत्ति ” इत्यत्र च्छिन्नायाः समूलायाः
शास्त्रायाः सौकर्यार्थं परिवारसनवाक्येन पुनर्मूलापादानकं छेदनं श्रूयते । न
चासति मूले मूलापादानकं छेदनं संभवति । तस्माच्छास्त्रार्थमेव मूलं न रूपवे-
षार्थम् । अतोऽन्यार्थमूलाग्नौ निष्पन्नोपवेशेण क्रियमाणं कपालोपधानं न शास्त्रा-
लेदनस्य प्रयोजकं, किंतु वत्सापाकरणमेव तापयोजकम् । तथा सति यत्र
शास्त्रावाः पथमच्छेदनेनैव सौकर्यं संपद्यते तत्रोपवेशसिद्धये पुनः प्रयत्नेन मूलं
न संपादनीयं, किंतु लौकिकेन केनचित्काष्ठेन कपालान्पुषधेयानीति विचा-
रस्य फलं सिद्धम् ।

(वस्तुपाकरणार्था मन्वाः)

ब्राह्मणे विधिभागस्य सामान्यविवेकविचाराः प्रकाशिताः ।

अथार्थवादविचाराः प्रदर्शयन्ते—

“ वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मो किं किं वाऽसौ तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोपेक्षापरिक्षयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥

विध्यर्थवादो साकाङ्क्षो प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तैत्तिरीयवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ” इति ॥

काम्यपञ्चकाण्डे विध्यर्थवादो धूयेते—“ वायव्यं श्वेतमालभेत भूवि-
कामः ” इति विधिः । “ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ” इत्यर्थवादः । तत्र वाय-
व्यादिशब्दा अर्थवादशब्दनैरेपेक्ष्येणैव विशिष्टमर्थं विदधते । अर्थवादशब्दा-
श्चेतरनैरेपेक्ष्येणैव शीघ्रमाभिदेवतालक्षणं सिद्धार्थमाचक्षते । अत एवैकवाक्य-
त्वाभावात्प्राशस्त्यर्थवादानां धर्मो प्रामाण्यमिति चेन्न । पदैकवाक्यत्वाभावेऽपि
वाक्यैकवाक्यत्वात् । विधिवाक्येन पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये स्तावकमर्थवादवाक्य-
मपेक्ष (ह्य) ज्ञे । अर्थवादवाक्यस्यापि पुरुषार्थपर्यवसानाय विधिवाक्योपेक्षा ।
अतो वाक्ययोः परस्परमन्वयादेकवाक्यत्वे सति विधिभागवदर्थवादभागेऽपि धर्मो
प्रामाण्यम् । अनेनैव न्यायेन “ तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् ” इत्या-
द्यर्थवादस्य “ यत्पर्णशास्त्रया वस्तुनपाकरोति ” इत्येतद्विपश्चितावकत्वादि-
भिर्मध्ये नियमापूर्वं प्रामाण्यमस्ति । मन्वर्थवादस्य विधिस्तावकत्वं कचिद्व्य-
भिचरति “ प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयोलोक्रयोरभिजित्यै ” इत्यत्र फल-
विधिप्रतिभानादिति चेन्नैवम् । औदुम्बराधिकरणन्यायेन स्तावकत्वात् ।

स च न्यायस्तस्मिन्नेव पदिऽभिहितः—

“ ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्येव विधिवज्जिगदो न किम् ।

यूपौदुम्बरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्तया ॥

चतुर्थ्यां फलतामानाद्यूपौदुम्बरता फलम् ।

ऊर्जोऽवरोधं कथयन्कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥

अस्तुतौदुम्बरत्वस्याविधानात्कस्य तत्फलम् ।

अथैवैव वाक्यभेदत्वेन स्तावक एव सः ” इति ॥

इदमाम्नायते—“ औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्ध्वा उदुम्बर उर्ध्वश्व ऊर्जै-
वास्ता ऊर्जं पशूनाम्नोत्पूजोऽवरुद्ध्यै ” इति । अत्रावरोधवाक्येन किं फलमेव

(वत्सापाकरणार्थं सम्भ्रतः)

विधीयते किंवा श्रुतीदुम्बरत्वमपि स्तूपदे । नाऽऽद्यः । औदुम्बरत्वविध्यभावेन
वत्फलकयनायोगात् । न च औदुम्बरत्वस्य प्रत्यक्षो विधिरस्ति । ठिळाद्यश्रव-
णाद् । अतः स्तुत्यैवाव विधिरुचेतव्यः । न चान्न स्तुतिमङ्गली करोषि । न द्वि-
तीयः । अर्थभेदेनाऽऽवृत्तिलक्षणवाक्यभेदात्तेः । तस्मादूर्ध्वरोधः स्थावकः । तद्-
दुभयलोकाभिजयेनाप्यैशानदिक्प्रवृत्तौपेयणादिभिः (ः) प्रवृत्ता शास्त्रा विधानाय
स्तूपते । तदेवं वेदसामान्यतद्विशेषयोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्मन्त्रविशेषाणामुगादीनां ब्रा-
ह्मणविशेषयोर्विध्यर्थवादयोऽप्यपेक्षिताः सामान्यविशेषविचारा अस्मिन्ननुवाक
उदाहृताः । वक्ष्यमाणानुवाकेष्वपि ते सर्वे यथायोगमुदाहरणीयाः ।

उदाहृत्यात्र मीमांसां प्रकृतिप्रत्ययस्थितिम् ।

अर्थं व्याकरणे सिद्धं बोद्धुं तत्प्राक्रमोप्यते ॥

न च व्याकरणप्रामाण्ये तत्प्रयोजने वा विवक्षितव्यम् । तत्प्रामाण्यस्य स्मृ-
तिपदे निर्णीतत्वात् । तत्प्रयोजनस्य च कात्यायनेनाभिहितत्वात् ।

तथा हि—

“गोभाष्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन ।

नियमोऽशास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥

साधूनेव प्रयुज्जीत गवाद्या एव साधवः ।

इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः” इति ॥

निर्मूलत्वेन विगीतत्वादयः पूर्वपक्षहेतवोऽप्युपलक्ष्यन्ते—

“निर्मूलत्वादिगीतत्वादौकल्यादिदवाधनात् ।

पूर्वापरविरोधाच्च नास्य प्रामाण्यसंभवः” ॥

इति हेतव उक्ताः ।

व्याकरणस्य गौरवेयत्वान्मूलप्रमाणरूपेक्षितम् । अत एव बुद्धादिवाक्यानां
प्रामाण्यं दूषितम्—

“प्रायेणानुदवादित्वात्संभ्रान्त्यग्निदत्तमवात् ।

चोदनात्पलम्बेच्च श्रद्धामात्रात्प्रमाणत्वात्” इति ॥

न तावत्प्रत्यक्षं मूलं गवादिशब्दा एव साधवो न गोव्यादिशब्दाः । साधूनेव
प्रयुज्जीत नापशब्दानित्यर्थद्वयस्य केनापीन्द्रियेण ग्रहीतुमशक्यत्वात् । योमिप्र-
त्यक्षस्यातीन्द्रियत्वाच्च द्रव्यहकत्वमिति चेच्च ।

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

“यत्रास्माद्विशयो दृष्टः स स्वार्थान्विलङ्घ्यनात् ।

अयोग्यं नेन्द्रियग्राहं न त्वे शेववृत्तिता ॥

इत्याचार्योक्तेः ।

विगीतत्वमपि व्याकरणे बहुश उपलभ्यते । अनादिसिद्धेऽभिप्रायकव्यवहारे श्रुतिवसंगतिका गवादिशब्दा एव साधय इति भगवतो मतम् । पाणिनिस्तु शास्त्र-
स्याऽऽमूलधुङ् वद्विपरीतानेय शब्दाञ्जगौ । “अइउण्” “वेङ्ङिति” “स्तो-
अना अः” “हुना हुः” इत्यादिप्रयोगात् । न च धर्मार्थकाममोक्षादिषु
किञ्चित्कलं व्याकरणस्य पश्यामः । वेदस्तु प्रयत्नेन व्याकरणं बाधते “तस्माद्-
ब्राह्मणेन न म्लेच्छित्तवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः” इति ।
परस्परविरोधश्च भूयानसित त्रिमुनि व्याकरणमित्यभ्युपगच्छन्ति । यत्पाणिनिना
प्रयुक्तम् “इन्धिभवतिभ्यां च” [पा०सू० १।२।६] “कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः”
[पा० सू० ३।१।८७] इति, तत्कात्यायनो दूषयति—“इन्धेच्छन्दोविषयत्वाद्भुवो
युको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यं, सिद्धं तु प्रोक्तनकर्मत्वात्”
इति । क्वचित्तु पाणिनिना स्वोक्तं स्वयमेव दूष्यते—“तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वा-
त्” [पा०सू० १।२।५३] इति । तस्माच्च व्याकरणं प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः—
न तावदिदं निर्मूलं पूर्वव्याकरणानामेव मूलत्वात् । सन्ति हि तानि, पाणिनिनैव
तत्तन्मतानामुदाहृतत्वात् । “तृषिष्टिष्ठेयः काश्यपस्य” [पा०सू० १-२-२५]
“कतो भारद्वाजस्य” [पा०सू० ७-२-६३] “विप्रभृतिषु शाकटायनस्य”
[पा०सू० ८-४-५०] “लोपः शाकल्यस्य” [पा०सू० ८-३-१९] “ओतो
मार्थस्य” [पा०सू० ८-३-२०] इति सुदाहृतम् । तत्तद्व्याकरणानां पूर्वपूर्व-
व्याकरणमूलत्वेऽपि बीजाङ्ककुम्बदन्तद्वित्वेन मूलज्ञयामावाचानवस्थादोषः । न
च “वेङ्ङिति” इत्यादिप्रपञ्चत्वं, सांकेतिकानामपि गवादिपदवत्स्वविषये
सुशब्दत्वात् । अन्यथा खरः मावाहणिरकामयत्” इत्यादिप्रपञ्चः स्यात् ।
नापि निष्कलत्वम् । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः तुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधु-
ग्भवति” इति साधुशब्दावगमतत्प्रयोगाभ्यां धर्मोत्पत्तिव्यवधात् । नापि वेद-
बाधः, न म्लेच्छित्तवै” इत्यादिर्गाव्धाद्यपशब्दविषयत्वादिनाऽभ्युपपत्तेः ।
नानुध्यायः अह्नुः शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्” इति निषेधः समाधिनिष्ठ-
ब्रह्मयोगिविषयः । नापि परस्परविरोधः । उक्तानुक्तदुरुक्तवित्ताख्यं वार्तिकं कुर्वतः
कात्यायनस्य क्वचित्कचिद्दूषयितुमुचितत्वात् । नापि स्वोक्तव्याहृतिः । पूर्वोत्तरप-
क्षाभिप्रायेण तदुपन्यासात् । तस्मात्प्रमाणभूतव्याकरणानुसारेण गवादिशब्दा एव

साधवस्तानिव प्रयुज्यीतेति नियमद्वयं सिद्धम् । प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽपि ज्ञातव्य इत्यनेनैवाभिप्रायेण वेदे तत्र तत्र शब्दनिर्वचनमुदाह्रियते । तथा हि भाष्येण प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके श्रूयते— प्रजावती रोहिण्यामग्निमनुजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । ततो वै ते सर्वांश्चोहानरोहन् । तद्वै रोहिण्यै रोहिणित्वम् ” इति । तत्रैव तृतीयेऽनुवाके मन्वापर्वि प्रस्तुत्य श्रूयते—स वराहो रूपं कृत्वोप-
न्यमञ्जत् । स पृथिवीमथ आच्छत् । तस्या उपहृत्योदमञ्जत् । तत्पुष्करपर्णेऽ-
प्रथयत् । यदप्रथयत् । तत्पृथिव्यै पृथिवित्वम् । अभूदा इदमिति । तद्भूम्यै
भूमित्वम् ” इति । एवं सर्वत्रोदाहार्यम् । व्याकरणपूर्वकस्य पदार्थज्ञानस्यावश्य-
भावित्वादेव देवैः प्रार्थित इन्द्रो व्याकरणं निर्ममे । एतच्च षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठक ऐन्द्रवायवग्रहनाक्षणे श्रूयते— वाग्वै पराभ्यव्याकृताऽवदत्ते देवा इन्द्रमनु-
वचिर्मा नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽनवीदुरे वृषे महं चैवैव वायवे च सह गुह्यता
इति । तस्मादैन्द्रवायवः सह गुह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवकम्य व्याकरोत्तस्मादिवं
व्याकृता वागुच्यते ” इति । पराची प्रकृतिप्रत्ययविभागरहिता । मध्यतोऽ-
वकम्य विभागं कृत्वेत्यर्थः । आथर्वणिकास्तु कम्बेदादिष्वव्याकरणमपि वेदि-
तन्वमित्त्वामनन्ति— द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्वृत्तविदो वदन्ति
परा चैवापरा च । तवापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा क-
ल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते”
इति । कात्यायनोऽपि व्याकरणमयोऽनान्यमुदाहृत्वा—“ रक्षोहागमल्लघसंदेहाः
प्रयाज्यन्म् ” इति । स्वरवर्णविपर्ययसूत्रो विष्ठो वेदस्य मा भूदिति व्याकरणेन
वेदो रक्षणीयः । विष्ठे तु वार्धे पठन्ति—

“ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ” ॥ इति ।

इदस्तत्पुः पुत्रं विश्वरूपारूपं जघानेति त्वष्टा सोमयागे नेन्द्रमुषाह्वयत् । इन्द्रश्च
यज्ञविघ्नं कृत्वा चलात्सोमं पीत्वा जगाम । अवशिष्टेन सोमरसेनेन्द्रस्याभिचारं
कर्तुं [त्वष्टा] “ स्वाहेन्द्रवाजुर्वर्धस्व ” इत्यनेन मन्त्रेणाजुहोत् । तत्र शत्रुश-
ब्दो घातकमाचष्टे । सो उत्पत्त्यमानपुरुषेन्द्रस्य यातकस्त्वं वर्धस्वेति विवक्षित्वा
मन्त्रमुच्चारितवान् । तदानीं तत्पुरुषसमासत्वाद्भवोदात्तेन भवितव्यम् । प्रमादा-
त्त्वेनाऽऽद्युदात्तो मन्त्रः प्रयुक्तः । स च स्वरो बहुमीहो समासे लभ्यः । तत-
श्चेन्द्रो घातको यस्येत्यर्थे पर्यवसानादिन्द्रेण बध्यो वुज उदपद्यत । तस्माच्च

(नत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

वेदस्य रक्षा कर्तव्या । तथा यत्कृतौ दर्शपूर्णमासेषौ “ अमये जुष्टं निर्वपामि ” इति मन्त्र आम्नातः । स च विरुतावेन्द्राग्नेष्टावतिदिष्टः । तत्र कर्मसमवेतार्थप्रकाशनायाभिपदं परित्यज्य “ इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामि ” इत्युहनीयः । स चोहो व्याकरणानभिज्ञेन कर्तुं पशव्यः । तथा “ वेदोऽभ्येयो ज्ञेयश्च ” इत्यागमेन ज्ञेयत्वं विहितम् । तच्च प्रकृतिप्रत्ययादिनिर्णयं विना न संभवति । तथा बृहस्पतिनाऽप्याप्यमान इन्द्रो दिव्यं वर्षसहस्रमधीयानोऽपि यदा शब्दानामन्तं न जगाम तदानीमिन्द्रादिभिर्धातुभारतिपदिकप्रत्ययादेशादिरूपा उपायाः कल्पिताः । उपायमन्तरेण सर्वे शब्दाः कथं ज्ञातुं शक्यन्ते । तथा “ स्थूलपृषतीमालमेव ” इत्यत्र स्थूला चत्सौ पृषती चेति विग्रहे पशुशरीरगतं स्थूलमुक्तं भवति, स्थूलानि पृषन्ति यस्यामित्यत्र शरीरगतवर्षविशेषरूपाणां विन्दूनां स्थूलमुक्तं भवतीत्यर्थं संदेहः स्वरनिर्णयमन्तरेण नापैति । तस्माद्ब्रह्मो-
हादीनि पञ्च योजनानि । तस्मात्प्रमाणत्वात्सयोजनत्वाच्च व्याकरणमा-
रब्धव्यम् ।

इत्येत्यादिशब्दानां मक्षिकायां शब्दसंग्रहे ।

अत्रार्थं स्वरमात्रं तु वैशद्याय पुनर्ब्रूवे ॥

इति प्रातिपदिके गत इकारः “ फिषोऽन्व उदात्तः ” [फि० पा० सू० १ । १] इत्युदात्तः । फिडिति प्रातिपदिकसंज्ञा । इषित्यत्र षकारस्यान्वि-
मत्वेऽपि “ स्वराविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवति ” इत्युक्तत्वादिकार एवान्वितः ।
एकारस्य सुप्तात् “ अनुदात्तो सुप्तिषी ” [पा० सू० ३-१-४] इत्यनुदात्तत्वे
प्राप्ते तदववादः “ सविकारस्तृतीयादिर्विभक्तिः ” [पा० सू० ६-१-१६८]
इति । सप्तमीचहुवचने परतः स्थिते यत्प्रातिपदिकमेकाङ्कं तस्मादुत्तरा तृतीया-
दिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । “ अनुदात्तं षडमेकवर्जम् ” [पा० सू० ६-१-१५८]
उदात्तः स्वरितो वा यस्य षण्यस्य विधीयते तं वर्जयित्वा शिष्टं षडमनुदात्तं
भवति । तथास्मिन्पद एकारस्योदात्तत्वविधानादिकारोऽनुदात्तः । नन्विकारस्यापि
पूर्वमुदात्तत्वं विहितं ततस्तं वर्जयित्वा विभक्तेरनुदात्तत्वमस्तिवति चेत् । प्रथमतः
प्रातिपदिकस्वरेऽवस्थिते सति मन्त्रादिधीयमानत्वेन विभक्तिस्वरस्य प्रबलत्वात् ।
सति शिष्टस्वरो बलवानिति हि मर्यादा । तस्मादनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिव
इति पदम् । त्वेति षडमनुदात्तम् । युष्मच्छब्दस्याऽऽष्टमिकापादादावदेशत्वात् ।
“ अनुदात्तं सर्वमपादादी ” [पा० सू० ८-१-१८] इति हि तत्रानुवर्तते ।
संहितायामुदात्तादेकारादुत्तरत्वेन तस्य “ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ”

[पा०सू० ८-४-६६] इति स्वरितत्वम् । ततः स्वरितान्तमिदं वाक्यम् । एवमूर्जे त्वेति वाक्यं योज्यम् । तयोर्वाक्ययोः संहितायाम् “ आद्गुणः ” [पा० सू० ६-१-८७] इत्योकारे गुणे स्वरिते मागे “ पूर्ववासिद्धम् ” [पा०सू० ८-१-१] इति स्वरितत्वासिद्ध्याऽनुदात्तयोः पूर्वोत्तरवर्णयोः स्थाने विहित ओकारोऽनुदात्तः । तस्योदात्तादुत्तरत्वेन स्वरितत्वे मागे तदपवादः “ उदात्तस्वरितप-रस्य सञ्चतरः ” [पा०सू० १-२-४०] इति । यस्मादनुदात्तात्परत उदात्तः स्वरितो वा वर्तते तस्यानुदात्तस्यादिनीचोऽनुदात्तो भवति । एतावता यथाम्ना-नभिषे त्वोर्जे त्वेति सिद्धम् । “ उणादीन्ध्व्युत्पञ्चाभि पातिपदिकानि ” इति मते वायुशब्दस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वादवशिष्ट आकारोऽनुदात्तः । विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे सत्पुदाधादुत्तरत्वेन स्वरितत्वम् । स्थशब्दस्य “ तिङ्छक्तिः ” [पा०सू० ८-१-२८] इति [निघातः] । अतिङ्मात्परं तिङ्गन्तं निहन्मते । निघातो नाभानुदात्तः । “ स्वरितासंहितायामनुदात्तानाम् ” [पा०सू० १-२-३९] इति स्थशब्दगतस्यानुदात्तस्य स्वरितादुत्तरत्वेनैकश्रुतिर्भवति । तां पचय इत्या-चक्षतेऽध्यापकाः । एवमुपपायवः स्थेति वाक्यं योज्यम् । तयोर्वाक्ययोः संहिताया-मोकारः पचयः । पचयानुदात्तयोरुभयोः स्थाने विहितस्यापि द्वैरूप्यस्य युगपदसंभवात्पचापेण तथौतथात्वे स्थाविबद्धापोदैकस्मिन्पक्षे पचयः । पक्षान्तरे तु स्थानिवद्भावादनुदात्तत्वे स्वरितासंहितायाभिनि पचयः । पाशब्दस्य सञ्चतरत्वम् । देवशब्दस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वासंहितायामोकारोऽनुदात्तः । युष्मच्छब्ददेशशानुदात्तः । संहितायां स्वरितः । “ चितः ” [पा०सू० ६ । १ । १६३] चित्प्रत्ययस्य समुदायस्यान्त उदात्तः स्यात् । ततः सवितु-शब्दे वृक्षप्रत्ययस्य चकारेष्वात्सवितुपदस्य छदन्तत्वेन पातिपदिकत्वाद्वाऽन्यो-दात्तत्वम् । संहितायां सेत्यस्य पचयः । विशब्दस्वीदात्तपरत्वादिकारः सञ्चतरः । “ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ” अभिव्यतिरिक्ता उपसर्गाश्चाऽऽद्युदात्ता इति प्रशब्द उदात्तः । अपर्ययत्वस्य निघाते “ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ” [पा०सू० ८ । २ । ५] उदात्तेन सह य एकादेशः स उदात्तः स्यादिति सवर्णदीर्घ उदात्तः । तस्मादुत्तरेषां स्वरितपचयौ । तुशब्दस्य संहितायां सञ्चतरत्वम् । श्रेष्ठगामे-त्यत्र “ जिनःपादिनिष्ठम् ” [पा०सू० ६ । १ । ९७] जिति निति च प्रत्यये परतः पूर्वस्याऽऽदिरुदात्तः स्यादिति श्रेष्ठशब्दमतस्ये-छन्प्रत्ययस्य निष्वाञ्छेष्ठशब्दस्याऽऽदिरुदात्तः । छेत्प्रत्ययानुदात्तस्वरितौ । तपपः पिच्चादिभक्तेः सुप्त्वाच्चानुदात्तत्वे सति पश्चात्पचयसञ्चतरत्वं पूर्ववत् ।

(वत्सापाकरणार्था मन्त्राः)

“ नन्विषयस्यानिसन्तस्य ” इत्यन्वयविरक्तस्य नपुंसकलिङ्गविषयस्य प्राति-
पादिकस्याऽऽदिरुदात्तः स्यादित्यनेन कर्मशब्दस्याऽऽदिरुदात्तः । इतरयोर्मथा-
योगमनुदात्ते सति स्वरितप्रचयौ सन्ततरत्वं च पूर्ववत् । आप्वापम्भमित्यत्रोप-
पत्तौ उदात्तः । शिष्टस्यानुदात्तत्वे सति स्वरितप्रचयौ । “ आभन्विदस्य च ”
[पा०सू० ८-१-१९] पदानुत्तरस्य च संबोधनान्तस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यादिति
अध्विषाशब्दस्य निघाति सति संहितायां पूर्वाभ्यां प्रचयाभ्यां सह प्रचयः ।
देवभागशब्दे “ समासस्य ” [पा०सू० ६-१-२२३] इत्यन्वोदात्ते सति
विभक्त्या सहेकादेशस्वरः । संहितायामाद्यौ द्वौ प्रचयौ । तृतीयः सन्ततरः ।
ऊर्ध्वःपथःशब्दयोर्नपुंसकत्वाद्वाद्युदात्तत्वम् । मनुष्यो ङीप्श्च पित्वादनुदात्तत्वम् ।
ततो यथायोगं स्वरितप्रचयसन्ततराः । मजाशब्दे घातिपदिकमन्वोदात्तं टाचनुदा-
त्तस्योरेकादेश उदात्तः । शेषं पूर्ववत् । “ नञ्सुभ्याम् ” [पा०सू० ६-२-१७२]
बहुव्रीहिसमासे नञ्सु इत्येताभ्यामुत्तरस्य पदस्यान्त उदात्तः स्यादित्यनर्थावाय-
श्मशब्दयोरेकान्तोदात्तत्वे सति शेषमुच्येयम् । न चाय समासस्येत्यन्वोदात्तत्वं
सिध्यति । “ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ” [पा०सू० ६-२-१] इत्युक्तपूर्वपदप्रक-
ृतिस्वरत्वमपवादितुं नञ्सुभ्यामिति सूत्रस्यापेक्षितत्वात् । निघाता आद्युदात्ता इति
माशब्द उदात्तः । व इत्येतत्पूर्ववत् । स्तेनशब्दस्य फिट्स्वरः । ईशदेत्यस्व
निघातः । मेति पूर्ववत् । अथेन कौर्म्येण शंसो विशसर्न वधो यस्य सोऽयमव-
शंसः । ततो बहुव्रीहिस्वरेणाघ इत्यन्तोदात्तः । रुद्रहेतिशब्दयोः फिट्स्वरः ।
परिशब्दो निघातत्वाद्वाद्युदात्तः । वो वृणक्तिवतिशब्दादनुदात्तौ । ध्रुवशब्दस्य
फिट्स्वरे सति टाम्प्रत्ययेन विभक्त्या सहेकादेशस्वरः । अस्मिन्नित्यत्र विभक्तेः
“ सविकाचः ” [पा०सू० ६-१-१६८] इत्युदात्तत्वम् । गोपताविरयव
“ त्प्रावैभर्मे ” [पा०सू० ६-२-१८] इति ऐभर्मार्थे पविशब्दे परतः पूर्वप-
दस्य प्रकृतिस्वरत्वं भवति । ततो गोशब्दस्पोदात्तत्वे सति शिष्टस्यानुदात्तस्वरित-
प्रचयाः । स्यात्तस्यस्य निघातप्रचयौ । बहुव्रीहिरिति ङीष्प्रत्ययस्पोदात्तत्वे सर्वार्थी-
र्धोऽप्युदात्तः । यजमानस्येत्यत्र “ धातोः ” [पा०सू० ६-१-१६२] धातोरन्त
उदात्तः स्यादिति ञकारात्पूर्वाकार उदात्तः । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । शानचः
“ धितः ” [पा०सू० ६-१-६३] इत्यन्तोदात्तत्वे पाठे वदपवादः “ तास्यनु-
चेच्छिददुपदेशाच्चसर्वधातुकमनुदात्तमहन्विक्तोः ” [पा०सू० ६-१-१८६] तासि-
प्रत्ययादनुदात्तेतो धातोर्ङितो धातोरकासेपदेशाच्चोत्तरस्य छकारस्य स्थाने

विहितं यत्तावन्मातृकं तदनुवाचं भवति हनुङ् अपह्ने, इङ् अप्यपने, इत्येते
मातृ वर्जयित्वा । अत्र शबन्तस्य यजेत्यस्यादुपदेशत्वात्तदुत्तरः शानजनुवाचः ।
यज्ञमित्यत्र फिट्स्वर एकादेशस्वरश्च । षाहीत्यस्य मिचति सति स्वरितप्रत्ययौ ।
संबन्धश्च श्रुतिव्याख्यामीमांसाभ्यामुक्तिस्त्वरैः ।

यनुष्मकारैराद्योऽप्यमनुवाकः समाधितः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणीचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यसंहिताभाष्ये प्रथमपाठके प्रथमपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

यज्ञस्य घोषदसि प्रयुष्टं रक्षः प्रयुष्टा
अरसेतयेः प्रेथमगाद्धिषणां बर्हिरेच्छ मनुना
कृता स्वधया वितेष्टा त आबहेन्ति केवयः
पुरस्ताद्दिवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासदे देवानां
परिभूतमसि वर्षवृद्धमसि देवबर्हिषा त्वाऽ-
न्वेष्ट्या तिर्यक्पूर्वे ते राध्यासमाच्छेत्ता ते मा
रिपे देवबर्हिः शतवल्शं वि रोहं सहस्रवल्शाः
(१) वि वयं रुहेम पृथिव्याः संपूर्वः पाहि
सुसंभूता त्वा सं भेराभ्यदित्ये रास्नाऽस्ती-
न्द्राण्यै संनहनं पूषा ते अन्धिं ग्रन्नातु त ते
माऽऽस्थादिन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुग्र्यच्छे जुह-
स्पतेर्मूर्ध्ना हंराभ्युर्वन्तरिक्षमन्विहि देवम-
ममसि ॥

(सहस्रवल्शा अष्टाविंशत्य) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके वत्सापाकरणमुक्तम् । द्वितीये बर्हिताहरणमुच्यते । तयोरनुकृते
पाठः प्रमाणमिति शीर्षोक्तिरुच्यते । पौर्णमास्योऽं सांताम्पामाने वत्सापाकृत्याभावा-
दन्वाधानस्यानन्तरमभावास्यापामसंनयतोऽपि बर्हिरेव प्रथमं संघादनीयम् । अथ
एव बोधय्यनः—“ यद्यु दे न संनयति बर्हिः प्रतिपदेव भवति ” इति । अस्मि-
न्नुवाके यज्ञस्य घोमदत्तीरवयवाद्यो मन्त्रः । ब्राह्मणेन तु तस्मात्पूर्वमन्यो मन्त्रः
आह्वान्तरादिन्यायेन व्याख्यातस्तस्य विनियोगमाह बोधय्यनः—“ अथ जघ्नेन्
गार्हपत्यं विवृचसिर्दं वाऽभ्यर्च्युं वाऽऽवृत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽभिनीर्षो-
दुम्यां पूषो हस्ताभ्यामादद् इति ” इति । आपस्तम्बः—“ उत्तरेण गार्हपत्यम-
सिदोऽभ्यर्च्युं रनदुत्पर्च्युं विहितो भवति देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यसिदुत्प-
र्च्युं वाऽऽवृत्ते तुष्णिमनदुत्पर्च्युम् ” इति । अतिदो दुर्भञ्छेदनसाधनं वासम् ।
पशुः पार्थिवतास्थिरण्डम् । तच्च दीक्षधारावाह्यवनसमर्पम् । मन्त्रार्थस्तु—भो
नन्दसाध्व्य मेरकस्य देवस्य मेरणे सति देवतासंनन्धिभ्यां बाहुभ्यां हस्ताभ्यां च
त्वां स्तुतिं कसेमीति । यन्निबन्धादभस्तनो बाहू उपरिवनो हस्तौ । अत्र ब्राह्म-
णम्—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभ्यर्च्युंमाकृते प्रसूये । अभिकोर्बाहुभ्या-
मिव्याह । अभिनै हि देवताभ्यर्च्युं आस्ताम् । पूषो हस्ताभ्यामिव्याह यत्ये ”
[ब० का० ३ म० २ अ० २] इति । यतिर्निषतिः । यद्यद्यज्ञसाधनमुस-
दं तत्कर्तुं षोडशस्य देवस्य हस्ताभ्यामेवेति नियमः । अभ्यर्च्युना सह बर्हिः
प्राप्तुं गच्छेदिति सार्थवादेन वाक्येन विधिरुनीयते, “ यो वा ओषधीः पर्वणो
वेत् । मेनाः स दिनसि । प्रजापतिर्वा ओषधीः पर्वणो वेत् । स एकं न दि-
नसि । अथपार्था बर्हिरञ्छेति । प्राजापत्यो वा अथः सयोनिताव । ओषधी-
नामहिः सायै ” [ब० का० ३ म० २ अ० २] इति । प्रजापत्यस्मिन्नि-
जासोऽथ इत्यभ्येभक्तिर्भूयते—“ प्रजापतेरस्यथयत् । तत्पराकत् । त्वयोऽ-
मन्त् । यदथयत् । तदथस्याथत्वम् ” इति । ततोऽभ्यस्य प्राजापत्यात्पराकत्वे-

१ स. “येऽनुवाके व” । २ स. “स्यं तु तां” । ३ स. “एणप्रयोजनाभा” । ४ स.
“जे तु । ५ स. “विताऽऽनीय ये” । ६ स. “सिद्धमन्त्र” । ७ स. “पार्थीत्यि तच्च सहा-
ननीयम्” । ८ स. “विस्ते यो । ९ क. म. “पतिप” ।

(बर्हिहरणम्)

श्रीषधीषु तत्तत्पक्षाभिज्ञत्वेन पर्वणोः संधौ छेज्जं प्रवृत्तस्य पर्वभञ्जकत्वाभावेनाश-
पक्षा मजापतिरूपया दर्भच्छेदे हिंसा न भवतीति । द्रव्यान्तरपरिस्थामेनाशपक्ष-
स्वीकारस्तद्योनिभूतमजापतिसाहित्यार्थम् । अस्ति च तत्साहित्यं कारणस्य का-
र्त्तुं अनुगतत्वात् । तस्मात्पजापतिद्वारेण कर्तुं हिंसादोषाभाव उपपद्यते ।

यज्ञस्येति । अथपक्षमिमन्त्रणे प्रथममन्त्रं विनियुक्ते बौधायनः—“आदा-
याभिमन्त्रयते यज्ञस्य घोषदसीति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु ब्रूते—“यज्ञस्य घोषदसीति गार्हपत्यमभिमन्त्र्य ” इति ।

घोषदिति घनस्य नाम । भो अश्वघोर्त्वं यज्ञस्य साधनं द्रव्यमसि । भो
गार्हपत्येति वा योजनीयम् । अत्र न्राक्षणम्—“यज्ञस्य घोषदसीत्याह । यज्ञ-
मान एव रश्मिं दधाति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० २] इति । रश्मिं घनम् ।

प्रत्युष्टमिति । बौधायनः—“गार्हपत्ये प्रवितपति मत्सुष्टः रक्षः मत्सुष्टा
अरातय इति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु “प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वाऽ-
सिद्धं प्रवितपति न पशुम् ” इति ।

अस्मिच्छ्वेनसाधने निगूढं रक्षसामथ्य वैरिणां च स्वरूपमत्यन्तं दर्भं भवतु ।
मन्त्रप्रयोजनमाह—“प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ”
[ब्रा० का० ३ प० २ अ० २] इति ।

प्रेथमगादिति । बौधायनः—“आहवनीयमभिधेति प्रेथमगादित्युक्त्वानु-
रच्छ मनुना कृता स्वधया वितृष्टा त आवहन्ति कवयः पुरस्तादेवेभ्यो जुष्टमिति ”
इति । स एव मन्त्रशेषं पृथग्भिनिगूढके—“इह बर्हिःरासद् इति वेदिं मत्स्येक्ष-
ते ” इति ।

आपस्तम्बस्तु कृत्स्नमन्त्रस्यैकमेव विनियोगमाह—“प्रेथमगादित्युक्त्वोर्वन्तरि-
क्षमन्विहीति प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिमन्त्र्य यतः कुतश्चिद्भ्रमयं बर्हिःराहरति ”
इति ।

इयमश्वघोर्बिद्यारूपत्वेनाभिज्ञानवती बर्हिःराष्टुं गच्छति । कीदृशी सा ।
प्रजापतिरूपेण मनुना स्वचक्षुषो निर्मिता । अथमक्षितान्त्रलक्षणया स्वधया
विकीर्णं तीक्ष्णीकृता । यस्मात्ते पूर्वं कवयो विद्रांसोऽनुष्ठातारः पूर्वस्मा दिक्षो
बर्हिरानयन्ति तस्मादियं प्रोग्गच्छति । हविर्भूमन्वः पियं बर्हिरिह वेद्यामाता-

(बर्हिषाहरणम्)

दयितव्यम् । अस्य मन्त्रस्य प्रथमपागे पदार्थं तात्पर्यं चाऽऽह—“ देवमनादि-
पणा बर्हिषच्छेत्साह । विद्या वै धिपणा । विद्ययैवैनदच्छैति ” [ब्रा० का०
३ प० २ अ० ३] इति । द्वितीयभागस्यार्थे श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिपनुमानप्रसिद्धि
चाऽऽह—“ मनुना कृता स्वधया वितश्चेत्साह । मानवी हि पशुः स्वधाकृता ”
[ब्रा० का० ३ प० २ अ० २] इति । अग्नेनास्थ्याद्युपचयोऽन्वयव्यतिरे-
कसिद्धः । तृतीयपागे पदार्थं पुरस्ताच्छब्दात्पर्यं चाऽऽह—“ त आवहन्ति
कवयः पुरस्तादित्याह । शुश्रुवाः सौ वै कवयः । यज्ञः पुरस्तात् । मुस्त एव
यज्ञमारभते ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० २] इति । होमाधारस्याऽऽहव-
नीयस्य पूर्वदिक्स्थत्वाद्यज्ञः पुरस्ताद्वर्तत इत्युच्यते । तच्छब्दापाठेन पुरस्तादेव
यज्ञ आरम्भो भवति । अपि च तत्पाठे दिगन्तरप्रयुक्तं वैकल्प्यं नास्तीत्याह—
“ अथो यदेतदुक्त्वा यतः कुतश्चाऽऽहरति । तत्पाश्या एव दिशो भवति ”
[ब्रा० का० ३ प० २ अ० २] इति । चतुर्थभाग आसद् इत्यस्य तात्पर्य-
माह—“ देवभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासद् इत्याह । बर्हिषः समृद्धये । कर्मणोऽनप-
राधाय ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० २] इति । आसादयितव्यमित्युक्ते
यावद्वेद्यास्तरणस्य युक्तं पर्वाभिं तावदः सूचितत्वादेव तदोच्चारणं समृद्धयै संप-
द्यते । ततो न्यूनत्वलक्षणः कर्मणोऽपराधो न भविष्यति ।

देवानामिति । धीधायनः—“ दर्भस्तन्मं गृह्णीते यावन्तमलं प्रस्तरणाय
मन्यते देवानां परिभूतमसीत्पथेनमूर्ध्वमुन्नाहि वर्षवृद्धमसीति ” इति ।

आवस्तम्बस्तु द्वयोरेकमन्त्रत्वमभिधेत्यैकमेव विनियोगमाह—“ देवानां परि-
भूतमसि वर्षवृद्धमसीति दर्भोपरिषीति ” इति ।

भो दर्भजाव त्वं देवानामर्थे परिगृहीतमसि न तु मया स्वगृहाच्छादना-
द्यर्थमसौ न मे लयनदोषोऽस्ति । वर्षेण पुनर्वृद्धिसंभवाच्चवापि न हानिः । परि-
गृहीतस्य सर्वस्य देवार्थत्वं न त्वेकदेशस्येत्येवं मन्त्राभिप्रायं दर्शयति—“ देवानां
परिभूतमसीत्याह । यद्वा इदं किंच । तद्देवानां परिभूतम् ” [ब्रा० का० ३
प० २ अ० २] इति । अपि च यथा लोके कश्चिद्भूत्यो राजनियोगाद्ग्रामेषु
मत्वा बलादगृहमाणं दधिर्क्षीरादिद्रव्यं वक्तुमन्ताय राज्ञे न तु मदर्धमिति प्रजा-
नामग्रे यतिषोऽथ निर्भयः सर्वेभ्यो हारिष्यामीति ज्ञाते तद्वदिदमित्यामिमांस्तत्पर-

(बर्हिषाक्षय्यः)

माह—“ अथो यथैव वस्यसे पविषोष्माऽऽहेवं कृषिध्यामीति । पूजनेन वदध्व-
युर्देवेभ्यः पविषोष्य बर्हिर्दामि । आत्मनोऽहिस्ताये ॥ (जा० का० ३ म०
२ अ० २) इति । स्तम्भस्य स्वीकार्यस्यैकत्वं छात्रात्मनं च विवदे-
“यानतः स्तम्भान्परिदिशेत् । पचेजामुच्छिन्नात् । अति वद्यज्ञस्य देवयेत् ।
एकं स्तम्भं परिदिशेत् । तत्र सर्वं दद्यात् । यज्ञस्यानतिरेकाम् ॥ (जा०
का० ३ म० २ अ० २) इति । यज्ञस्य सैवान्धि मद्यं तस्य यज्ञाद्-
हिर्भावेऽतिरेकः स त्वमुक्तः । अँछेपण्यानां दुर्भादीनां वटाकाशुदकमनेष्वयं व-
र्णेण वृद्धिः प्रसिद्धेत्याह—“ वर्णवृद्धमसीत्याह । वर्णवृद्धा वा ओषधयः ॥ (जा०
का० ३ म० २ अ० २) इति ॥

देवबर्हिरिति । नौपायनः—“ असिदेनोपयच्छति देवबर्हिषां त्वाञ्चक्ष्मा
तिर्यक्पर्वं ते राध्यासामिति ॥ इति ॥

विनिषोगद्वयवाहाऽऽपस्तम्बः—“ देवबर्हिषां त्वाञ्चक्ष्मा तिर्यगिति संपच्छति
पर्वं ते राध्यासामित्यासिदमभिनिदधाति ॥ इति ।

हे देवबर्हिस्ताञ्चक्ष्मणि मा हिंस्तिवं तिर्यगिति मा हिंस्तिवं किंतु ते तत्र
पर्वं पुनःपरोहस्थानमविनष्टं यथा स्यात्तथा संपादयामि । हिंसाया अन्वकरणं
देर्घ्येण द्वेधीभावः । तिर्यक्त्वं हस्तानां स्रग्दानां सौदनम् । बर्हिषो देवसेकध्व-
स्तादर्थ्यस्तु इत्यभिप्रायमाह—“ देवबर्हिरित्याह । देवेभ्य पूजैनाकरोति ॥ (जा०
का० ३ म० २ अ० २) इति । निषेधो दोषपरिहारोऽप्याह—“ या त्वाञ्च-
क्ष्मा तिर्यगित्याहाहिस्ताये ॥ (जा० का० ३ म० २ अ० २) इति ।
पुनःपरोहस्तमृज्यधर्म्यं वर्णसौदनमित्याह—“ पर्वं ते राध्यासामित्याहज्यै ॥ (जा०
का० ३ म० २ अ० २) इति ॥

आच्छेत्तेति । नौपायनः—“ आच्छिन्नाणि आच्छेत्ता ते वा रिपमिति ॥
इति ।

तद्ददापस्तम्बोऽपि । इत ऊर्ध्वं यत्र ह्योर्विच्छेदाभाकस्तत्रात्मनस्तेष्वपि विनि-
योग उदाहरिष्यते । हे देवबर्हिस्तत्राहमाच्छेत्ताऽपि मन्त्रसामर्थ्यान्मा हिंसिषम् ।
अत्र मा रिपमित्येतं मन्त्रे पठतस्तदर्थोभिज्ञस्य च स्वकीयं किञ्चि न विनश्यती-
त्याह—“ आच्छेत्ता ते मा रिपमित्याह । मास्याऽऽत्मनो मीयते । य एवं वेद ॥
[जा० का० ३ म० २ अ० २] इति ॥

(बर्हिःसंहारः)

देवबर्हिः शतेति । कल्पसूत्रम्—“देवबर्हिः शतवत्त्वं विरोहेत्याज्वानमिमू-
षाति ” इति ।

तूनायश्चिह्नमूलांश्चाजवाः । शतवत्त्वामनन्वशास्त्रम् । बर्हिषः पुत्रादिवदुपका-
रकस्याक्तप्ररोहार्थं यत्नः पुत्रोत्पत्तये भवतीति व्याख्येते—“देवबर्हिः शतवत्त्वं वि-
रोहेत्याह । यथा वै बर्हिः । यजानां यजननाय ” [भा० का० ३ प्र० १
अ० २] इति ॥

सहस्रवत्त्वा इति । कल्पः—“सहस्रवत्त्वा नि ययः रुहेमेत्यात्मनं पत्य-
मिमूषाति ” इति ।

यज्जस्माऽऽशीऽपरत्वं स्पष्टमित्याह—“सहस्रवत्त्वा नि ययः रुहेमेत्याह ।
आशिवमेवेतामाशास्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० १ अ० २] इति ।

पृथिव्या इति । कल्पः—“पृथिव्याः संपृचः पाहीत्यनयो निदधाति ” इति ।

भोस्तृणकाष्ठाद्याभार पृथिव्या संपर्कादिमं दर्शयति । द्रव्यान्तरस्योपरि स्था-
पने प्रयोजनमाह—“पृथिव्याः संपृचः पाहीत्याह प्रतिष्ठित्ये ” [ब्रा० का० ३
प्र० २ अ० २] इति । यदि तूनामिमं दर्शयति पृथिव्या निदध्यात्तदानीमुपिच्छा-
दित्येतेन त्वाम्बले सति दर्शयतिष्ठितः स्यात् । पूर्वं यस्तरास्यस्य दर्शयतेः
समन्वकत्वमनं प्रपञ्चितम् । इदानीं मुह्यन्तराणां मन्त्रमन्त्रेणैव छवनं
विधत्ते—“अयुक्त्वं युक्त्वं मुहील्लुमेति । मिथुनत्वाम प्रजाये” [ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० २] इति । अयुक्त्वं शुभ्ररूपसमस्तस्वरारहितम् । अत्र विषयसंख्यापक्षाणां
बहुविधत्वाद्विशेषार्थसंग्रहार्थां वीप्ता, तान्येष्टान्दर्शयति बोधायनः—“युष्णीयत
ऊर्ध्वमयुजो मुहील्लुमेति जीन्वा पञ्च वा सप्त वा नवैकादश वा” इति । अमन्वक-
त्वमेव ब्राह्मणान्तरमुदाजहाराऽऽश्वस्तम्बः—यस्तरमेव मन्त्रेण दाति युष्णीयितरदिति
वाजलनेयकम् ” इति । समन्वकमन्त्रकयोश्च छवनयोर्द्वित्वेन मिथुनत्वं तेन च
लौकिकस्त्रीपुरुषरूपमिथुनस्पर्शात्तद्द्वाराऽऽममनोत्पत्तये छवनद्वयं संप्रधत्ते ।

सुसंभूतेति । अथ दर्शनयं शतत्वं भूमौ प्रक्षार्य तस्मिन्लूना मुह्यो निघात-
व्याः । तत्र पाठकमादर्शकमो बलीयादिति न्यायेन मन्त्रद्वयस्य व्यत्यासेन विनि-
योगः कल्पे दर्शितः—

“आदित्ये रास्नाऽऽतीत्युदगमं विगत्य तुलंभृता त्वा संमरावीति तस्मिन्निध-
नाति संभृत्य ” इति ।

(वर्हिषाहरणम्)

हे रज्जो त्वं भूमेः काञ्चीं मुणस्थानीया रक्षणाऽसि । हे दर्भमुष्टिसमुद्राय त्वां सुष्ठु संमर्द्दतुं योग्यया रक्षनया संगृह्णामि । ब्राह्मणं तु पाठकपेयैव व्याचष्टे—“ तुसंभूता त्वा संभरामीत्याह । ब्रह्मणेवैनत्संभरति । अदित्यै रास्नाऽऽसीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनव्रास्नां करोति ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० २] इति । दर्भमपत्येन प्रशस्तत्वाद्गजोर्ब्रह्मत्वम् । एन-
दर्भजातम् । एनदेनां रक्षनाम् ।

इन्द्राण्या इति । कल्पः—“ इन्द्राण्यै संनहनमिति संनसति ” इति ।

शुक्लमूलाश्वोर्मैस्तत्कारुणं बन्धनं संनहनम् । तस्येन्द्राणीमित्यत्वं विशदयति—
“ इन्द्राण्यै संनहनमित्याह । इन्द्राणी वा अग्ने देवतानां समनसव । साऽऽ-
धोत् । कल्पचै संनसति ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० २] इति । धेय-
मिदानीमिन्द्राणीन्द्रपाली देवतानां मध्ये श्रेष्ठा वर्तते सा पूर्वस्मिञ्जनानि शतसं-
ख्याकान्कतूननुतिष्ठता यजमानेन तत्तत्कलौ योक्त्रेण चन्दाऽभूतद्वन्द्वनसामध्यां-
दिन्द्राणीत्वकृत्वां समुद्धिं प्राप्तवती । तस्मात्समृद्धयर्थमेवाप्यर्मुर्देर्भेः संनसेत् । किं-
च बर्हिषः प्रजारूपत्वादिदं संनहनं यजानामपरावापाय भवति । तस्माद्ब्रह्मसु-
ष्टावपि प्रजा धमनीभिर्व्याघ्रा जायन्त इत्याह—“ प्रजा वै बर्हिः । यजानामप-
रावापाय । तस्मात्स्नावसंवताः प्रजा जायन्ते ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० २] इति ।

पूषा त इति । कल्पः—“ पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नात्विति ग्रन्थिं करोति ” इति ।

हे संनक्षरजो त्वं ग्रन्थिं पोषको देवः करोतु । हे दर्भेति वा योज्यम् । देव-
ताविवक्षार्थं पूषश्चन्द्रस्यैव प्रयोगेऽभिप्रायमाह—“ पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नात्वि-
त्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० २] इति ।

स ते मेति । कल्पः—“ स ते माऽऽस्थादिति पुरस्तादपत्यञ्च ग्रन्थिमुपगूहति पश्चात्प्राञ्च वा ” इति ।

हे दर्भं त्वं निबन्धकारो स रज्जुग्रन्थिधिरं मा तिष्ठतु । दर्भोपद्रवपरि-
हाररूपविषेधफलमाह—“ स ते माऽऽस्थादित्याह हिंसायै ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० २] इति । गूहर्नं विधत्ते—“ पश्चात्प्राञ्चामुपगूहति । पश्चाद्वि-

[बर्हिःहरणम्]

प्राचीनः रेतो धीयते । पश्चादेवास्मै प्राचीनः रेतो दधाति ” [ब्रा० का० ३ य० २ अ० २] इति । तं ग्रन्थिशेषं रज्जोरज्जतो द्विगुणीकृत्य रज्जुवेष्टन-
स्थानात्पश्चादाकृष्य यथा प्रामर्शं भवति तथोपगृहेत् । पुरुषोऽपि पश्चादवस्थाय
प्राचीनः रेतः सिञ्चति । तस्मादीदृशं बृहन्नमपत्यार्थं यजमानार्थं रेतःसिञ्चन-
रूपेण पर्यवस्यति ।

इन्द्रस्येति । कल्पः—“इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्पुद्यच्छते” इति ।

इन्द्रशब्दप्रयोगेणैन्द्रदत्तस्य सामर्थ्यस्य सिद्धिं दर्शयति—“इन्द्रस्य त्वा बाहु-
भ्यामुद्यच्छ इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ य० २
अ० २] इति ।

बृहस्पतेरिति । कल्पः—“बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति शीर्षं भाषिनिधत्ते” इति ।

माशस्तमाद्भस्मत्वेन बृहस्पतिं स्तौति—“बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीत्याह । ब्रह्म वै
देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मणेवैनद्धरति ” [ब्रा० का० ३ य० २ अ० २] इति ।

उर्वन्तरिक्षमिति । कल्पः—“एत्पुर्वन्दरिक्षमन्विहीति ” इति ।

एत्याद्यच्छेदित्यर्थः । हे दर्भं विस्तीर्णत्वादन्तरिक्षं ममनायानुकूलमतत्वं
गच्छ । इहीत्यस्य शब्दस्य विवक्षां दर्शयति—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह गत्यै ”
[ब्रा० का० ३ य० २ अ० २] इति ।

देवंगममिति । कल्पः—“एत्योत्तरेण मार्हपत्यमनघः सादयति देवंगममसी-
ति ” इति ।

असीत्यस्याभिप्रायमाह—“देवंगममसीत्याह । देवानेवैनद्धमयति ” [ब्रा०
का० ३ य० २ अ० २] इति । वलाजशस्त्राया इव बर्हिषो भूमौ स्थापनं
निषिद्धमोक्षमदेशस्थापनं विधत्ते—“अनघः सादयति । गर्भाणां धृत्या अप्रदा-
दाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामपपादुकाः । उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो
लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य सप्तद्वयै ” [ब्रा० का० ३ य० २ अ० २]
इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

यज्ञस्थेत्यग्निसामन्व्य मत्सु दावस्य तापनम् ।

प्रेयं अपति देवानां दर्भं सीमांश्च भुष्टितः ॥

विषणा बर्हिरच्छेत्वादौ बर्हिःशब्दार्थो विचारितः पथमाप्तायस्य चतुर्थ-
पादे—

“ बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ।

जात्यर्था वा आसन्नरुडेस्ते स्युः संस्कारवाचिनः ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकोद्देश्योः ।

विनाऽपि संस्कारं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः ” ॥ इति ।

दशैषांभासयोः श्रूयते—“ बर्हिर्लुनात्याज्यं विष्ठापयति पुरोडाशं पर्यग्नि
करोति ” इति । तत्र बर्हिराज्यादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वेव गुणादिषु
प्रयोगातीत्यादिशब्देषु शास्त्रीयरूढिभाष्यस्योक्तत्वाद्याहवनीयादिशब्दपरसंस्कार-
वाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत् । नैवम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचि-
त्वात् । यत्र यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्तेर्लोके वेदे
च नास्ति व्यभिचारः । संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते ।
कचिद्देशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः
प्रयुज्यन्ते । बर्हिराद्या मावो गताः, गव्यमाज्यं, पुरोडाशेन धे माता प्रहेलकं
ददातीति । तस्याज्जातिवाचिनः । विचारमयोजनं तु बर्हिषा शुषावदवस्तुगुणाती-
त्यत्र विना संस्कारेणाऽऽस्तरणसिद्धिः ।

अथ व्याकरणम्—

यज्ञस्येत्यत्र किट्स्वरशेषानुदात्तगुणानुदात्तस्वरिताः । घोषदित्यत्र किट्स्व-
रानुदात्तसन्नतराः । असीत्यत्र निघातस्वरितपञ्चमसन्नतराः । अथ विशेषमेव
वदामः—अत्युष्टमित्यत्र “ समासस्य ” [शा० ६ । १ । २२३] इत्यन्वो-
दात्तत्वे भाषे तदपवादनाम्पयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तम् । तस्याप्यपवादः “ गति-
कारकोपपदात्तम् ” [शा० ६ । २ । १३९] तत्पुरुषसमासे गतेः कारका-
दुपपदाच्चोत्तरं कृतमप्यथान्ते पदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे भाषे
तस्याप्यपवादः “ गतिरन्तरः ” [शा० ६ । २ । १९] कर्मवाचिनि कान्त
उत्तरपदे परतः प्रत्यासन्नः पूर्वभाषिगदिसंज्ञकः शब्दः प्रकृतिस्वरो भवतीति ।
प्रतिशब्दस्योपसर्गाभ्यामिवर्जयित्वाद्युदात्तः प्रकृतिस्वरः । रक्ष इत्यत्र गन्विषयस्ये-
त्याद्युदात्तः । रातयो धनस्य दातारस्वद्विपरीता अरातयो घनापहारिणः अत्रयः ।
“ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाऽप्यद्वितीयाकृत्याः ” (शा० ६ । २ ।

(बर्हिस्तद्वत्त्वम्)

२] तत्पुलकस्यैव तुल्यार्थतृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचकमव्यये द्वितीयान्तं
 कृत्यप्रत्ययान्तं च पर्यपूर्वपदं, तदपठतिस्वरं भवतीति पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 तच्च समासस्वरस्यापवादः । नञश्च निपाता आद्युदात्ता इति आद्युदात्तः ।
 पिषणेत्यत्र “ वृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ” [पा० ६-३-१०९] इति
 मध्योदात्तत्वम् । बर्हिःशब्दस्येकान्तत्वेन नपुंसकस्वराभावेन फिट्स्वर एव ।
 अष्टेति निपातस्वरः । पनुनाशब्दे “ वृषादीनां च ” [पा० ६-१-२०३]
 शब्दाद्युदात्तः । वितष्टेति मध्युष्टवत् । पुरस्तादित्यत्र “ आद्युदात्तश्च ” [पा०
 ३-१-३] यः प्रत्ययः स आद्युदात्तो भवतीत्यस्तातिप्रत्ययस्याऽऽदिष्टुदात्तः ।
 जुष्टशब्दस्य “ नित्यं मन्त्रे ” [पा० ६-१-२१०] इति मन्त्रविषये “ जुष्टा-
 पिंति च ऋन्दसि ” [पा० ६-१-२०९] इति जुष्टार्पितशब्दो नित्यमाद्यु-
 दात्तो भवत इत्याद्युदात्तत्वम् । इहशब्दे ह्रस्वप्रत्यय उदात्तः । आसद् इत्यथ
 आसादयितव्यमित्यस्मिन्कृत्यप्रत्ययस्यार्थे विहितस्य केनप्रत्ययस्य निश्चात्सद-
 इत्येतत्तद्वमाद्युदात्तम् । ततः समासान्तोदात्तत्वं धात्वित्वा तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं प्राप्ते तदपोद्य गतोरुत्तरस्य ऊदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वम् । परिपूर्वमित्यत्र
 परिशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । पूवशब्दः “ पू मेरणे ” इत्यतो धातोरुत्पन्नः
 कप्रत्ययान्तः । “ धातोः ” [पा० ६-१-१६२] धातोरन्त उदात्तः । कप्र-
 त्ययोगि “ आद्युदात्तश्च ” [पा० ३-१-३] इत्युदात्तः । सति शिष्टत्वादय-
 मेव शिष्यते । ततः “ समासस्य ” [पा० ६-१-२२३] इत्यन्योदात्तत्वे
 प्राप्ते तदपवादत्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रेणाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्य तद-
 पोद्य गतिकारकेति सूत्रेण ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तन्निवार्य “ गतिरम-
 नुरः ” [पा० ६-२-४६] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः “ परे-
 रभितोभक्ति मण्डलम् ” [पा० ६-२-१८२] परिशब्दादभितोभाव्यर्थवाचकं
 पदं मण्डलपदं चान्तोदात्तं स्यात् [इति] । परितोऽभितः सर्वतः सूतं स्वीकृ-
 तमिति हि तस्य पदस्यार्थ इति । पर्यवृद्धमित्यत्र कारकादुत्तरस्य ऊदन्तस्य
 प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः “ तृतीया कर्मणि ” [पा० ६-२-४८] कर्म-
 णिचिन्ति कान्तः उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् [इति] । देव-
 र्क्षित्यत्र षष्ठाभ्यामोकेन “ आमन्त्रितस्य च ” [पा० ६-१-१९८] इति
 सूत्रेणाऽऽद्युदात्तः । पूर्वानुवाकगतस्माद्विषया इत्यस्य पदात्वरत्वेनाष्टमाभ्यामोकेन

(दोहनार्थं गन्त्राः)

“ आमन्त्रितस्य च ” [पा० ८-१-१९] इति सूत्रेण निघातः । इह तु वाक्यादित्वात् षडात्परत्वम् । आच्छेत्तेति छदुत्तरपदमकृतिस्वरः । शतवत्श-
 “ मित्यत्र ” बहुमीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ” [पा० ६-२-१] इति पूर्वपदप-
 कृतिस्वरत्वम् । शतशब्दस्य कित्स्वरः । सहस्रशब्दः प्रथोदरादित्वाभ्योदात्तः ।
 पृथिवीशब्दे ङीष्ः प्रत्ययस्वरः । “ उदात्तमणो हल्पूर्वात् ” [पा० ६-१-१७४]
 उदात्तस्य स्थाने षो षण्हल्पूर्वस्मादुत्तरस्य नदीसंज्ञकस्य प्रत्ययस्याजादिवि-
 भक्तेश्चोदात्तस्वरत्वं स्यात् । संपृच इत्यत्र क्तिप्रत्ययान्तत्वेन क्त्विस्वरपदमकृतिस्व-
 रत्वम् । सङ्घत्सुत्तंभेति शब्देऽपि । दितिः स्मिहता न दिविरदिविः । तत्पुरुषे
 तुल्यार्थेऽप्यव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरः । रास्त्राशब्दे कृषादिः । इन्द्राण्या इत्यन्योदात्तमण
 इति विभक्तिकृदाच्चा । सैनहनमित्यत्र “ लिति ” [पा० ६-१-१९३]
 इतसंज्ञकलकारोपेते मत्यये परतः पूर्वबुदार्चं स्यात् । नक्षतिभार्चकपरि स्युट्प्रत्यय-
 स्थानविशेषि छिज्जवति । ततः छदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रशब्दे कृषादिः ।
 बृहस्पतेरित्यत्र “ उभे वनस्वत्यादिषु युगपत् ” (पा० ६-२-१४०) वनस्व-
 त्यादिषु सप्तमेषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृतिस्वरे भवतः । बृहच्छब्दः पतिशब्दश्च
 वृषादिः । मूर्ध्नेत्यत्र “ अनुदात्तस्य च षष्ठोदात्तलोपः ” (पा० ६-१-१६१)
 इति विभक्तिकृदाच्चा । अन्तरिक्षशब्दः प्रथोदरादिः । सर्वत्रागतिक आद्युदात्तो
 वृषादिः । अगतिकमभ्योदात्तः प्रथोदरादिरिति ब्रह्म्यम् । देवगममित्यत्र मादिप-
 दिकत्वात्समासत्वात्छदुत्तरपदत्वाद्वाऽन्योदात्तत्वम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थब्रह्मसूत्रे छण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः] ।

शुन्धेध्वं देव्यां कर्मणे देवयज्यार्थं मातु-
 रिश्वनो घर्मोऽसि धौरसि पृथिव्यसि विश्व-
 घाया असि परमेण धाम्ना दृहस्व मरुतव-
 सुर्ना पवित्रमसि शतधरं वर्ध्मन्तं पवित्रमसि

सहस्रधारः* हुतः स्तोको हुतो द्रुप्तोऽमर्थे
 वृहते नाकाय स्वाहा यावायिविभ्या* सा
 विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मा सं
 पृथ्वध्वमुतावरीरुर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य
 सातये सोमेन त्वाऽऽ तनश्मिन्द्राय दधि
 विष्णो हव्य* रक्षस्व ॥

(सोमेनाद्यौ च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्रुप्त्यामनुवाकाभ्याममावास्यामायहनि यत्कर्तव्यं तदुक्तम् । तृतीयेन राज्ञी
 कर्तव्यो दोह उच्यते । आदौ तावद्वाज्ञेन बर्हिषः कालो विधीयते—“ पूर्वे-
 द्युरिध्माबर्हिः करोति । यज्ञयेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोपवसति ” [न्रा० का० ३
 प० २ अ० ३] इति । यद्यपि दर्शपूर्णमासेष्टिः प्रतिपदि कर्तव्या तथाऽपि
 पूर्वण्येवेष्ट्यं बर्हिष्य संपादयेत् । तावता यज्ञः प्रारब्ध एव भवति । न केवलं
 प्रारब्धः किंतु देवताश्च गृहीत्वा तासां सूर्यायै निवासः कृतो भवति । अनेन
 देवतापरिग्रहस्यापि पूर्वद्युरेव काल इति सूच्यते । तत्प्रकारस्तु यात्रमानकाण्डे
 वक्ष्यते । इधमन्वास्तु “ यत्छण्णो रूपं कृत्वा ” इत्येवमादयः । ते चान्य-
 त्वाऽऽम्नातत्वाच्चैव व्याख्यास्यन्ते । अथ दोहनार्थं कुम्भीद्वयं विधत्ते—“ प्रजाप-
 तिर्पशमसृजत । तस्योत्ते अस्तःसेवाम् । यज्ञो वै प्रजापतिः । यत्सानाम्योत्ते
 भवतः । यज्ञस्यैव तदुत्ते उपदत्तात्ममस्तःसाय ” [न्रा० का० ३ प० २ अ०
 ३] इति । यज्ञो दर्शेष्टिः । सानाम्यमिति दधिपयसोर्नाम । यज्ञसंबन्धिन्योः
 कुम्भयोर्नाञ्च यज्ञस्य नष्टत्वात्स्रष्टुः प्रजापतेरपि नाशः । कुम्भयोः संपादने यज्ञस्य
 संपादितत्वात्प्रजापतेरेवाविनाशायैवैतेसंपद्यते । यदुत्ते भवत इति पदसि तत्ते-
 नोत्तासंपादनेनेति योज्यम् ।

(दोहनार्थं मन्त्राः)

शुग्धध्वामिति । बौधायनः—“ उत्तरेण गार्हपत्यं तृणानि सस्तीर्यं तेषु चतुष्टयं संसादयति दोहनं पवित्रं सान्नाम्यतपन्यौ स्थात्प्राविति, अथैनान्धभिः प्रोक्षति शुग्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया इति त्रिः । इति ।

आपस्तम्बः—सान्नाम्यपात्राणि प्रक्षाल्योत्तरेण गार्हपत्यं दृमांसस्तीर्यं द्वंद्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति कुम्भीं शास्त्रापवित्रमभिधानीं निदने दारुपात्रं दोहनमयस्पात्रं दारुपात्रं वा विधानार्थमाग्निहोत्रहवणमुपवेष्टं पर्णवल्कं च तृणं च, शुग्धध्वं दैव्याय कर्मणे इति त्रिः प्रोक्षति ” इति ।

हे पात्राणि देवयज्यात्मने दैव्याय कर्मणे शुग्धध्वं शुद्धानि मन्व । विशेषेण ययोजनमाह—“ शुग्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया इत्याह । देवयज्याया एवैनानि शुग्धति ” [ब्रा० का० ३ । प्र० २ । अ० ३] इति । शोधयतीत्यर्थः । तेन दानवतादिरूपं स्मार्तमपि कर्म दैविकमस्ति तन्मा भूदिति विशेषणम् ।

मातरिश्वन इति । बौधायनः—“ अथ जघनेन गार्हपत्यमुपविशोपवेदेजोदीचोऽङ्गारान्निरूहति मातरिश्वनो धर्मोऽसीति तेषु सान्नाम्यतपनीपधिभयति घोरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृहस्व मा ह्यारिति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रात्वमाभित्याह—“ मातरिश्वनो धर्मोऽसीति तेषु कुम्भीमभिभयति ” इति ।

हे कुम्भ धायोः संचारस्थानप्रदानेन दीपको योऽन्तरिक्षलोकस्तद्रूपस्त्वमसि । ततोदरेऽप्यन्तरिक्षसद्भावात् । किंच ब्रूलोकजन्मवृष्ट्युदकाद्ब्रूलोकस्थमृत्तिकायाश्च संपादितत्वेन लोकद्रव्यरूपोऽसि । किंच विशदेन बहुतीरधारणसाधयेन विश्वधारकवृष्टिरूपोऽसि । ततो दहो मय भग्नो मा भूः । यथोकार्थो ब्राह्मणेन विशदी क्रियते—मातरिश्वनो धर्मोऽसीत्याह । अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो धर्मः । एषां लोकानां विभुत्वै । घोरसि पृथिव्यसीत्याह । दिव्य सेवा पृथिव्याश्च संभृता । यदुक्ता । तस्मादेवमाह । विश्वधाया असि परमेण धाम्नेत्याह । बुधिर्यै विश्वधायाः । वृष्टिमेवावरुन्धे । दृहस्व मा ह्यारित्याह भुत्वै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । घोरसि पृथिव्यसीति द्वयोर्लोकयोर्वाचकशब्देनोपात्तावास्ताहवर्षेण परमशब्देऽन्तरिक्षपरे सति कुम्भे अवाणां लोकानां

विशेषेण धारणं स्थितिः । विद्यमाना ह्युच्चारणाद्वृत्तेरवरोधः स्वाधीनता भवति ।

वसूनामिति । कल्पः—“ तस्यां प्रोचीनाग्रं शाखापवित्रं निदधाति वसूनां पवित्रमसि शसधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारमिति ” इति ।

भोः शाखापवित्रं कुम्भीमुखेऽवस्थापितं त्वं प्राणनिवासहेतूनां वसूनां पवित्रं शोधकमसि । त्वद्वचनभक्तिं तुष्णपर्णादीनां क्षीरेण सह कुम्भ्यां पततां प्रतिवध्यमानत्वात् । न च क्षीरमप्येवं प्रतिवप्येवेति शङ्कनीयम् । सूक्ष्मैः पवित्रच्छिद्यैः कुम्भ्यां पतन्तीनां शतसहस्रसंख्यानां क्षीरधाराणां सद्भावात् । शोधकत्वमादत्तुं वसूनां पवित्रमसीति द्विरुक्तिः । वसुशब्दार्थं पञ्चभिधेयं संबन्धविशेषं चाऽऽह—“ वसूनां पवित्रमसीत्याह । प्राणा वै वसवः । तेषां वा एतद्भागमिवम् । यत्पवित्रम् । तेभ्य एवैतत्करोति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ३] इति । धनवाचिना वसुशब्देनेह विवक्षितानां क्षीरावयवानीं प्राणनिवासलक्षणजीवनहेतुत्वात्प्राणरूपत्वम् । शोधकं पवित्रमिति यदस्ति तत्प्राणमिव संबन्धि । कुतः । प्राणार्थमेव हि सर्वो जनः पिपीलिकापक्षिकाद्यप्यनेन क्षीरशोधनं करोति । शतसहस्रशब्दश्रुतमर्थमाह—“ शतधारं सहस्रधारमित्याह । प्राणेष्वेवाऽऽयुर्दधाति सर्वंत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ३] इति । शतायुर्मव सहस्रायुर्भवेत्येवमाशीर्वादो लोके प्रसिद्धः । स चापमृत्युपरिहरिणाऽऽयुषः कात्स्न्याय संपद्यते । गुणत्रयविशिष्टं पवित्रं विधत्ते—“ त्रितृत्पलाशशाखायां दर्भमयं भवति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ३] इति । कमेण जीनर्थं वादानाह—“ त्रियुदैः प्राणः । त्रियुतमेव पाणं मध्यतो यजमाने दधाति । सौम्यः पर्णः सयोनित्वाय । साक्षात्पवित्रं दर्भाः ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ३] इति । प्राणापानव्ययानाम-कैरुर्ध्वाधोमध्यवृत्तिलक्षणेनैवाम्बरभेदैः प्राणायामोस्त्रिवृत्तम् । कार्ये पलाशे कार-णस्य शोमस्यानुमविर्मानिसहितत्वम् । तदर्थमेवाव पलाशशाखायामादरः । दर्भास्तु साक्षादेव शुद्धिहेतवो न तु ब्रह्मान्तरसंपादनेन । एतच्च संध्यावन्दनादिशास्त्रेषु मन्त्रितम् । शाखापवित्रस्य निर्माणप्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ त्रिवृत्तमयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवित्रमसीति शाखायां शिथिलमवसृजति मूले मुला-

[दोहनार्था मन्त्रः]

मन्त्रेऽग्नाग्निं न मन्त्रि करोति ” इति । तस्य शाखापवित्रस्य कालभेदेन कुम्भीमुखे स्थापनप्रकारभेदं विधत्ते—“ प्राक्शाखपथिनिदध्याति । तथाणापानयो रूपम् । तिर्यक्प्रातः । तदृशस्य रूपम् । दार्श्वं २ श्वेतदहः । अर्धं वै चन्द्रमाः । अर्धं पाणाः । उभयमेवोपेत्यजामित्राय । तस्मादग्रं सर्वतः पवते ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । अमावास्यादिने सार्धदोहे कुम्भ्या उपरि शाखापवित्रं प्राग्ग्रं पश्चाम्भुलं निदध्यात् । तथा सति प्राणापानसदृशं भवति । प्राणवायुः पूर्वरूपे मुक्तद्वारे निःसारति । अपानवायुः पश्चिमरूपेऽधोद्वारे मलं निःसारयति । तस्मादस्ति सदृश्यम् । प्रतिपदि प्रातर्दोहे तिर्यङ्गनिदध्यात् । प्राग्ग्रत्वं तस्य दीर्घत्वादुदग्रत्वं तिर्यक्त्वम् । तच्च दर्शनविषयेण चन्द्रेण सदृशम् । दृश्यते हि अक्षुपक्षे द्वितीयादिषु दक्षिणोत्तरवर्तिकृष्णद्वयोपेतश्चन्द्रमाः । यद्यपि प्रतिपदि न दृश्यते तथाऽप्येकया कलया चन्द्रोत्पत्तेः शास्त्रसिद्धत्वेन दर्शनयोग्यत्वादितदहश्चन्द्रदर्शनसंमन्त्रि भवति । न च चन्द्रप्राणरूपत्वे प्रयोजनाभावः । तयोरन्यरूपत्वेन समयोजनत्वात् । ओषधीरनुगृह्णानश्चन्द्रप्रास्तद्वारेणार्त्तं भवति । प्राणस्याप्यन्तेनोपचीयमानत्वाच्चत्वं । तर्हि मयोरपि कालयोः प्राग्ग्रत्वमेवास्तु तावैतवान्तवसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । अनालस्याय विलक्षणयोः प्राग्ग्रत्वोदग्रत्वं कर्तव्यत्वात् । यस्मादालस्यमवश्यं त्याज्यं तस्मादेवायं वायुरनलसः सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु पवते ।

हुत इति । वीधायनः—“ दोक्षमानायनुमन्त्रयते हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽध्वे बृहते नाकाय स्वाहा धावापृथिवीभ्यामिति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु दुग्धस्य क्षीरस्य कुम्भ्यां शाखापवित्रे सेचनकाले बहिः पततां विन्दूनामभिगन्त्रणे मन्त्रं विनियुङ्क्ते—“ हुतः स्तोको हुतो द्रप्स इति विष्णुषोऽनुमन्त्रयते ” इति ।

अल्पो विन्दुः स्तोकोः प्रौढो विन्दुर्द्रप्सः । तदुभयं नाकनान्ते स्वर्गवासिने मौढावाग्नये हुतमस्तु । तथा धावापृथिवीभ्यामपि स्वाहा हुतमस्तु । अत्र हुतशब्दपयोगाच्चविष्ट्वेन प्रविष्टिवि । ततः स्कन्द्दोपो न भवतीत्याह—“ हुतः स्तोको हुतो द्रप्स इत्याह प्रविष्टित्यै । हविषोऽस्कन्दाय । न हि हुतं स्वाहाकृतं स्कन्दति ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । हविषोऽधौ प्रविष्टित्वं

हुतवत् । देवतोद्दिष्टपूर्वकस्यामवाचकस्वाहाशब्दप्रयोगेण विपरीकृतत्वं स्वाहाकृत-
 तवम् । न च स्वाहाकारमन्त्रेण हविष्प्रक्षेपो नास्तीति शङ्कनीयम् । वषट्कार-
 रेणापि तत्प्रक्षेपात् । अत एव वाजसनेयिनो वाग्धेनोरुपास्तौ समामन्त्रि—“तस्यै
 द्वौ स्तनौ देवा उपजीयन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च ” [ऋ० ५.८-१] इति ।
 विकल्पश्च तयोः शास्त्रे चिन्तितः । एवं च सति द्विधाऽपि देवतानामुपयुक्तयो-
 र्हुतस्वाहाकृतयोर्नास्ति नाशदोषः । न खलु लोके कश्चिदपि भुक्तमन्नं नष्टमिति
 ब्रूते । नाकीयविष्कषां होममुपपादयति—“दिवि नाको नामाग्निः । तस्य विप्रुषो
 भगभेयम् । अग्नेयं बृहते नाकायेत्याह । नाकमेवाग्निं भागभेयेन समभेयति ”
 [ऋ० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । नाकस्य भागः कथं द्यावापृथिवीभ्यां
 दत्त इत्याशङ्क्य न तयोर्नाकवज्रोक्तत्वं किंतु स्थित्याधारत्वेन पालक-
 त्वमित्याह—“ स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह । द्यावापृथ्वोरैतैर्नाम-
 तिष्ठापयति ” [ऋ० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । सप्तवित्रे
 कुम्भे क्षीरसेचनं विधत्ते—“ पवित्रवत्स्थानयति । अपां चैधौषधीनां च रसः सः
 सृजति । अधो ओषधीष्वेव पशून्पतिष्ठापयति ” [ऋ० का० ३ प्र० २
 अ० ३] इति । वर्षधाराभिरामतानामपां रसो धर्मः । गोभिर्मक्षितानामोषधीनां
 रसः क्षीरम् । तदुभेयमव संसृष्टं भवत्येव । किंच दर्भोपलक्षितास्वोषधीषु
 क्षीरोपलक्षितान्पशून्पतिष्ठापयत्येव । दोहनकाले कुम्भीस्पर्शनपूर्वकं मौने विधत्ते—
 “ अन्वारम्य वाचं षच्छति । यज्ञस्य भृत्यै ” [ऋ० का० ३ प्र० २ अ०
 ३] इति । पवित्रधारणं विधत्ते—“ धारयन्नास्ते । धारयन्त इव हि दुहन्ति ”
 [ऋ० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । लोके दोग्धारो वामहस्तेन वा जानु-
 भ्यां वा पात्रं धारयन्त एव दुहन्ति । तथा पवित्रं धारयन्नेवाऽऽसीत् । कुम्भी-
 स्पर्शपवित्रधारणयोर्विकल्पः सूत्रे दर्शितः—“कुम्भीमन्वारम्य वाचं षच्छति । प-
 वित्रं वा धारयन्नास्ते ” इति । गां दुग्ध्वा कुम्भीं पति क्षीरमानयन्तं दोग्धारं
 पृच्छेदिति विधत्ते—“ कामधुक् इत्याहाऽऽतृणीयस्यै । यय इमे लोकाः । इमा-
 नेव लोकान्यजमानो दुहे ” [ऋ० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । वि-
 द्यमानानां गवां मध्ये कां गां दुग्धवानसि । सोऽयं प्रश्नस्तृतीयलोकपर्यन्तः ।
 गोभूरादिलोकवत्कादृशां पितृदेव लोकत्रयदोहो लभ्यते । दोग्धुरुत्तरं विधत्ते—

मपा० १ अनु० ३] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

५१

(दोहनार्था मन्वाः)

“ अमूमिति नाम गृह्णाति । मद्मेवाऽऽसां कर्माऽऽविष्करोति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ३] इति । अमूमित्यङ्गुल्या निर्विशेष तदीयं व्यावहारिकं नाम गृह्णीयात् । सन्ति हि गवां व्यवहाराय तत्तत्स्वाभिभिः संकेदितानि गङ्गन-
यमुनासरस्वतीत्यादीनि नामानि । तत्तत्त्वावग्रहणाद्गृह्णीरपदानलक्षणमासां मद्मे
कर्माऽऽविष्कृतं पवति । अथवा मन्त्रद्वयमच्छिन्नकाण्डे सामान्नातम्—“ काय-
पुक्षः प्र णो मूहीन्द्राय हविरिन्द्रियम् ” इति । “ अमूं यस्यां देवानां मनु-
ष्याणां पयो हितम् ” इति च । तयोस्तत्र प्रश्नोत्तरवाक्यभ्यां वतीकमग्रहणमस्तु ।
आपस्वम्बिन तयोः पठितत्वात् ।

सा विश्वायुरिति । कल्पः “ अथ पुरस्तात्पत्यगानयन्तं पृच्छति काय-
पुक्ष इति । अमूमितीतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वायुरिति । द्वितीय-
पानयन्तं पृच्छति कामपुक्ष इति । अमूमित्येवेतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा
विश्वयचा इति । तृतीयपानयन्तं पृच्छति कामपुक्ष इति । अमूमित्येवेतरः
प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वकर्मेति ” इति ।

विश्वं कृत्स्नमायुर्पस्थाः सा विश्वायुः । विश्वस्य व्यचो व्याहिर्यस्थाः सा
विश्वयचाः । विश्वानि कर्माणि यस्थाः सा विश्वकर्मा । पृथिव्यनरिक्षाष्टुलो-
काभिमानिदेवतानां क्रमेणोक्तगुणोपेतत्वात्तदभेदेन मायः स्तुवन्त इत्यमुं मन्वा-
भियां दर्शयति—“ सा विश्वायुः सा विश्वयचाः सा विश्वकर्मेत्याह । इयं वै
विश्वायुः । अन्तरिक्षं विश्वयचाः । असौ विश्वकर्मा । इमानेवैतामिळोकान्व-
थापूर्वं दुहे ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ३] इति । दुग्ध इत्यर्थः ।
किंय गृह्णीरपदानेन संतुष्टो विश्वायुर्हवादिकमाशीर्वाद् ययुङ्क्त इत्यभिप्रायान्त-
रमाह—“ अथो यथा यदात्रे पुण्यमाशास्ते । एवमेवैना एतदुपस्तौति । तस्मा-
त्मादादित्युन्मीय वन्दमाना उपस्तुवन्तः पशून्दुहन्ति ” [ब्रा० का० ३ प० २
अ० ३] इति । यथा लोके प्रभूतं धनं दत्तवते राज्ञे चिरं जीवेत्प्राशीर्वाद्
पुरोधाः करोति । एवमेवैतेन मन्त्रेण गाः स्तौति । यस्माच्छास्त्रीयदोहने स्तुति-
रान्नामये तस्मात्लौकिकदोहनेऽपि प्रभूतं क्षीरं पूर्वेष्टुरदादिति निश्चित्य हस्तेन
वन्दमाना वाचा मम माता मम पतिनीत्येवं गाः स्तुवन्तो दुहन्ति । एतत्काण्ड-

गतेषु मन्त्रेष्वनाम्नां कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—“ बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो ऋविरिति त्राचं विसृजेत् । मथादेवतमेव प्रसीति । दैव्यस्य च मानुषस्य च व्यावृत्तये ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । हे दोग्धस्त्वभिन्द्राय तदनुचरेभ्यश्च देवेभ्यः पश्यामं बहु क्षीरं संपादयितुं तिसृभ्य उत्तरा गा दुग्धि । तत्र समन्वक्तं गोत्रयदोहनायिन्द्रार्थममन्त्रकमित्रगोदोहनं तदीयानुचरेभ्य इति यथादेशवत्वं प्रभूतत्वेन मानुषदोहनाव्यावृत्तिः । कल्पे त्वाच्छिद्रकाण्डोक्त एव तत्समानार्थो मन्त्रो विनियुक्तः—“ बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाध्यामतां पुनः । वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पतामिति त्रिषाचं विसृजेत् ” इति । ब्राह्मणेभ्योऽथैव मन्त्रस्य प्रतीकमस्तु । अर्थतो निर्देशाद्धविरिति पदं पाठभेदः । मन्त्राभ्युक्तिं विधत्ते—“ त्रिराह । त्रिषत्या हि देवाः ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । त्रिरुक्ते सत्यत्वबुद्धिर्येषां ते त्रिषत्याः । मौनं कुम्भीस्पर्शानं च विनैव तिसृभ्योऽधिका गा दोहयेदिति विधत्ते—“ अवाचंयमोऽन्वारभ्योऽन्तराः । अपरिमितमेवावरुन्धे ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । उत्तरासामपि गवां दोहने बहुदेवसहितायेन्द्रायपरिमितं क्षीरं संपादितं भवति । तूष्णीमुत्तरा दोहयित्वेत्यमन्त्रकदोहनं कल्पे दर्शितम् । पूर्वपक्षत्वेन दारुपात्रं निषेधति—“ न दारुपात्रेण दुहात् । अभिवद्वै दारुपात्रम् । यद्दारुपात्रेण दुहात् । यातयाम्ना हविषा यजेत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । मन्थनेनाभिव्यञ्जमानोऽग्निः पूर्वं गूढो दारुणि वर्तत इत्यग्निसहितं दारुपात्रं तज्ज्येनाग्निना क्षीरस्य स्वीकृतत्वाद्धविषो गतरसत्वम् । सिद्धान्तरूपत्वेन तापात्रं विधत्ते—“ अथो खत्वाहुः । पुरोडाशमुखाग्निं वै हवीरधि । नेत इतः पुरोडाशं हविषो यामोऽस्तीति । काममेव दारुपात्रेण दुहात् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । पूर्वं निषेधवादिनो हविषस्तत्त्वं न जानन्ति । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमथोऽशब्दः । अभिज्ञास्त्वेवमाहुः । लोके तावदपूषोदनादीनां शुभ्रिषवर्षकत्वेन प्राधान्यं दृष्टं दधिकीरादीनां तु सहकारित्वमेव । तस्यो योगेष्वपि पुरोडाशचरुमांसान्येव सारवन्ति हवीरपि न तु पुरोडाशदवाचीनस्य क्षीरादिहविषः कश्चित्सारोऽस्ति योऽग्निना स्वी क्रियेत । तस्माद्दारुपात्रदोहनं न विरुध्यत इति । “यदुपर्युपरि शिरो हरेत् । प्राणान्विच्छिन्धात् । अधोऽधः शिरो हरति ” इत्यादाव, न नेत इतः पुरोडाशमिति वीप्सा द्वितीया च चरुपुरोडाशादत्यन्तमर्वाचीनस्ये-

(दोहनार्था मन्त्राः)

त्यर्थे । पुनरप्यन्यं पूर्वपक्षमाह—“शूद्र एव न दुष्टात् । असतो वा एष संभूतः । यच्छूद्रः । अहर्विरत्र तदित्याहुः । यच्छूद्रो दोधीति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ३] इति । असतोऽधमावयवात्पादाज्जातः । राज्ञस्तमाह—“अग्निहोत्रमेव न दुष्टाच्छूद्रः । तद्धि नोत्पुनन्ति । यदा खलु वै पवित्रमत्येति । अथ तद्धविरिति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ३] इति । अग्निहोत्रहविष उत्पदनाभावान्नास्ति शूद्रस्पर्शशुद्धिः । इदं तु हविरुत्पन्नस्य तिरानुत्पा पवित्रमतिशयेन प्राप्नोतीति शुद्धमेव ।

संपृच्यध्वमिति । फलः—“दोहनेऽप आनीय संक्षालनमानयति संपृच्यध्वमृतावरीरुर्मिषीर्मधुमत्तमा मन्त्रा धनस्य सातये ” इति ।

सदृशत्वेन सत्यवाचिना जलेऽदृश्यं भाविक्षालनसामर्थ्यमुपलक्ष्यते । हे साय-
ध्व्यवत्य आपो मयं कुम्भीगेतन क्षीरेण संपृक्ता भवत । क्षीरदृश्यो मयम् । ऊर्मि-
मत्त्वेनात्यन्तमाधुर्येण हर्षहेतुत्वेन च क्षीरसदृश्यः । किमर्थः संपर्कः, सान्नाय्यल-
क्षणघनलाभार्थः । सायध्वोर्मिषाधुर्यगुणोपन्यासादत्र रससंपर्को विवक्षितः । न
तु द्रव्यसंपर्कनामभित्याह—“संपृच्यध्वमृतावरीरित्याह । अपां वैदोषधीनां च
रससं सत्सृजति । तस्मादपां दोषधीनां च रसमुपजीवामः ” [ब्रा० का०
३ प० २ अ० ३] इति । दोहपात्रक्षालनेन स्वादुत्वमोक्षां रसः । कुम्भीगतक्षी-
रस्वरूपमेव गोभिर्मक्षितानादोषधीनां रसः । तद्रसद्वयं कुम्भ्यां संसृष्टम् । यस्मादु-
भयमेलनं यशस्ते तस्माद्वयं सर्वं तदुभयमुपजीवामः । एतच्च लोकपसिद्धम् ।
छन्दोगास्तुभययोपजीवनं विषदीकृत्याऽऽमनन्ति—“अन्नमशितं वेधा विधी-
यते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुत्रीर्यं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽग्निष्ठ-
स्तन्मनः । आपः पीतास्तेषां विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति
यो यध्यमस्तल्लोहिर्दं योऽग्निष्ठः स प्राणः ” [छा० ६ । ५ । १] इति ।
धनलाभोक्तिप्रयोजनं दर्शयति—“मन्त्रा धनस्य सातये इत्याह । पुष्टिमेव
यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ३] इति ।

सोमेनेति । फलः—“अथैनत्तप्त्वोदमुद्दास्य क्षीरं कृत्वा तिरःपवित्रं
दध्नाऽऽतनक्ति सोमेन त्वाऽऽतनन्मीन्द्राव दधीति ” इति ।

हे क्षीर दधिरूपेण सोमेन त्वामातनयिष्ये । तेनाऽऽतन्यत्वेन निष्पन्नं दधीन्द्राय
होष्यते । नन्वत्र सोमकन्देन मुख्यं सोमं परित्यज्य कुतो दध्युपलक्ष्यते । बाल-

णान्तरचलादिदि नृमः । तत्र सांतश्चनद्रव्यविशेषैर्देवताविशेषाणां प्रीतिं भुवती भुतिर्दध्म इन्द्रप्रियत्वं दर्शयति—“ यत्पूतीकैर्वा पञ्चवस्केर्वाऽऽदध्मन्वात्सौम्यं तद्य-
त्कलै राक्षसं तद्यत्तपहुलैर्वैभवेर्देवं तद्यदातश्चनेन मानुषं तद्यदध्मना तत्सेन्दं तद-
ध्मनाऽऽतनक्ति सेन्दत्वाय ” इति । अत्राऽऽतश्चने मुख्यं दधिगन्धं परित्यज्य
गौणस्य सोमशब्दस्थोपादानि प्रयोजनमाह—“ सोमेन त्वाऽऽतनच्चीन्त्राय दधी-
त्याह । सोममेवैनत्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । सांनाय्यस्य
सोमीकरणं प्रयोजनं तस्यापि प्रयोजनमाह—“ यो वै सोमं भक्षयित्वा संवत्सरं
सोमं न पिबति । पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति । सोमः खलु वै सांनाय्यम् ।
य एवं विद्वान्सांनाय्यं पिबति । अपुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ३] इति । सोमपीथः पातव्यत्वेन विहितः सोम इत्यर्थः ।
अग्निष्टोममनुष्ठाय संवत्सरमतिवाह्य यः सोमयागं न करोति तेनावश्यमसौ
कर्तव्यः । “ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ” इति तद्विधानात् । यदि ब्रह्मा-
भावादिनिमित्तेन न प्रतिपद्येत तदा तज्जावनया सोमीकृतं सांनाय्यं पिबतस्तद्वै-
कृत्यं परिह्रियेत । अस्ति सनुष्ठानुमाकस्य सर्वत्र भावनया तत्पूर्तिः । अत एव
बृहदारण्यके सृष्टिप्रकरणे ब्रह्मचरिणो गार्हस्थ्यधर्मं वाञ्छतस्तदसंभवे सत्युपा-
सनया तत्पूर्तिराध्यायते—“ एकाकी कामयते जाया मे स्वादध प्रजायिषाथ वित्तं
मे स्वादध कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्म-
न्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्याऽऽया वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं
चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं देवैः श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्व कर्माऽऽयना हि
कर्म करोति ” [बृ० १-४-१७] इति । आत्मा देहः । वेदगम्यं मन्वादिकं
दैवं विचाम् । अतः सोमभावनया वैकल्यपरिहारो युज्यते । कुम्भ्याः पिधानाय
पात्रविशेषं विधत्ते—“ न मृन्मयेनापिदध्यात् । मृन्मयेनापिदध्यात् । पितृदेव-
त्यं स्यात् । अयस्पात्रेण वा दारुपात्रेण वाऽपिदधाति । तस्मिन् सदेवम् ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । पितृणां मृत्पात्रमुदकुम्भभाद्रादौ सिद्धम् ।
दारुपात्रस्य सदेवत्वं दोहनपात्रावनतं मन्वान्तराद्वा । त्रैवमाम्नायते—“अमृन्मयं
देवपात्रं यज्ञस्याऽऽयुषि प्रयुज्यताम् ” इति । अयस्पात्रस्याप्येतद्ब्रह्मण्यम् ।
पिधानपात्रस्य सोदकत्वं विधत्ते—“ उदन्बद्भवति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्ष-

(दोहनार्थं मन्वाः)

सामपहत्यै ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । स्वाभिमानिदेवतामु-
खेनापार्श्वोक्षोघ्नत्वम् । पिधानाय मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—“ अदस्तमसि विष्णवे
तेत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञायैवैनद्वस्तं करोति ” [जा० का० ३ प्र०
२ अ० ३] इति । अदस्तमनुपक्षिणम् । कल्पे तु प्रतीकमिदमित्याभिधेत्वाच्छि-
द्रकाण्डमन्त्रो विनियुक्तः—“ अथैनदुदन्वता कस्तेन चमसेन वाऽपिदधाति ।
अदस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञापादिदधाम्यहम् । अद्भिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः
परिक्षेप्ते ” इति । प्रथमपक्षे हे सान्नाय्य विष्णवे त्वाऽपिदधाम्यहम् आहारः ।

विष्णो इति । कल्पः—“ अथैनदुपरीष निदधाति यत्र गुहं भवते विष्णो
हव्यं रक्षस्वेति ” इति ।

अत्र रक्षणार्थमेव विष्णुसंक्षोभनं न विन्दुवक्ष्यविःस्वीकारायेत्यमुषाभिवायं
विशदयति—“ विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्याह गुप्यै ” [जा० का० ३ प्र० २
अ० ३] इति । शास्ताबहिर्बोरीष सान्नाय्येऽपि विधत्ते—“ अनधः सादयति ।
गर्भाणां धृत्या अपवादाय । तस्माद्गर्भाः पञ्चानामपवादुकाः । उपरीष निदधाति ।
उपरीष हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” [जा० का० ३ प्र०
२ अ० ३] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ शुन्ध सान्नाय्यपात्राणि योक्ष्य पादेति कुम्भिकाम् ।

संस्थाप्यामौ वसू शास्त्राविवर्नं तत्र निक्षिपेत् ॥ १ ॥

हुतं विन्दुन्तेति नाभ्य दुग्धास्तिस्रोऽभिमन्त्रयेत् ।

संप्र संक्षालनं क्षिप्त्वा सौम्ये दध्नाऽऽतनक्ति हि ।

विष्णोऽनधो दधात्यस्मिन्सूतीये दक्ष वर्णितः ॥ २ ॥

अथ प्रीमांसा—

तत्र तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

“ शुन्धध्वमिति मन्त्रोऽयं पौरोडाशिकशोभने ।

सान्नाय्यपात्रशुद्धौ वा प्रथमोऽस्तु समारूपया ॥

पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा ।

सन्निध्वमुक्तिवः कल्पः क्लृप्तत्वाच्चरमः क्रमात् ” इति ।

“ शुन्धध्वं देव्याम कर्षणे ” इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैः
समारूपयति काण्डे पठितत्वात्समारूपया पुरोडाशकाण्डोक्तानामुल्लसजुद्धादीनां

(दोहनायां मन्त्राः)

शोधनेऽङ्गमिति चेत् । मैवम् । पौरोडाशिकमिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडा-
शमात्रमभिधत्ते । तद्विषयस्यैव तत्संबन्धिकाण्डम् । न चैतावता पुरोडाशपा-
त्राणां मन्त्रसंनिधिः प्रत्यक्षो भवति, किंत्वर्थापत्त्या कल्प्यते । यद्युक्तः संनि-
धिर्न स्यात्तदा मन्त्रग्रन्थस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यात् । न ह्यश्वसंहि-
तानामपि त्वादिमन्त्राणामाग्नेयकाण्डसमाख्या भवति । संनिहितानां तु “मुञ्जानः
प्रथमम् ” इत्यादिमन्त्राणां भवत्येषा समाख्या । तस्मात्काण्डसमाख्यायां संनिधिं
परिकल्प्य तत्संनिध्यन्वयानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षासूयं पौरोडाशिकपात्रप्रकरणं
कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीः कल्पयित्वा तथा भूत्वा विनियोग इति
समाख्यायां विमर्कः । सांनिध्यपात्राणां शोधनमन्त्रसंनिधिस्तु प्रत्यक्षः । इध्मा-
वर्हिःसंपादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तरालं सांनिध्यपात्राणां देशः । उक्तमन्त्रधे-
र्भावादिनिर्वापाविषययोर्मन्त्रानुवाकमोर्ध्वमेऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्षसं-
निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पनासंनिधिः संनिष्कृष्यते । तस्मात्क्रमेण
समाख्यां बाधित्वा सांनिध्यपात्रशोधनशेषो घन्व इत्यर्थे जरमः पक्षोऽभ्यु-
पेतव्यः । तस्मिन्नेवाध्याये षष्ठपादे विचारितम्—

“ शास्त्रालेदादयो दोहधर्माः सायं व्यवस्थिताः ।

प्रातश्च सन्ति वा सायं स्थानास्ते पूर्ववत्स्थिताः ॥

आनर्थक्यप्रतिहतिः पूर्ववन्मैव विद्यते ।

बलिमीऽतः प्रकरणात्प्रातर्दोहोऽपि सन्ति ते ” इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पलाशशास्त्रालेद्वनं तथा शास्त्रया वत्सप्राकरणमित्या-
दयो दोहधर्माः समाम्नाताः । दोहौ च द्वौ विद्येते । अमावास्यायां रात्रावेको
दोहः । प्रतिपदि प्रातरपरो दोहः । तत्र पूर्वन्यायेन स्थानबलात्प्राथमिके सायं-
दोहे प्रथमश्रुतास्ते धर्मा व्यवस्थिता इति चेत् । मैवम् । वैगम्यात् । पूर्वव हि
सोमे विशसनादिधर्माणां मनन्वयात्प्रकरणमनर्थक्यप्रतिहृतम् । अतोऽग्नीषोमीय-
पक्षौ स्थानबलात्ते धर्मा व्यवस्थिताः । इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रतिहतिः । ततः
प्रकरणेन स्थानं बाधित्वा द्वयोर्दोहयोस्ते धर्मा अभ्युपेयाः ।

दशमाध्यायस्याष्टमे पादे विचारितम्—

“ स्वाहेत्युक्तिर्द्विहोमे संहारः स्थाप्य वाग्धियः ।

पूर्वध्यामाश्च तन्मन्त्रे स्थाहाकाराविधित्वतः ॥

(दोहनार्चा मन्त्राः)

विधित्वेऽपि नियतैः स्वाह्य व्यत्यासवद्भूतौ ।

होमान्तरे वषट्कारस्वाहाकारविकल्पनम् ” इति ॥

अनारभ्य भूयते—“वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्वे प्रदीयते” इति ।
 द्विहोमविशेषे भूयते—“पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा ” इति । तत्र पूर्वा-
 धिकरणे यथाऽनारभ्यविहितस्य सामदृश्यस्य मारुणिकेन सामदृश्यविधिनोप-
 संहारे सति विकृत्यन्तरे सामदृश्यं नास्ति तथेहाभ्यनारभ्यवादेन विहितस्य स्वाहा-
 कारस्य द्विहोमप्रकरणपठितमन्त्रगतेन स्वाहाशब्देनोपसंहारे सति होमान्तरेषु
 नास्ति स्वाहाकार इति पक्षि ह्यमः—“पृथिव्यै स्वाहा ” इति मन्त्रपाठोऽप्यम् ।
 न तत्र स्वाहाकारोऽनारभ्याधीतब्राह्मणवाक्येनैव विधीयते । न खलु “यथा-
 दित्या अश्वेषुमाप्याययन्ति ” इत्यादियान्यामन्त्रगतादित्यादिशब्दाः कस्यचि-
 दर्थस्य विधायका दृष्टाः । यथा सिद्धार्थपापकादित्यशब्दो न विधत्ते यथा
 वा क्रियावाचित्वेऽपि वर्तमानार्थं आप्याययन्तीति न विधायकस्तथा वैदिकह-
 विर्विषयो देवस्य दत्तमित्यास्यमर्थं वर्तमानः स्वाहाशब्दो नोपचारणं विदधाति ।
 यथा सत्पुसंहार्योपसंहारकयोरिकविषयत्वशङ्कामा अप्यभावाच्चास्येवात्र पूर्व-
 न्यायः । ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वात्स्वाहाकारविधिरर्था-
 छभ्यत इति चेत्, एवमपि ब्राह्मणवाक्येन पक्षे प्राप्तः स्वाहाकारो नियम्यते—
 अस्मिन्नप्युपहोमे स्वाहाकारेणैवान्नं प्रदीयत इति । ततः प्राक्षिको वषट्कारोऽर्था-
 च्चिर्वर्तते । किंच पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिहृतास्वाहाकारा अभ्य
 इति ब्राह्मणोक्त्यायेन स्वाहा पृथिव्या इत्यपि पाठः पक्षे प्राप्नोति । तत्र
 “पृथिव्यै स्वाहा ” इत्येव पठेदिति नियम्यते । अर्धाद्व्यपार्यासो निर्वर्तते ।
 तस्माद्विधित्वविधित्वयोरुपसंहाराभावेन होमान्तरेऽनारभ्य विहितो वषट्कार-
 स्वाहाकारविकल्पः सुस्थितो भवति । एवं च सति “हुतः स्तोत्रः ” “स्वाहा
 घ्राणापृथिवीभ्याम् ” इति मन्त्रोक्त्याभ्यां भूषितस्य स्वाहाकारविकल्पस्य न कदा-
 पिदप्यनुपपत्तिः ।

प्रथमाभ्यायस्य द्वितीयपादे किञ्चिद्विचारितम्—

“तेन ह्यन्नमिति योको यादो हेतुरुत स्तुतिः ।

हिना भुवा हेतुताऽऽः शर्पादन्वच्च साधनम् ॥

शूर्पसाधनदा श्रीवी नाम्नोदैः सा विकल्प्यते ।

अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तु स्यात्प्रवर्तिका ” इति ॥

(दोहनार्थं मन्त्राः)

इदमाम्नायते—“ शूर्वेण जुहोति तेन सत्त्वं क्रियते ” इति । अयमर्थवादो विधेयशूर्पे हेतुत्वेनान्वेति । हिशब्दस्य हेतुवाचित्वात् । यस्मादभिसाधनं तस्माच्छूर्वेण होतव्यमित्युक्ते यद्यदभिसाधनं दर्शयिष्यति तदेतत् सत्त्वं होतव्यमिति लभ्यते । ततः पिठरादयः शूर्वेण सह विकल्प्यन्त इति प्राप्ते ब्रूयः—शूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतं तृतीयया तदवगमात्पिठरादीनां त्वानुमानिकमर्थोऽसमानबलत्वाच्च विकल्पो युक्तस्तथो हेतुवर्धयः । स्तुतिस्तु प्ररोचनायोपयुक्ता । तस्मात्स्तुतित्वेनान्वयः । अनेनैव न्यायेन प्रकृतेऽपि “ अग्निहोत्रमेव न दुष्टाच्छूद्रः । तद्धि नोत्तुनन्ति ” इत्यत्र हिशब्दस्य हेतुत्वाच्च यत्र नास्मत्पुत्रवर्गं यत्र यत्र शूद्रसर्शो निषिद्ध इति व्याप्तौ सत्यामुत्पन्नरहितानां ग्रीहिपवादीनां कदाचिच्छूर्वेण स्पृष्टानां यामयोग्यत्वं न स्यादिति पूर्वः पक्षः । तद्धि नोत्तुनन्तीत्यस्यार्थवादस्य स्तावकत्वेन हेतुप्रतिपादकत्वाभावाभोको दोष इति राजान्वः ।

अथ व्याकरणम्—

शुन्वध्वमित्यत्र धातुरुदात्तः । शप्प्रत्ययः पिप्वादनुदात्तः । अनुपदेशादुत्तरं लसार्धधातुकमप्यनुदात्तम् । दैव्यशब्दो यञन्तत्वेन जिनत्यादिरित्याद्युदात्तः । मातरिश्वशब्दो धिषणेतिवन्मध्योदात्तः । धर्मोऽसीत्योकारस्योदात्तानुदात्तयोरोकाराकारयोः स्थाने पतितत्वादिकोदेशस्वरेण नित्यमुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः “ स्वरितो वाऽनुदात्तेऽपवादौ ” [१० ८-२-६] उत्तरपदस्याऽऽदावनुदात्ते परत उदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशः स विकल्पेन स्वरितः स्यादित्योकारः स्वरितः । धृधिव्यसीत्यत्र “ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ” [१० ८-२-४] उदात्तस्य वा स्वरितस्य वा स्थाने यो यणतस्यादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यकारः स्वरितः । विश्वस्य धायो धारणं यस्मा वृष्टेः सा विश्वधायाः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्रागः । विश्वशब्दश्च स्वव आद्युदात्तः । विश्वे देवा कतावृष इत्यादौ दर्शनात् । इह तु “ यहुर्वाही विश्वं संज्ञायाम् ” [१० ६-२-१०६] इति विश्वमित्येतत्पूर्वपदमनुदात्तम् । परमशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽपि नित्यनपुंसकत्वाभावात्किट्स्वरेणान्तोदात्तः । दृहस्वेत्यत्र धृधन्वाक्यत्वेन पदात्परत्वाभावाच्च निपातः । किंतु धातुस्वरश्चप्स्वरलसार्धधातुकस्वराः । परमेण धाम्ना दृहस्वेत्येकबान्यत्वेऽपि दृहस्व या ह्येति समुच्चयविवक्षया चकारस्य लुप्तत्वेन “ वादि-

[बोहनाथी मन्त्राः]

छोषे विभाषा ” [पा० ८-१-६३] इति निघातस्य विकल्पो दृष्टव्यः । वसु-
शब्दो वृषादिः । पवित्रमित्यत्र “ पुनः संज्ञायाम् ” [पा० ३-२-१८५] इति
पूङ्धातोर्विप्रत्यये सतीकार उदात्तः । शतधारशब्दः शतवल्गुशब्दवत् । द्रुप्तो-
ग्रय इत्यत्र घर्षोऽस्तीतिवदोकारः स्वरितः । बृहन्महोरुपसंख्यानमिति बृहच्छ-
ब्दावुत्तरस्या अजादिविभक्तैरुदात्तत्वम् । कं सुखमकं दुःखं तच्च विद्यते यस्वासौ
नाकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वाहाशब्दो निषादः । धावांष्ट्रधिवीशब्दस्य “ देव-
तादंष्ट्रे च ” [पा० ६-२-१४१] इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वादाद्यन्तावुदात्तौ ।
दिशधामा इतिवद्विधाधुरित्यादयः । मत्तावरीरोमान्वितत्वाभिघातः । ऊर्मिशब्दस्य
फिट्स्वरः । ङीबनुदात्तः । मधुशब्दो वृषादिः । मनुष्यमपावनुदात्तौ । धनशब्दो
नृपुंसकस्वरः । सोमेन्द्रविष्णुशब्दा वृषादिमताः । हवस्य होमस्य योग्यं हव्यं
प्रत्ययस्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथंमकाशे छण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुपाकः ॥ ३ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुपाकः] ।

कर्मणे वा देवेभ्यः शक्रेयं वेपाय त्वा प्रत्यु-
ष्ट* रक्षः प्रत्युष्टा अरांतयो धूरंसि धूर्व धूर्वेन्तं
धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्वयं वयं धूर्वा-
मस्त्वं देवानामसि सस्त्रितमं पप्रितमं जुष्टतमं
वह्नितमं देवहूतममहनुतमसि हविर्धानं ह*
ह्रस्व मा त्वार्मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष मा भेर्मा
सं विंश्या मा त्वां (१) हि*सिपमुरु वाताय
देवस्य त्वा सवित्रः प्रसवेऽश्विनोर्वाह्व्यां पुण्यो
हस्ताभ्यामभये जुष्टं निर्वपाम्यभीषोमाभ्यामिदं

दे॒वाना॑मि॒दमु॑ नः स॒ह स्फा॑त्यै त्वा॒ नारा॑त्यै सु॒
 वर॑भि वि स्व्ये॑षं वैश्वान॑रं ज्योति॑र्हः॒हन्ता॑ दु॒र्घा
 द्यावा॑पृथि॒व्योरु॑र्वन्तरि॒क्षमन्वि॑स्य॒र्दित्या॑स्त्वोप॒स्ये
 सा॒द्याम्य॑ग्ने॒ हव्य॑ रक्ष॒स्व (२) ॥

(मा त्वा षट्त्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ मथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अनुवाकवयेषां पर्वदिनकर्तव्यं समापितमुत्तरैर्दशमिरनुवाकैः यतिपदिनकर्तव्य-
 मभिधातव्यम् । तत्र प्रथमं तावदस्मिंश्चतुर्थोऽनुवाके हविर्निर्वापोऽभिधीयते ।

कर्मण इति । बोधायनः—“अथ षादहुतेऽग्निहोत्रे हस्तौ संमृशते कर्मणे
 वां देवेभ्यः शकेयमिति ” इति ।

आवस्तम्भः—“कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयमिति हस्ताववभिज्य ” इति ।

हे हस्तौ देवानां संवन्धिने कर्मणे प्रक्षालितौ युवां पयोक्तुं शक्तौ भूयासम् ।
 विनाऽपि प्रक्षालनं लौकिकशक्तेः सज्जावाच्छास्त्रीयशक्तमर्थो मन्त्रः प्रक्षालनहे-
 तुरित्यभिप्रेत्याऽऽह—“कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयमित्याह शक्तौ ” [जा० का०
 ३ प्र० २ अ० ४] इति । कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य तृणास्तरणे विनियुक्ते—“यज्ञस्य
 वै संवतिमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य संतामन्ते । यज्ञस्य विच्छित्तिमनु प्रजाः
 पशवो यजमानस्य विच्छिद्यन्ते । यज्ञस्य संतविरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि
 संतत्यै त्वा यज्ञस्येत्याहवनीयात्संतनोति । यजमानस्य यजायै पशूनां संत-
 त्यै ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । यज्ञस्य त्वा संवत्या इत्येषां
 पदानामादराधेन द्विरभ्यासेन भूमिर्विधा न दृश्यते तथा स्तरणीयमिति सूच्यते ।
 अत एवान्यवाऽऽम्नातम्—“अनदिदृशं स्तृणाति ” इति । स्तरणपदेशस्याऽऽ-
 द्यन्तौ कल्पे दर्शितौ—“गार्हपत्यात्मकम्य संवतामुल्लवराणीं स्तृणात्माहवनीयात् ”
 इति । उल्लवराजिस्तृणविशेषः । प्रणयनं विवक्षते—“अयः प्रणयति ” [जा०
 का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । तत्प्रकारः कल्पे दर्शितः—“अंधोचरेण

[हविर्निर्वापाथो मन्वाः]

गार्हपत्यमुधाविश्य क२त्तं वा चमसं वा मणीवापणमनमानीम तस्मिन् स्वि२ःऽविच-
मप आनयन्नाह मसन्नपः प्रणेप्यामि यजमानं धार्यं म०छेति१ प्रसूतः सप्तं प्राणै-
र्धारयमाणो विधिञ्चन्त्वेत्तरेणाऽऽहवनीयं दधेणुं सादयित्वा ॥ इति । यणयन-
विधेरयंवादमाह—“ अद्वा वा आपः । अद्वामेवाऽऽरभ्य प्रणीय मचरति ॥ [जा०
का० ३ म० २ अ० ४] इति । अपां अद्वाजनकत्वेन अद्वात्प्रातमुपचर्षते ।
तज्जनकत्वं च भ्रूयन्तरे समान्नातम्—“ आपो हास्मै अद्वां संनमन्ते वृण्वाथ
कर्मणे ॥ इति । दृश्यते च स्नानाचमनोपेतस्य अद्वातिशयः । पूर्वोक्तमेव यणयन-
विधिं पुनः पुनरनूय बहुधा स्तीति—“ अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः । यज्ञ-
मेवाऽऽरभ्य यणीय मचरति । अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः । यज्ञमेव
भ्रातृभ्येभ्यः प्रहृत्य यणीय मचरति । अपः प्रणयति । आपो वै रक्षोघ्नीः ।
रक्षसामपहत्यै । अपः यणयति । आपो वै देवानां भियं धाम । देवानामेव भियं
धाम यणीय मचरति । अपः यणयति । आपो वै सर्वा देवताः । देवता एवाऽऽ-
रभ्य यणीय यचरति ॥ [जा० का० ३ म० २ अ० ४] इति । यज्ञो
यथाऽभीष्टस्वर्गसाधनं तद्वद्दानभीष्टप्रीत्यादिसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । यणीवाभिरद्भिः
पिष्टेभ्य संयवनं मचरणम् । यथा यज्ञो धैरिणं वारयति तद्वद्वापः शत्रुं वारयति ।
रक्षोघ्नीत्वं पुरैवोक्तम् । वृहस्पदकस्य देवमियधाम्नो घृष्टोकादुत्पन्नत्वाद्वापं तदा-
मत्त्वम् । देवास्तावदार्धं प्रविश्य तद्धानं प्राप्ताः । तथा च भ्रूयते—“ देवासुराः
संयत्ता आसन् । ते देवा भिभ्यवोर्ध्वं प्राविशन् । तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता
इति ॥ इति । स चाग्निस्तु प्रविष्टः । “ स निलायत । सोऽपः प्रादिशन् ॥
इति श्रुतं । तस्मादपां सर्वदेवतात्वम् । नाल्लगान्वराद्वा तथात्वं द्रष्टव्यम् ।

वेषायेति । कल्पः—“ आदत्ते दक्षिणेनाग्निहोत्रहवणी२ सव्येन शूर्पं वेषाय
त्वेति ॥ इति ।

तदेतदुभयं यज्ञायुधमध्यपाति । तानि यज्ञायुधान्यवैद्यमान्नातानि—स्फमथ
कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाग्निनं च शम्भा चोल्लसत्तं च
मुसलं च दृषच्चोपला चैवानि वै दश यज्ञायुधानि ॥ इति । तेषां ययोगप्रकारै-
स्त्वैव दर्शितः—“ उचरेण गार्हपत्याहवनीयो दमान्तस्तीर्य ईदं न्यश्चि पात्राणि
यमुनक्ति दशापराणि दश पूर्वाणि स्फमथ कपालानि चेति यथासमास्तादमप-

राणि प्रयुज्य सुवं जुहुमपभूतं ध्रुवं वेदं पात्रीमान्मस्थार्त्तीं पात्रिचक्षुरणामिडापात्रं
प्रणीतामणमनमिति पूर्वाणि तान्युचरेणावशिष्टान्धन्वाहार्यस्थार्त्तीं मदन्तीमुपवेशं
मातर्दोहपात्राणीति प्रणीतामणमनं पात्रसंसादनात्पूर्वमेके समामनन्ति ” इति ।
तत्राग्निहोत्रहवण्यादनि शास्त्रान्तरमन्द् उदाहृतः—“ वानस्पत्याऽसि दक्षाय
त्वेत्याग्निहोत्रहवणीमादत्ते ” इति । तस्माद्वेषाय त्वेति मन्त्रेण शूर्पमादत्ते । वेपो
व्यादिमान्मज्ञस्तदर्थं भोः शूर्पं त्वामाददे । अत्रार्चावसोधकाल एव वाक्यपूर्तये
पदाध्याहारः । अनुष्ठानकाले तु न लौकिकं पदमध्याहर्तव्यम् । अनाम्नातस्यो-
हादिषदमन्त्रत्वात् । अवबुद्धस्यार्थस्व वाक्यैकदेशेनापि संस्कारोद्बोधे सति
स्मृत्युत्पत्तेः । अमन्त्रत्वादेव तद्भारकस्मृत्या नास्त्यदृष्टं किञ्चित् । सूर्याय जुष्टं
निर्वपामीत्युहादीनमन्त्रानपि प्रयुज्यते । अन्यथाऽग्नये जुष्टमित्येवमाम्नातस्यैव
प्रयोगे सौर्यैकैकमन्त्रैवेत्यर्थस्य स्मृत्यभावप्रसङ्गात् । शूर्पस्य यज्ञार्थत्वं निर्वा-
पावघातादौ प्रसिद्धमित्याह—“ वेषाय त्वेत्याह । वेषाय स्नेनादत्ते ” [ना०
का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

प्रत्युष्टमिति । कल्पः—“ प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये
गार्हपत्ये वा प्रतिपद्य ” इति ।

व्याचष्टे—“ प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ”
[ना० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

धूरसीति । कल्पः—“ जघनेन गार्हपत्यमग्निष्टमनो भवति तस्यैत्योचरां
युगधुरमभिमृकति धूरसि धूर्वं धूर्वंतं धूर्वं तं भोऽस्मान्धूर्वंति तं धूर्वं यं वयं
धूर्वाम इति ” इति ।

वीहिरूपहविर्भारिकशकटसंघन्विनो युगस्य वलीवर्द्धनपदेशे कभिर्द्विस-
कोऽग्निः शास्त्रद्वयोऽस्ति तं प्रार्थयते—भो वद्वे त्वं हिंसकोऽसि । ततः पापरूपं
हिंसकं विनाशय । किञ्च भो राक्षसादिर्मानविघ्नेनास्माञ्जिघांसति तमपि
विनाशय । यं वाऽऽस्तस्यादिरूपं वैरिणं वयं धूर्वाभो जिघांसामस्तमपि विना-
शय । वरुणाधारभूताया युगधुरः संस्पर्शं विधत्ते—“ धूरसीत्याह । एव वै
धुर्योऽग्निः । तं यदनुपस्थुरयातीयात् । अभ्वसुं च यजमानं च पदेहेत् । उपस्थु-
रयात्येति । अभ्वयोश्च यजमानस्य चापदाहाय ” [ना० का० ३ प्र० २

[हविर्निर्वाणार्थं मन्त्राः]

अ० ४] इति । तं ध्रुवेति वाक्ययोः पौनरुक्त्यभ्रमं निवारयति—“ ध्रुवं तं योऽस्मान्ध्रुवेति तं ध्रुवं यं वयं ध्रुवाम इत्याह । हा वाव पुरुषो । मं चैव ध्रुवेति । यथेनं ध्रुवेति । तावुभौ शुचाऽर्धमिति ” [भा० का० ३ प० २ अ० ४] इति । शोकेन मोक्षयतीत्यर्थः ।

त्वं देवानामिति । कल्पः—“अनोऽग्निमन्त्रमते त्वं देवानामसि सक्षितमं पप्रितमं जुष्टतमं वज्रितमं देवहूतममहुरुतमसि हविर्धानं दृष्टस्व मा ह्यारिति ” इति ।

भोः शकट त्वं देवानां संबन्धि भवसि । तदः शुद्धतमं वीहिभिः पूर्णतमं पिपतमं हविषो वाहकतमं देवानामाह्वातुतमं वासि । किंच वीहिभारणादितव-
कतवरहितं हविषो भारकमस्पतो दृढं भव भ्रमं वा भूः । मन्त्रस्य प्रथमभागे स्पष्टा-
र्थत्वं दर्शयति—“ त्वं देवानामसि सक्षितमं पप्रितमं जुष्टतमं वज्रितमं देवहूतम-
मिमाह । यथायजुरेवैतत् ” [भा० का० ३ प० २ अ० ४] इति । मन्त्रपदैर्घोऽर्थो
यथा प्रतीयते स तथैव न त्वत्र कश्चिद्विषयाविशेषोऽस्ति । द्वितीयभागे वीहि-
भारप्रयुक्तं दैवित्वं वार्यत इत्याह—“ अहुरुतमसि हविर्धानमित्याहानार्थं ”
[भा० का० ३ प० २ अ० ४] इति । तृतीयभागे स्वयमप्यारोहुं
शकटस्य धैर्यं संवाद्यत इत्याह—“ दृष्टस्व मा ह्यारित्याह ध्रुवै ” [भा०
का० ३ प० २ अ० ४] इति । अत एवाऽऽस्तम्य उत्तरस्य भागस्य
मन्त्रान्तरत्वमभिप्रेत्याऽऽह—“ अहुरुतमसि हविर्धानमित्यारोहति ” इति ।

मित्रस्येति । कल्पः—“ अथ पुरोहाशीमान्मेक्षते मित्रस्य त्वा चक्षुषा
मेक्षे मा मेमां संबिक्था मा त्वा हिंसिषमिति ” इति ।

हे वीहिंसमूह जगन्मित्रस्य सूर्यस्य चक्षुषा त्वामवलोकयामि न तु वैरिचक्षुषा ।
तयो मा मेमांश्च कम्पिष्ठाः । अहं तु त्वां न मारयामि । अनुकूलोऽमभिति
युद्धधुत्पादनाय मित्रशब्दप्रयोग इत्याह—“ मित्रस्य त्वा चक्षुषा मेक्ष इत्याह
मित्रत्वाय ” [भा० का० ३ प० २ अ० ४] इति । मयकम्पयोरपि हिंसा-
वान्तरभेदत्वमित्याभिप्रेत्याऽऽह—“ मा मेमां संबिक्था मा त्वा हिंसिषमित्याह हिं-
सायै ” [भा० का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

उर्विति । कल्पः—“ उरु वातमिति परिणाममर्थं छाद्य ” इति ।

हे करिष्यमाणदार त्वमेतेन विधानभूततृणपाद्यपनयनेन वायुमवेशार्थं विस्तीर्ण

भव । वायुप्रदेशे ययोजनमाह—“ यद्वै किंच वातो नाभिवाति । तत्सर्वं वरुण-
दत्तम् । उरु वातायेत्याह । अवारुणमेवैनत्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ४] इति । यद्द्रव्यमावृतत्वेन वायुर्न स्पृशति तस्य सर्वस्याऽऽवरको वरुणः
स्यामी । तच्च स्वामित्वं वायुना निवर्त्यते ।

देवस्येति । कल्पः—“ अथ निर्वपति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽधिभो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रेष जुष्टं निर्वपामीति ” इति ।

तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ शूर्पे पवित्रे निधाय तस्यिच्छाग्रिहोत्रद्वयज्या
हवीरवि निर्वपति तथा वा पवित्रवत्या ” इति ।

व्याचष्ट—“ देवस्य त्वा सवितुः यस्य इत्याह प्रसूत्यै । अधिभोर्बाहुभ्या-
मित्याह । अधिभो हि देवानामध्वर्युं आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै ।
अग्रेष जुष्टं निर्वपामीत्याह । अग्रेष एवैनाञ्जुष्टं निर्वपति ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ४] इति । एनान्धीहीन्मिधं हविर्यथा भवति तथा निर्वपति ।
आवृत्तिं विधत्ते—“ त्रिषंजुषा । यस्य इमे लोकाः । एषां लोकानामप्यै ।
तूष्णीं चतुर्थम् । अपरिपितमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४]
इति ।

अग्नीषोमाभ्यामिति । आपस्तम्बः—“ एवमुत्तरं यथादेवतयग्नीषोमाभ्या-
मिति पीर्णमास्याम् ” इति ।

तदिदं स्पष्टी चकार बौधायनः—“ एवामेव प्रतिपदं कृत्वाऽग्नीषोमाभ्यामिति
पीर्णमास्यामिन्द्राय नैमृधौयेति चेन्द्राग्निभ्यामित्ययावास्यायामसंनयत इन्द्रायेति
संनयतो महेन्द्रायेति वा यदि महेन्द्रयाजी भवति ” इति ।

देवस्य त्वेत्येतमेव भागमुपक्रम्य कृत्वा जुष्टं निर्वपामीत्युपसंहारं कृत्वा तयो-
र्मध्येऽग्नीषोमाभ्यामिति प्रयोक्तव्यम् । एतत्सर्वमभिमित्याऽऽह—“ स एवमेवानु-
पूर्वः हवीरवि निर्वपति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

इदमिति । कल्पः—“ इदं देवानामिति निरुक्तानभिमुखतीदमु नः सहेत्यव-
शिष्टान् ” इति ।

शूर्पे निरुक्तपिदं देवानामेव स्वपिदं तु शकटस्थं देवैः संहितानामस्माकं स्वं
यामान्वराणामस्माभिः करिष्यमाणत्वाद्भोक्ष्यमाणत्वाच्च । भागयोरसंकर्याय मन्त्र-

[हविर्निर्वापार्थं मन्त्राः]

इयमित्याह—“ इदं देवानामिदमु नः सहेतयाह व्यावृत्तै ” [जा० का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

स्फात्पा इति । कल्पः—“ स्फात्तै त्वा नारात्पा इति निरुत्तानेवाभिमन्त्र्य ” इति ।

हे हविरभिवृद्ध्यै त्वामभिमन्त्रयामि । त्वाभिषर्धनमदानाय न भवति किंतु देवेभ्यो दातुमेव । सोऽयं मन्त्रो हवियोऽवस्कन्दनेन तयो मा भूदित्येवं रक्षार्थं इत्याह—“ स्फात्तै त्वा नारात्पा इत्याह मुप्त्यै ” [जा० का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

सुवरिति । बोधायनः—“ अथाऽऽहवनीयमीक्षते सुवरमि विरूपेण वैश्वानरं ज्योतिरिति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु मन्त्रभेदमभिधेत्वाऽऽह—“ सुवरमि विरूपेणमिति सर्वे विहारमनुमीक्षते वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् ” इति ।

स्वर्गसाधनत्वेन स्वर्गरूपं सर्वयागप्रदेशमभितो विरोपेण पश्यामि । आहवनीयामि स्वर्गमकाशकज्योतिःस्वरूपं पश्यामि । शकटस्योपरिभागे परिवः कटवेष्टिते तपस्विनि यदेशेऽवस्थितस्य बहिरवज्जोकनमप्यपेक्षितमित्याह—“ तमसीव वा एषोऽवभरति । यः परीणहि । सुवरमि विरूपेण वैश्वानरं ज्योतिरित्याह । सुवरेवाभि विपश्यति वैश्वानरं ज्योतिः ” [जा० का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

दृ२हन्तामिति । बोधायनः—“ अथ गृहानन्वीक्षते दृ२हन्तां दुर्गां धावापृथिव्योरिति ” इति । आपस्तम्बः—“ दृ२हन्तां दुर्गां धावापृथिव्योरिति प्रत्यवेरुस ” इति ।

इहलोकपरलोकयोरस्मद्गृहा दृढी भवन्तु । अदात्तचैशङ्कनयाः सद्भावादादर्थमाशंसनीयमित्याह—“ धावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् । दृ२हन्तां दुर्गां धावापृथिव्योरित्याह । गृहानां धावापृथिव्योर्दृष्ट्यै ” [जा० का० ३ प० २ अ० ४] इति । गृहीतहविष्कः किंवेदिश्य यक्षयतीत्यज्ञानाहोक्तयोर्भवेन कम्पः प्राप्तः । दृ२हन्तामित्युक्ते सत्येवदिनाश उदेश्यो न भवतीति निश्चयाद्भेदं भवति ।

उर्विति । कल्पः—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीति हरति ” इति ।

व्याचष्टे—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह मत्स्ये ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

अदित्या इति । कल्पः—“एतयोपरेण गार्हपत्यगुणसादयत्यदित्यास्त्योपस्थे सादयामीति ” इति ।

अदितिशब्दस्य भूमिरर्थ इत्याह—“अदित्यास्त्योपस्थे सादयामीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनदुपस्थे सादयति ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

अग्ने इति । कल्पः—“गार्हपत्यमाभिमन्त्रयते—अग्ने हव्यं रक्षस्वेति ” इति ।

अथ हविषो रक्षामात्रं विवक्षितमित्याह—“अग्ने हव्यं रक्षस्वेत्याह भुत्स्ये” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

कर्मणे हस्तयोः शुद्धिर्वेषा शूषपरिमहः ।

मत्पुष्टमिति सेतव्यं ब्रूः स्पृशेच्छकटे धुरम् ॥ १ ॥

त्वमीषां संस्पृशेद्दृढं ह शकटं त्वधिरोहति ।

उर्वन्तर्धिमपच्छाद्य भिवेति हविरीक्षते ॥ २ ॥

देवेति निर्वपेदग्नीत्यपि पूर्वानुपज्जनात् ।

इदं निरुप्तवच्छेषौ स्पृशेत्स्नात्यभिमन्त्रणम् ।

सुवर्बिहारं वीक्षमाथ वेधा पूर्वाम्निवीक्षणम् ।

द्वन्द्वावकस्रोतु गच्छेददि भूमौ हि सादयेत् ।

अग्नेऽभिमन्त्रणं मन्वा उक्ता एकोनविंशतिः ॥ ४ ॥

अथ मीमांसा—

तत्र केचित्साधन्यविचारा उच्यन्ते । यद्यपीषे त्वेत्येवैवेते वक्तव्यास्तथाऽपि सर्वत्र संचारव्युत्पत्तये तत्तदनुवाकेषु वर्ण्यन्ते ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

“अनध्याये मन्त्रपाठः कर्तव्यः नास्त्यस्ति वा न सः ।

तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति तत्रानिषेधः ” इति ॥

[हविर्निर्वाण्यं मन्त्राः]

“पर्वणि नाप्येतज्यम्” इति निषिद्धत्वादनप्यायेषु कतुप्रयोगे मन्त्रपाठो नास्तीति चेत्, वैषम् । निषेधस्य ग्रहणार्थाप्ययनविषयत्वात्कतुप्रयोगे तदवावात् । अन्यथा प्रतिषेधवेष्टेर्विहितत्वेन मन्त्रपाठाभावे तदप्ययनमनर्थकं स्यात् । तस्मात्प्रतिषेदि “कर्मणे वाम्” इत्यादयो मन्त्राः पठितव्याः ।

तथैवान्यद्विचारितम्—

“स्वरो यन्त्रे भाषिकः किं स्यात्प्राचनिकोऽथवा ।

ब्राह्मणोक्तेरादियोऽन्यस्तदुक्तेर्लक्षणत्वतः” इति ॥

तत्तद्देशीयब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

“छन्दोगा बह्वृचभिश्च तथा बाणस्तनेयिनः ।

उचनीयस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते” इति ।

सोऽयं भाषिकः कतौ यन्त्रेषु प्रयोज्यः । कृतः । ब्राह्मणोक्तत्वात् । मन्त्रस्य लिङ्गविनियोग्यतया स्वरविशेषविधानादेव ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयत इति प्रतिज्ञमः—न हि ब्राह्मणे मन्त्रः पठ्यते, किंतु मन्त्रचनपसिद्धस्वराद्युपेतं मन्त्रकाण्डोऽप्यं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रमसदृशानि कानिचिदक्षराण्युच्चार्यन्ते, यथा—“इमामगृम्यान्त्रक्षानामृतस्पेत्यथाभिधानीमादत्ते” इति । एतदेव भाषिमायं द्योतयितुं कश्चिच्छब्दान्तरेणोपलक्ष्यते, यथा—“सावित्राणि जुहोति मसूत्यै” इति । यत्र लिङ्गतिद्धो विनियोगस्तत्र ब्राह्मणमनुवादकमस्तु । तस्मात्प्राचनिकः स्वरः कतौ कर्मणे वामित्यादिमन्त्राणां प्रयोज्यः ।

तथैवान्यद्विचारितम्—

“ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य वैस्वर्यं भाषिकोऽथवा ।

आद्योऽन्यमन्त्रमन्त्रैव स्वरान्तरविधयेनात्” इति ॥

“वानस्पत्योऽसि” इत्ययं मन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नः । तस्याप्यन्यमन्त्रवत्प्राचनिकस्वर इति चेत्, वैषम् । मन्त्रकाण्डे तदपाठेन तत्स्वराभावात् । तस्मात्प्राषिकस्वरः । यद्यपि “यज्ञस्य संततिः” इति तैत्तिरीयब्राह्मणोत्पन्नो मन्त्रस्त्वैस्वर्येणाऽऽम्नायते तथाऽपि “सोमाय राज्ञे प्रीताय प्रोक्षमाणायानुजुहि” इत्येवमादीनां बह्वृचब्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणामयं भाषिकः स्वरः ।

अन्यदपि तत्रैव चिन्तितम्—

“यदा कदाचिन्मन्त्रान्ते वा कर्मानियमाद्भवेत् ।

आद्यो मैवं छत्स्नञ्मन्त्रमृतेरङ्गन्वतोऽन्तियः” इति ।

(हविर्निर्वाणार्था मन्त्राः)

“ इधे त्वा ” इति मन्त्रः शास्त्रालेदे करणम् । “ इमाममृभ्यन् ” इति रक्षणादाने । तत्र संशयः—किं मन्त्रादौ कर्म कर्तव्यं किंवाऽमृभ्यन्मरशनामित्येवं-विधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रस्योच्चारणकाले किंवा यस्य कस्यचित्पदस्योच्चारण-काल आहोस्विन्मन्त्रान्तेऽथवा ततोऽपि किंचिद्विलम्बेनेति । तत्र निषामकाभा-वाद्यदा कदाचिदिति प्राप्ते ब्रूमः—छस्तमन्त्रजन्यमर्थस्मरणं कर्मणोऽङ्गम् । तच्च मन्त्रसमाप्तेः पूर्वं मोदेति । विलम्बे तूत्पन्नं स्मरणं विनश्यतीति परिशेषात् “ क-र्मणे वाम् ” इत्यादिमन्त्रावे कर्म संनिपतेत् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितम्—

“ हस्तौ द्वाववनेनिके स्तृणात्युल्लपराधिकाम् ।

दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तशुद्धिरुवाखिले ॥

तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्यादानन्तर्यात्मकात्ममात् ।

छिङ्गप्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषदा ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ हस्ताववनेनिके । उल्लपराजी३ स्तृणाति ” इति । वेद्यामास्तरितुं संपादितः स्तम्भ उल्लपराजी । तत्र हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्ययोर्नै-रन्तर्येण पाठात्कथमप्राप्तेन हस्तशुद्धिरास्तरणमात्रस्याङ्गमिति चेन्मैवम् । अवने-जनं हस्तसंस्कारः । संस्कारौ च हस्तौ सर्वानुष्ठानयोग्यमवित्येतादृशं सामर्थ्यं छि-ङ्गम् । प्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः प्रवृत्ताभ्यां छिङ्गप्रकरणाभ्यां कर्मवाचात्सर्वशेषो हस्तशुद्धिः । अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे धिन्तितम्—

“ मृन्मये प्रणयेत्कामी नित्येऽप्येतदुत्तरत् ।

आकाङ्क्षा संनिधिश्चास्ति तस्माच्चित्तयेऽपि मृन्मयम् ॥

कार्थार्थवादयोग्यत्वं सामान्यविहितेन च ।

आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वाच्चित्तार्थमितरद्भवेत् ” इति ॥

अथः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते—“ मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेत् ” इति । तत्रार्था प्रणयनस्य नित्येऽपि प्रयोगे मृन्मयपात्रमेव साधनम् । कुतः । नित्येऽपि पात्रस्याऽऽकाङ्क्षितत्वात् । न च लोकसिद्धं किंचित्पात्रमुपादीयत इति वाच्यम् । औते कर्षण्यनुवाच्यतस्य संनिहितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—

[हविर्निर्वापार्थं मन्त्राः]

कामार्थं मृन्मयमाम्नातम् । तच्च सति कामे योग्यम् । न हि शाक्षिकं कार्यं निमिचीकृत्य प्रवृत्तं नित्यस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतो विहितेन निवर्तते । “अपः प्रणयति” इति हि पात्रमनुपम्यस्य विहितम् । तच्चा-
न्यथाऽनुपपत्त्या पार्थ सामान्येनाऽऽक्षिपति । तस्मान्नित्यप्रयोगे तत्काम्यं मृन्मयं नाभवेति । किंत्वितरत्पार्थं किंचिदुपादेयम् । “वमसेनापः प्रणयेत्” इति नित्ये पार्थं विधीयत इति चेत्तर्हि कृत्वाचिन्दाऽस्तु ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“देवस्य त्वेति मन्त्रस्य भिन्नादमध्यैकता ।

ऐक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥

विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्थत्वं प्रयोजकम् ।

तस्माद्वाक्यैक्यमेतेन यजुरन्तोऽवधार्यते” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“देवस्य त्वा सविनुः प्रसवेऽभिर्नोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्धपामि” इति । तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितु-
मर्हन्ति । कुतः । एकत्वनिषामकस्य दुर्बोधत्वात् । अपैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोज-
कमिति चेत् । एकस्मिन्वेऽतिव्याप्तेः । पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां
संभवाद्वाक्यं नावधार्यत इति प्राप्ति इदं—पद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थं
तदेकं वाक्यमिति नियामकम् । विभागे साकाङ्क्षमित्येवोक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् ।
“स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्त्सीदामृते
प्रवितिष्ठ वीहीर्णा मेध सुमनस्पमानः” इत्यत्र तस्मिन्त्सीदेत्यादि-
पदसमूहस्य साकाङ्क्षत्वमस्त्यवरतद्व्यवच्छेत्तुमेकार्थमित्युक्तम् । न हि तत्रैकार्थ-
त्वमस्ति । पूर्वसमूहस्य सदनकरणार्थः । उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनार्थः ।
स्योनं समीचीनं सुशेवं सुदु सेवितुं योग्यमिति प्रथमवाक्यस्यार्थः । वीहीर्णा
मेध वीहिसारभूत पुरोडाशेत्यर्थः । अत्र द्वयोः समूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादि-
सिद्धं तदेकार्थमित्यनेन वार्यते । एकार्थमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः । भगो वा विभजतु
पूषा वा विभजत्वित्यनयोऽभिन्नमन्त्रत्वेन संमतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य
द्रव्यविभागत्वं स्यार्थस्यैकत्वात्तद्व्यवच्छेत्तुं विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम् । प्रकृतेऽ-
ग्नये जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वो देवस्य त्वेति समूहो न निराकाङ्क्षः ।
एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एवार्थो नियतः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपारिणामस्य
यजुषोऽवसानं निश्चेतुं शक्यम् ।

तदेवमन्त्रादिवारितम्—

“ या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्वाऽनुषज्जनम् ।

तनूरिस्थान्वशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषज्जनम् ।

अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ” इति ॥

प्योदिष्टोऽत्र उपसर्गोपेक्षेयमान्नापते—“ या ते अग्नेऽध्याशया तनूर्वादिष्टा
गह्वरेऽष्टोऽत्र वचो अपावर्धी त्वेवं वचो अपावर्धी स्वाहा । या ते अग्ने रजा-
शया । या ते अग्ने हराशया ” इति । अथमर्थः—अवसा रजतेन हिरण्येन
च निर्मिता अग्नेस्तिस्सस्तनवः । तास्वाद्या येयमुक्ता साऽतिशयेन प्रवृद्धा
गह्वरे तीक्ष्णद्रव्ये लोहेऽवस्थिता तया तन्वा क्षुत्पिपासे मोक्षधाद्युपपातकं
वीरहत्यादिकं च महापातकं हतवानस्मीति । तथा च ब्राह्मणम्—“ उर्मं
वचो अपावर्धी त्वेवं वचो अपावर्धी स्वाहेति । अशनयापिपासे ह वा उर्मं
पचः । एतन्न वैरहत्यं च त्वेवं पचः ” इति । तत्र स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः
संपूर्णावाक्यत्वाच्चिराकाङ्क्षाः । द्वितीयतृतीयमन्त्रयोराकाङ्क्षां पूरयितुमुचितो
लौकिको वाक्यशेषोऽध्याहृतव्यः । न हि तनूर्वादिष्ट्यादिभागस्तयोर्न्येतुं
योग्यः । तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादिति प्राप्ते सूत्रः—वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा
वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीयाः । ततस्तनूर्वादिष्ट्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयो-
रनुषज्यते । यद्यप्यसाक्यशेषस्तथाऽपि बुद्धिस्थः सन्कल्पनीयादध्याहारात्सं-
निष्ठप्यते । तस्मादनुषज्जः कर्तव्यः । एवं च सति प्रकृतेऽप्यग्नीषोवाभ्यामित्य-
स्मिन्मन्त्रे देवस्य त्वेत्यादिपूर्वभागो जुष्टमित्याद्युत्तरभागश्चानुषज्जनीयः ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ सवित्रध्याहृहनीयं न वाऽर्थः संभतस्वतः ।

ऊहो नाविलतस्पैव निर्वाणान्वयतंभवात् ” इति ॥

“ देवस्य त्वा सक्तिः प्रसवे ” इत्यस्मिन्नेव मन्त्रे सवित्रध्याहृहशब्दाः
कर्तृसंगतं देवतास्त्वयमर्थमभिधानुमर्हन्ति । तथा सति दृष्टप्रयोजनत्वात् । अग्निश्च
कर्मसमवेता देवता । ततः कथाचिदपि व्युत्पत्त्या सवित्रादिशब्दैरग्निर-
भिधीयताम् । अथोच्यतेऽग्निशब्देनैवाग्नेरभिधानात्तु नस्तदभिधानं व्यर्थम् ।
किंच देवतान्तरेषु कृत्वास्ते शब्दा नाग्निमभिध्मुरिति । एवं तर्हि वास्तव्यो

(हविर्निर्वाणार्था मन्त्राः)

देवता अग्निना सह कर्मणि विकल्प्यन्ताम् । ततः प्रकृतस्य मन्त्रस्य विकृति-
प्वतिदेशे सति सवित्रादिशब्दस्थाने तच्चदेवतावाचकशब्द ऊहनीय इति प्राप्ते
ब्रूमः—नाचोहः कर्तव्यः । कुतः । अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वाणशेषत्वेनान्व-
यसंभवात् । न हि प्रकृतावग्निना सह सवित्रादिवेवतानां विकल्पो वाक्यभेदा-
विदोषप्रसङ्गनात् । तस्मान्निर्वाणस्तावकानां सवित्रादिशब्दानां कर्मण्यसम्भवेतार्थ-
त्वाच्चास्त्युहः ।

तत्रैवान्वयचिन्तितम्—

“ तत्राग्निशब्दो नोहः स्यादूहो वा स्तावकत्वतः ।

सवित्रादिवदाद्यो नो समवेतार्थवर्णनात् ” इति ॥

तस्मिन्पूर्वोक्त एव मन्त्रेऽग्नये जुष्टमित्ययमग्निशब्दो विकृतिषु नोहनीयः ।
कुतः । देवतान्तरवाचिसवित्रादिशब्दवदग्निशब्दस्याप्यय निर्वाणस्तावकत्वेन पाठा-
दिति प्राप्ते ब्रूमः—विषयो दृष्टान्तः । कर्मण्यसम्भेदात्तार्थाः सवित्रादिशब्दाः ।
अग्निशब्दस्त्वामेके कर्मणि समवेतमर्थं ब्रूते । नन्वय जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः ।
निर्वाणत्पूर्वं हविषो जुष्टत्वाभावात् । तद्योमादग्निशब्दोऽपि तथा स्यादिति
चेत् । भवम् । जुष्टं यथा भवति तथा निर्वाणमीति क्रियाविशेषणत्वेन भविष्य-
जोषणधरत्वे सति समवेतार्थत्वात् । तस्मात्सूर्ययामे सूर्याय जुष्टं निर्वाणमित्ये-
वमुहनीयम् । एवं च सति प्रकृतेऽपीन्द्राय वैमुधायेत्याद्युहः कर्तव्यः ।

द्वितीयाध्यायस्य मध्यमपादे चिन्तितम्—

“ ऊहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रताऽस्त्यथवा न हि ।

मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वाच्च तल्लक्षणवर्जनात् ” इति ॥

“ अग्नये जुष्टं निर्वाणादि ” इत्यस्य सौर्यशरी सूर्याय जुष्टमित्येवं वदन्तर-
मक्षेप ऊहः । अर्वाक्षिद्यायं ब्राह्मण इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन मयोगकात्ते देव-
दुलोऽममिवि ब्राह्मणनामभेयविशेषं पठन्ति । तथा वरणमन्त्रेषु—आङ्गिरसबार्हस्प-
त्यभारद्वाजगोत्रं ब्राह्मणं त्वा वृणीमह इति प्रवरं पठन्ति । एतेषामुहप्रवरनामभेमा-
नां मन्त्रत्वमस्ति । कुतः । मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वात्, इति चेन्नैवम् । याज्ञिकप-
त्तिः द्विरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योहादावभावात् । न सध्येतार ऊहादीन्मन्त्रकाण्डेऽधी-
यते । तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वम् । तथा सतीन्द्राय वैमुधाय जुष्टमित्याद्युहस्य मन्त्र-
त्वाभावात्सर्वैकत्वमेव मन्त्रो हीन इत्यादिनोक्तौ दोषो न भविष्यति । तदेवं
मन्त्रसंभाषिता विचारा दर्शिताः ॥

अथ व्याकरणम्—

कर्मणे वाभित्पादिशब्देषु मन्विषयस्येत्यादिकं पूर्वोक्तं यथायोगमनुसंधेयम् ।
नेपशब्दो वृषादिः । मध्यमद्वितीययोर्ध्वशब्दयोर्वाक्यादित्वेन पदात्परत्वं नास्तीति
निष्ठावाभावः । तृतीयस्य तु ध्रुवैत्येवं पदादुत्तरत्वादस्ति निष्ठावः । योऽस्मान्पूर्व-
ति यं पूर्वम् इत्यनयोर्ध्वशब्दयोगान्निष्ठावो निश्चितः । “ निपातैर्व्यङ्ग्यदिहन्तकु-
विनेष्वेष्वाणकृत्विद्यत्रयुक्तम् ” [पा० ८-१-३] एतैर्यदादिभिर्गुणं न निहन्त्य-
ते । साक्षिपदिशब्दयोः क्तिन्प्रत्ययस्य निष्ठावाद्युदात्तः । जुष्टशब्दो गतः । वल्लि-
शब्दो वृषादिः । देवानाङ्गपतीति देवहूरित्यत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थेति द्वितीयान्तपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरः प्राग्वः । स च छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण बाध्यते । अहर्हवमित्यव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । हविर्धानमित्यत्र स्तुट्प्रत्ययात्पूर्वस्य धाञ्शब्दस्योदात्तत्वात्स-
मासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । इहृहस्वेति गतम् । भेक्ष इत्ययोत्तरपदादेरनुदात्तत्वे-
पि स्वरितो वाऽनुदात्त इत्यस्य विकल्पितत्वादेकदेश इत्युदात्तः । मां भेरित्यत्र
आदिभोपसूत्रेण निष्ठावस्य विकल्पितत्वाद्भातुस्वरः । वातशब्दो वृषादिः । सवि-
तुरित्यत्र मातिपदिकान्तोदात्तस्य विभक्त्या सहेकादेशे सत्सुकार उदात्तः । मत्तव
इत्यत्र सुभातोरप्यत्यये सति तस्य पिच्चाद्भातुस्वर एव शिष्यवे । तदः समासे
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे माते तद्वत्वाद् : “ धाथषञ्काजविव्रकरणाम् ” [पा० ६-
२-१४४] गतैः कारकादुपपदाच्चोत्तरेणां धादीनामष्टानां प्रत्ययानामन्त उदात्तः
स्यात् । पूषण इत्यत्रानुदात्तस्य च यत्रेति विभक्तिरुदात्ता । अश्वीषीमाम्यामित्य-
ञ्जिशब्दस्यानुदात्तत्वात्तोमशब्दस्य चाऽऽद्युदात्तत्वात्समासे देवताद्वंद्वे चेति सुमप-
दुभयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । अशब्दस्यानुदात्तत्वं स्वरादिपाठे निपातितम् । सहृशब्द-
स्य भिषावत्वाभावेन किट्स्वरः । स्कात्त्या इत्यत्र स्काधीवातोर्ध्वन्तादुत्तरस्य कि-
न्प्रत्ययस्य निष्पन्न स्काशब्दस्योदात्तत्वप्राप्तावप्युदात्तस्य णिचो सुप्तत्वाद्युदात्तनि-
वृत्तिस्वरेण किञ्चुदात्त इति उदात्तमण इति विभक्तिरुदात्ता । अरातिशब्दस्य
नञ्स्तत्पुरुषत्वाद्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुवरिति वृषादिः । अभीति किट्स्वरः ।
धीत्युपसर्गस्वरः । इहृहःतामित्यत्र वाक्यादित्वाभिधावाभावः । धावाप्राधेयोरि-
त्यनोदात्तमण इति विभक्तिरुदात्ता । उपस्थशब्दः वृषोदरादिः ॥

(अक्षयपाठार्था मन्त्राः)

इति भीमरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः] ।

देवो वः सवितोत्पुनात्वाच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिरापो देविरग्रेषुवो अग्रेगुवोऽ-
ग्रं इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं धत्त युष्मानि-
न्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं युयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्र-
तूर्यं प्रोक्षिताः स्याग्मये' वो जुष्टं प्रोक्षाभ्यग्नी-
षोमाभ्या* शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्या-
या अवधूत* रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्या-
स्त्वर्गसि प्रति त्वा (१) पृथिवी वैत्त्वधिप-
वर्णमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वर्गवैत्त्व-
ग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गु-
ह्याभ्यर्द्धिरसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हव्य*
सुशमिं समिष्वेपमा वदोर्जमा वंदधुमद्वदत
वय* संधातं जेष्म वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्ष-
वृद्धं वेत्तु परापूत* रक्षः परापूता अरातयो
रक्षसां भागोऽसि वायुवो वि विनक्तु देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रति गुह्यातु (२) ।

(त्वा भाग एकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ मध्यमकाण्डे मध्यमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थानुवाके श्रीहिनिर्वाणः प्रोक्तो निरुक्ते दुषस्य रक्षोभागत्वात्तदपनयनार्थोऽ-
वघातः पञ्चमोऽनुवाकेऽभिधीयते । योक्षितानामिव श्रीहीणामत्रावघातयोग्यत्वात्प्रो-
क्षणस्य चोत्प्लोदकसाध्यत्वादुत्पवनमन्त्रस्य चाङ्गभूतस्याङ्गिन्मुत्पवने साकाङ्क्ष-
त्वादुत्पवनमन्त्रव्याख्यानात्पागेवोत्पवनं विधत्ते—“ इन्द्रो युष्महन् । सोऽयः ।
अभ्यधियत् । तासां यन्मेध्वं याज्ञियं सदेवमासीत् । तदपोदकाम् । ते दर्भो
अभवन् । यद्दैर्भरप उत्पुनाति । या एव मेध्वा याज्ञियाः सदेवा आपः । ताभि-
रेवैना उत्पुनाति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । इन्द्रेण हवस्य
वृत्तस्पोदकाभिमुख्येन मृतात्वादुदकस्य सारं निर्गतम् । तच्च सारं द्विविधं दैवं
मानुषं च । तत्र यत्प्रमशालनोपयुक्तं मानुषम् । दैवं च द्विविधं स्नानादिना पाप-
शोधकं योक्षणादिना द्रव्यशोधकं च । तदुभयमत्र मेध्वयाज्ञियशब्दाभ्यां विव-
क्षितम् । तच्च निर्गत्य भूमौ दर्भरूपेणाऽऽविर्बभूव । तस्माद्दैर्भरुत्पुनीयात् । दर्भ-
संख्यां विधत्ते—“ द्वाभ्यामुत्पुनाति । द्विपाद्यमानः प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का०
३ प० २ अ० ५] इति । अनेन विधीयमानद्वित्वेन विरोधात्पूर्वस्मिन्वाक्ये
दैर्भरिति बहुवचनं जात्यभिप्रायं व्याख्येयम् । यजमानो स्वेकेन पादेनोत्तिष्ठन्प्र-
तिष्ठां न लभते । द्वाभ्यां तु लभते । ततो दर्भद्वित्वमपि प्रतिष्ठित्यै भवति ।

देव इति । कल्पः—अथैतस्यामेव सुवि शिरःपवित्रमप आनीयोदीर्घाना-
ग्राम्यां पवित्राभ्यां पिरुत्पुनाति देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिदेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिरिति पच्छः ” इति ।

अत्र सुक्शब्देन निर्वाणहेतुरभिहोत्रहवणी विवक्षिता । सशूकायामभि-
होत्रहवण्यामप आनीयेत्यन्यत्राभिधानात् । हे आपोऽप्यर्गुहृदयेऽवस्थितः प्रेरकोऽ-
न्तर्यामी सुष्मानूर्ध्वं पुनातु । केन साधनेन । आदित्यरूपत्वभावनावलादच्छि-
देण दर्भपवित्रेण । पुनरपि केन । जगन्निवासहेतोः सूर्यस्य रश्मित्वेन भावि-
तैर्दर्भावयवैः । यथोक्तं मन्त्रार्थं विशदयति—“ देवो वः सवितोत्पुनातित्याह ।
सवितुमसूत एवैना उत्पुनाति । अच्छिदेण पवित्रेणेत्याह । असौ वा आदित्योऽ-
च्छिदं पवित्रम् । तेनैवैना उत्पुनाति । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्याह । माणा
वा आपः । याणा वसवः । याणा रश्मयः । माणैरेव प्राणान्संप्रणक्ति ”
[ब्रा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । उदकेनाऽऽप्यामिताः माणा इत्यपी

[श्रीह्यन्वयार्था मन्त्राः]

माणत्वम् । आदित्याद्यधिष्ठातृदेवतानुग्रहैश्चक्षुरादीनां याणानां देहे वासित्वाद्-
सुशब्दाभिधेयानां देवतानुग्रहाणां याणत्वम् । आदित्यरक्षीनां शाणव्यवहारोप-
कारित्वात्पाणत्वम् । ततः सूर्यरूपमाणत्वेन भावितैर्देव्याणैः सहोदकत्वाः प्राणा
उत्पन्नकाले संपृक्ता भवन्ति । मन्त्रस्य सवितेत्यनेन लिङ्गेन यत्सावित्रत्वं यच्च
पादबद्धत्वाद्ग्रन्थत्वं तदुभयमत्र समयोजनमित्याह—“ सावित्रियर्चा । सवितु-
मसूतं मे कर्मासादिति । सवितुमसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो गायत्रिया त्रिष-
सृजत्वाय ” [जा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । ममेदं कर्म निखिलं
सवित्रा मेरितमस्तिवायभिषेत्य सावित्रपन्नेजोत्पुनीमात् । तेन तत्तथैव संपद्यते ।
कस्यपत्वेन तत्रस्थं छन्दो ज्ञातुं शक्यते । छन्दसश्चात्र लक्षणेनो गायत्रीत्वाद्वा-
यभ्याश्च त्रिषात्वात्पतिपादमुत्पद्यते सति विरावुत्वा शुभ्यति । अविद्यायेन कर्मफलं
समृद्धं भवति । आवृत्तिप्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ देवो नः सविहोतुनात्विवि
प्रथममच्छिद्रेण पवित्रेणेति द्वितीयं ततोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति तृतीयम् ” इति ।

आप इति । बौधायनः—“ अथैना जन्महयन्नुचोत्तिष्ठति आपो देवीरग्नेषुवो
अग्नेषुवोऽथ इमं यज्ञं नयतामे यज्ञपार्तिं भक्त युष्मानिन्द्रोऽभूणीव पुत्रतूर्यं युवमि-
न्द्रमपुणीष्णं पुत्रतूर्यं इत्यग्निरेवापः योक्षति योक्षित्वाः स्थेति विः ” इति ।

आपस्तम्बस्तु मन्त्रैक्यमभिषेत्याऽऽह—“ आपो देवीरग्नेषुव इत्यभि-
मन्थ्य ” इति ।

हे जलदेव्यो यूपमिमं यज्ञमभिघ्नेन परितपार्तिं नयत । यजमानं च स्वर्गं
यापयत । कीदृश्य आपः । शुद्धिहेतूनां इर्मादीनामपि योक्षणेन शोधकत्वाद्ये
पुनन्तीत्यग्नेषुवत्वेन यज्ञं समार्पयितुं समर्थाः । पुनः कीदृश्यः । पवाहत्वेन
शीघ्रगामित्वाद्ग्रन्थो मनुष्यादिभ्योऽप्यग्ने गच्छन्तीत्यग्नेगुवः । तेन यजमानं
स्वर्गं भेतुं समर्थाः । किं च युवासुरवधे युष्माकमिन्द्रस्य च परस्परपक्षे
जाता । तत इन्द्रसमाना युयं किं नाम कर्तुमसमर्थाः । अस्य मन्त्रस्य पूर्वमणि
तत्रत्यशब्दस्वरूपविषयां महिमानमभिधावुत्वा स्पष्टयति । ततोऽत्र किंचिद्ब्रह्मा-
रूपेण नास्तीत्याह—“ आपो देवीरग्नेषुवो अग्नेगुव इत्याह । रूपविषयाऽऽसा-
येतन्महिमानं व्याचष्टे ” [जा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । मध्य-
ममणि पार्थितं कार्यमापो नोपेक्षन्त इत्याह—“ अग्न इमे यज्ञं नयतामे यज्ञप-

[मीमांसालाघां मन्त्राः)

तिमित्याह । अथ एव यज्ञं नयन्ति । अथे यज्ञपतिम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । ब्राह्मणान्तरमासिद्धं परस्परसापेक्षत्वमेव तृतीयभागे दर्शयतीत्याह—“ युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं युयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं इत्याह । वृत्रं ह इनिष्पन्निन्त्र आपो वने । आपो हेन्दं वजिरे । संज्ञामेवाऽऽसाभिवत्सामानं व्यापठे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । आपो वज इति षष्ठान्दसो दीर्घः । वृत्रादीतापेन्द्राय प्रजापतिर्वज्रमग्निः प्रक्षाल्य ददादित्यसाविन्द्रस्त्वोदकापेक्षत्वमसिद्धिर्दृश्यं हेतुशब्देन सूच्यते । अत एव श्रूयते—“ तस्मादिन्द्रोऽविभेत्स प्रजापतिमुपाचावच्छत्रुर्मेऽजनीति तस्मै वज्रं सित्वा प्रायच्छेदेन जहीति तेनाभ्यायत ” इति । प्रक्षालितस्यापि वज्रस्येन्द्रेण प्रयोज्यत्वादपानिन्द्रपेक्षेत्येषा प्रसिद्धिरापो हेत्यत्र हशब्देन सूच्यते । आपो मम सहकारिण्य इत्येवदिन्द्रस्य सम्यग्ज्ञानम् । इन्द्रोऽस्मार्कं सहकारीत्येतदुक्तदेवत्वानां सम्यग्ज्ञानम् । तामेतामर्षां संज्ञामिन्द्रेण समानां मन्त्रः प्रख्यापयति । दीर्घव्यत्यासश्छान्दसः । मन्त्रपाठ एवार्षां प्रोक्षणमित्याह—“ प्रोक्षिताः स्येत्याह । तेनाऽऽयः प्रोक्षिताः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । अजिर्होव हवींषि प्रोक्षति । जलणाऽव इष्मावर्हिः प्रोक्षति ” इति श्रुत्यन्तरम् । जलणाऽभिमन्त्रणमन्त्रेणेत्यर्थः ।

अग्नये इति । अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यभीषोमाभ्यामित्यस्य शेषं पूरयित्वा विनियोगः कल्पे दर्शितः—“ अथ पुरोडाशीयान्प्रोक्षति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽशिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यभीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति यथादेवतं विः ” इति ।

इदमेव तात्पर्यं दर्शयति—“ अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यभीषोमाभ्यामित्याह । यथादेवतमेवैतान्प्रोक्षति [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । आवृत्तिं विधत्ते—“ विः प्रोक्षति । व्यावृद्धिं यज्ञः । अधो रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । विस्र आवृत्तयो यस्य यज्ञस्यासौ व्यावृत् । विः प्रथमामन्त्राह विरुचमामित्यादिश्रौतप्रसिद्धिं हिशब्दो द्योतयति । रक्षोऽन्तवमपामसकृदुक्तम् ।

शुन्धध्वमिति । कल्पः—“ उचानानि पात्राणि कृत्वा प्रोक्षति शुन्धध्वं दैव्याम कर्मणे देववज्वाया इति विः ” इति ।

(मीमांसकाचार्या मन्त्राः)

पूर्ववद्वाचष्टे—“ शुन्वध्वं दैव्याय कर्मणे देवयव्याया इत्याह । देवयव्याया एवैनानि शुन्वति । विः पोक्षति । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेभ्यत्वाय ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । मेभ्यत्वं यज्ञाहृतम् ।

अवधूतमिति । कल्पः—“ छण्णाजिनमादायावधूतश्च रक्षोऽवधूता अरातय इत्युक्तेरितरेवधूनोवि ” इति ।

अवधूतं विनाशितम् । प्रत्युष्टमितिषद्व्याचष्टे—“ अवधूतश्च रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति ।

अदित्य इति । कल्पः—“ अथ हैनतुरस्तात्पतीचीनमीवमुत्तरलोमोपस्तृणात्पदित्यास्त्वगग्निं प्रति त्वा वृधिवी वेत्तिवति ” इति ।

हे छण्णाजिन त्वं भूदेवतायास्तवस्वरूपमिति । ततो भूमिस्त्वां यविसृष्ट मदीयेयं त्वमित्येवं जानातु । मन्त्रस्योक्ताधेयत्वं दर्शयति—“ अदित्यास्त्वगग्निं प्रति त्वा वृधिवी वेत्तिवत्याह प्रतिष्ठित्यै ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । यदि स्वर्कीयवत्स्वपेण न स्वी कुर्यात्तदानीमपसारयेत् । ततो न प्रतितिष्ठेत् । अतः प्रतिष्ठार्थोऽयं स्वीकारः । देशादिगुणविशिष्टमास्तरणं विधत्ते—“ तुरस्तात्पतीचीनमीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति मेभ्यत्वाय । तस्मात्तुस्तात्पत्यश्चः पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात्पजा मृगंमाहुकाः ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । तस्मादाहवनीयस्य पूर्वभागे छण्णाजिनं पश्चिमश्चिरस्कर्मूर्ध्वलोमकपाश्वर्तं तस्मात्तादृशा एव सन्तो मूषे यक्षाः पशवो यज्ञं सेवन्ते । तस्मादयं पशुभिः सेव्यो यज्ञस्तस्मादेव पत्यवायभयरहिताः सन्त्यः प्रजा यज्ञार्थं मृगयहृणशीला भवन्ति । छण्णाजिनस्वाऽऽदरे हेतुं जुवंस्तद्विशिष्टमवघातं विधत्ते—“ यज्ञो देवेभ्यो निष्ठावय । छण्णो रूपं कृत्वा । यत्छण्णाजिने हविरभ्यवहन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रमुह्यके । इद्विषोऽस्कन्दाय ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । यज्ञपुरुषः केनापि निमित्तेन देवेभ्यो विमुखोऽगात्तदा विरोधाय स्वयं छण्णमृगो भूत्वा तदीयत्स्वमात्पनः संपूर्णं कृतवान् । ततः छण्णाजिनस्योपरि हविरभ्यवहन्तीति यदस्ति तेन यज्ञसरीरात्छण्णाजिनमादाया हवीरूपो यज्ञः प्रमुक्तो भवति । किंचित्पथः पतिवयपि विहितत्वात्छण्णाजिनेनावरुद्धत्वाच्चविरस्कन्धमेव भवति ।

अधिषवणमिति । कल्पः—“ तस्मिन्नुल्लसलपधिवर्तयत्यधिषवणमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्नेष्विति ” इति ।

हे उल्लसल त्वमधिषवणस्यावघातस्याऽऽधारभूतं वनस्पतिजन्यं चासि । दादृशं त्वां कृष्णाजिनरूपेयं भूमेस्त्वकपतिगृक्ष मदीयमिति जानातु । अवघाताधारं कर्तुमधिषवणविशेषणमित्याह—“ अधिषवणमसि वानस्पत्यमित्याह । अधिषवणमेवैनत्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । अविरोधेन संबन्धमेवमाशीरित्याह—“ प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्नेष्वित्याह सयत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । सयः संबन्धवान् । पिबन्धन इत्यस्माज्जायोरुत्पन्नत्वात् ।

अग्नेरिति । कल्पः—“ तस्मिन्पुरोडाशीयानावपत्यग्नेस्तनूरसि वाचो विसृजन् देववीतये त्वा गृह्णापीति ” इति ।

भोः पुरोडाशीयवीहिसमूह त्वमग्नेः शरीरमसि । यतो दासं काष्ठमिष त्वां स्वीकृत्योदराग्निराहवनीयामिनामग्नेः पितृवपुर्भवति । किंच, वाचः प्रवृत्तिकारणमसि । त्वदीयरसेनोपचिताया वाचः शब्दोच्चारणे प्रवृत्तत्वात् । अत ईदृशं त्वां देवभक्षणायोलूखले प्रक्षिपामि । यथोक्तं मन्त्रार्थे दर्शयति—“ अग्नेस्तनूरसीत्याह । अग्नेर्वा एषा तनूः । यदोषधयः । वाचो विसृजन्ममित्याह । यदा हि प्रजा ओषधीनामश्नन्ति । अथ वाचं विसृजन्ते । देववीतये त्वा गृह्णापीत्याह । देवताभिरेवैनत्समर्पयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । देवैर्मक्षिपत्वे सति “ यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रयते ” इति न्यायेनाभिवृद्धिः ।

अद्रिरिति । कल्पः—“ मुसलमवदधात्यद्रिरसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हव्यं सुशमि शमिव्येति ” इति ।

हे मुसलपदार्थं त्वं वनस्पतिजन्योऽपि दादृशेन पाषाणोऽसि स त्वं देवार्थमिदं हव्यं भक्षणविरोधुम्रतुषापनयनेन मुष्टु शान्तं यथा भवति तथा शमय । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽह—“ अद्रिरसि वानस्पत्य इत्याह । आवाणमेवैनत्करोति । स इदं देवेभ्यो हव्यं सुशमि शमिव्येत्याह शान्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । मन्त्रमुत्ताय लिङ्गमूचितं विनियोगं प्रकटयति—“ हविष्कृते इत्याह । य एव देवानां हविष्कृतः । तान्क्षयति । विह्वयति । निषत्या हि देवाः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति ।

[मीहवधार्ता गन्ताः]

इषमिति । कल्पः—“ अथ इषदुपले वृषारवेणोच्चैः समाहन्ति—इषमा वदोर्जना वद शुमद्दत्त वयं संघातं जेष्येति ” इति ।

तत्प्रकारोऽन्यथ स्पष्टीकृतः—“ आग्नीध्रोऽपानमादायेषमावदेति इषदुपले समाहन्ति द्विर्दशदि स्रद्धुपलायां विः संचारयन्प्रकृत्यः संपादयति ” इति ।

हे पाषाण हविःस्वत्त्वाभिदमन्नं तदीयं स्वादुतरं रसं च यजमान आनेष्यतीति देवेभ्यो वद । हे यज्ञायुधानि सर्वाणि मयं रसताभिष्मकमदिदं हविरिति देवेभ्यो वदत । वयं त्वनेन पाषाणघोषेणाग्निनीवं वैरिसंघातं जेष्य । अनेन यन्त्रेणोष्ठप्राप्तिमिच्छपरिहारं च दर्शयति—“ इषमा वदोर्जना वदेत्याह । इषमेवोर्जं यजमाने दधाति । शुमद्दत्त वयं संघातं जेष्येत्याह । भ्रातृव्याभिभूत्यै ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । उवाक्यमानेन भ्रातृव्याभिभूतिं दृष्टयति—“ यनोः अद्धा देवस्य यजमानस्मासुराग्नी वाक् । यज्ञायुधेषु मविष्टाऽऽसीत् । तेऽसुरा यावन्तो यज्ञायुधानामुद्भवतामुपाशृण्वन् । ते परामवन् । तस्मात्स्यानां मध्येऽप्यस्य यजेत । यावन्तोऽस्य भ्रातृव्या यज्ञायुधानामुद्भवतामुपाशृण्वन्ति । ते परामवन्ति ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । अद्धास्तुतेन यामं कुर्वतो यनोः पभावादिदं सर्वं संपन्नम् । ततो ज्ञातीनामनुकूलानां यतिकूलानां च मध्ये य इमं वृत्तान्तं निजित्य अद्धास्तुत्यजेत तस्य भ्रातृव्याः परामवन्ति । भैषमन्त्रमुत्पाद्य विधियोगं तात्पर्यं च दर्शयति—“ उच्चैः समाहन्त वा आह विजित्यै । वृत्क पशामिन्द्रियं वीर्यम् । भेष्ठ एषां भवति ” [ब्रा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । हे आग्नीध्र त्वदीयहस्तगत्येन पाषाणेन इषदुपलायुग्ममुच्चैस्तादृगीयमिति मन्यार्थः । तं मन्त्रमन्त्रवर्गः पठेत् । स च पाषाणव्यनिर्विजयाय भवति । यजमानश्चैषां वैरिणामिन्द्रियं वलं च विनाशयति । स्वयं चैषां ज्ञातीनां मध्ये भेष्ठो भवति ।

वर्षवृद्धमिति । कल्पः—“ अवहत्य त्रिवृषान्कृतोत्तरतः शूर्पमुपपञ्चति वर्षवृद्धमसीति ” इति ।

हे शूर्प वर्षवृद्धं त्रेणुनिष्पन्नतया त्वमपि वर्षवृद्धयसि ।

प्रतीति । कल्पः—“ तस्मिन्पुरोडाशीयानुद्गति मति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तिवति ” इति ।

हे ग्रीहिसमूह वर्षवृद्धं त्वां स्वकीयत्वेन शूर्पं प्रतिमन्त्रताम् । मन्त्रद्वये वृद्ध-

शब्देन समुद्भिर्घोष्यत इत्याह—“वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्त्वित्याह । वर्षवृद्धा वा ओषधयः । वर्षवृद्धा हवीकाः समुद्यथै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । हवीका येषवः ।

परापूतमिति । कल्पः—“अथोदङ्पर्यावृत्य परापुनाति परापूतः रक्षः परापूता अरातय इति ” इति ।

रक्षसोऽन प्रसङ्गानुपपन्नस्य मन्वां व्यावष्टे—“यश्च रक्षाःस्यनुपाविशन् । तान्यस्मा पशुभ्यो निरवाधमन्व तुषैरोषधीभ्यः । परापूतः रक्षः परापूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । देवाः पशुयोगेण रुषिरं तद्भागत्वेन बहिस्त्यक्त्वा पशुयोगेभ्यो रक्षांसि निष्कासितवन्दस्तुपत्यगेन चौषध्युपलक्षितेभ्यः ।

रक्षसामिति । कल्पः—“मध्यमे पुरोडाशकपाले तुषानोम्य रक्षसां भागोऽसीत्यधस्तात्कृष्णाग्निस्त्योपवपत्पुत्तरमपरमयान्तरदेशं हस्तेनोपवपतीति बहुवचनान्नपुंसम् ” इति ।

निष्कासनार्थं भागप्रदानमिति दर्शयति—“रक्षसां भागोऽसीत्याह । तुषैरेव रक्षांसि निरवदयते ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति । विधत्ते—“अप उपस्पृशति मेध्यत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति ।

वायुरिति । कल्पः—“वायुर्वो वि विनक्तित्वाति विविष्य ” इति ।

हे तण्डुला वो युष्मान्वायुः कणेभ्यः पृथक्करोतु शुद्धचापादकत्वेन वा वायावादर इत्याह “वायुर्वो वि विनक्तित्वाह । एविर्न वै वायुः । पुनात्येवैनान् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५] इति ।

देव इति । कल्पः—“देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णाति वि पात्र्यां तण्डुलान्मस्कन्दयित्वा ” इति ।

हिरण्यमङ्गुलीपकं पाणी यस्यासौ हिरण्यपाणिः । अन्तरिक्षात्पततां वर्षोपलादीनामिबोच्चस्थानस्थिताच्छूर्पात्पततां तण्डुलानामितस्तवः पाते सत्यप्रतिष्ठितत्वेन हविर्विनाशो मा भूदित्यभिप्रेत्य सवितुः प्रतिग्रह इत्याह—“अन्तरिक्षादिव वा एते प्रस्कन्दन्ति ये शूर्पात् । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णातिरत्याह दतिष्ठित्यै । हविषोऽवस्कन्दाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ५]

[वीक्ष्यवपातार्या मन्त्राः]

इति । प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—“ विष्कली कर्तव्या आह । व्यावृद्धि वृत्तः । अथो मेध्यत्वाय ” [जा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । हे वक्ष्यमानपरि-
त्यया वण्डुलास्त्रिवारं फलीकर्तव्याः । येत्याच्छादकनुपापनयनं फलीकरणम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

देवो व उत्पुनात्यंशैस्त्रिभिरापोऽनुमन्त्रयेत् ।
अग्नयेऽग्नी हविः योदय शुन्धोक्षेद्यागवाचकम् ॥ १ ॥
अव चर्मोत्करे धृत्वा ह्यदित्याधर्मसंस्तुतिः ।
अप्पुल्लसलमादध्यादग्नेस्तत्र हविः क्षिपेत् ॥ २ ॥
अग्निमुत्सलमादन्न इषं दृषदि वादनम् ।
वर्षशूर्पमुपोऽस्त्राज मति त्वा हविरावधेत् ॥ ३ ॥
परा मीहीन्परापूय रक्षसामिति चर्मणः ।
अधस्तुषं कवालेन क्षिपेद्वायुर्विविच्यते ॥
देवः क्षिपेद्देविः पाभ्यां मन्त्राः सप्तवदशेरिताः ॥ ४ ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ हविष्कृदेहीति मन्त्रात्त्रिरवघ्नन्समाह्वयेत् ।
विनियोगोऽवघाते स्पादाह्वाते वाऽवघातके ।
ऐन्द्रीवन्वान्ममाह्वानं गौणं हन्तिर्बुध्वाऽन्यथा ॥
पाठेन प्रापितं त्रित्वं ह्ययतेरुपचारगीः ॥
त्रिरभ्यासो विधातव्यो निरयमाशिरमावतः ।
हन्तिना लक्षयते कालः यासोऽसौ ह्ययतिस्तथा ।
विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गदाहानशेषता ।

नैन्द्नीन्यामः श्रुत्यभावाद्बर्हिर्न्यायेन मुख्यमः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासभोः भूयते—“ हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयति ” इति । देवा-
नामर्थे वा हविः संपादयति सा हविष्कृत्, तामेतां संनोभ्याच्चर्युरेहीति ज्ञेते ।
तथा चार्यं मन्त्रो ब्राह्मणेन व्याख्यायते—“ हविष्कृदेहीत्याह । अ एव देवानां
हविष्कृतः । तान्द्वयति ” इति । तमिषं मन्त्रमुच्चार्याध्वर्युस्त्रिवारमवघातं कुर्वन्ना-
महतीत्यर्थः । अनेन वाक्येन मन्त्रोऽवघाते विनियुज्यते न त्वाह्वाने । एहीत्ये-

तन्मन्त्रगर्गं पदमाह्वाने समर्थं न त्ववघात इति चेत् । न । तस्यावघातलक्षक-
त्वात् । यथा पूर्वोदाहृत्याद्यैर्न्यामृचीन्त्रशब्दो गौणस्तद्वदेहीति पदं मन्त्रगतत्वे-
नावघाते गौर्णं भविष्यति । अन्वधा मन्त्रब्राह्मणयोराह्वानपरत्वाच्छ्रूयमाणमवघ-
न्तिति पदमनर्थकं स्यात् । मातृमवघातमुद्दिश्य तत्र मन्त्रस्य चित्त्वस्य च विधी-
वाक्यभेद इति चेत् । न । चित्त्वस्य प्राप्तत्वेनानुवादकत्वात् । कस्यांचिच्छाखा-
यामयं यन्त्रो मन्त्रकाण्डे विचार्यभ्यस्याऽऽज्ञातः । ह्यस्यतिपदं स्वेहीतिवदवघा-
तपरतयोपचारेण भेदमिति याते ब्रूमः—विरभ्यासस्य नित्यवत्प्राप्तिः पाठमात्रेण
न सिध्यति । कस्यांचिच्छाखायां द्विःपाठात्कस्यांचित्सकृत्पाठात् । अतोऽसौ
नित्यप्राप्तिधीयते । न चावघातनित्यस्य वैयर्थ्यं तस्य काललक्षकत्वात् । काल-
स्यापि विधी वाक्यभेद इति चेन्न । प्राप्तत्वात् । न सवघाते सहायाह्वानमन्य-
स्मिन्काळे भवति । ततोऽर्थमाप्तः कालः । आह्वानमपि यन्त्रसायध्यावेव प्राप्त-
त्वान्न विधेयम् । न सेहीति मन्त्रपाठ आह्वानमन्त्रेणोपपद्यते । मन्त्रव्याख्यानं
चोदाहृतम् । तत्रार्थं वाक्यार्थः संपन्नः—अवघातकाळे यदाह्वानं तस्य विर-
भ्यासः कर्तव्य इति । अत एव शास्त्रान्तरे विस्पष्टमाह्वानानुवादेनाभ्यासो विधी-
यते—“ त्रिहृवंयति । विपत्या हि देवाः ” इति । एवं सति मन्त्रस्यापि विनि-
योगे वाक्यभेदः स्यात् । लिङ्गेन त्वाह्वाने विनियुज्यते नावघाते । न चैन्द्री-
न्यायोऽयं यस्मरति । तृतीयाश्रुत्यभावात् । बर्हिर्देवसदृशं दामीत्यत्रोक्तेन पु न्यायेन
मुख्य एवाऽऽह्वाने लिङ्गेन मन्त्रविनियोगो न त्ववघातरूपे गौणाह्वाने । तस्मा-
न्नावघातशेषोऽर्थं मन्त्रः ।

दादशाभ्यासस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ सवर्धये पुरोडाशे स्वादाहूतिर्हविष्कृतः ।

न वाऽतिदेशास्मान्मेषं पथाह्वानात्प्रसक्तः ” इति ॥

सवर्धनीयपुरोडाशस्याऽऽग्नेयपुरोडाशविकृतिवत्प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यति-
देशेन हविष्कृदाह्वानं तत्र कर्तव्यमिति चेत् । भैषम् । पशौ कृतेन हविष्कृदा-
ह्वानेन दत्ताक्षिणि पुरोडाशेऽपि यसङ्गनसिद्धत्वात् । यद्यप्यौषधार्थं हविष्कृदा-
ह्वानं पशौ नास्ति तथाऽप्येषा कृत्वाचिन्ता ।

तत्रैवान्मथिन्तितम्—

“ अस्त्याहूतिधरौ सौम्ये नास्ति वा पशुवाक्यः ।

निबुलत्वाद्दस्ति भैषयनिवृत्तेः पुरोत्थितेः ” इति ॥

[जीह्वनवातार्था मन्त्रः]

तृतीयसवनरीये सौम्यचर्वाद्यस्तेषु हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्तव्यं पश्चादाह्वा-
यास्तस्याः पशुपाके निवृत्तत्वात्, इति चेत् । मैवम् । मरुतो पत्नीसंयाजेभ्य
ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या उत्थानकालत्वेन पश्चादपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् ।
तस्मात्तत्कालीनेषु सौम्यचर्वादिषु भास्वि पुनराह्वानम् ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अवघातः सकृद्भूयो वा सकृद्विधिसिद्धितः ।

दृष्टा तण्डुलनिष्पत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्यतामयम् ” इति ॥

वीहीनवहन्त्ययत्र सकृन्मुसुलघातभावेण विधिष्युक्तस्यापूर्वस्य सिद्धेर्नास्त्या-
वृत्तिरिति चेत् । मैवम् । तण्डुलनिष्पत्तेर्दृष्टप्रयोजनत्वेन तत्पर्यन्तस्याभ्यासस्या-
श्रुतस्यापि कल्पनीयत्वात् । एवं तण्डुलपेपणादावपि द्रष्टव्यम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

“ सर्वोपघातघातः किमावर्त्यः सकृदेव वा ।

आवृत्तिः पूर्ववन्मैवं दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात् ” इति ॥

अग्निचरने श्रूयते—“ औदुम्बरमुलूखलः सर्वोपघस्य पूरयित्वाऽवहन्त्यथैनदु-
पदधाति ” इति । अत्रादृष्टमात्रप्रयोजनत्वात्सकृदेवावघातः ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अवघातार्थमन्त्रः किमसकृत्सकृदेव वा ।

महारभेदादावृत्तिः कर्मैक्येन (ण) सकृद्भवेत् ” इति ।

अवरक्षो देवः सपत्नं यभ्यासमित्यवहन्तीत्यवघाते विहितो मन्त्र आवर्त-
नीयः । कुतः । अवघातस्य महारूपत्वात् । महाराणां च भिन्नत्वात्, इति माभे
ब्रूमः—तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तत्वेनाऽऽक्षिप्तमहाराभ्यासमुक्तस्यावघातस्यैकत्वाच्च वि-
नियुक्तस्यावघादोपक्रमे सकृदेव पाठः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ नानावीजेषु दग्धमन्त्रः सकृद्भूयोऽथवा सकृत् ।

विकीर्षेक्यात्प्रयोभाणां भिन्नत्वादसकृद्भवेत् ” इति ॥

राजसूये नानावीजेषुसमुदाये श्रूयते—“ अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपा-
लं निर्वपति कृष्णानां वीहीणाः सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुम् ” इत्यादि ।
तत्र सोऽवघातमन्त्रः सकृदेव वक्तव्यः । कुतः । सर्वविधावविषयायामेकस्यां वि-

[लौकिकवशात्तथा मन्त्राः]

कीर्णानां प्रवृत्तत्वात्, इति प्राप्ते ब्रूमः—समन्त्रोऽवघातश्चोदकातिदेशेन बीजेषु यु-
ज्यके । तत्तद्बीजेषु तण्डुलनिष्पत्तौ स कृतार्थः संपन्नः । पुनर्बीजान्तरे तण्डुल-
निष्पत्तये समन्त्रस्यावघातस्य प्रयोक्तव्यत्वादसकृन्मन्त्रपाठः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सा ” इति ॥

विस्तृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे पठ्यते—“ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छ-
तकृष्णलमायुष्कामः ” इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृतौ बीही-
नवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां बीहीणामवघातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्ण-
लानां चोदकवशादस्ति नो वेति संशयः । अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । वितुषीक-
रणं तच्छतचरूपकारः । लुप्तेऽभ्युपकारे तत्संज्ञायां पाकवदिति निदर्शनम् । लु-
प्तेऽपि विकलेदनोपकारे पाकः यतिवादिनोऽभिमतः । तददवघातोऽप्यस्तु । घृते
अपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः । अवघाते तु सोकिनास्तीति वैष-
म्यादवघातो भास्ति ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अवघाते बीहिरूपाविवक्षीत न वा श्रुतेः ।

आद्यः साधनतामाश्रमवर्ज्यत्वाद्विवक्ष्यते ” इति ॥

बीहीनवहन्तीत्यत्र बीहीणां स्वरूपं भूयमाणत्वाद्विवक्षितम् । तथा सति मै-
वारभरुर्भवतीत्यत्र नीवाराणामर्हीहत्वादवघातो नास्तीत्युक्तं नाऽऽश्म्येत । मा-
तानामवघातविषयाणां बीहीणां परित्यागेन बीहिस्थानेऽवघातविषयत्वेन नीवा-
राणां प्रयोग ऊहः । यदा बीहिष्वेव नियतोऽवघातो बीहिनिवृत्तौ निवर्तते तदा
कुत ऊहावसर इति प्राप्ते ब्रूमः—बीहिस्वरूपविवक्षायापि बीहिगतोऽपूर्वसाधन-
त्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः । अन्यथाऽवघातवैषम्यार्थवचः । ततोऽपूर्वसाधन-
त्वाकारोऽवघातं विवक्षितव्यः । तत्र बीहिरूपस्यापि विवक्षायां गौरवं स्यात् ।
तद्विवक्षायां तु नीवाराणामपि विहितत्वेनापूर्वसाधनत्वाकारसद्भावादवघातविष-
यत्वेनोहः सिध्यति ।

तत्रैवान्वयिचिन्तितम्—

“ मुत्तसद्गुह्यं हत्यै स्यादपूर्वां वीकितः ।

आद्यः प्रकरणादन्त्यो अर्थे तास्यादिहान्मध्या ” इति ॥

(गीष्मवपात्तार्थं मन्त्राः)

“ मोक्षिताम्बानुद्धसत्सुसज्जाम्बामवहन्ति ” इति श्रूयते । तत्र मोक्षणमुद्ध-
सत्सुसज्जद्वयद्वाराऽवचात्तार्थम् । कुतः । वाक्येन दण्डेषत्वप्रतीतिरिति चेत् । पैव-
म् । प्रहरणेनावर्षेणत्वावगमात् । न च वाक्ये प्रकरणाद्वहन्ति इति वाच्यम् ।
अपूर्वेषत्वाभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गनात् । पूर्वपक्षे मन्त्रावघातस्त्वैव मोक्षणम् । तथा
सति नैकैतच्चरौ कृष्णानां ब्रह्मिणां नखनिर्मिमानामिति भूतेषु नखेषु मोक्षणं
नोहते । सिद्धान्ते त्वपूर्वस्य प्रयोधकत्वादासि तत्रोहः । तदेवमवघातसंभवा वि-
चारा उदाहृताः ।

अथ व्याकरणम्—

देवो व इत्यादिषु स्वरो गवः । अचिच्छेदेणेत्थन बहुव्रीहिपक्षे “ नञ्सुम्भाम् ”
[पा० ६-२-१७२] इत्युत्तस्वदान्तोदान्तः प्राप्नोति । ततस्तत्पुरुष एव कर्तव्यः ।
छिद्रे छेदनोपेवं न भवतीत्यचिच्छिद्रे तत्राभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पवित्रशब्दे
प्रत्ययस्वरः । वसुसूर्यशब्दौ वृषादी । आह इत्यत्र वाक्यादित्वात्वाऽऽमन्त्रिदनि-
घातः । देवीरित्यादीनां सोऽस्ति । यज्ञपतिमित्यत्र “ तत्पावैश्वर्ये ” [पा० ६-
२-१८] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वृत्रस्तूर्षते हिंस्यतेऽस्मिन्निति वृत्रतूर्ष यु-
ज्यम् । तूरीषातोः स्वाधेयमन्त्रस्याजन्तत्वेन “ अचो यत् ” [पा० ३-१-९७]
इति यत्प्रत्यये सति प्रत्ययस्वरं बाधित्वा “ तित्स्वारितम् ” [पा० ६-१-८५]
इति स्वरिते प्राप्ते तदपवादः “ यतोऽभावः ” [पा० ६-१-२१३] नौशब्द-
भ्यतिरिक्तस्य यत्प्रत्ययान्तस्याऽऽदिरुदात्तो भवति । ततो वृत्रेयुपपदसद्भावात्समासा-
न्वोदात्तरत्वं बाधित्वा “ गतिकारकोपपदात्कृत् ” [पा० ६-२-१३९] इत्युत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मोक्षिता इत्यत्र “ गतिरनेन्तरः ” [पा० ६-२-४९]
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवभृतामित्यत्रापि तद्वत् । अधिपवणमित्यत्र सवन-
शब्दस्य व्युत्पत्त्ययामन्त्रत्वेन “ छिति ” [पा० ६-१-१९३] इति प्रत्ययात्पूर्-
वपदस्योदात्तत्वे सति समासे क्वचुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वानस्पत्यामित्यत्र वनस्प-
तेर्विकार इत्यस्मिन्नर्थे विहितस्त्वद्विप्रत्यय उदाहृतः । वाच इत्यत्र “ सायिकाचः ”
[पा० ६-१-१६८] इति विभक्तिरुदात्ता । अधिपवणवादिसर्जनम् । देववी-
र्य इत्यत्र दासीभारादित्वात् “ दासीभाराणां च ” [पा० ६-२-४२] इति
सूत्रादेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति समासस्वरो बाध्यते । सुश्रमीत्यशोचरपदस्य प्र-
त्ययस्वरेशान्तोदात्तत्वात्कृत्तरपदत्वेनापि तथैव प्राप्ते “ क्तादिच्छन्दसि बहुल-

(तण्डुलपेण्यार्था मन्त्राः)

म् ” [पा० ६-२-१९९] इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्युमदित्यत्र मनुषः पि-
त्यादनुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः “ ह्रस्वनुह्रस्वा मनुप् ” [पा० ६-१-१७६] ह-
स्वान्वादन्योदात्ताङ्गुडागमाच्चोत्तरो मनुजुदात्तः स्यात् । अवधूतवत्परापूतम् । हिर-
ण्यपाणिरित्यत्र बहुवीहिहत्वात्पूर्वपदस्वरः । हिरण्यशब्दश्चाद्युदात्तेषु निपातितः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अवधूत॑ रक्षोऽवधूता॑ अरा॒तयोऽदित्या॑स्त्व-
गसि॑ प्रति॒ त्वा पृथि॒वी वै॒तु दि॒वः स्क॑म्भनि-
रसि॑ प्रति॒ त्वाऽदित्या॑स्त्वग्वै॒तु धि॒षणा॑ऽसि
पर्व॑त्या प्रति॒ त्वा दि॒वः स्क॑म्भनिर्वै॒तु धि॒ष-
णा॑ऽसि पार्व॑तेयी प्रति॒ त्वा पर्व॑तिर्वै॒तु दे॒वस्य॑
त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सथे॑ऽश्विनो॒र्वाहु॑भ्यां पु॒ष्णो
हस्ता॑भ्यामधि॒ वपामि॑ धान्य॒मसि॑ धिनुहि
दे॒वाभ्रा॑णार्थं त्वाऽवा॒नार्थं॑ त्वा घ्या॒नार्थं॑ स्वा
दीर्घा॑मनु प्र॒सिति॑मायुषे धां दे॒वो वः॑ स॒विता
हिर॑ण्यपाणिः प्रति॒ गृह्णा॑तु ॥ १ ॥

(प्राणार्थं त्वा पञ्चदश च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमोऽनुवाके वीक्षवचात् उक्तः । अवहतानां च तण्डुलानां पेण्यत्पूर्व
कपातोपधानस्य निष्प्रयोजनत्वेन तदुपधानात्पूर्वं षष्ठे पेण्यमभिधीयते ।

(तण्डुलपेणार्थं मन्त्राः)

अवधूतमिति । कल्पः—“अथ मोक्षितेषु विष्कलीकृतेषु तथैव छण्णाजि-
नमवधूतोत्पृथ्वीवमुदगावृत्त्यावधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इति चिरधेनत्पुरस्ता-
त्पदीचीनम्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणात्पदित्यास्त्वगासि यदि त्वा पृथिवी वेत्तिवति ”
इति ।

पूर्ववद्व्याचष्टे—“अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ।
अदित्यास्तपयसीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैतत्त्वं करोति । मति
त्वा पृथिवी वेत्तिवत्याह मतिष्ठित्यै । पुरस्तात्पदिविचीनम्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति मे-
धत्वाय । तस्मात्पुरस्तात्पद्व्यः पशवो मेधमुपविष्टन्ते । तस्मात्पजा मृगं ग्राहकाः ।
यज्ञो देवेभ्यो निलापय । छण्णो रूपं कृत्वा । यत्छण्णाजिने हविरधिदिनाष्टि ।
यज्ञादेव दधर्शं प्रयुक्ते । हविषोऽस्कन्दाय ” [भा० का० ३ प० २ अ०
६] इति । अवधातस्येवात्र पेणस्य विशिष्टविधिः ।

दिव इति । कल्पः—“तस्मिन्पृथ्वीचीनकुम्भाः शम्भ्यां निदधाति दिवः स्क-
म्भनिरसि मति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तिवति ” इति ।

शदया समानाकारो व्यामार्धपरिमितः काष्ठविशेषः शम्भ्या । तां छण्णाजि-
नस्योपपृथ्वीचीनाशिरत्कां निदध्यात् । सा च वेणहेतोर्दधद्ः पथाद्भागधारणेन
तद्भागस्यैवार्थं करोति । हे शम्भ्ये त्वं द्युलोकस्य धारयिष्यसि । तस्मात्छण्णा-
जिनरूपाया भूमेस्त्वगिदं त्वानभिमन्यताम् । शम्भ्याया द्युलोकाधारत्वमुपपादयति—
“धावापृथिवी सहाऽऽस्ताम् । ते शम्भ्यामात्रमेकमहर्ष्येताः शम्भ्यामात्रमेकमहः ।
दिवः स्कम्भनिरसि मति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तिवत्याह । धावापृथिव्योर्वीत्यै” [भा०
का० ३ प० २ अ० ६] इति । मजापतिना सुष्टे धावापृथिव्यौ पूर्वं जनु-
काष्ठवत्तरस्परं संश्लिष्टे अभूताम् । ते पथादेकस्मिन्दिने शम्भ्याप्रमाणेन परस्परं वि-
युक्ते अभूताम् । पथिदिनं तथेति विवक्षया वीप्सोक्ता । तयोः पुनः संश्लेषे
यागस्यावकाशो न स्यात् । ततो विज्ञेयार्था दिवः स्कम्भनिरित्युच्यते ।

धिषणोति—कल्पः—तस्यां मार्ची दण्डमभ्युहति धिषणागसि पर्वता मति
त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्तिवति ” इति ।

हे पेणसाधनभूवे दण्डभूवे त्वं वेष्टुमभिज्ञतया धिषणागसि दण्डतया
पर्वतावस्थानमहंसि । तादृशीं त्वां द्युलोकधारिका शम्भ्याऽभिमन्यताम् । तेषां

दृष्टदृष्टत्वा लोकद्वयवस्त्राण्य कल्पत इत्याह—“ धिषणागसि पर्वत्या प्रति त्वा
 दिवः स्क्रम्भनिर्वोचित्याह । घावापृथिव्योर्धृत्यै ” [ब्रा० का० ३ य० २
 अ० ६] इति ।

धिषणेति । कल्पः—“ दृष्टद्युपलभधूहति धिषणागसि पर्वितेयी प्रति त्वा
 पर्वतिर्वोचित्यै ” इति ।

पूर्ववत् । पर्वतिः पर्वतसंवन्धिनी दृष्टत् । तथैव व्याचष्टे—“ धिषणागसि पा-
 र्वितेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वोचित्याह । घावापृथिव्योर्धृत्यै ” [ब्रा० का० ३ य०
 २ अ० ६] इति ।

देवस्येति । बौधायनः—“ तस्यां पुरोडाशीयानुद्वपति देवस्य त्वा सवितुः
 मसवेऽभिधोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टमधिवषामग्नीषोमाभ्याममुष्णा अ-
 मुष्णा इति यथादेवतमधिवपति धान्यमसि धिनुहि देवानिति ” इति ।

आपस्वम्भस्तु धान्यमसीत्यनेन सहैकमन्त्रतामाश्रित्याह—“ देवस्य त्वेत्यनु-
 द्वत्याग्नये जुष्टमधिवषामीषि यथादेवतं दृष्टदि तपहुलानधिवपति विधेजुषा पूष्णीं
 चतुर्थ्यम् ” इति ।

अत्र वाक्यपूरणायाग्नय इत्यादिकमध्याहृतमतो यथाम्नातमेवानुद्य व्याचष्टे—
 “ देवस्य त्वा सवितुः यस्य इत्याह मसूत्वि । अभिनोर्वाहुभ्यामित्याह । आभि-
 नी हि देवानामध्वर्यु आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्वि । अधिवषामी-
 त्याह । यथादेवतमेवानधिवपति ” [ब्रा० का० ३ य० २ अ० ६] इति ।
 देवान्भीषयेति यदुक्तं तस्य नास्त्यनुपपत्तिः, आहुतीरूपस्य धान्यस्याल्पत्वेऽपि
 मन्त्रसामर्थ्येन तदभिषुद्धेरित्याह—“ धान्यमसि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य य-
 जुषो वीर्षिण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः पथये । न हि
 तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । यावज्जुहोति ” [ब्रा० का० ३ य० २ अ० ६]
 इति । वीप्ता सर्वेनानुगमार्था । यदि द्रव्यं यावज्जुहोति तावदेव देवान्प्राप्नुयात्,
 तदा कथमिदमल्पं देवान्भीषयदित्याशङ्क्येत, न तु तावदेवेति नियमोऽस्ति ।
 किंतु यावत्काम्यते तावत्पथयेति । ततः समवत्येव भीषणम् ।

प्राणायेति । बौधायनः—“ पिबति याणाय त्वास्यानाय त्वा न्यानाय त्वेति ”
 इति ।

(तण्डुलेष्यणार्था मन्त्रः)

आपस्तम्बः—“ प्राणाय त्वेति प्राचीमुपळां मोह्यपानाय त्वेति पतीर्ची
व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यवधारयति प्राणाय त्वाव्यानाय त्वा व्यानाय त्वेति
संततं पिनाष्टि ” इति ।

उच्छ्वासनिःश्वासतत्संविगता वृत्तयः प्राणापानव्यानाः । अथ यः प्राणापान-
योः संधिः स व्यान इति श्रुत्यन्तरात् । हे हविर्वृत्तिवयं यजमाने चिरं स्थाप-
यितुं त्वां पिनाष्टि । एतदेव दर्शयति—“ प्राणाय त्वाव्यानाय त्वेत्याह । प्राणा-
नेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति ।

दीर्घामिति । बौधायनः—“ अथ बाहू अन्वेषकवे दीर्घामिनु प्रसितिमायुषे
धामिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ प्राचीमन्तवोऽनुमोक्ष ” इति ।

प्रसितिः प्रयन्धः कर्मसंतानः । यजमानस्याऽऽयुरभिवृद्धयर्थमिमामविच्छि-
न्नकर्मसंततिहेतुरुक्त्यामुपळां पारितवानस्मि । तदेतदाह—दीर्घामिनु प्रसितिमायुषे
धामित्याह । आयुरेवैस्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति ।

देव इति । कल्पः—“ देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णात्विति
कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयति ” इति ।

पूर्वद्व्याचष्टे—“ अन्तरिक्षादिव वा एतानि प्रस्कन्दयति । यानि दृषदः ।
देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्वै । हविषोऽ-
स्कन्दाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति । पर्त्नी दासी वा प्रति
पैषमन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—“ असंवपन्ती पित्राणूनि कुरुतादित्याह मेघ्य-
त्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ६] इति । तथा च सूत्रितम्—
असंवपन्ती पित्राणूनि कुरुतादिति संवेध्यति दासी पिनाष्टि पत्नी वाऽपि वा
पत्न्यवहन्ति शुद्धा पिनाष्टि ” इति । हे दासि तण्डुलेष्वन्यद्रव्यं किमप्यप्रवेशयन्ती
पेषणं कुरु । तानि च पिष्टानि सूक्ष्माणि कुरु । तमिमं पैषमन्त्रयुः पठेत् ।
पिष्टस्य सूक्ष्मत्वे पुरोडाशद्वारा यज्ञयोग्यता भवति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ अवेति पूर्ववत्तत्र शम्पां स्थापयते दिवः ।

धिषणा द्वे तथाश्मानौ देवेत्यधिवेद्यथिः ॥ १ ॥

माणायेति विधिः पिष्ट्वा दीर्घित्वन्त उपोहति ।

देवोऽग्निं स्कन्दयेत् प्रोक्ता एकावच लिङ् ॥ २ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

यद्यप्यत्र विशेषाकारेण विचारा बहवो नोपलभ्यन्ते तथाऽपि सामान्यविचाराः पूर्वोक्ता अनुसंधेयाः । इषे त्वेत्यत्र पाक्यपूर्वमे यथाऽध्याहारस्तथैवाधिवषा-
मीत्यत्राप्यग्नये जुष्टमित्यादिकमध्याहर्तव्यम् । अध्याहृतस्य चानाम्नातत्वेनामन्व-
त्वादूहादिष्विव स्वराद्यवराधो नास्ति । किंच नवपाध्यायस्य षष्ठमपादे चि-
न्तितम्—

“ नोह्य ऊहोऽध्वा धान्यशब्दो नासङ्गोक्तिः ।

ऊहो लक्षणापार्थस्य गोपानस्येव संगमेः ” इति ॥

दृष्टदि पेषणाय तण्डुलानामेऽयं मन्त्रो विहितः—धान्यमसि धिनुहि देवानिति ।
सोऽयं धान्यशब्दोऽसमवेतार्थं ब्रूते निस्तुषाणां तण्डुलानां धान्यशब्दाद्येत्वाभा-
वात् । तदयं सवित्रादिशब्दब्रह्मोहनीय इति चेत् । भवम् । लक्षणावृत्त्या धान्यश-
ब्दस्य तण्डुलरूपेऽर्थे समवेतत्वात् । यथा गावः पीयन्त इत्यत्र मुख्यब्रूत्यमग्नौऽपि
नासमवेतार्थत्वं लोका वर्णयन्ति किंतु पयो लक्षयित्वाऽर्थे समवेतमेव मतीयन्ति
तद्वत् । तस्मान्छाक्यानामप्यने षट्त्रिंशत्संबत्सरे धान्यशब्द ऊहनीयः । तत्र
सोऽयमाध्याये—संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मुंगयां याति, स तत्र धान्यमृगान्हन्ति, तेषां
तरसा सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति । तत्र दृष्टदि पेषणाय मांसनावपन्मांसमसि
धिनुहि देवानित्येवं मन्दमूहेत् । न च धान्यशब्दवल्लक्षको मृगशब्द ऊहे प्रयो-
क्तव्य इति वार्थं, लक्षणावृत्तेः प्रकृतावार्थिकत्वेनादिदेशनार्हत्वात् । तस्मान्मांस-
समित्येव धान्यशब्दस्योहः ।

अथ व्याकरणम्—

अवधूतमित्यादयो गताः । पूर्वत्येत्यस्य पूर्वतमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे छन्दोविषये
तकाररहितस्य यप्त्ययस्य विधानात्प्रत्ययस्वरः । पूर्वतमेतीत्यत्र ङीप्पदान्तः । पूर्व-
तिरित्यत्र तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे छान्दस इकारप्रत्ययोऽप्युदात्तः । धान्यशब्दस्य
तित्यशिवप्रत्ययकारप्रत्ययधान्यकम्पाराजप्रत्ययानुध्यागाभित्यन्तस्वरितत्वम् । धिनु-
हीत्यत्र “ सेर्हपिञ्च ” [१।० ३-४-८७] इति सिपः स्थान आदि-

(कपालोपधान्तर्वा मन्त्रः)

हस्य हिशब्दस्य पितृनिषेधात्म्यस्वरः । यद्यपि विकरजप्रत्ययस्योकारस्य स्वरः सतिशिष्टस्तथाऽपि व्यत्ययो द्रष्टव्यः । प्रतितिमित्यत्र कदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरे प्राप्ते तदपवादः “ तादौ च निति कृत्यतौ ” [पा० ६-२-५०] तुप-
त्ययव्यतिरिक्ते लकारादौ निति कृति प्रत्यये परतः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

धृष्टिरसि ब्रह्मं यच्छापाग्नेऽग्निमामादं जहि
निष्कृष्याद* सैधाऽऽ देवयजं वह निर्दग्ध*
रक्षो निर्दग्धा अरांतयो ध्रुवमसि पृथिवीं
द*हाऽऽयुर्द*ह प्रजां द*ह सजातानस्मै यज-
मानाय पर्युह धर्मस्यन्तरिक्षं द*ह प्राणं
द*हापानं द*ह सजातानस्मै यजमानाय पर्युह
धरुणमसि दिवं द*ह चक्षुः (१) द*ह ओत्रं
द*ह सजातानस्मै यजमानाय पर्युह धर्मासि
दिशो द*ह योनिं द*ह प्रजां द*ह सजाता-
नस्मै यजमानाय पर्युह चितः स्य प्रजामस्मै-
रयिमस्मै सजातानस्मै यजमानाय पर्युह भृगू-
णामङ्गिरसां तर्पसा तप्यध्वं यानि धर्मे कृपा-
लान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूज्यस्तान्यपि घृत
इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् (२) ॥

(चक्षुरष्टावत्वारि*श्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठानुवाके वेषणमुक्तम् । यद्यप्यनन्तरं पुरोडाशो निष्पादनीयस्तथाऽप्यत-
मेषु कपालेषु पुरोडाशस्य अवधितुमशक्यत्वात्सप्तमे कपालोपधानमभिधीयते ।

धृष्टिरिति । कल्पः—“ धृष्टिरिति ब्रह्म यच्छेत्युपवेषमादाव ” इति ।

पलाशशास्त्रामूले छिन्नः पादेशपरिमित उपवेषः । हे उपवेष त्वमङ्गनारण्या
धर्षणे समर्थोऽसि । अतो ब्रह्मशब्दोदितं पुरोडाशशब्दं देवार्थं प्रयच्छ । धृष्टि-
शब्दो धैर्यशोभनायेत्याह—“ धृष्टिरिति ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ७] इति ।

अपाग्ने इति । कल्पः—“ अपाग्नेऽग्निमामादं जहीति गार्हपत्यादाहयनी-
याद्वा प्रत्यङ्गावङ्गनारौ निर्वर्त्य निष्कृज्यादः सेधेति तद्योरन्यतरमुत्तरमपरमवान्त-
रदेशं वा निरस्याऽऽदेवपजं बहेति दक्षिणनयस्थाप्य ” इति ।

हे गार्हपत्याग्ने योऽग्निः शास्त्रीयं पाकमन्तरेणाऽऽग्ने इव्यमस्ति न तु पाकार्थ-
स्थापितस्य पाकं करोति तमपनय मारय । यद्य लौकिकं मांसमस्ति तमपि
निषेधम् । यस्तु देवान्यजति तमावह । यथोक्तस्याग्न्यानयनस्य कपालोपधा-
नार्थतां दर्शयन्मशंसति—“ अपाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्कृज्यादः सेधाऽऽदेव-
पजं बहेत्याह । य एवाऽऽमान्कज्यात् । तमपहत्य । मेधेऽग्नौ कपालमुपद-
धाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

निर्दग्धमिति । निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातयो भुवमस्ति पृथिवीं
दृग्हाऽऽमुर्द्वह यजां दृग्हा सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेत्येतयोर्मन्त्रयोरर्थक्रमेण
विनियोगः कल्पे दर्शितः—“ भ्रुवमसीति तस्मिन्मध्यमे पुरोडाशकपालमुपदधाति
निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपालेऽङ्गनरमायाधाय ” इति ।

हे कपाल त्वं दृढमस्पतः पृथिव्यादीन् दृढी कुरु । अस्य यजमानस्य ज्ञाती-
न्धरितः सेवकान्कुरु । अस्मिन्कपालेऽवस्थितं रक्षो निःशेषेण दग्धम् । आप्ता-
नक्रमेण निर्दग्धमग्धमादौ वषावष्टे—“ निर्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह ।
रक्षाः स्येव निर्दहति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । कपाला-
नामुपधानं विधत्ते—“ अग्निवत्युपदधाति । अस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्ते ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । यथोक्ताङ्गनारयुक्ते प्रदेशे कपा-
लमुपदध्यात् । कपालोपर्यन्यस्याङ्गनरस्य स्थापनं विधत्ते—“ अङ्गनरमभिवर्त-

(कपालोपधानार्था मन्त्राः)

पति । अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । कपालस्थाध ऊर्ध्वं च स्थिताभ्यामङ्गुभ्यां लोकद्वयस्य ज्योतिष्मत्त्वे ततोऽधूर्ध्वमङ्गारस्य स्थापनासंभवादिवो ज्योतिर्न स्यादिति न शङ्कनीयमित्याह—“ आदित्यमेवागुष्मिण्योके ज्योतिर्धत्ते ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । एतद्वृत्तान्द्वयं प्रशंसति—“ ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति । य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति ।

धर्त्रमिति । बौधायनः—“ अथ पूर्वार्ध्यमुपदधाति धर्त्रमस्यन्तरिक्षं दृश्ह माणं दृश्हाणं दृश्ह सजातानस्मै यजमानाय पर्यहेत्यथ परार्ध्यमुपदधाति धरुणमसि दिवं दृश्ह चक्षुर्दृश्ह श्रोत्रं दृश्ह सजातानस्मै यजमानाय पर्यहेत्यथ दक्षिणार्ध्यमुपदधाति धर्मांसि दशो दृश्ह योनिं दृश्ह प्रजां दृश्ह सजातानस्मै यजमानाय पर्यहेत्यथ पूर्वार्ध्यमुपदधाति चितः स्थ प्रजामस्यै रथिमस्यै सजातानस्मै यजमानाय पर्यहेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ धर्त्रमसीति पूर्वं द्वितीयं सःस्पृष्टं धरुणमसीति पूर्वं तृतीयमिति धर्मासीति सप्तमं चितः स्थेत्यष्टमम् ” इति ।

तत्र धर्त्रधर्मधरुणशब्दा धारकत्वं जुवन्तो दृढत्वं लक्षयन्ति । हेष्टमकपालत्वमुपचितरूपोऽसि । ततो यजमानस्य प्रजादिकं परितः संपादय । प्रजादेः मत्प्रेकमुपचयविवक्षया पृथग्वाक्यत्वं द्योतयितुमस्मा इति पदस्याऽऽगुत्तिः । चितः स्थेति बहुवचनपादार्थम् । कमेण मन्वान्पाचष्ट—“ प्लवमसि पृथिवीं दृश्हेत्याह । पृथिवीमेवैतेन दृश्हेति । धर्त्रमस्यन्तरिक्षं दृश्हेत्याह । अन्तरिक्षमेवैतेन दृश्हेति । धरुणमसि दिवं दृश्हेत्याह । दिवमेवैतेन दृश्हेति । धर्मांसि दशो दृश्हेत्याह । दश एवैतेन दृश्हेति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । उपसंहरति—“ इमानेवैतेल्लोकान्दृश्हेति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । एतदेदं प्रशंसति—“ दृश्हन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । सर्वत्र विधेयार्थं केनापि प्रकारेण स्तुत्वा भक्ष्योत्पादनीयेति व्युत्पादयितुं कपालोपधानं बहुधा स्तोति । एत्रायमेकः प्रकारः—“ वीण्यमे कपालान्मुपदधाति । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्यथै ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । मध्यमपूर्वापरकपालमत्वं वित्वमपि प्रशस्तम् । अथापरः प्रकारः—“ एकममे कपालमुपद-

धाति । एकं वा अग्रे कपालं पुरुषस्य संभवति । अथ द्वे । अथ त्रीणि ।
 अथ चत्वारि । अथाष्टौ । तस्मादष्टाकपालं पुरुषस्य शिरः ” [ब्रा० का०
 ३ प्र० २ अ० ७] इति । प्रथमं ऋचमसीत्येकं कपालमुपधीयते । ततो धर्म-
 मसीत्यनेन सह द्वे । ऋचमसीत्यनेन सह त्रीणि । धर्मसीत्यनेन सह चत्वारि ।
 ततः केवांश्चित्ते चितः स्थेत्मानेनैवोपरितनानि चत्वारित्वष्टौ भवन्ति । पुरुष-
 स्पापि गर्भे प्रथमं शिरोरूपमखण्डं कपालमुत्पद्यते । पश्चात्क्रमेण रेखाभिरष्टधा
 भिद्यते । कपालेषु संख्यां स्तुत्वा तदुपधानं स्तौति—“ यदेवं कपालान्युपदधाति ।
 यज्ञो वै मजापतिः । यज्ञमेव मजापतिः संस्करोति । आत्मानमेव तत्संस्क-
 रोति । तं संस्कृतपात्मानम् । अमुर्ध्वैल्लोकेऽनुपैरति ” [ब्रा० का० ३
 प्र० २ अ० ७] इति । उपधानेन कपालेषु संस्कृतेषु तद्द्वारा तत्साध्यो
 यागः संस्क्रियते । यज्ञद्वारा तत्सष्टुः मजापतेः संस्कारः । तेन कपालपञ्चमजा-
 पतिसंस्कारेण तेषां संस्कृतत्वाद्यजमानः स्वयं संस्कृतो भवति । तं च संस्कृतं
 स्वयं लोके गच्छन्तमनु कलदानाय यज्ञः मजापतिरूपधारी कश्चिदेवो गच्छति ।
 अपरः प्रकारः—“ यदष्टावुपदधाति । गायत्र्या तत्संभिवम् । यत्तत्र । त्रिवृदा
 तत् । यद्वत् । विराजा तत् । यदेकादश । विष्टुमा तत् । यद्द्वादश । जगत्या
 तत् । छन्दःसंभितानि स उपदधत्कपालानि । इमौल्लोकामनुपूर्वं दिशो विधुत्यै
 दृश्यहति । अथाऽऽमुः प्राणान्मयां मशून्मजमाने दधाति । सजातानस्या अभितो
 बहुलान्करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति । त्रिवृच्छन्दः
 स्तौमशाची । स च स्तोम उपास्मै गायता नर इत्याद्यृग्भिर्नवभिः संपद्यते ।
 छन्दःशब्दश्च स्तोममप्युपलक्षयति । गायत्रीविराट्त्रिवृज्जगतीनां चाष्टत्वाद्यक्षर-
 संख्या मसिद्धा । तथा संख्यया छन्दःसादृश्यम् । नन्वथाऽऽमेवस्याष्टौ कपा-
 लान्पद्मीषोभीषस्य चैकादश न तु नवादिसंख्या लभ्यत इति चेद्वाक्यम् । तथाऽपि
 संख्याऽन्यत्र विद्यमाना पसङ्गादिह स्तुयते । त्रयोदशदिसंख्या न काप्यस्ति ।
 एकादिका सप्तपधन्ता संख्याऽन्यत्रास्तीति चेत्तर्हि तस्या अप्यमेन न्यायेन स्तुति-
 रुन्नेया । ईदृशानि कपालान्युपदधानोऽप्ययंरत्नक्रमेण पृथिव्यादिलोकान्मायादि-
 दिग्बन्ध दृढी करोति । लोकबुद्ध्या कपालानां स्थापितत्वात् । अत इदमुपधानं
 लोकबुद्धयै भवति । किंचाऽऽमुरादीन्भ्रातृपुत्रांश्च यजमाने संपादितवान्भवति ।

(कपालोपधानार्था मन्त्राः)

क्रममाप्ते मन्त्रे स्पष्टार्थत्वं दर्शयति—“ चितः स्थेत्याह । यथायजुरेवैतत् ”

[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

भृगूणामिति । कल्पः—“ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तत्पञ्चमिति वेदेन कपालेष्वङ्गनरानभ्युस ” इति ।

हे कपालानि देवतातपोरूपेणानेनाग्निना तप्तानि भवत । इममेवार्थं दर्शयति—
“ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तत्पञ्चमिरत्याह । देवतानामेवैनानि तपसा तपति ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

यानिति । अयं मन्त्रो यद्यपि यामसमाप्तौ पठनीयस्तथाऽपि कपालप्रसङ्ग-
विहाऽऽम्नावः । तादृनिमोयः सूत्रे दर्शितः—“ यानि घर्मे कपालानीति चतुष्प-
दमर्वा कपालानि विमुच्य संख्यामोद्गासयावि संदिष्टेते दर्शपूर्णमासौ ” इति ।

अभ्यर्च्यैतानि वेधसो यानि घर्मे कपालान्वादीषे वज्रौ ध्रुवमसीन्वादिमन्त्रैरुप-
स्थापितवन्तः । पूजार्थं बहुवचनम् । तादृशान्यपि कपालानि विमोक्तुं समर्थानि-
न्द्रवायु पोषकस्य यजमानस्य यागरूपे भवे समाप्ते सति विमुञ्चताम् । अनेकगुण-
विशिष्टं विमोक्तं विवचे—“ तानि ततः संश्लिष्यते । यानि घर्मे कपालान्युपविन्व-
न्ति वेधस इति चतुष्पदमर्वा विमुञ्चति । चतुष्पादः पञ्चवः । पञ्चुष्वेवोपरिष्ठाप-
यित्विष्ठति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ धृष्टिरादायोपवेधमपाङ्गनरौ वियोजयेत् ।

निष्कापसारयेदेकमा देवान्यं तु शेषयेत् ॥ १ ॥

ध्रुवं कपालमाधाय निर्दाङ्गनरं तथोपरि ।

धर्वं द्वितीयं धरुणं तृतीयं धर्मं सप्तमम् ॥ २ ॥

चितोऽष्टमं भृगु तेषु सर्वेष्वङ्गनरारोपणम् ।

यानि स्वकाले समाप्ते कपालानि विमुञ्चति ॥

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्भुक्तं द्वादश मन्त्रकाः ॥३॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

चतुर्धाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अपणं तुपवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ ।

उत अपणमेवाऽऽद्यो वापार्थत्वात्तृतीयया ॥

पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छ्रपणार्थता ।

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापि प्रसज्जनम् ” इति ॥

कपालेषु श्रपयतीति श्रपणं पुरोडाशस्य श्रुतम् । तथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति कपाले तुषधारणं श्रुतम् । ते च तुषाः सकपाला रक्षसां भागोऽसीति मन्वेण कृष्णाजिनस्याधस्ताद्वस्त्रापनीयाः । तत्र श्रपणं यथा कपालसंश्लेषादनस्य प्रयोजकं तथा तुषवापोऽपि प्रयोजकः । एकहायन्येति तृतीयया यथा गोः कमार्थत्वं तथा कपालेनेति तृतीयया कपालस्य तुषवापार्थत्वावगमादिति चेन्नैवम् । नान् कपालमात्रस्य तुषोपवापसाधनत्वं श्रुतं किं तर्हि यत्कपालं पुरोडाशश्रपणाद्योपात्तनासादितं च तस्यैव कपालस्य साधनञ्चम् । एतच्च पुरोडाशकपालेनेति सविशेषणनाम्ना तद्विधानादवगम्यते । तथा सति प्रथमं श्रपणेन कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनस्तुषवापेन प्रयुक्तिः संभवति । तस्याच्छ्रपणेनैव प्रयुक्तं कपालं तुषोपवापेऽपि प्रसङ्गात्सिद्ध्यति । ईदृशपेवाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या बोध्यते ।

अथ व्याकरणम्—

पृष्टिशब्दः किन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । आमाच्छब्दे कृत्स्वरः । तथैव देवमञ्शब्दः । निर्दग्धमिति प्रत्युद्धवत् । सजातानित्यत्र समानं जातं जन्म येषां ते सजाताः । “ वा जाते ” [पा० ६-२-१७१] जातशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे विकल्पेनान्वोदात्तो भवति । भूमज्जिनःशब्दौ वृषादी । उपचिन्वन्वीत्यत्र यानीत्यनेन यच्छब्दयोगान्निवाताभावः । विकरणप्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टस्याप्यबलीयस्त्वेन “ उदात्तघणः ” [पा० ६-१-१७४] इत्युपरितनस्याकारस्योदात्तः । पूष्य इत्यत्र “ अनुदात्तस्य च यजोदात्तलोपः ” [पा० ६-१-१६१] इति विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रायाम् इत्यत्र “ देवताद्वंद्वे च ” [पा० ६-२-१४१] इत्युभयपदमकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः—“ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूपमग्नियु ” [पा० ६-२-१४२] अनुदात्तादौ पृथिव्यादिष्वभिरिक उत्तरपदे देवताद्वंद्वस्वरो न भवति । ततः समासस्येत्पन्वोदावः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरी-
यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

[पुरोडाशनिष्पादनार्था मन्त्राः]

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सं वंपामि समापो अद्भिरग्मत समोपंधयो
रसेन सः रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः
सृज्यध्वमद्भ्यः परि प्रजाताः स्थ समद्भिः
पृच्यध्वं जनयत्यै त्वा सं यौम्यग्रथे त्वाऽग्नी-
षोमाभ्यां मस्तस्य शिरोऽसि घर्मोऽसि विश्वा-
युरु रू प्रथस्वोरु ते यज्ञपातिः प्रथतां त्वचं
गृह्णीष्वान्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरांतयो देव-
स्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे अधि नाकेऽ-
भिस्ते तनुवं माऽति धागमे हव्यः रक्षस्व सं-
ब्रह्मणा पृच्यस्वैकताय स्वाहा द्विताय स्वाहा
त्रिताय स्वाहा (१) ।

(सविता द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सधमे कपालोपचानमुक्तं ततस्तप्तेषु कपालेषु लम्भावसरत्वादष्टमे पुरोडाश-
अपणमभिधीयते ।

समिति । संवपामीत्यस्याऽऽम्नातस्य मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा विनियोगः
कल्पे दर्शितः—“ अथोत्तरेण गार्हपत्यगुप्तविश्वं वार्चपमस्तिरश्वविश्वं पाश्यां
कृष्णाग्निनातिष्ठानि संवपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽभिनोर्बाहुभ्यां पुष्णो
हस्ताभ्यामग्रये जुह्व संवपाम्बघीषोमाम्प्रापमुष्मा अमुष्मा इति ” इति ।

अपेक्षितस्थाने प्रयोक्तव्य इत्येतमर्थं दर्शयितुमेव निर्वापपेपणयोर्देवस्य त्वेति
मन्त्रो द्विराज्ञातः । अत्रानाज्ञातमप्यनेनैवाभिप्रायेण व्याचष्टे—“ देवस्य त्वा

सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै । अधिनोर्वाहुभ्यामित्याह । अधिनौ हि देवाना-
मध्वर्यु आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । संवपामित्याह । यथादे-
वतमेवैनानि संवपति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।

समाप इति । बौधायनः—“ प्रणीताभ्यः सुवेणोपहृत्य वेदेनोपयम्य पाणि
चान्तर्धार्षेयं मदन्तीभ्यस्ता उभयोरानीममानाः प्रतिमन्त्रयते समापो अद्भिरग्नय
समोषधयो रसेन स२ रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमिति ” इति ।

पूर्वं चमसे संगृहीता आपः प्रणीताः । तथा आपो मदन्त्यः । आपस्तम्बेन
तु प्रणीतामावेज्ज्वं मन्त्रो विनियुक्तः—“ सुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य
समापो अद्भिरग्नयेति पिष्टेवानयति ” इति । प्रणीता आपो मदन्तीभिरग्निः
संगच्छन्ताम् । पिष्टरूपा ओषधयो द्विविधोदकरसेन संगच्छन्ताम् । किंच हे
आपो यूयं सर्वैस्त्वाभिर्वृद्धिहेतुत्वात्तद्द्वारा धनवत्यः स्वभावतो माधुर्यवत्यथ ।
ओषधयोऽपि जङ्गमरूपवधमिषुद्धिहेतुत्वात् पशुरूतधनयुक्ताः स्वभावात्सिद्धत्वा-
वृत्तेन माधुर्यवत्यथ । ततः पिष्टरूपाभिस्तामिरोषधीभिः सैसृष्टा भवत । मन्त्रस्य
पूर्वभागे जलावधिसंगमस्य फलमाह—“ समापो अद्भिरग्नय समोषधयो रसेने-
त्याह । आपो वा ओषधीर्जिम्बन्ति । ओषधयोऽप्यो जिम्बन्ति । अन्या वा
एतासामन्या जिम्बन्ति । तस्मादेवमाह ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८]
इति । जिम्बन्ति प्रीणयन्ति । यद्यप्यचेतनानामवामोषधीनां च नास्ति प्रीति-
स्तथाऽपि पुरोडाशरूपेण देवमिषहेतुत्वात्तदुपचारः । न हि केवलेन जलेन
पिष्टेन वा पुरोडाशः संभवति किन्त्वन्योन्यमेलनरूपेण प्रीणनेन । यस्मात्तासा-
मवामोषधीनां च मध्येऽन्या आपोऽन्या ओषधीः प्रीणयन्ति । अन्याश्चौषध-
योऽन्या अपः प्रीणयन्ति । तस्मान्मन्त्रः समोषधयो रसेनेत्येवं ब्रूते । उत्तरभागे
माधुर्यसंपादनं फलमाह—“ स२ रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमि-
त्याह । आपो वै रेवतीः । पशवो जगतीः । ओषधयो मधुमतीः । आप
ओषधीः पशून् । तानेवात्मा एकया सःसृज्य । मधुमदः करोति [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ८] इति ।

अद्भय इति । बौधायनः—“ अधानुपरिप्लावयत्यद्भयः परि मज्जाताः स्य
समद्भिः पृथ्यध्वमिति ” इति ।

[पुरोडाशानिष्ठावनार्थं मन्त्रः]

आपस्तम्बः—“ अद्भ्यः परि प्रजाता इति तन्नाभिरनुपरिप्लव्य ” इति ।

परिप्लावनं पिष्टस्य सर्वत आर्दीकरणम् । हे पिष्टरूपा ओषधयो मृतं पूर्व-
मद्भ्य उत्पन्नाः स्य । ततोऽद्याप्यद्भिः संप्लुक्ता भवत । मन्त्रेण परिप्लावनं
विधत्ते—“ अद्भ्यः परि प्रजाताः स्य समद्भिः पृच्छध्वमिति यथाऽप्लावयति ।
यथा सुवृष्ट इमामनुविसृज्य । आप ओषधीर्महयन्ति । तादृगेव तत् ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । यथा पर्वण्ये सुवृष्टे सत्यापो भूमिमुपवि-
श्वौषधीर्विधयन्ति तथाविधमिदं परिप्लावनं जलेन पिष्टे सर्वतः प्लाविते सति
पुरोडाशनिष्पत्तेः ॥

जनयत्या इति । कल्पः—“ सं यौवि जनयत्यै त्वा सं यौमीति ” इति ।

हे परिप्लावित पिष्ट त्वां हस्ताङ्गुलिमर्दनेन सम्पङ्गुमित्री करोमि । एतच्च
यजमानस्य शुकशोणितमिश्रणेनैव प्रजोत्पत्तये संपद्यते । एतदेव विशदयति—
“ जनयत्यै त्वा सं यौमीत्याह । प्रजा एवैतेन दाधार ” [ब्रा० का० ३ प्र०
२ अ० ८] इति ।

अग्नय इति । कल्पः—“ संपुत्य व्यू(व्यु)क्षाभिमृशत्यग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यान्-
मुष्णा अमुष्णा इति यथादेवतम् ” इति ।

त्वामहं स्पृशामीति शेषः । असांकर्यं मन्त्रद्वयमग्नौजनमित्याह—“ अग्नये
त्वाऽग्नीषोमाभ्यामित्याह व्यावृत्तये ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।

मस्यस्येति । कल्पः—“ पिष्टं करोति मस्यस्य शिरोऽसीति ” इति ।

विशदीकृत्य व्याचष्टे—“ मस्यस्य शिरोऽसीत्याह । यज्ञो वै मस्यः । तस्यैत-
च्छिरः । यत्पुरोडाशः । तस्मादेवमाह ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८]
इति ।

धर्म इति । कल्पः—“ धर्मोऽसि विश्वामुरित्याग्नेयं पुरोडाशमष्टासु कपाले-
ष्वधिभयत्येवमुत्तरमुत्तरेषु ” इति ।

हे पुरोडाश त्वं तप्तकपालवस्थानेन दीप्तो देवतायोग्यत्वेन कृत्स्नायुःप्रद-
श्नासि । विश्वमायुर्गस्येति बहुवीहेरायुष्मदस्त्वमित्येवात्रार्थं इत्याह—“ धर्मोऽसि
विश्वामुरित्याह । विश्वमेवाऽऽयुर्यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ८] इति ।

उचिंति । कल्पः—“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथ-
यन्सर्वाणि कदाचान्प्रथयत्यतुल्यमनूपाकृतिं कर्मस्यैव प्रतिष्ठितमभक्षफात्रं
करोति ” इति ।

हे पुरोडाश त्वं बहु यथा भवति तथा विस्तीर्णो भव । त्वदीयो यजमानोऽ-
पि मजादिभिः प्रथितोऽस्तु । यज्ञपतेर्विस्तारं दर्शयति—“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञ-
पतिः प्रथतामित्याह । यजमानमेव प्रजया पशुभिः प्रथयति ” [ब्रा० का० ३
प्र० २ अ० ८] इति ।

त्वचमिति । कल्पः—“ त्वचं गृह्णीष्वेत्यग्निः शृङ्गणी करोत्यनभिहारय-
न् ” इति ।

हे पुरोडाश त्वमाग्निः शृङ्गणीभूतां त्वचं स्वी कुरु । निम्नोन्नतभावपरिहारेण
त्वक्सादृश्ये सति पुरोडाशः सदेहो भवतीत्याह—“ त्वचं गृह्णीष्वेत्याह । सर्वमेवैनं
सतनुं करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । शृङ्गणीकरणं वि-
धत्ते—“ अथाप आनीय परिमार्ष्टि । मांस एव तत्त्वचं दधाति । तस्मात्त्वचा
मांसं छचम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । तत्त्वेन मार्जनेन
पिष्ठरूपे मांस एव शृङ्गणत्वरूपत्वचं स्थापयति । ततो लोके साऽपि तथा दृश्यते ।

अन्तरितमिति । कल्पः—“ अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सर्वाणि
हवीरपि त्रिः पर्यंशि कृत्वा ” इति ।

दैर्घ्यैः पुरोडाशस्य परितो रक्षासां संशोधनं पर्यग्निकरणम् । अनेन पर्य-
ग्निकरणेन राक्षसाव्यातिर्व्यवहिता । अत्रयोऽपि व्यवहिताः । तदेतद्विधत्ते—“ पर्यो वा
एषोऽशान्तः । अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृज्यते । यत्पुरोडाशः । स ईश्वरो यजमानं
वाचाऽपदहः । पर्यंशि करोति । पञ्चमैवैनमकः । अगत्या अपदाहाय ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । पुरोडाशो योऽस्ति स एष दीप्यमानोऽग्नि-
भूत्वा कदाचिदपि न शान्त्यति । प्रतिपक्षं तप्तकपालैः संतप्पमानत्वात् । स च
तापेन यजमानं प्रदग्धुं सन्नर्थः । तेन वैशुप्रचारेण पर्यग्निकरणेन पुरोडाशे पशौ
छते सति पदीमाशिरूपपरित्यागेन शान्तो भूत्वा यजमानं न प्रदहति । आवृत्तिं
विधत्ते—“ त्रिः पर्यंशि करोति । व्यापृष्टि यज्ञः । अयो रक्षसामपहृष्ये ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । मन्त्रं व्याचष्टे—“ अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता

(पुरोडाशानिष्पादनार्था मन्वाः)

अरावय इत्याह । रक्षसामन्तर्हित्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।

देव इति । नौधायनः—“ पुरोडाशः अपयति देवस्त्वा सविता अपयतु वर्षिष्ठे अधि नाकेऽग्निस्ते तनुवं माशति धामिति ” इति ।

आपस्तम्बो यन्त्रभेदमाह—“ देवस्त्वा सविता अपयवित्युल्लुक्कैः प्रवितपत्य-
ग्निस्ते तनुवं माशति धामिति दूर्ध्वैरभिव्यलयति ” इति ।

हे पुरोडाश प्रवृद्धे नाकनाम्ब्यग्नौ त्वामधिभित्य सविता देवः पक्वं करोतु । अयमग्निस्त्वव शरीरस्य मस्मीभावस्त्वमतिदाहं मा करोतु । सवितुपदस्य नाक-
पदस्य माशतिधामित्यस्य चाभिप्रायमाह—पुरोडाशं वा अधिभितः रक्षाःस्थधि-
घातसन् । दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहा । स एवास्माद्रक्षाःस्थपाहन् । देवस्त्वा
सविता अपयवित्याह । सवितुप्रसूत एवैनः अपयति । वर्षिष्ठे अधि नाक
इत्याह । रक्षसायपहत्यै । अग्निस्ते तनुवं माशति धामित्याहानविदाहाय ”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।

अग्न इति । नौधायनः—“ गार्हपत्यमभिन्वयतेऽग्ने हव्यः रक्षस्वेति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु पूर्वमन्वस्यैव शेषं मन्यते । पूर्वद्व्याचष्टे—“ अग्ने हव्यः
रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । आग्नीर्ध-
मति मेषमन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—“ अविदहन्तः अपयतेति पापं विसृजते । यज्ञ-
मेव हवींश्च्यभिव्याहृत्य धतनुते । पुरोरुषमविदाहाय श्रुत्यै करोति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । संवपनकाले यो बाहूनियमस्तामिदानीं
परित्यजेत् । विशेषेण दाहो मस्मीभावस्तं परित्यज्य सम्यक्पाकं अर्पणं कुरुत ।
अत एवाऽऽम्नायते—“ यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः स
सदेवस्तस्मादपिदहता श्रुतं कृत्यः सदेवत्वाय ” इति । अविदहन्त इति बहु-
वचनं पूजार्थम् । अस्मिन्काले पात्रिपकोके सति यज्ञमेवामिलक्ष्य तत्रापि प्रधान-
भूतानि हवींश्च्यभिलक्ष्य वाचमुच्चार्य यज्ञं विस्तारितवान्भवति । किंच विशे-
षेण दाहनिवृत्त्यै सम्यक्पाकगुणसिद्धये चैनं मेषमुच्चारयन्हविःस्वीकारात्पुरैव
देवेभ्यो रुचिं छतवान्भवति । पुरोडाशाच्छादनं विधत्ते—“ मस्तिष्को वै पुरो-
डाशः । तं यन्नाभिवासयेत् । आविर्मस्तिष्कः स्यात् । अभिवासयति । तस्मा-
द्गृहा यस्तिष्कः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । मस्तिष्कः शिरस्यव-

(पुरोडाशनिष्ठादन्तार्थं मन्त्राः)

स्थितो भेदतः स्रग्दो गुहा गूढ आच्छादित इत्यर्थः । छादनयोग्यं द्रव्यं विधत्ते—
 “भस्मनाऽभिवासयति । तस्मान्मात्सेनास्थि छन्दम्” [ब्रा० का० ३ प्र० २
 अ० ८] इति । यस्माद्भेदः स्थानीयः पुरोडाशो मात्सेनास्थिना भस्मनाऽऽ-
 च्छादितस्वस्माद्धोकेऽप्यस्थिसंश्लिष्टं भेदो मात्सेनं च्छन्दं भवति । पुरोडाशस्यो-
 परि भस्मनोऽप्युहने साधनं विधत्ते—“वेदेनाभिवासयति । तस्मात्केशैः शिर-
 श्छन्दम्” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । दर्ममुष्टिनिर्मितो वेदि-
 संमार्जनहेतुर्वेदः । तस्मिन्दर्माणां केशैः साम्यम् । एतद्देदनं पशंसति—“अखल-
 विभावुको भवति । य एवं वेद” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।
 केशराहितशिरोयुक्तः खलतिस्तद्भवनशीलो न भवति ।

समिति । कल्पः—“सं ब्रह्मणा पृच्यस्वेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गनरं भस्मा-
 ध्यूहति” इति ।

हे पुरोडाश मन्त्रेण संपृक्तो भव । समन्वकत्वप्रकाशकं मन्त्रमन्वयव्यतिरेका-
 कान्यां व्याचष्टे—“पशोर्वै प्रतिना पुरोडाशः । स नाशजुष्कमभिवस्यः । कुप्येष्ट
 स्यात् । ईश्वरा यजमानस्य पशवः प्रमेतोः । सं ब्रह्मणा पृच्यस्वेत्याह । प्राणा
 वै ब्रह्म । प्राणाः पशवः । प्राणैरेव पशून्संपृणक्ति । न प्रमायुका भवन्ति”
 [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । पर्याशिकरणेन पुरोडाशस्य पशून्-
 तत्वात्पशोश्च मन्त्रसंस्कार्यत्वाद्यजुषा विनाऽभिवासनमर्थकं स्यात् । न केवलं
 वैषम्यं किंतु यजमानस्य पशवश्च मर्तुं समर्था भवन्ति । सोऽयं व्यतिरेकः । उ-
 क्तदोषपरिहाराय मन्त्रेण संपृच्यस्वेत्येवमर्थं मन्त्रो ब्रूते । तत्र संपर्कप्रतियोगी मन्त्रः
 पशून्मरणात्प्राणयतीति प्राणस्वरूपः । पशवश्च प्राणाधारत्वात्प्राणस्वरूपाः । अतो
 योग्यत्वासंपर्के सति पशवो मरणशीला न भवन्ति । सोऽयमन्वयः । मन्त्रेण
 यथा संपर्कस्तथा भस्मनाऽपि संपर्को युक्त एवेत्याह—“यजमानो वै पुरोडाशः
 प्रजा पशवः पुरीषम् । यदेवमभिवासयति । यजमानमेव यजया पशुभिः समर्ध-
 यति” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । पुरीषं भस्म ।

एकतायेति । कल्पः—“अत्रैतानीं संश्लाघनं गार्हपत्याङ्गनरेणाभितप्य हत्वाऽ-
 न्वर्वेदि प्रवीचीनं तिसृषु लेखासु निनयत्येकवाय स्वाहा द्विवाय स्वाहा त्रिवाय
 स्वाहेति” इति ।

[मुरोडाशनिष्पादनार्था मन्त्राः]

तेभ्य इदं पावीप्रक्षालनोदकं हुतमस्तु । एकदादीनामुत्पत्तिप्रकारमाह—“ देवा वै हविर्भूत्वाऽभुवन् । कस्मिन्निदं प्रक्षयामह इति । सोऽग्निरवधीत् । मयि तनूः संनिधदध्वम् । अहं वस्ते जनयिष्यामि । यस्मिन्वक्ष्यन्व इति । ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधत । तस्मादाहुः । अग्निः सर्वा देवता इति । सोऽङ्गनरेणापः । अभ्यपातयत् । तव एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत । यदङ्ग्योऽजायन्त । तदाप्यानानाप्यत्वम् । यदात्मभ्योऽजायन्त । तदात्म्यानामात्म्यत्वम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । देवाः पूर्वं बीजवधादिना हविः संपाद्य बीजवधादिपापलेपः कस्मिन्पुरुषे मार्जनीम इति विचार्याग्निवचनेन स्ववीर्यमग्नौ स्थापितवन्तः । ततः सोऽग्निः सर्वदेववीर्यधारिणाऽङ्गनरेणाब्देवदामभिलक्ष्य तद्वीर्यमपातयत् । तस्मादुत्पन्नानामेकतादिनामकानां देवविशेषाणामापो मातरो देवा आत्मानः पितर इत्याप्यनामकत्वमात्मनामकत्वं च युक्तम् । स च लेपः परम्परया बीजवधातिनि पुरुषे पर्यवसित इत्याह—“ ते देवा आप्येष्वभुजत । आप्या अभुजत सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदिवः सूर्याभिनिम्रुके । सूर्याभिनिम्रुकः कुनस्त्रिनि । कुनस्त्री श्यावदति । श्यावदन्नग्रदिविषी । अग्रदिविषुः परितिते । परितितो वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महर्षं नात्यच्यवत ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । आप्या एकतादयः । उदयास्तमयकालयोः सुतो पुरुषावभ्युदित्वाभिनिष्प्रकौ । तथा चोक्तम्—

“ सुप्ते यस्मिन्स्वमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानमिनिष्प्रकाभ्युदितौ सौ यथाक्रमम् ” इति ।

नखवक्तव्यं दन्तशालिन्यं चाप रोमविशेषकृतम् । ज्येष्ठायामनुदायां कनिष्ठा-
मूढ्वाज्वस्थितोऽग्रदिविषुः । ऊढवति कनिष्ठे सति विवाहरहितो ज्येष्ठः परितितः ।
वीरस्य क्षत्रियस्य हन्ता वीरहा । ब्राह्मणस्य हन्ता ब्रह्महा । एतेष्वाप्यानामेक-
तादीनां देवानां पापलेपमार्जनयैष सृष्टत्वाप्तेषु तन्मार्जेनमुचितम् । सूर्याभ्युदित-
ादीनां ब्रह्महान्तानां पापप्रवणत्वान्निम्नगामिनो जलस्येव लेपस्यापि तेषु प्रवाहो
युक्तः । ब्रह्महत्यायाः पापाधिक्यतारतम्यविश्रान्तिभूमिस्वालेपो ब्रह्महर्षं नावि-
कामयि । मक्षालनोदकस्म लेखासु निलयनं विधत्ते—“ अन्तर्वेदि निन्दयत्पवरु-

[पुरोडाशनिष्पादनार्था मन्वाः]

युवै ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । एतेन निनयनेन कर्मफल-
प्रतिबन्धकषापलेषस्यापनीतत्वात्फलसंपादनायेदं निनयनं संपद्यते । तस्य जलस्य
वद्वितार्थं विधत्ते-“ उत्सुकेनाभिमृह्णाति शूतत्वाय । शूतकामा इव हि देवाः”
[जा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । शूतं पक्वम् । यः शूतः स सदेव
इति पूर्वमुदाहृतम् ।

अत्र दिनियोगसंग्रहः-

“ संवपामि हविर्वापः समा तव जलं क्षिपेत् ।

अद्भ्यः संप्लाव्य तमाभिर्जलं(न) संयौत्यशेषतः ॥ १ ॥

अग्राभी निर्दिशेद्भागौ मस पिण्डं करोति हि ।

धर्मः कषाले निक्षिप्य प्रथयेदुरुमन्वतः ॥ २ ॥

त्वचं शृङ्खली करोत्यङ्गिरन्तः पर्यग्रे छतिः ।

अपयत्युल्मकैर्देवो स्रग्भिस्ते ज्वात्यते कुशैः ॥ ३ ॥

सं वेदेन च साङ्गारमस्मनाऽऽच्छादयेद्भविः ।

एकान्तर्वेदि लेखास्तु क्षालनं निनयेन्निभिः ॥

अनुवाक्तेऽष्टमे सप्तदश मन्वाः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥ ” इति ।

अयविदहन्वः अपयतेति कश्चिन्मन्त्र उक्तः । शूतकामा इव हि देवा इत्यर्थ-
वादश्च । एतद्विषये ब्राह्मणान्तरवाक्यमपि यो विदग्ध इत्यादिकमुदाहृतम् ।

तत्र किञ्चित्तीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

“ परुषि प्लिजमित्युक्त्या बर्हिषस्तु समूलताम् ।

धृतं दैवं मस्तु पित्र्यभिर्युक्त्या नवनीतकम् ॥

यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य एकताम् ।

स्तौति पूर्वोत्तरौ पक्षौ योजनीमौ निवीतवत् ” इति ।

चातुर्मासेषु महावितृषज्ञे श्रूयते-“ मत्परुषि दितं तदेवानाम् । यदन्तरा
तन्मनुष्याणाम् । यत्समूलं तत्पितॄणाम् । समूलं बर्हिर्भवति व्यावृच्यै ” इति ।
परुः परं । दितं स्रग्धितम् । ष्योतिष्टोमे दीक्षाभ्युदये श्रूयते-“ धृतं देवानां
मस्तु पितॄणां निष्पत्ते मनुष्याणां तद्वा एतत्सर्वदेवतं यच्चवनीतं यच्चवनीते-
नाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १]
इति । मस्तु दधिमव मण्डम् । निष्पत्तं शिरसि प्रक्षेप्युमीषद्विलीनं नवनीतं
तर्कं वा । दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशप्रपणे श्रूयते-“ यो विदग्धः स नैर्ज्वो

[वेदिकरणार्थी मन्त्राः]

योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः स सदेवस्तस्मादविदहता श्रुवं छत्यः सदेवत्वाय ” इति । विदग्धोऽतिपक्वः । अश्रुतोऽपक्वः । तत्र यर्हिपि समूलच्छेदनस्याभ्यङ्गे नवनीतस्य पुरोडाशे यथोचितपातस्य च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्वावकम् । अत्र पूर्वोत्तरपक्षौ न प्रपञ्चितौ । अस्यैव पादस्य प्रथमाधिकरणे निवीतपाक्ये मोकयोरेवावापि योजनीयत्वात् । तस्यैवाधिकरणस्योदाहरणबाहुल्यमनेनैवाधिकरणेन प्रपञ्च्यते ।

अथ व्याकरणम्—

संवर्णामीत्यादौ स्वरा गताः । आप इत्यत्र किट्स्वरः । अङ्गिरित्यत्र “ऊङि-
वपदाद्यङ्गुरैर्युम्भः ” [पा० ६-१-१७१] ऊङादेशादिर्दशन्दात्पठित्याद्या-
देशेभ्योऽशब्दात्तुल्यशब्दाद्वैशब्दादिवृशब्दाच्चोत्तरमसर्वनामस्थानमुदात्तं भवति ।
यद्यपि “ सत्वेकाचस्तृतीयादिः ” [पा० ६-१-१६८] इति सूत्रेणैतरेतत्त्वं
तथाऽपि द्वितीयाचह्रस्वचनार्थस्य सूत्रस्य वक्तव्यत्वात्तत्र विशेषसूत्रेणोदात्तो
विधेयः । रेवतीरित्यत्र रेवशब्दाच्चोपसंख्यानमिति मनुष्याद्युदात्तः । मजावा इत्य-
चान्तर्भाजितण्यधार्त्तकर्मणि निष्ठायां “ गतिरन्तरः ” [पा० ६-२-४९]
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जनयत्या इत्यत्र किन्प्रत्ययान्तत्वेन “ जिनत्यादि-
भित्तिम् ” [पा० ६-१-१९७] इत्याद्युदात्तः । उरुशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वा-
भावात्किट्स्वरः । यज्ञपतिरित्यत्र “ पत्यावैभर्ष्य ” [पा० ६-२-१८] इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अन्तरितमित्यचान्तःशब्दस्य गतित्वात् “ गतिरन्तरः ”
[पा० ६-२-४९] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठ इत्यनेष्टप्रत्ययस्य
नित्वादाद्युदात्तः । एवं सर्वमुज्जेयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके—

छमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

आ दद हन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्र-
भृष्टिः शततेजा वायुरसि तिम्रतेजाः पृथिवि

देवयजन्वोषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषमपह-
तोऽरुः पृथिव्यै व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु
ते द्यौर्वधानं देव सवितः परमस्थां परा-
वतिं शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मस्तमतो मा मौगपहतोऽरुः पृथिव्यै
देवयजन्वै व्रजम् (१) गच्छ गोस्थानं वर्षतु
ते द्यौर्वधानं देव सवितः परमस्थां परावतिं
शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म-
स्तमतो मा मौगपहतोऽरुः पृथिव्या अदेव-
यजनो व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्व-
धानं देव सवितः परमस्थां परावतिं शतेन
पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो
मा (२) मौगरुस्ते दिवं मा स्कान्वस-
वस्त्वा परिं गृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रा-
स्त्वा परिं गृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदि-
त्यास्त्वा परिं गृह्णन्तु जागतेन छन्दसा देवस्य
सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसं ऋतमस्पृतसद-
नमस्यतथीरांसि धा असि स्वधा अस्पृवीं चासि
वस्वीं चासि पुरा क्रूरस्थं वितुषो विरिञ्चिनुदा-
दायं पृथिवीं जीरंदां नुर्यामिरयश्चन्द्रमसि स्वधा-
मिस्तां धीरांसो अनुदस्य यजन्ते (३) ॥

(देवयजन्वै व्रजं तमतो मा विरिञ्चिबेकादश व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

[वेदिकरणार्था मन्वाः]

[अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः]

अहमे पुरोडाश्रपणमुक्तम् । अथ पक्षस्य हविषो वेद्यामासादनीयत्वान्नवमे वेदिरुच्येत ।

आवद् इति । आवद् इत्याम्नातस्य मन्वस्य शेवं पुरयित्वा विनियोगः कल्पे दर्शितः—“ अथ जघनेन वेद्यास्तिष्ठन्स्त्वमादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽभिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामावद् इति ” इति ।

मधोकमादानं विधत्ते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्त्वमादत्ते प्रसूत्यै । अभिनोर्बाहुभ्यामित्याह । अभिनौ हि देवानामध्वर्युं आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्ने ” [जा० का० ३ प० २ अ० ९] इति ।

इन्द्रस्येति । बौधायनः—“ आवापाभिमन्त्रयत इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा इत्यथेनं बर्हिषा सश्रयति वायुरसि विग्मतेजा इति ” इति ।

संश्रयति सम्पत्कनू करोति ।

एकमन्त्रवपाहाऽऽवस्तम्बः—“ इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्यभिमन्त्रयते ” इति ।

हे स्य त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरिव समर्थोऽसि । कीदृशो बाहुः । सहस्रसंख्यानां शत्रूणां भृष्टिः पाको मारणं पर्याप्तौ सहस्रभृष्टिः । पुनः कीदृशः । शतसंख्याकाभ्यामुधानि तेजोमुक्तानि पर्याप्तौ शततेजाः । न केवलमिन्द्रबाहुसदृशः किंतु वायुसदृशोऽप्यसि । यथा वायुस्वीक्ष्णामग्निष्वात्मानुत्पादयंस्तिग्मतेजास्तथा स्त्वोऽपि वक्ष्यमाणस्तम्बच्छेदत्वं तीव्रं कर्म कुर्वंस्तिग्मतेजा इत्युच्यते । मन्वस्य प्रथममाग इन्द्रशब्दविवक्षाभाह—“ आदद् इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने कृषाति ” [जा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । अत्राऽऽवद् इति पदं पूर्वमन्त्रस्वरूपम् । तच्च स्पष्टार्थम् । इन्द्रस्येति मन्वादिः । द्वितीयभागे मन्त्रमन्त्रशब्दस्वरूपमेव बाहुसदृशस्य स्त्वस्य महिमानं रूपापमतीत्याह—“ सहस्रभृष्टिः शततेजा इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे ” [जा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । तृतीयभागे तेजोजनकतया तेजोरूपेण वायुना स्त्वस्वरूप उपमिते सति यजमाने तेजो भवतीत्याह—“ वायुरसि विग्मतेजा इत्याह । तेजो वै वायुः । तेज एवास्मिन्दधाति ” [जा० का० ३ प० २ अ० ९] इति ।

पृथिवीति । कल्पः—“अथान्तर्वेद्यदीचीनामं दर्मं निधाय तस्मिन्स्वयेन
प्रहरति पृथिवि देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिंस्सिमिति ” इति ।

हे देवमागमयभूते पृथिवि त्वदीयाया ओषध्या मूलं मा विनाशयामि ।
अत्र देवयजनीति विशेषणेन वाग्लिलोहिषाभ्यामापादितमशुचित्वं निवारयती-
त्याह—“विषाद्वै नामासुर आसीत् । सोऽभिमेत् । । यज्ञेन मा
देवा अभिभविव्यन्तीति । स पृथिवीमभ्यवसीत् । साऽभ्यध्याऽभवत् । अथो
यदिन्द्रो वृत्रमहन् । तस्य लोहितं पृथिवीयन्तु व्यपावत् । साऽभ्यध्याऽभवत् ।
पृथिवि देवयजनीत्याह । मेध्यामेवैर्मा देवयजनीं करोति ” [ब्रा० का० ३
प० २ अ० ९] इति । विषमचीति विषाद् । इतरमागमयोजनमाह—“ओष-
ध्यास्ते मूलं मा हिंस्सिमित्याह । ओषधीनामहिंसायै ” [ब्रा० का० ३
प० २ अ० ९] इति ।

अपहत इति । कल्पः—“अपहतोऽरुः पृथिव्या इति स्वयेन सतृणा-
न्पास्तूनपादाय ” इति ।

अरुर्नामकोऽसुरः । सोऽत्र रजोपनयनेन पृथिव्याः सकाशादपहतः ।

व्रजमिति । कल्पः—“व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति ” इति ।

अस्तु भौषडित्यनेन मन्त्रेणाऽऽशीघ्रः प्रत्याभावणं वक्ति । सेवं वागव
गोशब्देन विवक्षितः । तस्या वाचः स्थानभूत उत्करदेवो व्रजः । हे तृणसहि-
तर्षासो तं व्रजं गच्छ । अपहतोऽरुः पृथिव्या इत्येवं पूर्वं मन्त्रं स्पष्टार्थत्वाद्-
पेदपोत्तरं मन्त्रं ध्यावष्टे—“व्रजं गच्छ गोस्थानमित्याह । छन्दांसि वै व्रजो
गोस्थानः । छन्दांस्येवासमै व्रजं गोस्थानं करोति ” [ब्रा० का० ३ प० २
अ० ९] इति । गायध्यादीनि छन्दांस्येव गोशब्दाभिधेयानां वाचाववस्थान-
योग्यो व्रजशब्दाभिधेयो देशविशेषः । त्वार्थद्वयसाधारणशब्दोपेतं मन्त्रं पठ-
न्नुत्करदेशं छन्दोस्त्वं संपादितवान्भवति ।

वर्षत्त्विति । कल्पः—“वर्षतु ते द्यौरिति वेदिं प्रत्यवेक्षते ” इति ।

हे वेदे त्वाऽऽध्यायनाय द्युशब्दोपलक्षितः पर्जन्यो वर्षतु । पर्जन्याधारतया
तद्वृषत्वोपचारो दिव इत्याह—“वर्षतु ते द्यौरित्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिमेवा-
वरुन्वे ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । वर्षतीति वृष्टिः पर्जन्यः ।

वधानेति । कल्पः—“हतोत्करे निवपति वधानं देव सवितः परमस्यां
परावति शक्तेन पाशैर्मोऽस्मान्देष्टि यं च ययं द्विष्मस्वमतो वा मौगिति ” इति ।

[वेदिकरणार्था मन्त्राः)

हे सवितर्देवानेन सतृणपांसुरूपेणावस्थितं द्वेष्टारं द्वेष्यं च पाशशतेनात्यन्त-
दूरदेशे बधान तं पुरुषद्वयपतो बन्धनान्पा मुञ्च । अत्र योऽस्मान्यं चेति न
पुनरुक्तिर्द्वेषं प्रति कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च पुरुषभेदादित्याह—“ बधान देव सवितः
परमस्यां परावतीत्याह । द्वौ वाव पुरुषौ । यं चैव द्वेष्टि । पश्येनं द्वेष्टि । तावुभौ
बध्नाति । परमस्यां परावति शतेन पाशैः । योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्त-
मतो मा मौमित्याहानिष्कृत्यै ” [जा० का० ३ प० २ अ० ९] इति ।
परावति दूरभूमौ । अनिष्टुक्तिरनिर्मुक्तः । व्याख्यातान्मन्त्रव्याख्यातुर्व्याधी यो मन्त्रः
स्पष्टार्थेननुद्योपेक्षितस्तं पुनः सिंहावलोकनम्यायेन स्मृत्वा व्याचष्ट—“ अरुहं
नामासुर आसीत् । स पृथिव्यामुपम्लुन्तोऽशयत् । तं देवा अपहतोऽरुः पृथि-
व्या इति पृथिव्या अपाध्नन् । भ्रातृभ्यो वा अरुः । अपहतोऽरुः पृथिव्या
इति यदाह । भ्रातृभ्यमेव पृथिव्या अपहन्ति ” [जा० का० ३ प० २
९] इति । उपम्लुन्तस्तिरोहितः । पञ्चविधाताय गूढरूपेण भूमौ शयानत्वात् ।
अत एवायं भ्रातृभ्यः शत्रुः । तं च देवबन्धनोच्चारणपूर्वकेन सतृणानां पांसूना-
मपनयनेनावहन्ति ।

अपहत इति । कल्पः—“ द्वितीयं प्रहरति पृथिवि देवयजन्योवध्यास्ते मूलं
मा हि२सिषमित्यपहतोऽरुः पृथिव्यै देवयजन्त्या इत्यादत्ते व्रजं गच्छ गोस्थान-
मिति हरति वेदिं प्रत्यवेक्षते वर्षतु ते द्यौरिति हत्वोत्करे निवपति बधान देव
सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा
मौमिति तृतीयं प्रहरति पृथिवि देवयजन्योवध्यास्ते मूलं मा हि२सिषमित्यपहतोऽ-
रुः पृथिव्या अदेवयजन इत्यादत्ते व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति वेदिं प्रत्य-
वेक्षते वर्षतु ते द्यौरिति हत्वोत्करे निवपति बधान देव सवितः परमस्यां परावति
शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौमिति ” इति ।

यद्यप्यपहत इत्यनयोर्द्वितीयतृतीययोः पृथिवि देवयजनीत्ययमाद्यमन्त्रो नाऽऽ-
म्नातस्तथाऽपि मध्यमपर्यायादनुषञ्जनीयः । यथा वाक्यस्य परिपूर्वये शब्दान्तर-
मनुष्यते तथा ययोगपरिसमाप्त्यर्थं मन्त्रानुषङ्गेन व्याख्यः । अरुशयनेनोपह-
तवेदिभूमिप्रांस्तवः कियन्तोऽपि मध्यमपर्यायेऽपनीतास्तावता वेदिभूम्येकदेशो
यागयोग्यः संपन्नः । अनेनैवाभिप्रायेण द्वितीयपर्यायेऽपहतोऽरुः पृथिव्यै
देवयजन्त्या इति पृथिवी विशेष्यते । तृतीयपर्याये तु—अदेवयजन इत्यरुवि-

शेषणम् । तदेवमुपहृतास्तृणपत्रिणो वत्तभूमेरुद्धृत्य पश्चिमुददेशे निरस्यन्ते स उत्तर उच्यते ।

अररुरिति । कल्पः—“ अररुस्ते दिवं मा स्कानिति ’ व्युप्तमाग्नीध्रोऽञ्जलि-
नाऽभिगृह्णाति ” इति ।

हे पांसुसमूहरूपोत्तर तव संबन्धी योऽररुः स स्वर्गं मा गच्छतु । द्वितीयतृ-
तीयपर्याययोः प्रथमव्याख्येययाऽवधोर्द्धं शक्यतया तावदेवैव चन्द्रमेवं व्याचष्टे—
“ तेऽमन्यन्त । दिवं वा अपरितः पतिष्यतीति । तमररुस्ते दिवं मा स्कानिति
दिवः पर्यवाधन्त । आतृव्यो वा अररुः । अररुस्ते दिवं मा स्कानिति यदाह ।
आतृव्यमेव दिवः परिवाधते ” [भा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । ते
देवाः केनाभ्युपायेनाररुबन्धं छिन्ना फलविषाताय स्वर्गं गमिष्यतीति यत्वा
मन्त्रेण बन्धनं दृष्टीकृत्य दिवः सकाशाद्यथा परितो चाधितो भवति तथा यत्नं
कृतवन्तः । तस्मादग्नीध्राञ्जलिना पांसुराशौ निरुद्धे सति आतृव्यः स्वर्गवाधितो
भवति । मन्त्रान्व्याख्यायानुष्ठानं विधत्ते—“ स्तम्बयजुर्हरति प्रथिव्या एव आतृ-
व्यमपहन्ति । द्वितीयं हरति । अन्तरिक्षादेवैनमपहन्ति । तृतीयं हरति । दिव
एवैनमपहन्ति । तूर्णीं चतुर्थं हरति । अपरिपितादेवैनमपहन्ति ” [भा० का० ३ प्र०
२ अ० ९] इति । यजुर्मन्त्रेण छिन्नो दर्भः स्तम्बयजुः । तच्च स्तम्बयजुः
स्वर्गेण छिन्नोत्तरदेशे हरेत् । विचारमेवं हरणेन लोकेभ्यो आतृव्यो हतो
भवति । अमन्त्रकेण चतुर्थहरणेनापरिपिताद्वज्राण्डात्सर्वस्माद्भ्रातृव्यावधातः ।

वसव इति । कल्पः—अथ पूर्वं परिग्राहं परिगृह्णाति वसवस्त्वा परि गृह्णन्तु
यावज्जेण छन्दसेति दक्षिणतो रुद्रास्त्वा परि गृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसेति पश्चादा-
दित्यास्त्वा परि गृह्णन्तु जामलेन छन्दसेत्युत्तरतः ” इति ।

आहवनीयगार्हपत्ययोरप्ये वेदिं खनितुं वेदिपानाय स्वर्गेन दिक्त्रये रेखा-
नयं कर्तव्यम् । सोऽयं वेदः परिग्राहः । परिग्रीताऽभ्यर्घ्यादिकत्रये क्रमेण भाव-
नया वस्वादिरूपः । पश्चिमहस्ताधनभूतः स्वपथं छन्दस्तयत्तयः । तमिमं परि-
ग्राहं विधत्ते—“ असुराणां वा इदमग्र आसीत् । यावदाक्षीनः परापश्यति ।
तावदेवानाम् । ते देवा अत्रुवन् । अस्त्वेव नोऽस्यामसीति । कपलो दास्यथेति ।
यावत्स्वयं परिगृह्णीथेति । ते वसवस्त्वेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन् । रुद्रास्त्वेति

(वेदिकरणार्थं मन्त्राः)

पश्चात् । आदित्यास्तेत्युत्तरतः । तेऽग्निना प्राञ्चोऽज्यम् । वसुभिर्दक्षिणा । रुद्रैः पत्यञ्चः । आदित्यैरुदञ्चः । यस्यैवं विदुषो वेदिं यतिगृह्णन्ति । भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृभ्यो भवति ॥ [जा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । पुरा कदाचिदसुराणां विजये सति एषा पृथिवी कृत्स्नाऽपि तेषामेव स्वभूताऽऽसीत् । देवानां कोऽपि भूम्पशभूतो नाभूत् । किंतु यो देवो यत्र यदोषविष्टो यादहेरं परमति तत्र तावान्देशस्तस्य देवस्य तदा स्वाधीनोऽभवत् । ततो देवा असुरान-
याचन्त युष्पदधीनायामस्यां पृथिव्यां कोष्पंशोऽस्माकं निपतोऽपेक्षितस्तत्र क्रिप-
न्नुत्थानमस्मभ्यं दास्यथेति । ततोऽसुरैरनुज्ञाता देवा मन्यैर्वेदिं स्वकीयत्वेन स्वी-
कृतवन्तः । तस्माच्च वेदेः प्राच्यामाहवनीयोऽग्निः पालको दक्षिणादिषु वस्यदस्यः । ततश्चतुर्दिश्ववस्थितानां देवानामग्न्यादिमुखेन विजय एव । तस्यादेवं विदुषो यस्य यजमानस्याप्यर्थवो यथोक्तमन्यैर्वेदिं परिगृह्णीयुः स यजमानः स्वेनैव रूपेणाभिमरुपातो भवति । तस्य भ्रातृभ्यः परामवति । परिगृह्णन्तीति यदु-
धचनं पूजार्थं प्रयोगभेदाभिप्रायेण वा ।

देवस्येति । बौधायनः—“ अथ पार्चीं स्त्वेन वेदिमुदन्ति । देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधस इति ॥ इति ।

आपस्तम्बस्तु शास्त्रान्तरपन्त्रेण भूमेरुपरिभागावस्थितायास्तुणसंहिताया भृद-
जज्वननमभिधाय श्रुते—“ देवस्य सवितुः सव इति स्वनति ॥ इति ।

परमेश्वरस्यानुज्ञायां सत्यां वेधसः समाना अध्वर्येव इदमुद्वननरूपं स्वनन-
रूपं वा कर्म कुर्यादिति । ईश्वरानुज्ञया सर्वैर्जनैः स्वाभीष्टं कर्म क्रियत इत्येतदि-
दुषां पत्तिवृत्तिरित्याह—“ देवस्य सवितुः सव इत्याह प्रसूत्यै । कर्म कृण्वन्ति
वेधस इत्याह । इति ॥ हि कर्म क्रियते ॥ [जा० का० ३ प० २ अ० ९]
इति । वेदेर्दिग्द्वये निम्नतां विधत्ते—“ पृथिव्यै मेध्यं चाग्नेय्यं च व्युदक्राम-
ताम् । प्राचीनमुदीचीनं मेध्यम् । पतीचीनं दक्षिणा मेध्यम् । पाथीमुदीचीं
प्रवर्णा करोति । मेध्यमिवैनां देवयजनीं करोति ॥ [जा० का० ३ प० २
अ० ९] इति । व्युदक्रामतां विभजयाम्नुताम् । अंसाकारेण श्रोण्याकारेण च
कोजेषु चतुर्वर्जित्यं विधत्ते—यात्री वेद्यस्तावुजयति । आहवनीयस्य परि-
गृहीत्यै । पतीचीं श्रोणी । गार्हपत्यस्य परिगृहीत्यै । अथो मिथुनत्वाय ॥
[जा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । अंसयोः श्रोणयोश्च मत्पेकं युग्म-

[वेदिकरणार्था मन्त्राः]

तथा मिथुनत्वम् । पद्मा पुमानंसो योषिच्छ्रोणिरिति मिथुनत्वम् । भूमेरुर्ध्वपा-
 गस्थ त्वक्स्थानीयस्य स्तूपेनापसारणं विधत्ते—“ उज्जति । यदेवास्या अमे-
 ध्यम् । तद्वहन्ति ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । तमेव
 विधिपनूद्यार्थवादान्तरमाह—“ उज्जति । तस्मादोषधयः पराभवन्ति ” [जा०
 का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । तस्मादुज्जननाद्भूमिष्ठास्तृणस्तन्ना बहिरास्त-
 र्णाहविरासादनविरोधिनी विनश्यन्ति । भूमावत्यन्तं निरुद्धाणां तृणमूलानामुज्ज-
 नमपिशोपापगमाभावात्तृणम्यत्नेन छेदनं विधत्ते—“ मूलं छिनत्ति । आतृण्यस्त्येष
 मूलं छिनत्ति । मूलं वा अतिविच्छेदनास्त्यनूत्तिपते ” [जा० का० ३ प्र० २
 अ० ९] इति । वैरिणो मूलं निवासाधिकरणं मुहादिकम् । यदि तृणमूलं
 भूमिमतीत्य किंचिद्वतिष्ठेत् तदा तदनु रक्षास्त्युद्भवेयुः । तस्मान्मूलं छेदनीयम् ।
 छेदनसाधनं विधत्ते—“ यज्जस्तेन छिन्द्यात् । कुनस्विनीः प्रजाः स्युः । स्तूपेन
 छिनत्ति । वज्रो वै स्तूपः । वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षास्त्यपहन्ति ” [जा० का० ३
 प्र० २ अ० ९] इति । स्तूपस्य वज्रत्वमन्यव स्पष्टमाध्यातम्—“ इन्द्रो वृषाय
 वज्रं माहुरत् । स वेधा व्यभञ्जत् । स्तूपस्तृतीयम् । रथस्तृतीयम् । यूपस्तृतीयम् ”
 इति । प्रादेशपरिमितं वेदिस्वननं विधत्ते—“ पितृदेवत्माश्विखावा । इमतीं
 स्वनति । पञ्चापतिना यज्ञमुत्सेन संपिताम् ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ९]
 इति । यदेयं वेदिः प्रादेशपरिमाणमतीत्य स्वाता स्यात्तदा पितृदेवत्यत्वादियं
 दैविकी न भवेत् । इयतीमिति प्रादेशपरिमाणापिनयः । पञ्चापतिसुष्ठतया तद्रूपं
 यज्ञपुरुषस्य मुखम् । तच्च प्रादेशपरिमितम् । अतस्तत्तत्पितां वेदिं स्वमेत् । पक्षा-
 न्तरं विधत्ते—“ वेदिर्देवेभ्यो निलायत । तां चतुरङ्गुलेऽवधिन्दन् । तस्माच्च-
 तुरङ्गुलं खेया ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । केनापि निभि-
 स्तेन देवेभ्यो विमुखीभूता वेदिदेवता भूमौ निलीना सती चतुरङ्गुलमात्रं स्वन-
 नेन सञ्चा । तस्माच्चतुरङ्गुलं खेयेत् । तं विधिपनूद्यार्थवादान्तरमाह—“ चतुर-
 ङ्गुलं स्वनति । चतुरङ्गुले शोषधयः पतितिष्ठन्ति ” [जा० का० ३ प्र० २
 अ० ९] इति । ओषधिमूले भूमेरन्तश्चतुरङ्गुलं प्रवृत्ते सति ता ओषधयो
 बाधुना नोन्मूल्यन्ते । पक्षान्तरं विधत्ते—“ आ पतिष्ठायै स्वनति । यजमान-
 मेव पतिष्ठायै गमयति ” [जा० का० ३ प्र० २ अ० ९] इति । यदि चतुर-
 ङ्गुलप्रमाणेन प्रादेशप्रमाणेन वा सिकतादिप्रयुक्तैश्चित्पाद्भूमिर्न सन्धेय तदा

(वेदिकरणार्थं मन्त्राः)

तन्नामपर्यन्तं स्तनेषु । दक्षिणस्यां दिक्षौ चतुर्षु विधत्ते—“ दक्षिणतो वर्षीपत्नीं करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः ” [भा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । यात्रीमुदीचीं भवणां करोतीत्यनेनैव सिद्धेऽप्येवमेव पुनरपि कुड्याकारेण मृत्तिकापक्षोपोऽथ विधीयते । अकः छतवाभ्रवति । लोहभावरहितां सिकतया स-
दृशीं मृदं वेद्यां सर्वत्र विकिरेदित्याह—“ पुरीषवर्तीं करोति । मया वै पशवः पुरीषम् । पशवैवेनं पशुभिः पुरीषवत्त्वं करोति ” [भा० का० ३ प० २ अ० ९] इति ।

ऋतमिति । कल्पः—“ उत्तरं परिम्राहं परिगृह्णाति ऋतमसीति दक्षिणतः ऋतसदनमसीति पश्चादतश्चरसीत्युत्तरतः ” इति ।

कर्तुं सत्यम् । तच्च सत्यत्वं विध्वस्वि वेद्यां हविषि कले च । असुरदाना-
त्पूर्वमासीनो देवो यावन्तं भूदेशं पश्यति न तस्य देवयजनत्वं निषिद्धम् । अतोऽ-
नुवत्त्वम् । वेदेरदत्तत्वाच्च पुनः परावर्तत इत्युत्तरम् । ततो हे वेदे त्वमृतमसि ।
हविषः कलेहेतुत्वं न कदापिद्वचमिच्छतीत्यस्ति सत्यत्वम् । तच्च सत्यं हवि-
रस्यां वेद्यां सीदति । ततो हे वेदे त्वमृतसदनमसि । फलस्पावस्थं भावित्वादस्सु-
तत्वम् । तच्च फलं हविर्द्वारेण वेद्यं श्रीयते । ततो हे वेदे त्वमृतश्चरसीति । वि-
धत्ते—“ उत्तरं परिम्राहं परिगृह्णाति । एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः ।
तस्या एतावत एव भ्रातृव्यं निर्मज्य । आत्पन उत्तरं परिम्राहं परिगृह्णाति ”
[भा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । वेदिष्वतिरिक्ताया भूमेरागुर्वेन
कर्मण्यनुपयोगादुपयुक्ता भूमिर्बेदिरेव । तथा सपि पूर्वपरिम्राहेण महाभूमेः संव-
न्विनो वेदित्वादेव तावतः मदेशाद्वैरिणं निःसार्य स्वार्थमुत्तरपरिम्राहं कुर्यात् ।
मन्त्रार्थो मन्त्रपदेष्टव्यमभिव्यक्त इत्याह—“ ऋतमस्पृतसदनमस्पृतश्चरसीत्याह ।
यथायजुरेवैतत् ” [भा० का० ३ प० २ अ० ९] इति ।

धा इति । नौधापनः—“ अथ यतीधीः स्फवेन वेदिं योयुष्यते वा अस्ति
स्वधा अस्पृधीं चासि तस्वी चासि पुरा क्रूरस्य धिसुपो विरट्किञ्चुदादाय पृथिवीं
जीरदानुर्यामिरथश्चन्द्रमसि स्वभामिस्तां धीरासो अनुदहथ यजन्त इति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—“ वा अस्ति स्वधा असीति यतीचीं वेदिं स्फवेन
योयुष्यते, उदादाय पृथिवीं जीरदानुरिति वेदिमनुवीक्षते ” इति ।

योजुष्यते सप्ती करोति । विविधं रक्षणं शब्दनमुपैरुपांशुत्वादिभेदेन मन्त्रो-
 च्चारणं विरप् । तदन्व कतिजो विरग्नाः । ओमशब्दवद्दृष्टव्यम् । विर-
 ग्ना कतिजो यस्यां वेद्यां सा वेदिर्विरग्निनी । तस्याः संबोधनं छान्दसं विर-
 ग्निभिति । हे वेदे कूरस्पोत्करे पार्श्वं च स्याररोर्विसर्पणाभ्रिर्ममात्पुरा त्वं
 दैविकहविषां भाराधिन्यसि । स्वधाशब्देनैतच्चे तव ये च त्वामन्वित्यादिनोक्तं
 पेतृकापिण्डादिकमुपलक्ष्यते । तेनापि युक्ताऽसि । अत एव छत्स्नधारणादि-
 स्तीर्णा चासि । पुरोडाशादिरूपधनवन्धाद्वर्यी चासि । द्रव्यवत्यसि । जीरा
 जीवन्शीला दानवो हविषां दातारो षावज्जीवादिशास्त्रपेरिता यजमाना
 यस्यां पृथिव्यां सा पृथिवी जीरदानुः । द्वितीयार्थे यथमा । यदा जीराभ
 वे दानवश्च । छान्दसो वचनव्यत्ययः । तादृशाः पूर्वं यजमाना वेदिरूपां यां पृ-
 थिवीं छत्स्नभूमेराभुयांः सकाशादूर्ध्वमादाय चन्द्रमस्ममृतकिरणैः सार्वं स्थापित-
 वन्तः, इदानीं तानास्तु धीमन्तस्तामिमां वेदिं मनसाऽनुचिन्त्य तस्यां यजन्ते ।
 सप्तीकरणं विधत्ते—“ कूरमिव वा एतत्करोति । यदेदिं करोति । वा आसि
 स्वधा असीति योजुष्यते चान्त्यै ” [ब्रा० का० ३ य० २ अ० ९] इति ।
 विशेषणद्वयेन छत्स्नभूमिरूपत्वमशेषधनोपेतत्वं च संपाद्यत इत्याह—“ उर्वी
 चासि वस्वी चासीत्याह । उर्वीमेपैनां वस्वीं करोति ” [ब्रा० का० ३ य०
 २ अ० ९] इति । विसृषः पुरेत्युक्त्याऽरुमयुक्तमशुचित्वं निवारयत इत्याह—
 “ पुरा कूरस्य विसृषो विरग्निभित्याह मेध्वत्वाय ” [ब्रा० का० ३ य० २
 अ० ९] इति । चन्द्रमस्यैरषन्तित्यनुसंधानस्य प्रयोजनमाह—“ उदादाय
 पृथिवीं जीरदानुर्धामैरमश्नन्मसि स्वधामिरित्याह । यदेवास्या अमेध्वम् ।
 तदपहत्य । मेध्वां देवयजनीं कृत्वा । यददश्चन्द्रमसि मेध्वम् । तदस्यामेरपति ”
 [ब्रा० का० ३ य० २ अ० ९] इति । एरपति—आनयतीत्यर्थः । अनुह-
 स्येति षदस्याभियावमाह—“ तां जीरासो अनुदश्य यजन्त इत्याहानुख्यात्यै ”
 [ब्रा० का० ३ य० २ अ० ९] इति । अनुसंधानायेत्यर्थः । आग्नीधिं प्रति
 भैषमुत्पादयति—योक्षणीरासादय । इध्माबर्हितृषसादय । सूर्वं च सुचश्च
 संमृद्भि पत्नी संनक्ष । आप्येनेदेहीत्याहानुपूर्वतायै ” [ब्रा० का० ३
 य० २ अ० ९] इति । बल्लर्ध्वविषयमैषोऽनुक्रमेणानुष्ठानोपायपुण्यते । आग्नी-
 ध्रस्यानुष्ठाने विधत्ते—“ योक्षणीरासादयति । आपो वै रक्षोऽग्नीः । रक्षसाम-
 पहत्यै । रक्षस्य वर्त्मन्सादयति यज्ञस्य संवत्यै ” [ब्रा० का० ३ य० २

अ० ९] इति । मोक्षणीनामर्षा माहुस्त्वं विधत्ते—“ उवाच हासितो देवलः । एतावतीर्षा अमुष्मिन्नलोक आप आसन् । यावतीः मोक्षणीरिति । तस्माद्वल्ली-
रासाद्याः ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । अस्मिन्पागे यावत्यः मोक्षण्य आसाद्यन्ते तावत्य एवामुष्मिन्नलोक आपो भवन्तीति देवतेनेक्तत्वाद्वा-
हुत्यमत्र कर्तव्यम् । उत्करे स्फ्यस्य परिध्यां ध्यानविशिष्टं विधत्ते—“ स्फ्य-
मुदस्यन् । यं दिव्यात्तं ध्यायेत् । शुचैर्वैनर्षयति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । यथोक्तमैषकाले स्फ्यस्य निर्यग्धारणं विधत्ते—“ वज्रो
वै स्फ्यः । यदन्वञ्चं धारयेत् । वज्रेऽभ्यर्घ्यः क्षण्णीत । पुरस्तात्तिर्यञ्चं धारयति ।
वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाऽस्त्वपहन्ति । अग्निभ्यां
माचक्ष्य प्रतीचक्ष्य । स्फ्येनोदीचक्षाधराचक्ष्य । स्फ्येन वा एव वज्रेणैव पाप्मानं
भ्रातृभ्यमपहृत्य । उत्करेऽपि मवृधति । यथोपधाय बृभन्त्येवम् ” [ब्रा०
का० ३ प० २ अ० १०] इति । स्फ्यस्य वज्रावपतिपादकं भुत्वात्तरं
पूर्वमुदाहृतम् । अन्वञ्चमभिमुखम् । क्षण्णीत ज्ञेयम् । तत्परीहाराय वेद्यां पूर्वभागे
तिर्यञ्चं धारयेत् । तथा सति दक्षिणाग्रत्वेन वेदेर्दक्षिणदिश्वस्थितानि रक्षांसि
हृतानि भवन्ति । आहवनीयाग्निना पूर्वदिगवस्थितानसुराहन्ति । गार्हपत्याग्निना
पश्चिमदिगवस्थितान् । स्फ्यस्य भुक्तेनोत्तरदिगवस्थितानसुराहन्ति । स्फ्यस्पाधो-
धारणयाऽधस्तनान् । ऊर्ध्वधारणयोपरितनानित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं तिर्यञ्चं धारय-
न्त्यभ्यर्घ्यः पापस्त्वयैरिणमस्या वेदेष्वहोत्करे छिनत्ति । यथा काष्ठं कस्मिन्धि-
दाभारेऽवस्थाप्य लोकाश्छिन्दति तद्वत् । हस्तमक्षालनं विधत्ते—“ हस्तावबने-
जिके । आत्मानमेव पश्यते ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० १०] इति ।
स्फ्यस्यापि तद्विधत्ते—“ स्फ्यं मक्षालयति मेध्यत्वाय । अथो पाप्मन एव मातृ-
व्यस्य न्यङ्गं छिनत्ति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० १०] इति । यक्षालितः
स्फ्यो यज्ञयोग्यो भवति । किंचानेन पापरूपस्य वैरिणः शरीरं छिन्नं भवति ।
आग्नीध्रस्मानुष्ठानं विधत्ते—“ इध्माबर्हिरुपसादयति युक्त्यै । यज्ञस्य मिथुनत्वाय ।
अथो पुरो रुचयेवैतां दधाति । उत्तरस्य कर्मणोऽनुत्पत्तये ” [ब्रा० का० ३ प० २
अ० १०] इति । इध्मस्य बर्हिषश्चोभयोः संहैव सादनं परस्परं योगाय । तेन च
योगेन यज्ञसंबन्धि मिथुनं भवति । किंचैतामुपसादनरूपां दीप्तिं पुरः करोति । तथा
दीप्योत्तरं कर्तव्यं रूपापितं भवति । तपोरुपसादने प्रागग्रत्वं विधत्ते—“ न

पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् । पस्तुरदात्प्रत्यगुपसादयेत् । अ-यवाऽऽहुतिपद्या-
दिभ्यं प्रतिपादयेत् । प्रजा वै बर्हिः । अपराध्नुयादर्हिषा मजानां मजननम् ।
पश्चात्प्रागुपसादयति । आहुतिपद्येनेभ्यं प्रतिपादयति । संप्रत्येव बर्हिषा प्रजानां
मजननमुपैति ” [जा० का० ३ य० २ अ० १०] इति । इध्मस्थाऽऽहु-
तिपद्यः प्रागग्रत्वम् । प्रत्यगग्रेण बर्हिषा प्रजानामुत्पत्तिर्विनश्येत् । ततः स्वयं
पश्चादवस्थासोमयं प्रागग्रमुपसादयेत् । तथा सतीध्मस्थाऽऽहुतिपद्यो नपैति ।
संप्रत्येव समीचीनेन बर्हिषा यजोत्पत्तिं यामोति । इध्माबर्हिषोः परस्परं दिग्भेदं
विधत्ते—“ दक्षिणमिध्मम् । उत्तरं बर्हिः । आत्मा वा इध्मः । प्रजा बर्हिः ।
प्रजा ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो मेधगुपनीय । यथादेवतमेवैनतप्रतिष्ठाप-
यति । प्रतिष्ठति यजया पशुभिर्गजमानः ” [जा० का० ३ य० २ अ०
१०] इति । पितृयज्ञधानस्य दक्षिणभागो युक्तः । प्रजामा उत्तरयागः । तथा
सत्युभयं तीर्थे योग्यस्थाने संघटते । ततस्तदुपयं यज्ञं नीत्वा तत्तदेवनामनि-
कम्य स्थापितवान्भवति । एतेन यजमानस्य प्रजापशुसमुज्जिर्भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आददे स्पर्धं सपादत्त इन्द्रस्येत्यभिमानयेत् ।

पृथिवि स्वम्भपजुरिच्छत्वा स्रगगुह्याति भूरजः ॥ १ ॥

मर्जं गच्छेदुदग्देशं वर्षं वेदिं समीक्षते ।

नवा धूर्तिं क्षिपेदेवं पुनः स्वम्बहतिद्वयम् ॥ २ ॥

अथात्र पूर्वस्वम्भ्रा अराऽऽग्नीध्रोऽस्त्यौ भरेत् ।

वसविभिर्गहो वेदेर्देवं वेदिं खनेदमुम् ॥ ३ ॥

ऋतोत्तरपरिग्राहो वा असीति समीकृतिः ।

उदादायेति वेदीक्षा मन्त्रोक्ताः पञ्चविंशतिः ” ॥ ४ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ मुख्याङ्गनैव वेदादेः प्रयाजाद्यङ्गताऽपि वा ।

तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥

मुख्याङ्गस्यापि वेदादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता ।

मुख्यार्थत्वात्प्रयाजादेः प्रापूर्वव्यवधानतः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः भूयते—वेद्यां हवींष्वासादयति बर्हिषि हवींष्वासादयतीति ।
तथा तत्तर्माः भूयन्ते “वेदिं स्वनति बर्हिर्लुनति” इत्यादयः । मुख्यानि
हवींष्वाग्नेयपुरोडाशादीनि । अमुख्यहवींषि तु मघाजाघर्थाणि । तत्र स्वस्व-
धर्मसहितानि वेद्यादीनि प्रकरणबलान्मुख्यहविषामेवाङ्गानि । वेद्यां हवींष्वासा-
दयतीति वाक्यात्सर्वहविरङ्गमेति चेन्न । प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात् ।
यदि वाक्यं प्रकरणनैरेपेक्षेण स्वतन्त्रं स्यात्, तदा सादनमात्रपर्यवसानेन पागा-
भावे वैयर्थ्यं स्यात् । सौमिकहविषानप्येववेद्यासादनं प्रसज्येव । तस्मान्मुख्यं
हविरङ्गं वेद्यादिकमिति प्राप्ते भूमः—अस्तु वैयर्थ्यातिप्रसङ्गपरिहारेण
प्रकृतापूर्वसाधनभूतहविःषु वेद्यादेरङ्गत्वम् । मघाजादिहवींष्यपि स्वकीयावान्-
रापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधनाप्येवेति तदङ्गत्वमपि वेद्यादेर्युक्तम् । एवं सति वाक्य-
स्यात्यन्तसंकोचो न भविष्यति । पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्षोऽस्ति दर्शके ।

न वाऽऽद्योऽस्त्वपकृताया वेदेर्वैगुण्यहानये ॥

अभिवासात्तरा वेदिरिति तत्कमबोधतः ।

प्रमेव विहिता दर्शे वेदिर्नातोऽपकर्षणम्” इति ।

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु अपितस्याऽऽच्छादनमात्रात्—भस्म-
नाऽभिवासयतीति । तत्र ऊर्ध्वं वेदिराम्नाता । तेनैव क्रमेण पौर्णमासीयामे प्रति-
पद्यनुष्ठानं कृतम् । दर्शयामे तु वेदेरपकर्षं आम्नातः—“पूर्वेष्टुरमावास्यायां वेदिं
करोति” इति । तत्र वेदेः पूर्वभाविनोऽभिवासान्तस्याङ्गत्वमूहस्यापकर्षः कर्त-
व्योऽन्यथा वेदेर्वैगुण्यप्रसङ्गमिति प्राप्ते भूमः—“यदि दर्शः पूर्णमासीविकारः
स्यात्तदा पौर्णमास्यां कृतः क्रमो दर्शोऽस्तिदिशेति । न त्वसौ विकारः । तस्मात्क-
श्चित्कनोऽत्र स्वातन्त्र्येणोन्नेयः । क्रमोऽन्यत्र न सर्वेषु धर्मेष्वाम्नातेषु पश्चात्पा-
ठादिभिः संपद्यते । योदिषदार्थश्चाभिवासानादूर्ध्वं दर्शपूर्णमाससाधारण्येनाऽऽम्नातः ।
विशेषतस्तु दर्शयामे पूर्वेषुरेवाऽऽम्नायते । तथा सत्यभिवासानवेद्योः क्रमबोधात्पा-
मेव दार्शिकवेदेः पूर्वदिनसंबन्धावगमात्तदेव तस्याः स्थानमिति वेदेरपि तावन्मा-
पकर्षः । तत्कृतोऽभिवासान्तस्याङ्गत्वमूहस्यापकर्षः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“मोक्षणीः संस्कृतिर्जातियोगो वा सर्वभूषिषु ।

तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्भूतेः प्रकृतत्वतः ॥

अन्योन्याभ्यस्यो नाऽऽद्यो न जातिः कल्पशक्तिः ।

योमः स्यात्कलुषशक्तित्वात्कलुषविपर्ययकारणाद्भवेत् ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ प्रोक्षणीरासादयेति ” इति । तत्र प्रोक्षणीशब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । कुतः । सर्वेषु वैदिकप्रयोगपदेषु संस्कृतानामेवापि प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः । लोके जलकी-टायां प्रोक्षणीभिरुद्देजिताः स्य इत्यसंस्कृतास्वप्नु प्रयोगाद्बहिर्हारादिशब्दवचनात् स्मृतत्वादुदकत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च प्रकर्षेणोक्षयते सिध्यत आभिरिति योगोऽत्र शङ्कनीयो लब्धेः प्रबलत्वादिति पक्षान्तरम् । तत्र न वाच्यसंस्कारो युक्तोऽन्योन्याभ्यसत्वात् । विहितेष्वभिमन्त्रणादिसंस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात्संस्कृतास्वप्नु प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः । तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापोऽनूद्याभिमन्त्रणादिविधिरित्यन्योन्याभ्यस्यत्वात् । नापि जातिपक्षो युक्तः । उदकणावी प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे पूर्वमश्रुतत्वेनेतः परं कल्पनीयत्वात् । ततो योशब्दवदथकर्णशब्दवच्च रुढो न भवति । योमस्तु व्याकरणेन कलुषः सोपसर्गाद्धातोः करणे लुट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात् । तस्मात्प्रोक्षणीशब्दो यौमिकः । घृतादेः प्रोक्षणीत्वं प्रयोजनम् ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्त्रिविधाद्बहिः ।

यजुर्वेच्चैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥

परप्रत्यायनाश्रयादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः ।

तल्लक्षणेन युक्तत्वाच्चैविध्यमिति सुस्थितम् ” इति ॥

प्रोक्षणीरासादयेत्यादिह्रस्वसादयाम्निदग्नीन्विहर बहिः स्तुणीहीत्यादयो निगदा आम्नाताः । परसंवाधनार्था मन्त्रा निगदाः । ते च पूर्वैभ्य कर्मयजुःसामभ्यो बहिर्भूताभ्यनुर्थमकाराः । कुतः । वादगीत्योर्लक्षसामलक्षणयोरभावात्प्रश्निष्ठपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वेऽपि धर्मभेदेन यजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेः । उपांशु यजुर्वेच्चैर्निगदेनेति हि धर्मभेद इति पाठे ब्रूमः—बहिर्वाक्षणा भोग्यन्तां परिवाजकास्त्वन्तरित्यथ सत्येव परिवाजकार्णां नाक्षण्या पूजानिमित्तौ विशेषौ यथा तथा निगदानां यजुर्लक्षणोपेतत्वाद्यजुषामेव सर्वा परप्रत्यायननिमित्त उच्चैस्त्वं धर्मः । ततो मन्त्राणां त्रैविध्यं सुस्थितम् ।

[आज्यादिहविर्भक्षणार्था मन्त्राः]

अथ व्याकरणम्—

आदद् इत्यादौ स्वराः मसिद्धाः । दक्षिण इत्यत्र स्वाङ्गानुसूयायामादिर्व-
त्पाद्युदात्तः । पृथिवीत्यत्र वाक्पादित्वेन षाष्ठिकापन्निताद्युदात्तत्वम् । अररुरि-
त्यत्रार्तिभातोरुभयस्य आद्युदात्तः । गोस्थानमित्यत्र छवुत्तरपदमछविस्वरत्वे
माप्ते यदपवादे “ मन्त्रिभ्यास्मान्नायनासनस्थानयागकाविक्रीताः ” [पा०
६-२-१५१] मज्जन्तं किञ्जन्तं व्याख्यानादिचतुष्टयं याजकादिगणः क्रीतश-
ब्दञ्चोत्तरपदमन्तोदात्तं भवन्तीत्यन्तोदात्तत्वे माप्ते “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ”
[पा० ६-२-१९९] इत्युत्तरपदाद्युदात्तः । वर्षतिविवि वाक्पादिः । तथा
यधानेरेत्यपि । तत्र शानजादेशस्य चिष्वादान्तोदात्तः । पाशशब्दो षजन्तः ।
द्वेष्टीत्यत्र यच्छब्दयोगान्न निघातः । मायनशब्दस्य तृचमत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरः ।
त्रेहभजागतशब्दयोरञ्जप्रत्यये सत्त्वाद्युदात्तः । उर्वीशब्दो ङीषन्तः । वस्तीशब्दो
वृषादिः । पुराशब्दस्य निघातत्वाभावादान्तोदात्तः । विसृण इत्यञ्चोत्तरपदस्य कसु-
न्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । उदादायेत्यत्र ल्यपः पिष्वाद्यानुस्वरावशेषे छत्स्वरः ।
जीरदानुशब्दो दासीभारादिः । ऐरमचित्यत्र यच्छब्दयोगान्निघाताभावे सति,
आङ्गामयस्य विहितमुदात्तत्वं सति शिष्टम् । चन्दमसीति वृषोदरादिः । अनुद-
शेदि छत्स्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके वृक्षमोऽनुवाकः) ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयोऽमेर्वस्तोर्जि-
ष्ठेन वेजसा निष्टपामि गोष्ठं मा निर्मुक्षं
वाजिनं त्वा सपत्नसाहः सं मांर्म्मि वाचं
प्राणं चक्षुःश्रोत्रं प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं वाजि-
नीं त्वा सपत्नसाहः सं मांर्म्मांशासार्ता
सौमनसं प्रजां सौभाग्यं तनूम् । अमेरु-
वता भूत्वा सं नेहो सुकृताय कम् । सुप्रज-

संस्तुवा वयं सुपत्नीरुप (१) सेदिम । अमे
सपत्नदम्भेनमदम्भासौ अदाभ्यम् । इमं वि
ध्यामि वरुणस्य पाशं यमवर्धनीत सविता
सुकेतः । धातुश्च योनीं सुकृतस्य लोके स्योनं
मे सह पत्या करोमि । समायुषा सं प्रजया
समर्थं वर्चसा पुनः । सं पत्नी प्रत्याऽहं गच्छे
समात्मा तनुवा मम । महीनां पयोऽस्योषधी-
नां रसस्तस्य तेऽक्षयिमाणस्य निः (२)
वषामि महीनां पयोऽस्योषधीनां रसोऽद-
भ्येन त्वा चक्षुषाऽक्षे सुप्रजास्त्वाय तेजोऽसि
तेजोऽनु धेस्यऽग्निस्ते तेजो मा वि नैदमोर्जिह्वाऽ-
सिं सुभूदेवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे
भव शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि देवो वः
सवितेत्पुनात्सच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रश्मिरभिः शुक्रं त्वां शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो
यजुषेयजुषे गृह्णामि ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चि-
स्त्वाऽर्चिर्वि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे
गृह्णामि (३) ॥

(उपनी रश्मिरभिः शुक्रं षोडश च) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ मध्यमकाण्डे मध्यमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे वेविरुक्ता । दशमे वेद्यामासादनीयस्याऽऽज्याविहसिगौ मह्यमभि-
धीयते ।

(आज्याविहविर्गहणार्था मन्त्राः)

प्रत्युष्टमिति । बौधायनः—“ अथैदाः सुवः सगादत्ते दक्षिणेन कुवं जुहूपभूतौ सव्येन ध्रुवां प्राशित्रहरणं वेदपरिवाप्तनानीति मार्हपत्ये प्रतितपति प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातमोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीति ” इति ।

आपस्तम्बस्य भवे प्रत्युष्टमग्नेर्भे इत्येतौ द्वौ मन्त्रौ । वी च संमार्जनात्माक्व-
थाञ्च क्रमेण सुचां तपने विनियुज्येते । प्रत्युष्टमन्त्रो व्याख्यातः । हे सुचो
युष्मानतिवीक्ष्येनाग्नेस्तेजसा निःक्षेपेण तपामि । अनिष्टपरिहारायेष्टसिद्धये चोभौ
मन्त्रावित्याह—“ प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अग्ने-
र्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्यत्वाय ” [ब्रा० का० ३ म० ३ अ०
१] इति ।

गोष्ठमिति । कल्पः—अथ सुवं संमार्ष्टि गोष्ठं मा निर्मृक्षं वाजिनं त्वा सप-
त्नसाहः संमार्ज्मीत्यथ जुहूं संमार्ष्टि वावे प्राणं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सप-
त्नसाहीः संमार्ज्मीत्यथोपभूतं संमार्ष्टि चक्षुः ओजं मा निर्मृक्षं वाजि त्वा सप-
त्नसाहः संमार्ज्मीत्यथ ध्रुवां संमार्ष्टि प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सप-
त्नसाहीः संमार्ज्मीति ” इति ।

हे सुव गवां स्थानं मा विनाशयामीत्यभिधेत्प्राञ्चवन्तं वैरिणमभिभवितारं त्वां
सम्पक्शोधयामि । एवमन्येषु योज्यम् । द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्मा निर्मृक्ष-
मित्यादिरनुषज्यते । मन्त्राणां स्पष्टार्थत्वमभिधेत् तद्व्याख्यानमुपेक्ष्यानुष्ठानं
विधत्ते—“ सुवः संमार्ष्टि ” [ब्रा० का० ३ म० ३ अ० १] इति । तत्र
कथं विधत्ते—“ सुवगमे । पुमाः समेवाऽऽभ्यः संश्रमति मिथुनत्वाय ” [ब्रा०
का० ३ म० ३ अ० १] इति । सुवः पुमाञ्जुह्वाद्याः स्त्रियः । ततस्ताम्यः
पूर्वभावितं सुवस्य मुक्तम् । संश्रमति सम्पक्कनू करोति विवाहार्थं संस्करोतीत्यर्थः ।
जुह्वादीनां पौर्वापर्यं विधत्ते—“ अथ जुहूम् । अधोपभूतम् । अथ ध्रुवाम् ”
[ब्रा० का० ३ म० ३ अ० १] इति । प्रशंसति—“ असौ वै जुहूः ।
अन्तरिक्षमुपभूत् । पृथिवी ध्रुवा । इमे वै लोकाः सुवः । वृष्टिः संमार्ज्नाति ।
वृष्टिर्वा इमाँल्लोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते एवः कल्मषाः समेषन्ते ” [ब्रा० का०
३ म० ३ अ० १] इति । कमावस्थानसाम्येन सुचां लोकत्वम् । संमृ-
ज्यन्तं सुचो यैर्वेदाद्यैस्तानि संमार्ज्जनानि । पूर्वं दर्भैर्वेदं कृत्वा तदग्राणि परि-

[आख्यादिहविभक्तिणार्था मन्त्राः]

वास्य तानि वेदपरिवासनानि सुचां संयार्जनाय स्थापितानि । तेषां वृद्धिजन्यतया वृद्धिरूपत्वम् । वृद्धिरूपैवेदमैल्लोककल्पणां जुह्वादीनां क्रमेण संयार्जने सति धुधिरिषानुकमवर्तिनो लोकान्धान्यादिसंपन्धान्करोति । ततस्ते लोकाः संपन्नाः सम्पन्नमिव वर्धन्ते । वेदं प्रशंसति—“ समेधन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । वेदपरिवासनानां मग्नपूज्यवयवयोर्व्यवस्थां दर्शयति—“ यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्वादिति । अमृतः संमृष्यात् । वृद्धिमेव नियच्छति । अवाचीनाया हि वृद्धिः । यदि कामयेतावर्षुकः स्यादिति । मूलतः संमृष्यात् । वृद्धिमेवोच्यच्छति ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । नियच्छति न्यग्भावेन प्रवर्तयति । उच्यच्छत्पूर्वोक्तिरेण वारयति । तस्मिन्नेव विषये संपदामविदां मतमाह—“ तदु वा आहुः । अमृत एवोपरिष्ठासंमृष्यात् । मूलतोऽवस्थात् । तदनुपूर्वं कल्पते । वर्षुको भवतीति ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । उपरिष्ठादिति सुचो विलभागः । अधस्तादिति तदण्डभागः । एवं सति परिवासनानां सुवस्तुचां चाग्रपक्षेण संबध्यते मूलं मूलेनेत्यानुपूर्वी समा भवति । पर्जन्यश्च वर्धति । विलभागे विशेषमाह—“ प्राचीमभ्याकारम् । अमैरन्तरतः । एवमिव सन्धयते । अथो अग्रादा ओषधीनामूर्जं पत्रा उपजीवन्ति । ऊर्जं एवाग्राद्यस्याधरुद्धयै ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । विलभागे पश्चिमोपक्रमं प्राग्वसानां सुकसंयार्जनेनकिपां कृत्वा विलस्याभ्यन्तरे सर्वत आहृष्याऽऽहृष्य संमृष्यात् । यथा भुञ्जानः पुषान्हरत् पुरतः प्रागे पसार्यामितो मोऽधान्याऽहृष्याऽऽहृष्य मुस्तचिले प्रक्षिपति तद्वत् । किंच पत्रा ओषधीनामग्रभागादानीय रसमुपजीवन्ति तद्वत् । अत्र परिवासनामैः संयार्जनं रसरूपस्मान्तुं योग्यस्यान्तरप प्राप्यै भवति । दण्डभागे विशेषमाह—“ अधस्तात्पत्नीचीन् । दण्डमुत्तमः । मूलेन मूलं प्रतिष्ठित्यै ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । अधस्ताद्वरस्थितं दण्डं प्रति प्रागुपक्रमां पश्चिमावसानां संयार्जनकिषामुत्तमेन दर्भभागेन(ण) कुर्यात् । तथा सति दर्भमूलेन सुचो मूलं संबध्यते । तच्च प्रतिष्ठित्यै भवति । विलदण्डघोरुकां व्यवस्थां लौकिकलिङ्गेन ब्रह्मवदि—“ तस्मादरत्नौ प्राञ्च्युपरिष्ठाहोमानि । पत्यञ्च्यवरतात् । सुग्येषा ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० १] इति । पतिगन्धादूर्ध्वं

[आज्यादिहविर्महणार्था मन्त्राः]

सूक्ष्मरोमाणि प्राङ्मुखान्यधस्तात् प्रत्यङ्मुखानि । एषा हि लीकिकी कुक्कुट-
स्तेन वैदिक्यापि सुचि यथोक्तप्रकारो ब्रह्म्यः । अत्र केचिदाहुः—ऊर्ध्ववि-
लत्वेन हस्तधृतायाः कुच ऊर्ध्वाधोभागौ कृत्वावप्युपरिष्ठादधस्ताच्छब्दाभ्यां
विवक्षितौ न तु विलभादण्डभागौ । एवं धारकहस्तेऽप्यूर्ध्वाधोदेशौ । तथा
सत्सुकं लोमलिङ्गमनुकूलमिति । तर्हि तथैवास्तु । सुवस्य मथमतः समार्जनं
रूपककल्पनायोपपादयति—“प्राणो वै सुवः । जुहूर्दक्षिणो हस्तः । उपभृत्सप्यः ।
आत्मा ध्रुवा । अन्नं समार्जनानि । मुखतो वै प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मान-
मन्नं प्रविश्य । बाह्यतस्तनुवत् कुम्भवति । तस्मात्सुवमेवाग्रे समार्ष्टि । मुखतो हि
प्राणोऽपानो भूत्वा । आपानमन्नमाविशति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
१] इति । आत्मा हस्तयोर्मध्यमदिशरीरम् । मुखसंचारिणो वायोः प्राणापाना-
भिधेये द्वे वृत्तौ । उच्छ्वासरूपेण यहिर्निर्गच्छन्ती प्राणवृत्तिः । निःप्रासरूपे-
णान्तः प्रविशत्यपानवृत्तिः । तत्र प्राणरूपो वायुः प्राणतः परित्यज्य स्वयमपानो
भूत्वा मुखे प्रक्षिप्तमन्नग्रासं मध्यशरीरे यवेश्य बाह्यं हस्तादिरूपं शरीरं पुष्ट्या
शोभितं करोति । तस्मादन्नरूपैर्वेदैर्ग्रेः प्राणरूपस्य सुवस्याऽऽदौ समार्जनं कर्त-
व्यम् । तथा कृते सति मथमतोऽन्नप्रवेशः पश्चाद्बाह्यहस्तरूपस्य जुह्वादेः शोभे-
त्येतदुपपन्नम् । प्रसङ्गनाप्राणापानवेदनं मन्त्रसति—“तौ प्राणापानौ । अव्यर्धुकः
प्राणापानाभ्यां भवति । य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० १]
इति । यकर्षेण यहिरानितीति प्राणः । अपकर्षेणान्तरनितीत्यपानः । इत्येवं वृ-
त्तिभेदात्तौ प्राणापानौ संपन्नाविति वेदितुरकाळे प्राणापानाभ्यां वियोगो मृत्युरू-
पो न भवति । मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—“दिवः शिल्पमवततम् । पृथिव्याः क-
कुभि अतम् । तेन वयं सहस्रवल्लेन । सपत्नं नाशयामसि स्वाहेति । ररुसं-
मार्जनान्यग्रे प्रहरति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । दिवः स-
काशाद्वृष्टिरूपेणाधः प्रसृतमिदं दर्भरूपं चित्रं धस्तु भूमेरुपर्वाभितं शतशाखेन
तेन दर्भेण वयं वैरिणं नाशयामः । इदं दर्भरूपं हुतमस्तु । अनेन मन्त्रेण वेदप-
रिदासन्नान्यग्रे प्रक्षिपेत् । अस्मिन्मन्त्रे समार्जनानि न प्रतीयन्त इति शङ्कां
वारयति—“आपो वै दभौः । रूपमेवैवामेतः महिमानं व्याचष्टे ” [ब्रा० का०
३ प्र० ३ अ० २] इति । दिवोऽवततमित्यनेन वृष्टिरूपा आपः प्रतीयेन्ते ।

(आख्यादित्वविर्हणार्था मन्त्राः)

आपश्च दर्भरूपाः । दर्भरूपेणोत्पत्तिः पूर्वमेवोत्पन्नब्राह्मणे दर्शिता । तस्मादेत-
 न्पञ्चमत्तशब्दस्वरूपमेवैषां दर्भाणां दिवः शिल्पत्वादित्क्षणं महिमानं प्रख्याप-
 यति । अथ मन्त्रस्यानुष्टुप्छन्दस्त्वमृग्युपत्ये चानुसंधेयमित्याह—“ अनुष्टुभर्चा ”
 [जा० का० ३ प० ३ अ० २] इति । संयुज्यादिति शेषः । विधेयपनुष्टु-
 प्त्यं स्तौति—“ आनुष्टुभः प्रजापतिः । प्रजापत्यो वेदः । वेदस्याग्रं सुक्संमार्ज-
 नानि । स्वेनैवैनानि छन्दसा । स्वमा देवतया समर्पयति ” [जा० का० ३
 प० ३ अ० २] इति । जगत्सृष्टौ प्रजापतेरनुष्टुप्सहकारिणीति तापनीयोपनि-
 षदि श्रूयते—“ स पर्व मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभमपसम्भु । तेन वै
 सर्वमिदमसृजत ” इति । तस्मात्प्रजापतेरानुष्टुभत्वम् । “ प्रजापतेर्वा एतानि
 स्वभूषि । पदेदः ” इति वक्ष्यति । तस्माद्देदस्य प्रजापत्यत्वम् ।
 तथा सति वेदाग्रस्य स्वकीयं छन्दः स्वकीया च देवोत्पुभयं समुद्भिहेतुमनवि ।
 न केवलं छन्दसः प्राक्तनस्य किंतु क्षयोऽप्युत्पाह—“ अथो भगवाव योषा ।
 दर्भो वृषा । तन्निधुनम् । निधुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते
 प्रजया पशुभिर्यजमानः ” [जा० का० ३ प० ३ अ० २] इति । वृषा
 सेचनसमर्थः पुमान् । अत्र सुक्संमार्जनानामुक्तमन्त्रेणाग्नौ प्रक्षेप इत्येकः पक्षः ।
 अग्निः प्रक्षाल्योत्करे परित्यजेदित्यपरः पक्षः । अत एव सूचकारोऽग्नौ प्रहरती-
 त्युक्त्वा पुनरग्न्याहोत्करे वा न्यस्यतीति । तस्मिन् पक्षे विधत्ते—“ वाग्येके वृधे-
 वापास्यन्ति । तत्तथा न कर्षेम् । आरन्धस्य यज्ञियस्य कर्षणः स विदोहः ।
 यद्येनानि पशवोऽग्निमितिष्ठेयुः । न तत्तदुभयः कम् । अग्निर्मार्जयितोत्करे न्यस्ये-
 त् । यद्वै यज्ञियस्य कर्षणोऽन्यत्राऽऽहुतीभ्यः संविद्यते । उत्करो वाव तस्य प्र-
 तिष्ठा । एताः हि तस्यै प्रतिष्ठां देवाः समभरन् । यदग्निर्मार्जयति । तेन शान्त-
 य् । यदुत्करे न्यस्यति । प्रतिष्ठामेवैनानि तद्वमयति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशु-
 भिर्यजमानः ” [जा० का० ३ प० ३ अ० २] इति । केचिदग्निः प्रक्षा-
 लनमकृत्यैव यव क्वापि परित्यज्यन्ति । तदुक्तम् । य एषोऽनुष्ठानप्रकारः स क-
 र्मणो विपरीतं फलं दोग्धि । अप्रक्षालितदर्भाकपणेन पशूनां रोगोत्पत्त्या सुखं
 न भवेत् । मार्जनेन तच्छान्तं भवति । आहुतिव्यतिरिक्तस्य यज्ञियद्वयस्योत्करः
 समानिस्थानमिति देवैः संवादितत्वात्तत्रैव परित्यागे प्रतिष्ठा भवति । अग्निप्रहर-
 णपक्षमेव द्रव्यितुमुत्करे परित्यागं दूययति—“ अथो सन्धस्य वा एतद्वपम् ।

[आज्यादिविर्महणार्था मन्त्राः]

यत्सुक्संमार्जनानि । स्तम्बशो वा ओषधयः । तासां जरत्कक्षे पशवो न रमन्ते ।
 अभियो सेषां जरत्कक्षः । यावदभियो ह वै जरत्कक्षः पशूनाम् । तावदभियः
 पशूनां भवति । यस्यैतान्यन्मन्त्राभिर्देवति ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २]
 इति । अधोऽशब्द उत्तरपक्षव्यावृत्त्यर्थः । ओषधयो द्विविधाः । स्तम्बरूपा न-
 वदाव्यस्त्वाश्च । कोमलतृणाभावादस्वादुर्जरत्कक्षः स्तम्बः । दावाग्निदग्धप्रदेशे
 वृष्ट्या समुत्पन्नः कोमलस्वादुतृणसमूहो नवदाव्यः । तत्र सुक्संमार्जनानि स्तम्ब-
 छूनतया स्तम्बरूपाणि । यद्येतान्यग्नेरन्वयोल्लेखे त्यजे(ज्ये)रंस्तदा तत्र तत्र वि-
 कीर्णानि तानि बहुस्तम्बा ओषधयः संपद्यन्ते । तासामोषधीनां संबन्धिनि जर-
 त्कक्षे मीत्यभावाज्जरत्कक्षवयजमानोऽपि पशूनामभिय इत्यपञ्चुरेव स्यात् । अ-
 भिमहरणपक्षं द्रष्टव्यमिति—“ नवदाव्यासु वा ओषधीषु पशवो रमन्ते । नवदावो
 सेषां भियः । यावदभियो ह वै नवदावः पशूनाम् । तावदभियः पशूनां भवति ।
 यस्यैतान्यन्मन्त्राभिर्देवति । तस्मादेतान्यन्मन्त्रावेव प्रहरेत् । यत्परस्मिन्संमृज्यात् ।
 पशूनां धृत्यै ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । नवः प्रत्यासन्नपू-
 र्वकालभावी दावाग्निर्यस्य कोमलस्थौषधिसमूहस्य सोऽर्थं नवदावः । तादृशौषधि-
 वयजमानोऽपि संमार्जनानामग्नौ प्रहरणे पशूनां भियो भवति । तस्मादाहवनीये
 गार्हपत्ये वा यस्मिन्नग्नौ सुवः प्रतिपद्य संमृष्टास्त्वस्मिन्नेव प्रहरणं यजमानगृहे
 पशूनां वहूनां धारणाय भवति । सुक्संमार्जनप्रसङ्गादग्निसंमार्जनानामपि कंचि-
 न्मन्त्रमुत्पाद्य विनिघुङ्क्ते—“ यो भूवानाधिपतिः । रुद्रस्त्वन्तिचरो वृषा । पशून्-
 स्वाकं मा हिंसीः । एतदस्तु हुवं तव स्वाहेत्यग्निसंमार्जनान्यग्नौ प्रहरति ॥
 [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति । तन्तिः कर्मसंतानं तत्र चरतीति
 तन्तिचरः । वृषा देवेषु श्रेष्ठः । हे रुद्र स त्वमस्माकं पशून्मा हिंसीः । एतद-
 ग्निसंमार्जनव्रज्यं तव हुतमस्तु । तस्यैवार्थस्यानुवादकः स्वाहेतिशब्दः । यैर्देवै-
 रिष्यः संनक्षत्तैरेषाग्निं संमृज्य स्वकाले संपाप्ते तानि संमार्जनान्यग्नौ प्रहरेत् ।
 प्रथमतोऽग्नौ संमृष्टे प्रधानमामादूर्ध्वमन्वाहार्यैरुषध्यां दक्षिणाधामृत्विग्भ्यो दत्ता-
 यामनूषाजहोमात्पूर्वं द्वितीयमग्नौ संमृष्टे सति तत्प्रहरणकालः । अग्निदग्धप्रदेशे
 पुनरुपपद्य संमृज्यवर्धमानत्वादग्नौ दर्भाणां प्रहरणं युक्तमित्याह—“ एषा वा एतेषां
 योनिः । एषा प्रतिष्ठा । स्वाधेवैनानि योनिम् । स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रति-
 तिष्ठति प्रजमा पशुभिर्मजमानः ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० २] इति ।

एषा वह्निरुता । न चाग्निप्रहरणे रुद्रविषयो मन्त्रो व्यधिकरण इति बाष्पम् । अग्नेरेवात्र रुद्रत्वात् । “ रुद्रो वा एषः । यदग्निः । स एतर्हि जातः ” इति श्रुत्यन्तरात् । यदरोदीचद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति निर्वचनाय ।

आशासानेति । कल्पः—“ अथेनां पत्नीपन्तरेण वेद्युत्तरौ प्रपाद्य जघनेन दक्षिणेन गार्हपत्यमुदीचीमुपवेश्य योक्त्रेण संनक्षति आशासाना सौपनसं प्रजाः सौभाग्यं तनुम् । अग्नेरनुवता भूत्वा सं नक्षे सुकृताय कमिति ” इति ।

या पत्नी वहेरनुसारिणी भूत्वा सौमनस्याद्याशासाना वर्तते तामेतां सौमन-
कर्मणे सुप्तं यथा यवति तथा बध्नामि । योक्त्रबन्धनाय गार्हपत्यसमीपे पत्न्या
उपवेशनं विधत्ते—“ अयहो वा एषः । योऽपत्नीकः । न प्रजाः यजावेरन् ।
पत्न्यन्वास्ते । यज्ञमेवाकः । यजानां यजननाय ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ३]
इति । अकः कृतवान्भवति । बन्धनकालेऽप्युपवेशनमेव न तूत्थानमित्याह—“ यन्ति-
ष्ठन्ती संनक्षेत् । मिधं ज्ञातिः रुन्ध्यात् । आसीना संनक्षते । आसीना ह्येषा यीर्यं
करोति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ३] इति । रुन्ध्यान्नाशयेत् । विरमप्यव-
स्थातुं शक्यत्वादासीनायाः सावर्ध्वमस्ति । दिग्देशौ विधत्ते—“ यत्पश्चात्पाच्य-
न्वासीत् । अनया समदं दधीत् । देवानां पत्निषा समदं दधीत् । देशादक्षि-
णत उदीप्यन्वास्ते । आत्मनो मोषीधाय ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ३]
इति । समदः कलहः । गार्हपत्यस्य पश्चाद्भागे प्राङ्मुखत्वे सति प्राचीनप्रवण-
या वेदितृपया शृङ्गिष्या सह कलहः स्यात् । पत्नीसंयाजहेमिषु तृतीयोद्भवेर्वा
देवता देवपत्नी तस्या अपि तदेव स्थानमिति तथाऽपि सह कलहं कुर्यात् ।
अतो दक्षिणदेशे स्वरक्षार्थमुदङ्मुखी तिष्ठेत् । ननु सर्वा अपि योषितः सौम-
नस्यादिकामानाशासते तत्र को विशेषोऽस्या इत्याशङ्क्य मन्त्रे पूर्वाध्वस्याभि-
धायमाह—“ आशासाना सौपनसमित्याह । वेद्युत्तमेवैनां केवलीं कृत्वा । आ-
शिषा समवैमति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ३] इति । देवयजनमवे-
शेन यज्ञयोग्यां पापक्षयेण केवलीं कृत्वाऽऽशासानेति जुवन्सात्मयाऽऽशिषा स-
मुदां करोति । अनुवतसूचितमर्थमाह—“ अग्नेरनुवता भूत्वा संनक्षे सुकृताय
कमित्याह । एतद्धे पत्निषै व्रतोपनयनम् । तेनैवैनां व्रतमुपनयति ” [ब्रा० का०
३ प० ३ अ० ३] इति । पत्न्याः स्वातन्त्र्येण कर्माधिकाराभावात्पत्न्या सह
वदधिकारे सत्येतदेव योक्त्रं तस्या अनुवतस्वीकरणलङ्घनम् । यथा विवाहे

(आज्यादिहविर्गहणार्था मन्वाः)

स्थिथाः कण्ठे मङ्गलसूत्रं लिङ्गं तद्वत् । अस्मिन्नर्थे सौक्तिकवैदिकप्रसिद्धिं दर्शयति—“ तस्मादाहुः । मध्ये वेद यश्च न । योक्त्रमेव युते । यमन्वास्ते । तस्यामुष्मिष्ठौके भवतीति योक्त्रेण ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । यस्मात्सूत्रधारणे लोकेवेदयोर्मियमस्वीकारे लिङ्गम् । लोके हि दूरवेशवर्तिदेवतादर्शने संकल्पयन्तः सूत्रं बध्नन्ति । वेदेऽप्युपनयनमते मौञ्जीं बध्नन्ति । तस्माद्यो यागे जानाति यश्च न जानाति तादृश्याः सर्वेऽप्येवमाहुः । इयं पत्नी योक्त्रमवस्ये युते विश्रयति बध्नाति यं पतिमन्वेष्टा धृतं स्वीकृत्याऽऽस्ते तस्य संबन्धना मङ्गलसूत्रेणामुष्मिष्ठौके युक्ता यवति । प्रकारान्तरेण योक्त्रं स्तौति—“ यद्योक्त्रम् । स योगः । यदास्ते । स क्षेमः । योगक्षेमस्य कष्टपर्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । अप्राप्त्यस्य वस्तुनः माणिर्योगः । माप्त्यस्य रक्षणं क्षेमः । अतो योक्त्रबन्धनमुदङ्मुखस्ताम्रं चोभयसिद्धये भवति । मनसि किमपिरेत्यासी बध्यत इत्याशङ्कयाऽऽह—“ युक्तं क्रियाया आशीः कामे युज्याता इति । आशिषः समृद्धयै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । यथा शास्त्रीयं कर्म क्रियतेऽतः सौमनस्यादिरूपा ममेमनाशीः कले युज्यताम् । अनेनाभिप्रायेणाऽऽशीः समृद्धा भवति । विधत्ते—“ ग्रन्थिं बध्नाति । आशिष एवास्यां परिगृह्णाति । पुमान्वाै ग्रन्थिः । स्त्री पत्नी । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्व तद्यत्ते करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजया पशुभिर्धनजानः । अथो अर्धो वा एष आत्मनः । यत्पत्नी । यज्ञस्थ धृत्या अशिथिलंभावाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । सौमनस्याश्याशिषः सर्वा अपि योक्त्रग्रन्थिना तस्यां परिगृहीता यवन्ति । यज्ञकर्तृवत्स्वरूपभूता पत्नी । ततस्तदीयग्रन्थिना यज्ञो भ्रियते न तु शिथिलो भवति ।

सुप्रजस इति । कल्पः—“ जघनेन गार्हपत्यपुषसीदेति सुमजसस्त्वा वयः सुपत्नीरुपसेदिम । अग्रे सपत्नदम्भनमदन्धातो अदाभ्यमिति ” इति ।

हेऽग्रे वयं त्वामुरसीदामः । कीदृशो वयं सुमजसः शोभनमजोपेताः । शोभनः परिवर्षासां वाः सुपत्न्यः । त्वत्पत्तादाददन्धासः केनाप्यतिरस्कृताः । कीदृशं त्वां सपत्नदम्भनं वैरिदिनाशिनमदाम्यं केनाप्यतिरस्कृत्यम् । पत्न्या उपसी(स)दने प्रयोजनं दर्शयति—“ सुमजसस्त्वा वयः सुपत्नीरुपसेदिमेत्याह ।

एकमेव तन्मिथुनी करोति । ऊनेऽतिरिक्तं दीयता इति यज्यायै ॥ [ना० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । शोमनः पतिर्घस्या इत्यभिधानाद्यज्ञं मिथुन-
रत्नं करोति । तस्मिन्मिथुने पत्या कर्मण्यनृष्टीयमाने सति यज्ञाङ्गं तेनाननुष्ठितं
सद्वत् भवति । तत्रोनप्रदेशे तदङ्गमतिरिक्तं तेनाननुष्ठितमनया पत्या धियतेऽनु-
ष्टीयते । अत एव पत्नीकर्तव्यं पूर्णपात्रनिनयनमाम्नायते—“ अञ्जली पूर्णपात्र-
शानयति । रेत एवास्यां यज्ञां दधाति ॥ इति । एवमप्यदपि तत्कर्तव्यमुदाहा-
र्यम् । अत ऊनं पत्नी परिपूरयतीति प्रयोजनेन पत्याः प्रवेशेन सति तन्मिथुनं
यज्यमानाय संपद्यते ।

यथा सप्तमेऽनुवाके कपालोपधानप्रसङ्गेन दक्षिमोचनमन्त्रोऽभ्याम्नात एवम-
नापि योक्त्रमन्त्रचमसङ्गेन योक्त्रविमोकमन्त्र आम्नायते—

इममिति । विष्वापि विमुञ्चानि । सुकेतः सुज्ञानः । सदिवा चक्षेऽस्मि-
न्योक्त्ररूपे वरुणपाशे विमुक्ते सति धातुर्ब्रह्मणो योनौ स्थानेऽनुष्ठितस्य कर्मणः
फलभूते लोके पत्या सह मे सुखं करोमि ।

अस्य च योक्त्रस्य विमोक्षः स्वकाले कर्तव्यः । पिष्टलेपकलीकरणहोमा-
भ्यामूर्ध्वं प्रायश्चित्तहोनेभ्यः पूर्वमस्य स्वकाष्ठः । अत एव कल्पसूत्रकारस्तस्मि-
न्यदेशे पठति—“ इमं विष्वामीति पत्नी योक्त्रपाशं मुञ्चते तस्याः सप्तोभवेऽ-
ञ्जली पूर्णपात्रशानयति सप्तपुत्रा संप्रजयेत्पानीयमाने जपति ॥ इति ।

सोऽपि मन्त्रोऽप्येवानन्तरमाम्नातः—

समाशुषेति । हेऽग्नेऽहमाशुषा संगच्छे यजया संगच्छे, पातिशत्यलक्षणेन
वर्षसा संगच्छे । अनेन पत्या पुनः पुनः पत्नी भूत्वा संगच्छे । वियोगः कदाचिदपि
ना भूदित्यर्थः । यम शरीरेण जीवात्मा चिरं संगच्छताम् ।

महीनामिति । कल्पः—महीनां पयोऽस्त्योषधीनां रसस्तस्य तेऽक्षीय-
माणस्य निर्वप्यापि देवयज्याया इति तस्यां परिव्रान्तर्हिदामोपाज्यं निरुप्य ॥
इति ।

यद्यप्यत्र मन्त्रकाण्डे देवयज्याया इति पदं नाऽऽम्नातं तथाऽपि ब्राह्मणानु-
सारेण तत्प्रहितव्यम् । महीशब्दस्य गौरित्यर्थः । अत एव सप्तमकाण्डे मां
प्रस्तुत्याऽऽम्नायते—“ तस्या जपोत्थाय कर्मणायवेदिदे रन्तेऽदिते सरस्वति
मित्रे मेयसि महि विश्रुत्येवानि ते अग्निषे नामानि ॥ इति । हे आन्य त्वं

(आज्यादिहविर्ब्रह्मणार्थं मन्त्राः)

महीनां मवां पयोऽस्ति साक्षात्तज्जन्मत्वात् । ओषधीनां रसश्चास्ति परम्परया तज्जन्मत्वात् । तादृशस्य क्षयेण रहितस्य तव स्वस्वर्पं देवयागार्थं पाज्यां निर्व-
षामि । इमे वि ष्यामि समायुषेत्यस्य मन्त्रद्वयस्याचाप्राप्तसङ्गिकत्वात्तद्व्याख्यान-
मुपेक्ष्यानन्तरस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे स्पष्टार्थतां दर्शयति—“महीनां पयोऽस्योषधी-
नां रस इत्याह । रूपमेवास्मैतन्माहिमानं व्याचष्टे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ३] इति । उत्तरभागस्य तेऽक्षीयमाणस्येतिपदस्याभिप्रायमाह—“तस्य
तेऽक्षीयमाणस्य निर्वषामि देवयज्याया इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । आज्यभागसङ्गतां विधत्ते—“घृतं च वै
मधु च यजापतिरासीत् । यतो मध्वासीत् । ततः प्रजा असृजत । तस्मान्मधुवि-
प्रजनमभिवारि । तस्मान्मधुषा न यचरन्ति । यावद्याम हि । आज्येन प्रचरन्ति ।
यज्ञो वा आज्यम् । यज्ञेनैव यज्ञं प्रचरन्त्ययावयाभत्वात् ” [ब्रा० का० ३
प्र० ३ अ० ४] इति । यजापतिः पूर्वं यागसाधनं सृष्टिसाधनं चाभिप्रेत्य
स्थपमेव साम्यसंकल्पतया घृतमधुस्त्वेषेण परिणतोऽभूत् । यस्मादुत्पत्तिबीजत्वमभि-
प्रेत्य मध्वभूतस्यान्मधुबीजेन प्रजा असृजत । अत एव मधुना नानाबीजोत्पा-
दनं विद्यते । तेनोत्पादनेन यतो गतसारं ततो मधुना यागं न कुर्वन्ति । सारव-
त्त्वादाज्येन यागं कुर्युः । सर्वयज्ञहेतुत्वादाज्यस्य यज्ञत्वं तद्धेतुत्वं च वक्ष्यते—
“सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्मधुषानामाज्यम् ” इति । अतो यज्ञज्ञोऽय-
साधनेनैव यज्ञस्यानुष्ठानाच्चास्ति गवत्सारत्वदोषः ।

महीनामिति । कल्पः—“अथैनमाज्यमवेक्षयति महीनां पयोऽस्योषधी-
नां रसोऽदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वोषेति ” इति ।

अदब्धेन रोगानुपहृतेन । विधत्ते—“पत्न्यवेक्षते । मिथुनत्वाय यजात्यै । यद्वै
पत्नी यज्ञस्य करोति । मिथुनं तत् । अथो पत्निया एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽ-
नवच्छिद्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । यज्ञस्य पुरुषत्वात्तेन
सह पत्न्या मिथुनत्वम् । किंच पत्न्या आज्यावेक्षणरूप एव एव यजमानमनु
यज्ञारम्भः । वंशयोर्द्वयोरप्यारम्भे सति यज्ञो न विच्छिद्यते ।

तेज इति । कल्पः—“अथैनद्गाह्वरमेऽभिभयति तेजोऽसीति समिधमुपतरं
प्राग्वरति तेजोऽनुमेहीत्यथैनदाहवनीयेऽभिभयत्यभिस्ते तेजो मा वि नैदिति ”
इति ।

(आज्यादिहविर्गृहणार्थं मन्वाः)

हे आज्य त्वं तेजोरूपमसि तेजोरूपमाहवनीयपनुमवेष्टुं गच्छ । अयमाहवनीयोऽग्निस्तवदीप्ये तेजो याऽनयतु । अनुष्ठानविधिपूर्वकं भन्वं व्याचष्टे—“अमेध्यं वा एतत्करोति । यत्तन्मयेक्षते । गार्हपत्येऽधिभ्रयति मेघ्यत्वाय । आहवनीयमभ्युद्भवति । यज्ञस्य संतत्यै । तेजोऽसि तेजोऽनु मेहीत्याह । तेजो वा अग्निः । तेन आभ्यम् । तेजसैव तेजः समर्धमसि । अग्निस्ते तेजो या वि भेदित्वाहा-
हिरस्तामै ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति ।

अग्नेरिति । सौषामनः “ अथैनद्यथाहवं पति परिहृत्योचराधे वैधे निभा-
याभ्यर्चुरेवेक्षते । अग्नेर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानां प्राज्ञेभ्यो देवेभ्यो यजुषेयजुषे
मवेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अग्नेर्जिह्वाऽसीति स्वयस्य वर्त्मन्तादयति ” इति ।

आहवनीये स्थितस्याऽऽज्यस्त्वोदन्द्येते समानेतुं स्वयेन कानिचिद्वत्तां कृत्वा
तस्यां सादयेत् । हे आज्य ज्वालारूपाया विह्वलाया वत्सादकत्वादग्नेर्जि-
ह्वाऽसि । देवानां सुस्ताय भवतीति सुभूः । ईदृशं त्वं वत्तदाहुर्विस्थानाय वत्त-
न्मन्त्रपूर्वकग्रहणाय यथाधं भवे । व्याचष्टे—“अग्निर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानामित्याह ।
यथायजुरेवैतत् । पान्मेपाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भवेदित्याह । आशिषमेवैता-
याशास्ते ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति ।

शुक्रमिति । कल्पः “ अथैनदुदगमाभ्यां पविनाभ्यां पुनराहास्युत्तुनाति
शुक्रमसीति यथयं ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजोऽसीति तृतीयम् ” इति ।

शुक्रं दीपिमत् । आज्यस्योत्पवनं विधत्ते—“ तदा अहः पविनाभ्यामेवोत्तु-
नाति । यजमानो वा आभ्यम् । प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ
दधाति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति । यतो योषिर्दक्षिणेनाग्ने-
भ्यस्त्याऽऽज्यस्य मेघ्यत्वाय गार्हपत्याद्यधिभ्रयणं कृतमन एवात्यन्तशुद्धयर्थमुत्पुनी-
यात् । पकारविशेषे विधत्ते—“ पुनराहारम् । एवमिष हि प्राणापानौ संचरतः ”
[ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति । आज्यस्थापिते पवित्रे पात्र्यां
योस्त पुनः पश्चादाहस्य यथादूर्ध्वमुत्पुनीयात् । एवं विचारमित्यभिप्रायेण शी-
त्साधो गमुत्पत्यधः प्रशुक्रः । मन्वाणां सप्तार्पितां दर्शयति—“ शुक्रमसि

-(आभ्यादिहविर्गृहणार्थं मन्त्राः)

प्येतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूपमेवास्यैवन्महिमानं व्याचष्टे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । प्रतिमन्त्रक्रियां विधत्ते—“ त्रिर्यजुषा । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्तये ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति । त्रित्वमनुद्यार्थवादान्तरमाह—“ त्रिः । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेभ्यत्वाय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ४] इति ।

देव इति । कल्पः “ अथ प्रोक्षणीरुत्पुनाति देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छि-
द्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति पच्छः ” इति ।

तदेतदुत्पवनं पवित्रविशिष्टं विधत्ते—“ अथाऽऽज्यवतीभ्यामथः । रूपमेवाऽऽ-
सायेतदूर्णं दधाति । अपि वा उताऽऽहुः । यथा ह वै योषा सुवर्णं हिरण्यं
पेशले बिभ्रती रूपाण्यास्ते । एवमेता एतर्हीति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ४] इति । याम्भ्यां पवित्राम्यामाभ्यमुत्पूतं ताम्भामेवाऽऽज्यलिङ्गाम्भा-
मप उत्पुनीयात् । व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गत्वम् । एतदाज्यं स्वबिन्दुभिरासामर्षां
वर्णयित्वा योषेतेतं रूपं संपादयति । अपि च तावादिवालुप्पराहित्येन शोभनवर्णो-
पेतं कटकाद्याकारसौकर्येण पेशले हिरण्यं बिभ्रती योषेवेमा आप आजमबिन्दु-
युक्ता मेवपिया भवन्ति । मन्त्रगतच्छन्दःप्रभृत्यनुसंधेयमव्या विधत्ते—“ आपो
वै सर्वा देवताः । एषा हि विधेयां देवानां वधूः । यदाजमम् । तत्रोभयोर्मामस्ता ।
जामि स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप्य उत्पुनीयात् । छन्दसाऽप्य उत्पुनात्य-
जामित्वाय । अथो मिधुनत्वाय । सावित्रिप्रर्षा । सवितुप्रसूतं मे कर्मासदिति ।
सवितुप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो गायत्रिया त्रिः पशुजत्वाय । अङ्गिरे-
षौषधीः संनयति । ओषधीभिः प्रवृणु । पशुभिर्यजमानम् ” [ब्रा० का०
३ प्र० ३ अ० ४] इति । उदकरूपेण वीर्येण देवताशरीरमुत्पद्यते । आहु-
तिरूपेणाऽऽज्येन तत्प्राप्नोते । तस्यादाज्योदकयोः सर्वदेवतारूपत्वे समे सति
किमेतदुभयं यजुषैसोत्पुनीयादुताप ऋषेति भीर्मासायामालस्यमिवारणार्थमृषेति
युक्तम् । ऋग्यजुर्भ्यां मिधुनत्वमपि संपद्यते । विवारमुत्पूतास्वप्स्रादरातिशयात्ता-
भिरङ्गिः क्रमेणौषधीषशुयजमानाः समृद्धा भवन्ति ।

शुक्रं त्वेति । “ कल्पः—आदत्ते दक्षिणेन सुवं सव्येन जुहूं वेदे प्रतिष्ठाप्य
तस्यां गृह्णीति शुक्रं त्वा शुक्रायां प्राग्नेवाग्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामीत्वेतेन
यजुषा चतुर्गृहीतं गृहीत्वा संमृशमोत्पद्यच्छति । अथोपभूति गृह्णीति ज्योति-

(आज्यविहविर्गणार्थं मन्त्राः)

स्त्वा ज्योतिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्यामीत्येतेन यजुषाऽष्टगृहीतं गृहीत्वा भूयसी ब्रह्मन्गृह्णानः कनीय आज्यं गृह्णीते, तथैव संसृषोरत्यप-
च्छति । अथ ध्रुवार्था गृह्णीतेऽर्चिस्त्वाऽर्चिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे
गृह्यामीत्येतेन यजुषा चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽभिपूर्य तथैव संसृषोरत्यपच्छति ॥
इति ।

अत्र मध्यममन्त्रे धाम्नेधाम्न इत्यादिकमनुषज्यते । हे आज्य दीपं त्वां दीप्तार्थां
तत्तन्मन्त्रपूर्वकमगृह्याय तत्तद्योमस्थानाय पर्याप्तं गृह्णाति । एवमितरयोर्धोऽप्यम् ।
विष्यवि मन्त्रेण धामयजुःशब्दयोर्वीप्तामास्तात्यर्थाह-“ शुकं त्वा शुकायां
ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चिस्त्वाऽर्चिषीत्याह सर्वत्वाय । पर्याप्त्या अनन्तरायाम् ॥
[ना० का० ३ म० ३ अ० ४] इति । आहुविबाहुल्यं सर्वत्वम् । एकै-
कस्यामाहुतावाग्वबाहुल्यं पर्याप्तिः । आहुतेः कस्या अभ्यलोपोऽनन्तरायः । यदे-
तदान्यविवेक्षणं पूर्वशुकं तत्र विशेषं वक्तुं तत्पस्तौति-“ देवासुराः संयथा आ-
सन् । स एवमिन्द्र आज्यस्यावकाशमपश्यत् । तेनावैक्षत । ततो देवा अमवन् ।
पराऽसुराः । य एवं विद्वानाज्यमवेक्षते । भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृभ्यो भवति ॥
[ना० का० ३ म० ३ अ० ५] इति । अवकाशः प्रकाशको मन्त्रः । त-
त्राग्नेर्गिह्याऽसीत्यादिकः । अभिचारणरूपतन्मन्त्रेणावेक्षणं प्रशंसति-“ मस्रदा-
दिनो वदन्ति । यदाज्येनान्यानि हवीरप्यभिचारयति । अथ केनाऽज्यमिति ।
तत्पेनेति ब्रूयात् । चक्षुर्वै सत्यम् । सत्येनैवैनदाभिचारयति ॥ [ना० का० ३
म० ३ अ० ५] इति । वस्तुर्विमलम्संभवाच्छ्रुतोऽर्थः । कदाचिदप्यभिचारयति
दृष्टस्तु न तथेति । चक्षुः सत्यं, शुक्तिरजतरज्जुसर्पज्यमिचारस्तु काचकामला-
दिदोषमयुक्तः । अवेक्षणे निमीलनरूपं विशेषं विधत्ते-“ ईधरो वा एषोऽन्धो
मविरोः । मध्यक्षुषाऽज्यमवेक्षते । निमील्यवेक्षेत । दाधाराऽऽत्मन्चक्षुः । अम्पा-
ज्यं धारयति ॥ [ना० का० ३ म० ३ अ० ५] इति । आज्यस्याऽऽदि-
त्यमण्डलवनेजस्विताजैरन्तर्पणीक्षणेनान्यो भवितुं ममुमेवति । तत्र निमीलनेन
स्यात्ममविशच्छुषो धारणादन्धो न भवति । वीक्षणेनाऽऽज्यमभिचारयति । विधत्ते-
“आज्यं गृह्णाति । छन्दास्सि वा आज्यम् । छन्दास्स्येव प्रीणाति ॥ [ना० का० ३
म० ३ अ० ५] इति । आज्यस्य यज्ञतापनत्वेन च्छन्दःसादृश्यम् । सुवि-
-क्षेणेनाऽऽनुचितविशेषं विधत्ते-“ चतुर्जुषां गृह्णाति । चतुष्पादः पशवः । पशू-

(आज्यादिहविर्गृहणार्थं मन्त्राः)

मेवावरुन्धे । अष्टावुपभूति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रः पाणः । पाणमेव
पशुषु दधाति । चतुर्ध्रुवायाम् । चतुष्पादः पशवः । पशुष्वेवोपरिष्ठात्पतिविष्ठति ॥
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । गायत्र्या रक्षितत्वात्पाणो गायत्रः ।
तथा वाजसनेयिनः समाभनन्ति—“ पाणा वै मयास्तद्वायाःस्तवेवद्य-
द्वयास्तवे तस्माद्गायत्री नाम ” इति । स्वाधीनत्वेनावरुद्धेषु पशुषु पश्वत्प-
योषेण प्रतितिष्ठतीति । ब्राह्मण्याऽऽज्यस्य क्षुण्विकेषेणात्पाधिकपरिमाणं विवक्षे—
“ यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभूत् । चतुर्जुह्वां गृह्णन्भूयो गृह्णी-
यात् । अष्टावुपभूति गृह्णन्कनीयः । यजमानाधैव भ्रातृव्यमुपस्ति करोति ॥ [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ५] इति । उप समीपे भृत्यत्वेनास्ति तिष्ठतीत्युपस्तिः ।
संख्यां पुनः प्रकारान्तरेण स्तौति—“ गौर्वै सुचः । चतुर्जुह्वां गृह्णाति । तस्मा-
च्चतुष्पदी । अष्टावुपभूति । तस्मादष्टाद्याका । चतुर्ध्रुवायाम् । तस्माच्चतुस्तना ।
गामेव तत्संस्कारोति । साऽस्मै संस्क्रतेषामूर्ध्वं दुग्धे ॥ [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ५] इति । अभिमतदोहनात्सुचां गोस्त्वत्वं संख्यया तदवयवसाम्यं च ।
ततः सुचामाज्यपूर्वित्वो यः संस्कारस्तेन गामेव संस्कारोति । सा च गौः पयो-
त्वरूपमन्नमाज्यरूपं रसं च दुग्धे । गृहीतस्याऽऽज्यस्य यथोचितमाहुत्यद्भूतत्वं दर्श-
यति—“ यज्जुह्वां गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यवपूभूति । प्रयाजानूयाजेभ्य-
स्तत् । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यदध्रुवायामाज्यम् ॥ [ब्रा० का० ३
प्र० ३ अ० ५] इति । पञ्चसु प्रयाजेषु त्रयं जौह्वाज्येन निष्पाद्यं, द्वयं
त्वौपभूतार्धेन, शिष्टेन त्वनूयाजाः । यत्र द्रव्यापेक्षा तत्र सर्वत्र धौवम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ मायु सुचस्तपेदग्नेर्मृष्टेत्सर्वं पुनस्तपेत् ।

गोष्ठं वाचं तथा चक्षुः प्रजां मार्हि क्रमात्सुचः ॥ १ ॥

जुह्वभृद्भ्रुवा आशा पत्नीं मोक्त्रेण नक्षति ।

सुषेति पत्न्युपविशेदिनं काले विमोचनम् ॥ २ ॥

समा पत्नी पूर्णपार्वं जपेदथ मही द्रमात् ।

घृतं निरुप्य वीक्षेत तेजोऽविभित्त्य पश्चिमे ॥ ३ ॥

अग्नौ तेजो हरेदग्निः पूर्वाभावाधिसंभवेत् ।

अग्नेः स्फ्यवेत्तेनि क्षित्वा क्षुण्योतेविमिराज्यकम् ॥ ४ ॥

उत्पूय देवो जलमुत्पूनात्माग्नयविचतः ।

शुम्भोर्विस्त्रिभिराग्नयस्य महो जुह्वादिके दधे ॥

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्सप्तयोर्विंशतिरीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ श्रीनांता ।

द्वितीयाध्यायस्य मध्यमपादे चिन्तितम्—

“ संमार्ष्टिं सुच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मत्वा ।

गुणकर्मत्वमथवा दृष्टामनेऽवधातवेत् ॥

गुणत्वं न हि संमार्ष्ट्यं प्राधान्यं तु प्रयाज्यवत् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद्वितीयया ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोजुह्वादीनां दर्भैः संमार्जनमात्राग्नये—सुचः संमार्ष्टिंति । तत्र संमार्जनं प्रधानकर्म । कुतो गुणकर्मलक्षणराहितत्वात्प्रधानकर्मलक्षणमुक्तत्वाच्च । तथा हि—अवघातेन मीहीणां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः । तथा संमार्जनेन जुह्वादेषु कंचिदतिशयो न प्रसामः । अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वं नास्ति । यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेतेति गुणकर्मलक्षणस्याभावात् । मयानादिवददृष्टार्थत्वेन प्रधानकर्मत्वमस्ति । यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानीत्येतस्य प्रधानकर्मलक्षणस्य सद्भावादिति प्राप्ते त्रुषः—सुच इति द्वितीया कर्मकारके विहिता । कर्मत्वं चेन्मित्यतमत्रे सति भवति । “ कर्तुरीप्सितवर्षं कर्म ” [पा० १-४-४९] इति कर्मसंज्ञानिधानात् । कृतसाधनत्वेन च सुचं पुष्पमीप्सितवर्षत्वम् । अतः प्रधानभूताः सुचः । तथा सति संमार्जनकियाया गुणकर्मत्वमवधातवद्विष्यति । अदि सुस्तु दृष्टार्थो न स्यात्तर्ह्यपूर्वं कल्पनीयम् ।

द्वादशाध्यायस्य मध्यमपादे चिन्तितम्—

“ पत्नीसंनहनं कार्यं चोदकादिति चेन्न तत् ।

बन्धवासोधारणयोर्बोक्वबन्धनसिद्धितः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासविकारेषु सौमिकेषु मायणीयादिषु चोदकानिदेशात्पत्नीसंनहनं कार्यमिति चेन्नैवम् । प्रसङ्गसिद्धत्वात् । यद्यदृष्टाय बन्धो यदि वा वासोधारणं दृष्टं प्रयोजनमुपगम्याऽपि सौमिकेन बोक्वबन्धेनैव तस्मिन्भवति । मोक्षेण पत्नीसंनहनीयं हि सोमे विधीयते । तस्माद्वैदिकं पत्नीसंनहनं पुष्पहनं कार्यम् ।

नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

[अग्न्याविहविर्भूषणार्थं मन्वाः]

“ पत्नीमिति द्विपत्न्यादापूर्व नो वोहोतेऽर्थतः ।

नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशमवृत्तितः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नायते—पत्नी संनस्येति । तत्रैकपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगे समवेतार्थं एकवचनान्तः पत्नीशब्दः । स च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च प्रयोगेऽर्थवशाद्बहुनीय इति चेन्मैवम् । किमुपदेशमात्रस्योद्देशोऽतिदेशमात्रस्य वा । नाऽऽद्यः । उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यद्येकपत्नीकप्रयोगमार्थमेवायं मन्त्रोपदेशः स्यात्तदानीमेकवचनं विवक्ष्येत । न त्वेवमस्ति । अन्यथा द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिश्येत । तत्र कुत ऊहानुहाविन्तावकाशः । साधारणोपदेशे सर्वप्रयोगसमवेतार्थतया पत्नीमिति पदे माविषादिकं कर्मकारकविभक्तित्वमप्यमेव विवक्षितम् । एकवचनं तद्वद्व्यर्थतया सर्वप्रयोगेषु पथार्थास्थितमेव पठनीयम् । नाप्यतिदेशमात्रस्योद्देश इति द्वितीयः पक्षः । द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरविकृतित्वेनातिदेशायोगात् । तस्मादत्र नास्त्युद्देशः ।

सर्वैवान्यच्चिन्तितम्—

“ ऊहो नो वैव विरुताजूहोऽन्तेन पाशवत् ।

नादृष्टञ्छान्दस्तत्त्वाम्नां पाशे छान्दस्तत्वा न हि ” इति ॥

एव एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकृतो द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोर्ध्यानुसारेणोद्देशनीयः । कुतः । पाठमावात् । मरुतावर्थानुसारेण प्राप्तोऽभ्युद्देशः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः । विकृतौ तु पात्रकस्य पाठस्याभावेनास्पदायत्ते प्रयोगेऽर्थानुसारेणोद्देशो युक्तः । अत्र एव पूर्वत्र द्विपशुमुक्त्यां विकृतावदितिः पाशे यमुनोक्तवदितिः पाशान्प्रमुनोक्तिवत्येकवचनान्तो बहुवचनान्तश्च पाशमन्त्र ऊहित इति चेन्मैवम् । पत्नीमित्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन मरुतावद्व्यर्थतया मथावस्थितपाठे सति विकृतावप्यद्वयार्थं मथावस्थितस्यैव पठितव्यत्वात् । अथोच्येत मरुतौ छान्दस्तत्वेनैकवचनमेव व्यत्ययेन द्वित्वबहुत्वयोरर्थमोर्वर्तत इति । एवं तर्हि विकृतावप्युद्देशमन्त्रेणैव द्वित्वबहुत्ववाचित्वान्मा भूद्देशः । न वैवं पाशेऽभ्युद्देशो वा भूदिति शङ्कनीयम् । मरुतामेकवचनबहुवचनयोरैकस्मिन्नेव पाशे वैदिकप्रयोगदर्शनाद्विहिते नु तदभावात् । तस्मात्पाशस्योद्देशो विकृतावस्ति न तु पत्नीशब्दस्य । यद्यप्यस्मिन्ननुवाके पत्नी संनस्येत्यप्येवमन्त्रो नाऽऽम्नातस्तथाऽपि पूर्वानुवाकमात्रेण तदाम्नानादिह पत्नीसंनहनप्रसङ्गेन विचारद्वयं दर्शितम् ।

चतुर्थीध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ जुह्वभृद्भृवास्वाय्यं सर्वार्थं वा व्यवस्थितम् ।

सर्वार्थमविशेषात्सप्तात्प्रयागार्थं हि औहवम् ॥

प्रयाणानुयाजहेतुः स्यादौपभृतमान्यकम् ।

धौवमन्यार्थमित्येषा व्यवस्था पचनैर्मता ” इति ॥

चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टावुपभृदि चतुर्ह्ववापीमरयेषु ग्रहणवान्येषु एतदर्थमिति विशेषनिमित्तमाकस्याभ्यवशात्पात्रपयगतमाय्यं सर्वार्थमिति चेन्नैवम् । यन्नुज्वां गृह्णाति प्रयागेभ्यस्तदित्यादिवाक्यैर्व्यवस्थापनमात् ।

तथैवान्यच्चिन्तितम्—

“ अष्टावुपभृतीत्यत्र किमष्टैकग्रहे विधिः ।

चतुर्द्वयं ग्रहे वाऽऽद्यः स्यादष्टश्रुतिमुख्यतः ॥

चतुर्गृहीतं होमाङ्गं कलवत्त्वेन वाध्यते ।

चतुर्द्वित्वं लक्ष्यतेऽतः सद्दानीत्यर्थमष्टका ” इति ॥

ग्रहणवाक्ये चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यत्र यथा चतुःसंख्याविशिष्टमेकहविर्ग्रहणं विवक्षितं तथैवाष्टावुपभृतीत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकहविर्ग्रहणं विधातव्यम् । तथा सत्यष्टत्यश्रुतेर्मुख्यत्वलाभात् । अष्टसंख्यावयवभूतयोश्चतुःसंख्ययोर्विधाने सत्यष्टयाम्भस्यावयवलक्षणा प्रसज्येतेति प्राप्ते श्रुतः—इत्यन्वर्त्ता नाम लक्षणा । मुख्या-र्थस्वीकारे होमवाक्यविरोधापत्तेः । चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनारभ्य श्रुतं वाक्यं होमपात्रादेयेन चतुर्गृहीतं विदधाति । यद्यप्येतत्सर्वहोमविषयतया सामान्यरूपमौपभृतं तु प्रयाणानुयाजविषयतया विशेषरूपं तथाऽपि होमस्य कलवत्त्वेन प्राधान्याद्ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात्प्रधानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव मुक्तं न त्वुपसर्जनानुसारेणाष्टगृहीतम् । तस्यावुपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्थपञ्चमप्रयाजार्थमपरं त्वनूयाजार्थम् । नन्वेवं सति चतुर्गृहीतस्यैव हविर्ह्वाच्चतुरवुपभृतीत्येषा विधाव्यं न त्वष्टावुपभृतीति विधिर्युक्त इति चेन्नैवम् । तथा सत्यनूयाजार्थं द्वितीयं चतुर्गृहीतं न सिध्येत् । अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयेत तदानीमुपभृतः प्रथमेन चतुर्गृहीतेनावरुद्धत्वाद्द्वितीयस्यैवावाप्तरसम्भवेति । यद्युपभृदि चतुर्गृहीतं विधीयेत तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथग्मेवानुष्ठानादुपभृतेकप्रयत्नेनाऽऽनयनं न सिध्येत् । अत उभयस्य सहोपभृत्या-नयनार्थमष्टावुपभृतीत्युच्यते । तस्मात्साहित्यार्थमष्टशब्दप्रयोगेऽपि हविर्ह्वासि-द्धये द्वे चतुर्गृहीते अव विधीयेते ।

(प्राधान्येनेष्मत्संहनार्था बर्हिस्तत्तत्प्राधान्यार्था मन्वाः)

अथ व्याकरणम्—

प्रत्युष्टमित्यादिषु स्वरा गताः । बाजिनमित्यत्र प्रत्ययस्वरः । सपत्नान्स-
ह्य इति सपत्नसाह इत्यत्राणि प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । सपत्नसाहीमित्य-
चोदात्तनिवृत्तिस्वरेण ह्रीप उदात्तत्वम् । आशसानेत्यत्र शानचाश्चिच्चादन्तो-
दात्तत्वे प्राप्ते छसार्वधानुकानुदात्तत्वे धातुस्वरशेषे समाप्ते कृत्स्वरः । सौभा-
ग्यशब्दस्य व्यञ्ज्यत्ययान्तस्य अित्स्वरः । वतमनुगताऽनुमेतेत्यत्रान्ययपूर्वपदम्-
कृत्स्वरः । सुकृतायेत्यत्र “ गविरमन्तरः ” [पा० ६-२-४९] इति गवि-
स्वरत्वे प्राप्ते वदपवादः—“ सुप्रमानत्कः ” [पा० ६-२-१४५] सु इत्येत-
स्यादुपमानात्वरं कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुमजस इत्यत्रासिच्यत्य-
यान्तस्य अित्स्वरे समाप्ते कृत्स्वरः । शोभनः पतिर्वासां ताः सुपत्नीरित्यत्र “ न-
ञ्जुभ्याम् ” [पा० ६-२-१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तस्यापवादः—“ आद्युदात्तं
द्वयच्छन्दसि ” [पा० ६-२-१३९] आद्युदात्तं द्वयच्छन्दं यदुत्तरपदं तद्वहु-
मीही सप्तसि सौकृत्तरमाद्युदात्तं भवति । सुकेव इत्यत्रापि तद्वत् । यहीनापित्यत्र
“ ऊच्यच्छन्दसि बहुलम् ” [पा० ६-१-१७८] ऊच्यन्ताच्छन्दसि विषये ब-
हुलं नामुदात्तो भवति । भोजेवाज इत्यत्र “ अनुदात्तं च ” [पा० ८-१-३]
इत्याज्जेदितमनुदात्तम् । व्योतिरित्यत्रेतुम्यत्ययान्तत्वाजित्स्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः] ।

कृष्णोऽस्यासरेष्टोऽग्रये त्वा स्वाहा वेदि-
रसि बर्हिषे त्वा स्वाहा बर्हिरसि सुग्म्यस्त्वा
स्वाहा दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा
स्वधा पितृभ्य ऊर्ग्वै बर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवी
गच्छत विष्णोः स्तूपोऽस्थूर्णोऽमदसं त्वा स्तू-

[प्राधान्येभ्यश्चर्त्तनह्यर्थो बहिर्वास्तत्प्रायश्चित्तं मन्त्राः]

यामि स्वासस्यं देवेभ्यो गन्धर्वोऽसि विश्वा-
 वसुर्विश्वस्मादीषतो यजमानस्य परिधिरिड
 ईदित इन्द्रस्य बाहुरसि (१) दक्षिणो यज-
 मानस्य परिधिरिड ईदितो मित्रावरुणौ त्वो-
 त्तरतः परि धत्ता ध्रुवेण धर्मणा यजमानस्य
 परिधिरिड ईदितः सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु क-
 स्यांश्चिदभिशस्त्या वीतिर्होत्रं त्वा कवे द्युम-
 न्तः समिधीमस्यम्रे बृहन्तमध्वरे विशो यन्त्रे
 स्यो वसूनाः रुद्राणामादित्यानाः सदैसि सीद
 जुहुरुपभृद्वक्त्राऽसि घृताची नाम्ना प्रियेण
 नाम्ना प्रिये सदैसि सीदैता असदन्सकृतस्य
 लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं
 पाहि मां यज्ञनिर्यम् ॥ २ ॥

(बाहुरसि प्रिये सदैसि एवञ्च दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इत्येवमुवाक आचम्यहविषो ग्रहणमुक्तम् । एकादश इभ्योऽर्हिःपूर्वकं वेद्यां
 हविरासादनमुच्यते । तत्र कृष्णोऽस्यास्त्रेष्टोऽग्नय इत्याद्यो मन्त्रः । तत्रः पूर्वना-
 पो देवीरित्यपमुदकाभिमन्त्रणमन्त्र आजातव्य इत्यभिनेत्य पूर्ववद्वाचते—
 “ आपो देवीरद्येषुवो अग्नेगुव इत्याह । रूपमेवाऽऽसामेवन्निमानं न्यानष्टे ।
 अग्न इषं यज्ञं नयतामे यज्ञपतिमिषाह । अग्न एव यज्ञं नयन्ति । अग्ने यज्ञप-
 तिन् । युष्मानिन्द्रोऽधुणीत वृत्रतूर्ये यूषमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्य इत्याह । वृत्र-
 हनिष्यन्निन्द्र आपो वजे । आपो हेन्दं वजिरे । सत्तामिवाऽऽसामेतत्सामानं व्या-

[प्राधान्येनेधमसंनहनार्था बर्हिरास्तरणायर्थाऽऽ मन्त्राः]

चेष्ट । प्रोक्षिताः स्थेत्याह । तेनाऽऽपः प्रोक्षिताः ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

छण्य इति । कल्पः—“ अध्येष्य विलास्य प्रोक्षति छण्योऽस्यास्त्ररेष्ठोऽग्नेः त्वा स्वाहेति ” इति ।

हे इध्म त्वं वक्षिमियत्तत्वात्तदभेदोपचारेण छण्यो मृगोऽसि । तथा वनस्पति-
स्योऽसि । अतोऽग्नेः प्रियं त्वां प्रोक्षामि । तदेतत्कर्तव्यमिति स्वकीया सरस्वती-
भूते । सोऽयमर्थः स्वाहाशब्दवाच्यः । अत एवाग्निहोत्राक्षणे मजापतेः
स्वकीयया वाचा सह संवाद एवाम्नापते—“ तं वागभ्यवदञ्जुहूषीति । सोऽ-
प्रवीत् । कस्तवमसीति । स्वैव ते वागित्यप्रवीत् । सोऽजुहोत्स्वाहेति ” इति ।
अथवा नानार्थवाची स्वाहाशब्दः प्रोक्षणं ब्रूवे । अथोकमन्वार्थं दर्शयति—
“ अग्निर्देवेभ्यो निष्ठापत । छण्यो रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन्प्राविशत् । छण्योऽ-
स्यास्त्ररेष्ठोऽग्नेः त्वा स्वाहेत्याह । अग्नय एवैनं जुष्टं करोति । अथो अग्नेरेव
मेधमवरुन्वे ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

वेदिरिति । कल्पः—“ वेदिं प्रोक्षति वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहेति ” इति ।

हे वेदे त्वं लब्धाऽसि । “ तदिमामविन्दन्त यदिमामविन्दन्त तद्वेद्यै वेदित्वम् ”
इति श्रुतेः । अतो बर्हिर्चौरयितुं त्वां प्रोक्षामि । रूपकेनाऽऽधाराधेयमात्वं दर्श-
यति—“ वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहेत्याह । मजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः ।
मजा एव पृथिव्यां मतिष्ठापयति ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

बर्हिरिति । कल्पः—“ बर्हिः प्रोक्षति बर्हिरसि सुग्म्यस्ता स्वाहेति ” इति ।

हे दर्म वेदेस्त्वं जुंष्टमसि । अदस्तवयि सुचः स्थापयितुं त्वां प्रोक्षामि ।
पूर्ववदाधारत्वं दर्शयति—“ बर्हिरसि सुग्म्यस्ता स्वाहेत्याह । मजा वै बर्हिः ।
यजमानः सुचः । यजमानमेव मजासु मतिष्ठापयति ” [जा० का० ३ प०
३ अ० ६] इति ।

दिव इति । कल्पः—“ अन्तर्वेदि पुरोअन्धि बर्हिरासाद्य दिवे त्वेत्यग्रं प्रो-
क्षति, अन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम् ” इति ।

बर्हिष्येयं लोकत्रयं भावयित्वा लोकार्थता प्रोक्षणस्येत्याह—“ दिवे त्वाऽन्त-
रिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति बर्हिरासाद्य प्रोक्षति । एम्य एवैमल्लोकैभ्यः प्रोक्षति ”

[प्राधान्येनेधमसंनहनार्थं बहिर्गतास्तस्यायथाश्च मन्त्राः]

[जा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । विधत्ते—“ अथ ततः सह सुवा पुरस्तात्प्रत्यब्धं ग्रन्थि मय्युक्षति । पञ्चा वै बर्हिः । यथा सूर्यै काळ आपः पुरस्ताद्वन्ति । वाद्येव तत् ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । अग्रादित्रयप्रोक्षणानन्तरं यः केवलेन प्रोक्षणशेषेणोदकेन स्वयं हस्तस्थितप्रोक्षणपात्रेण सह बर्हिषः पुरस्ताज्जस्तं प्रसार्योदकं यथा मरुक्स्तिष्ठत्येव तथोक्षि-
पेत् । यथा मनुष्पाणां गवादीनां च प्रसूतिकाले मथमतः आपो निर्गच्छन्ति तस्योक्षणं वाद्येव भवति ।

स्वधेति । कल्पः—“ अतिशिष्टाः मोक्षणीर्निनयति दक्षिणायै ओणेरुत्तरस्यै ओणेः स्वधा पितृभ्य ऊर्मवर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेति ” इति ।

हे जल मया त्वं पितृभ्यो दत्तमस्ति । अतो बर्हिष्यवशिष्टेभ्यः पितृभ्यो रस-
रूपं भव । हे जलावयवा भवदीयोद्भूतरसत्त्वेण पृथिवीं गच्छत । मन्त्र-
व्याख्यानपूर्वकं विधत्ते—“ स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो हि पितृणां ।
ऊर्ध्वं बर्हिषद्भ्य इति दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्यै निनयति संदत्तै । माता वै
पितरो बर्हिषदः । मासानेव पीणाति । मासा वा ओषधीर्वर्धयन्ति । मासाः
पेयान्ति समुद्भूतै । अनतिस्कन्दन्ह पर्जन्यो वर्धति । यदैतदेवं क्रियते । ऊर्जा-
पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्याभेवोर्जा दधाति । तस्मात्पृथिव्या ऊर्जा भुज्जते ॥
[आ० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । स्वधाकारः पितृणां प्रिय इत्यर्थो
वाजसनेयिनां प्रसिद्धः । देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च
हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितर इति श्रुतिः पूर्वमुदाहृता । वेदैर्दक्षिणश्रो-
णिमारभ्योत्तरश्रोणिपर्यन्तं निनयनेन यजनानस्पाविच्छिन्ना प्रजा भवति ।
मासाभिमानिदेवा एव बर्हिषदः पितर इति वरपीतौ सत्यामभिमन्त्रव्यकालात्मका
मासा ओषधीर्वर्धयित्वा फलं संपादयन्ति । ततोऽन्नसमृद्धिः । यस्मिन्देशे
एवभिनयनमेवं क्रियते तस्मिन्देशे पर्जन्योऽतिबुद्ध्या सत्त्वपविताशयम्यथाकालं
यथोचितं वर्धति । उदकरसस्य पृथिवीगतत्वात्पृथिवीजन्येनान्नस्तेन जना भोगं
संपादयन्ति । नैथिल्यं विधत्ते—“ ग्रन्थिं विस्रंसयति । यजनयत्येव तत् ॥
[आ० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । बन्धनरूपे गर्भेऽवस्थितस्य बर्हिषो
विस्रंसनेमेवोत्सादनम् । शिथिलस्य विमोचनं विधत्ते—“ ऊर्ध्वं प्राश्नमकुण्ठं

[प्राधान्येनेधर्मननुमार्था बहिर्वास्तव्यायथि मन्त्राः]

मत्स्यश्वायायच्छति । तस्मात्प्राचीनः रेतो धीमते । मतीचीः प्रजा जायन्ते ”

[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । पश्चात्प्राश्चमुपगृह्णातीति हि पूर्वं विहितस्य प्राश्चमुद्गूढस्य मन्थेरग्रं धृत्योर्ध्वमुत्कृष्य प्रत्यङ्मुखात्वेन कर्षेत् ।

विष्णोरिति । कल्पः—“ विष्णोः स्तूपोऽसीति कर्षांभिवाऽऽह्वनीयं यदि मस्तरमुपादत्ते ” इति ।

हे मस्तर त्वं व्यापिनो यज्ञस्य संचातकृतो धारकोऽस्ति । तदेतत्तुष्टयति—

“ विष्णोः स्तूपोऽसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य धृत्यै ” [ब्रा० का०

३ प्र० ३ अ० ६] इति । विधत्ते—“ पुरस्तात्पस्तरं गृह्णाति । मुख्यमेवैनं

करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । वेदेः पूर्वभागे ब्रह्मा

यजमानो वा मस्तरं धारयेत् । तच्च सूत्रेऽभिहितम्—“ ब्रह्मा मस्तरं धारयति

यजमानो वा ” इति । धारणाय मुख्यतमानमौचित्यं हस्तेनाभिनीय विधत्ते—

“ इयन्तं गृह्णाति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३

अ० ६] इति । वेदिखननवाक्य इवायमभिनयः प्रादेशमात्रपरत्वेन व्याख्ये-

यः । तदेवामुद्य प्रशंसति—“ इयन्तं गृह्णाति । यज्ञपुरुषा संमितम् । इयन्तं

गृह्णाति । एतावदै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसंमितम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३

अ० ६] इति । पुरुः पर्व । तच्च यज्ञपुरुषस्य हस्तकूर्परयोरुभयतः प्रादेशमात्रं

भवति । मसारितयोरङ्गुष्ठकनिष्ठिकयोरङ्गुल्योर्मावन्मध्यं तावदेव पुरुषे

सामर्थ्यं, हामोपादानाद्यशेषव्यापाराणां तत्रैव निष्पत्तेः । पक्षान्तरं विधत्ते—

“ अपरिमितं गृह्णाति । अपरिमितस्यावरुद्ध्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३

अ० ६] इति । यावत्पौन्ये स्वस्य सौकर्यं नावदेव गृह्णीयात् । तस्यापरिमि-

तसंपत्तये भवति । उत्पन्नहेत्वोः पवित्रयोः मस्तरे स्थापनं विधत्ते—“ तस्मि-

न्पवित्रे अपिसृजति । यजमानो वै मस्तरः । प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव

प्राणापानौ दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । मस्तरस्य

यजमानवद्यज्ञसिद्धिहेतुतया तदभेदोत्पत्तिः ।

ऊर्णेति । “ बहिर्वेद्याः स्तृणाति देवबर्हिर्त्सृणांजदरां त्वा स्तृणाभि स्वासस्थं

वेवेभ्य इति ” इति ।

अथ शास्त्रान्तरानुसारेण देवबर्हित्वेति तदं पुरितम् । हे देवबर्हिस्तवं कन्व-

स्रवन्मृदुरूपं, देवानां मुखेनाऽऽसितुं स्थानरूपं त्वां वेद्यां स्तृणाभि । व्याचष्टे—

(प्रधान्येनेध्यासंनृनार्या नहिंरास्तरणार्थाय मन्त्रः)

“ऊर्णांनदसं त्वा स्तृणाभीत्याह । यथायजुरेवैतत् । स्वासस्य देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनस्त्वासस्य करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

विधत्ते-“नहिः स्तृणाति । प्रजा वै नहिः । पृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । तथैव विशेषं विधत्ते-“अनविद्वश्च स्तृणाति । प्रजयैवैनं पञ्चाभिरनविद्वश्च करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । भूमिस्वरूपमत्यन्तं यथा न दृश्यते तथा बहुलं स्तृणीयात् । बहुप्रजापञ्चावृतो यजमानोऽपि वैदेशिकैरदृश्यमानः प्रभुर्भवति ।

गन्धर्व इति । कल्पः-“अथ प्रस्तरपाणिः प्रागमितृष्य परिधीन्परिदधाति गन्धर्वोऽसि विश्वावसुरिष्याह । विश्वमेवाऽऽयुर्पूजमाने दधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिदं ईदित इति मित्रावरुणौ त्वोच्चरतः परि धर्मा ऋवेण धर्मणा यजमानस्य परिधिरिदं ईदित इत्युत्तरम् ” इति ।

हे मध्यपरिधे त्वं विश्वावसुनामा गन्धर्वोऽसि तद्ब्रह्मकत्वात् । तेन सर्वस्वा-
दिसकाद्यजमानस्य परिपोषकोऽनरूपः स्तुतो भव । एवमुत्तरयोर्योग्यम् । ऋवेण धर्मणाऽनुष्ठीयमाननित्यकर्मनिमित्तम् । विधिपूर्वकं व्याचष्टे-“धारयन्प्रस्तरं परि-
धीन्परिदधाति । यजमानो वै प्रस्तरः । यजमान एव तस्त्वयं परिधीन्परिदधाति । गन्धर्वोऽसि विश्वावसुरिष्याह । विश्वमेवाऽऽयुर्पूजमाने दधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । मित्रावरुणौ त्वोच्चरतः परि धर्मा इति । प्राणापानौ मित्रावरुणौ । प्राणापानावेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

सूर्य इति । बौधायनः-“अथ सूर्येण पुरस्तात्परिदधाति सूर्यस्त्वा पुरस्ता-
त्प्रातु कस्याधिदमिशस्त्या इति ” इति ।

आपस्तम्बः-“आहवनीयमभिपन्थ्य ” इति ।

कस्याधिदमिशस्त्याः सर्वस्या अपि हिंसायाः । अनेनैवाभिप्रायेण व्याचष्टे-
“सूर्यस्त्वा पुरस्तात्प्रातित्याह । रत्नसामपहत्यै । कस्याधिदमिशस्त्या इत्याह । अपरिमितादेवैनं पति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वीतिहोत्रमिति । कल्पः-“ऊर्ध्वं आधारसमिधावादधाति वीतिहोत्रं त्वा
कवे शुभन्तः समिधीमस्तुभे मुहन्तमध्वर इति ” इति ।

[प्राधान्येन्यसंनहनार्था बर्हिस्तस्तरणाद्यधीश्च मन्वाः]

हे विद्वन्मग्ने त्वामध्वरं निमिचीकृत्य समिधीमाहि । कीदृशं त्वां पीतये व्यस-
ये समृद्धये होत्रं होमो यस्य ते वीतिहोत्रम् । एतमेवार्थं दर्शयति—वीतिहोत्रं त्वा
कव इत्याह । अग्निमेव होत्रेण समर्थयति । द्युमन्तः समिधीमहीत्याह । समि-
द्धये । अग्ने नृहन्तमध्वर इत्याह वृद्धये ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० ६]
इति ।

विश इति । कल्पः—“अन्तर्वेद्युदीचीनामे विधुती विरथी आसादयति
विशो यन्त्रे स्थ इति ” इति ।

हे दर्भरूपे विधुतौ युवां मजाया नियामिके भवयः । एतदेव दर्शयति—
“ विशो यन्त्रे स्थ इत्याह । विशां यत्थै ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० ६]
इति । विधत्ते—“ उदीचीनामे निदधति प्रतिष्ठित्यै ” [जा० का० ३ प्र०
३ अ० ६] इति ।

वसूनामिति । कल्पः—वसूनाः रुद्राणामादित्यानां सदसि सीदति तयोः
प्रस्तरमभ्यादधाति ” इति ।

विभ्रुतिद्वयमेव सद इत्यभिप्रेत्याह—“ वसूनाः रुद्राणामादित्यानां सदसि
सीदत्याह । देवतानामेव सद्ने प्रस्तरं सादयति ” [जा० का० ३ प्र० ३
अ० ६] इति ।

जुहूरिति । कल्पः—“प्रस्तरे जुहूः सादयति जुहूरसि घृताची नाम्ना भियेण
नाम्ना भिये सदसि सीदित्युत्तरामुपभूतमुपभृदसि घृताची नाम्ना भियेण नाम्ना
भिये सदसि सीदित्युत्तरां भुवां भुवाऽसि घृताची नाम्ना भियेण नाम्ना भिये
सदसि सीदति ” इति ।

प्रथमद्वितीययोरसि घृताचीत्यादिकमनुपगम्यते । व्याचष्टे—“ जुहूरसि घृताची
नाम्नेत्याह । असौ वै जुहूः । अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी भुवा । दासमेतदेव
मिप्यं नाम । यद्घृताचीति । यद्घृताचीत्याह । भियेणैवेना नाम्ना सादयति ”
[जा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति ।

एता इति । कल्पः—“अथ स्रुचः सन्ना अभिमृशत्येता असदन्तुलदस्य
लोके वा विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनिधयति” इति ।

लोकेऽवश्यंमावि फलं दक्षपत्वेन भाविते प्रस्तरे स्रुचोऽवस्थिताः । एतदेव

दर्शयति—“ एवा असदन्तसुकृतस्य लोक इत्याह । सत्यं वै सुकृतस्य लोकः । सत्यं एवैनाः सुकृतस्य लोके सादयति । ता विष्णोः पाहीरमाह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य धृत्यै । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञं पाहि मां यज्ञनियमित्याह । यज्ञाय यजमानायाऽऽत्मेने । तेभ्य एवाऽऽशिषभाशास्तेऽनात्यै ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति । इतिर्यशुपुरुषकर्तृकं जुषां वेदयम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ ऊष्म इध्मं वेदिर्वेदिं बर्हिर्वहिः समुक्षति ।
दिवेत्रिभिर्वहिषोऽध्वपध्वमूलानि वोक्षति ॥ १ ॥
स्वधा शेषं क्षिपेद्भूमौ विष्णोः प्रस्तरमुन्नयेत् ।
ऊर्णां बर्हिस्तुतिर्मन्त्राभिभिस्त्रीन्परिधींश्क्षिपेत् ॥ २ ॥
सूर्योऽभिमन्य पूर्वांश्च वीत्यादारसमिस्तिथति ।
विश्वो आधाय विधूती वसू प्रस्तरसादनम् ।
जुह्वन्भिरासाद्य स्रुच एतास्तु मन्त्रयेत् ।
एकादशानुवाकेऽस्मिन्वीरिता मन्त्रविंशतिः ॥ ४ ॥ ” इति ।

अथ भीमांसा ।

मधमाध्वामस्य चतुर्युपादे विन्दितम्—

“ यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।
सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्याभ्युपगता ॥
गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्यं प्रस्तरलक्षिते ।
अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववच्चात्र संस्तुतिः ॥
अर्थभेदादनामत्वं गुणभेदपहिषेत सः ।
यामसाधकत्वाद्वा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ” इति ॥

इदमन्नामत्वे—“ यजमानः प्रस्तरः ” इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयं प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम् । कुतः । उद्भिदा यमिनेत्यादा-
विव सामानाधिकरण्यादित्येकः १क्षः । गुणविधित्वा इत्यपरः । तथाऽपि यजमा-
नकार्यं जपादौ प्रस्तरस्याप्येतनस्य सामर्थ्याभावात्प्रस्तरकार्ये सुगन्धारणादौ यज-
मानस्य शक्तत्वाद्यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्-
तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतौ यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्मदिष्यति । न

(प्राधान्येनेधमसंनहनार्था अहिंरास्तरणत्वार्था मन्त्रः)

चात्र पूर्वन्वायेन स्तुतिः संभवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयज-
मानयोरैश्याशित्वाभावात् । “ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ” “ ऊर्जोऽयुरुच्चै ”
इत्यादिवस्तुतिरिति चेन्न । क्षिप्रत्वादिबर्भकस्यचिदुत्कर्षस्याप्रवीतेः । तस्माच्चा-
मगुणधोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते द्रुमः—गोमहिषयोरिवार्थमेवस्यात्यन्तप्राप्तिद्वत्वाच्च
नामत्वं युक्तम् । गुणपक्षे त्वमौ प्रहरणस्य प्रस्तरविषयत्वाच्चयजमाने प्रहते सति
कर्मलोपः स्यात् । तस्माद्विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । यथा सिंहो
देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते तथा
यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । एवं “ यज-
मानो वा एककपालः ” इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

अथ व्याकरणम्—

कृष्णस्य भृगाख्या चेदिति कृष्णशब्दस्याऽऽद्युदात्तः । आस्त्रेष्ठ इत्यत्र
प्रातिपदिकस्वरेण वा समासस्वरेण वा कृतस्वरेण वा कृतप्रत्ययान्तत्वेन थाया-
दिस्वरेण वाऽन्तोदात्तत्वम् । वेदिशब्दस्येन्द्रप्रत्ययान्तत्वेन नितस्वरः । विष्णुशब्दो
नुप्रत्ययान्तः । स्तूपशब्दो वृषादिः । ऊर्जाशब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वे सत्यु-
पमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वासस्थमित्यत्र “ मञ्सुभ्याम् ” [पा० ६-२-
१७२] इत्यन्तोदात्तः । विधावसुरित्यत्र “ बहुव्रीहौ संज्ञायाम् ” [पा०
६-२-१०६] इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ईषतो यजमानस्येत्युभयत्र लसार्व-
धातुकस्वरः । मित्रावरुणावित्यत्र देववार्द्धस्वरः । उत्तरव इत्यत्रावसुप्रत्यया-
न्तत्वेन चित्स्वरः । धर्मणेत्यत्र यन्निप्रत्ययान्तत्वाच्चित्स्वरः । सूर्यशब्दे निपातना-
दाद्युदात्तः । कस्या इत्यत्र साधिकान इति विभक्तेरुदात्ते प्राप्ते “ न गोभन्ताव-
वर्णराडल्लुल्लुभ्यः ” [पा० ६-१-१८२] इति प्रथमैकवचने साववर्णा-
न्तत्वेन निषिध्यते । अग्निशस्या इत्यत्र यादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरः । वीति-
होत्रमित्यत्र “ मन्त्रे वृषेवचनमपिद्विव्रीता उदात्तः ” [पा० ३-३-९६]
इति वीधावीरुदात्तत्वे किम्प्रत्यये सति बहुव्रीहिस्वरः । धृवाचीत्यत्र कृतस्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये अथमकाण्डे प्रथमपरपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः]

भुव॑नम॒सि वि प्र॑य॒स्वाग्ने य॑ष्ट॒रिदं नमः॑ ।
 जु॒हो॒ह्यग्नि॒स्त्वा ह॑व॒यति दे॒वय॑ज्याया॒ उप॑भु॒देहि॑
 दे॒वस्त्वा स॒विता ह॑व॒यति दे॒वय॑ज्याया॒ अग्ना॑-
 विष्णु॑ मा वा॒मर्व क्र॑मिपं॒ वि जि॑हा॒या मा मा
 सं ता॑तं लो॒कं मे॑ लो॒ककृ॑तौ कृ॒णुतं॑ विष्णोः
 स्था॒नंम॑सी॒त इन्द्रो॑ अ॒रुणो॑द्दी॒र्याणि॑ स॒मार॒भ्यो-
 ध्वो अ॒ध्वरो दि॑वि॒स्पृश॑म॒हुतो॑ य॒ज्ञो य॒ज्ञप॑ते-
 रिन्द्रा॑वा॒न्त्स्वाहा॑ बृ॒हद्वाः पा॒हि मा॑ऽग्ने दु॒श्च-
 रि॒तादा॑ मा सु॒चरि॑ते भ॒ज म॑स॒स्य शि॒रोऽसि॑ सं
 ज्योति॑षा ज्योति॑र॒क्षाम् (१) ॥

(अहूत एकविंशतिश्च) ।

इति छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)।

एकादशेऽनुवाक इष्मार्हिःसुचां मोक्षणादितन्वमुक्तम् । तत्राऽऽज्यहविषा
 पूर्णानां सुचां यदासादनमुक्तं तेन पुरोडाशसर्गानाम्यथोरपि वेद्यायासादनमुप-
 लक्ष्यते । ते मन्वास्तपच्छिद्रकाण्डादौ द्रष्टव्याः । सर्वेषु हविःष्यासादिनेष्वग्ना-
 वभ्याहितानामिष्मकाष्ठानामुपरि होतुमाचारो द्वादशे विधीयते ।

भुवनमिति । कल्पः—अथाग्ने जुहूपभृतौ प्राश्नमञ्जलिं करोति भुवन-
 मसि वि प्रयस्वाग्ने यष्टरिदं नम इति ।

जुहूपभृद्गर्थां पूर्वस्मिन्देश आहवनीयं प्रथममञ्जलिः । हे यामनिष्पादकाग्ने
 त्वं भुवनमसि, भवन्त्यस्माद्भूतानीति भुवनम् । अतो भूतकारणत्वाद्विस्तृतो भव ।
 तुभ्यमिदमञ्जलिस्तु नमोऽस्तु । अस्य मन्वस्य द्वितीयाचारक्षेपत्वादमन्वकस्य प्रथ-

[आधाराया मन्त्राः]

माघारस्य पूर्वमनुष्ठेयत्वात् विधितुस्ततः पूर्वं होतारं मतिं मैषमन्त्रमुपदिशति—
 “अग्निना वै होभा । देवा असुरानभ्यभवन् । अग्नये समिधयानामानुज्झी-
 त्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । हे होतरि-
 भ्यकाष्ठैः समिधयानस्याग्नेरनुकृत्वान्मन्त्रान्ब्रूहि । तस्मिन् मैषमध्वर्युर्ब्रूयात् । देवाः
 पूर्वं स्वकीयेषु मागेषु बद्धिं होतारं कृत्वा तन्मुखेनासुरानजयन् । अतोऽप्यापि
 वैरितिरस्काराय सममन्त्रकैः काष्ठैरग्निः मज्जलितः कार्यः । संख्याविशिष्टमिधं
 विधत्ते—“एकविंशतिभिध्मदारूपाणि भवन्ति । एकविंशो वै पुरुषः ।
 पुरुषस्याऽऽप्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । दश हस्ता
 अङ्गुल्यो दश पादा आत्मैकविंश इत्यन्वयाऽऽम्नातम् । होवा य वो वाजा
 अभियव इत्यादिष्वुक्तं सामिधेनीसंज्ञकास्वनूयमानासु काष्ठानामग्नौ प्रक्षेपं
 विधत्ते—“पञ्चदशेध्मदारूण्यम्भादधाति । पञ्चदश वा अर्धमासस्य राजयः ।
 अर्धमासशः संवत्सर आप्यते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७]
 इति । कियत्संख्यैरर्धमासैश्चतुर्विंशतिसंख्याकैरित्यर्थः । अवशिष्टानां षण्णां
 काष्ठानां विनियोगमाह—“वीन्वरिधीन्वरिदधाति । ऊर्ध्वं समिधावादधाति ।
 अनुयाजेभ्यः समिधमतिशिनष्टि । षट् संपद्यन्ते । षट् वा कृतवः । कृतून्व
 प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । गन्धर्वोऽसीत्या-
 दयः परिधिमन्त्राः । वीतिहोत्रमित्यादिरूध्वंसमिधमन्त्रः । ते च पूर्वानुवाकैः मि-
 हिताः । अग्निमज्जलनाय वायुत्पादनं विधत्ते—“वेदेनोपवाजयति । प्राजा-
 पत्यो वै वेदः । प्राजापत्यः प्राणः । यजमान आहवनीयः । यजमान एव
 प्राणं दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । वेदस्य प्राजाप-
 तिसम्भत्वात्प्राजापत्यत्वम् । प्राणवायोः प्राजापतिसुष्ठवसा प्राजापत्यत्वम् ।
 आहवनीयस्य मस्तरन्वायेन यजमानत्वम् । आवृत्तिं विधत्ते—“त्रिषुपवाजयति ।
 त्रयो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७]
 इति । प्राणोऽवानो न्यान्येति प्राणानां त्रित्वम् । अनेकगुणविशिष्टं प्रथमा-
 चारं विधत्ते—“वेदेनोपयत्य सुवेण प्राजापत्यमाधारमाधारयति । यज्ञो वै
 प्राजापतिः । यज्ञमेव प्राजापतिं मुखत आरभते । अथो प्राजापतिः सर्वा देवताः ।
 सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति ।
 उपयत्य वेदस्योपरि सुवमवस्थाप्येत्यर्थः । आहवनीयमादिवाद्यमाधारो यज्ञस्य

[आचारार्था मन्त्राः]

मुखम् । तस्मिन्मुखे यज्ञसङ्कल्पेन यज्ञरूपं प्रजापदिमेवाऽऽरब्धवान्भवति । प्रजापतेः सर्वदेवतारूपत्वोपपादनं राजसमेयिन एवमायनन्ति—“ तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्मैव सा विसृष्टिरेव उ होव सर्वे देवाः ” इति । आशीर्वा यति भेषमन्त्रमुत्पादयति—“ अभिपमीभिस्त्रिः संमृद्दीत्याह । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । यैर्देवैरिभ्यः पूर्वं संनद्धसैरभिन्वालायां संमार्जनमभिनेतव्यम् । हेऽग्नीदिति संबोध्य तत्रासौ भेष्यते । शिखिरिति वीप्सा परिषिसंमार्जनापेक्षा । तद्विषये—“ परिधीन्संमार्ष्टि । पुनारवेवैनान् ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । मतिपरिषि विराजुर्त्ति विषये—“ त्रिस्त्रिः संमार्ष्टि । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो भेष्यस्याथ । अथो एते वै देवाधाः । देवाधानेव तत्संमार्ष्टि । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । देवाधत्वेन भाविताः स्वर्गपातये भवन्ति । द्योराधारयोः क्रमेण मुणभेदं विचक्षते—“ आसीनोऽन्ममाधारमाधारयति । तिष्ठन्नन्यम् । यथाऽग्नौ वा रथं वा युञ्ज्यात् । एवमेव तदध्वर्युर्व्यंशं युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्याभ्युदयै ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । शकटस्य प्राथमिकं बलीवर्दयुगमुपयासीनेन भेष्यते । द्वितीयवृषीयादिकं तु भूमी स्थितेन । तद्गदाधारयः स्वर्गलोकमलिख्य वहनाय भवति । एवमथवेदनं प्रशंसति—“ वहत्येनं ग्राम्याः पशवः । य एवं वेद ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । बलीवर्दाधादयो ग्राम्याः । तिष्ठन्नन्यमिति विहितस्य द्वितीयाधारस्य संबन्धिषु पन्थेषु प्रथमं मन्त्रं व्याचष्टे—“ भुवनमसि वि प्रथस्तेत्याह । यज्ञो वै भुवनम् । यज्ञ एव यजमानं प्रजया पशुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह । अभिर्वै देवानां यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मा एव नमस्करोति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । पूर्वोक्तनिर्वचनेन भूतोत्पत्तिकारणत्वादग्न्यग्निनो यज्ञो भुवनम् । यष्टा देवपूजकः । अभिथ हव्यवहनेन देवान्पूजयति ।

जुहोहीति । कस्य—“ अथाऽऽदत्ते दक्षिणेन जुहुं जुहोसमिस्ता हवति देवयज्याया इति सव्येनोपभूतपुपभूदोहि देवस्ता सविता हवति देवयज्याया इति ” इति ।

अनयोर्मन्त्रयोरभिषावितृण्यवस्था युक्तेत्याह—“ जुहोसमिस्ता हवति देवय-

ध्याया उपभूदेहि देवस्त्वा सविता हवयति देवमध्याया इत्याह । आग्नेयी वै जुहुः । सावित्र्युपभूत् । ताम्यामेवैने प्रसूत आदत्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । अग्निसवितारौ जुहूपभूतोः सुचोरभिमानिदेवते ।

अग्नाविष्णू इति । बौधायनः—“ अत्याकामञ्जपत्यग्नाविष्णू मा वामव क्रमिषं वि जिहार्था मा मा सं प्रार्थं लोकं मे लोककृतौ कृणुवमिति ” इति ।

अत्याक्रमणमकार आपस्तम्बेन दर्शितः—“ अग्नाविष्णू मा वामव क्रमिषमित्यग्नेण सुचोऽपरेण मध्यमं परिधिमेवकामम्यस्तरं दक्षिणेन पदा दक्षिणाश्वे कान्त्युदक्तस्येन ” इति ।

मध्यमपरिधेः पुरतोऽवस्थित आहवनीयोऽग्निरुत्तः पश्चात्सुवामग्रभागे शास्त्रदृष्ट्याऽवस्थितो यज्ञमिमामी विष्णुः । हेऽग्नाविष्णू आधारहोमार्थं युवयोर्मध्ये गच्छन्त्यहं पादेन युवां माऽयकमिषं मम गमनावकाशाय युवां विमुक्तौ भवतम् । मां प्रति सेतारं मां कुरुतम् । किं च स्थानकारणौ युवां मम गमनस्थानं कुरुतम् । यथोक्तमर्थं दर्शयति—“ अग्नाविष्णू मा वामव क्रमिषमित्याह । अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्धृजः पश्चात् । ताम्यामेव प्रतिप्रेष्यात्याक्रममति । वि जिहार्था मा मा सं वाममित्याह हिस्सामै । लोकं मे लोककृतौ कृणुवमित्याह । आशिषमेवैवामाशास्ते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति ।

विष्णोरिति । बौधायनः—“ स्थानं कल्पयति विष्णोः स्थानमसीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठतेऽन्तर्वेदि दक्षिणः पादो भवत्यवध्नः सम्भोर्ध्वस्तिष्ठन् दक्षिणं परिधिसंधिमग्नवहत्य ” इति ।

हे भूपदेश त्वं यज्ञपुरुषस्य स्थानमिति । यज्ञपुरुषमुक्तमतिशयं दर्शयति—“ विष्णोः स्थानमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत्तत्तु वै देवानामपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । देवानामेवापराजित आयतने विष्ठति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । देवयजनभूष्यदिरिकभूमेरनुराधीनतया त्वं देवानां पराजयेऽपि यज्ञभदेशोऽपराजितः ।

इत इति । बौधायनः—“ अन्वारब्धे यजमाने मध्यमे परिधौ संस्पृशन् जु-स्तिष्ठन् जु[माघार]माघारयति संततं प्राञ्चपव्यवच्छिन्दान्नित इन्द्रो अरुणोऽदीर्माणं समारम्भोर्ध्वो अश्वरो दिविस्पृशमहुरुतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान्स्वाहेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ समारम्भोर्ध्वो अश्वर इति प्राञ्चमुदश्मृणुः संततं ज्योति-भ्यस्यायारमाघारयन् सर्वाणीध्मकाष्ठानि संस्पृशयति ” इति ।

अस्य यत् इत् इन्द्र इति वाक्यं पूर्वमन्त्रशेषः । इतो देवयजनस्थानवत्तादि-
भ्योऽसुरवत्तयाणि दीर्घाण्यकरोत् । यज्ञपतेर्यजमानस्य यज्ञ आधारः स्वाहा दे-
वतायै दत्तः । कीदृशो यज्ञः । इन्द्रदेवताकत्वेनेन्द्रवाचैर्कर्तृं राक्षसीं दिशं
समारम्भोर्ध्वो दीर्घोऽध्वरो हिंसात्वेण विच्छेदेन रहित देशानीं दैविकीं दिशं
स्पृशति । अह्रुतोऽक्रुदिलः । इन्द्रशब्दसूचितं दर्शयति—“ इत् इन्द्रो अल-
षोदीर्घाणीत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ७] इति । ऊर्ध्वशब्देन बुद्धिः सूचितेत्याह—“ समारम्भोर्ध्वो अध्वरो
दिविस्पृशमित्याह वृद्धये ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७]
इति । समारम्भेतिपदसूचितं दर्शयति—“ आधारमाधार्यमाणमनु समारम्भ । एव-
स्थित्वा देवाः सुवर्गं लोकमायन् । साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति ।
अथो समृद्धेनैव यज्ञेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ७] इति । देवाः स्वयं यागे कुर्वन्तोऽध्वर्युमनु तमाधारं स्पृष्ट्वा विद्वन्म-
न्त्रेण स्वयं गताः । साक्षादेवाविद्वन्मेनैव । किञ्च सम्प्रसारभ्येत्यनेन समृद्धिः
सूचिता । अह्रुतशब्दार्थं दर्शयति—“ अह्रुतो यज्ञो यज्ञपतेरित्याहानार्थं ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । इन्द्रशब्दार्थमाह—इन्द्रावान्त्वाहे-
त्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति ।

बृहदिति । कल्पः—“ बृहद्वा इति सुचमुद्गृह्णाति ” इति ।

अनेनाऽऽधारेण ज्वालात्वेन यथा बृहद्भवति तथाऽयमाग्निर्भासते । ततो
जुहूर्ना दसतामित्युद्गृह्णाति । अधिकभासनेन स्वर्गः स्मर्यत इत्याह—
“ बृहद्वा इत्याह । सुवर्गो वै लोको बृहद्वाः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति ।

पाहीति । कल्पः—“ अथासत्स्पर्शयन्सुचावुद्गृह्णत्याक्रामञ्जति पाहि
माग्ने दुश्चरितादा वा सुचरिते भजेति ” इति ।

भज स्यादयम् । जुहूपभूतोः परस्परमसत्स्पर्शपञ्चाविकिर्तं प्रतिनिद्रुत्याऽऽयमनं
विधत्ते—“ यजमानदेवत्या वै जुहूः । आतृण्यदेवत्योपभूत् । प्राण आधारः ।
यत्सत्स्पर्शयेत् । आतृण्येऽस्य प्राणं दध्यात् । असत्स्पर्शयन्नत्याक्रामति । यज-
मान एव प्राणं दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । यजमानव-

[आधारार्था मन्वाः]

यामि प्रत्यासन्नत्वाञ्जुह्वयमान इति मन्त्रेते । औषभृतस्याऽऽव्यस्य जुहुदारा होम इति व्यवहितत्वमुपभृतः । ततो भ्रातृभ्यो देवता । अर्धवादान्तरे वा एतदेव द्रष्टव्यम् । मन्त्रस्य पदार्धवाक्यार्थी दर्शयति—“ पाहि माग्ने दुश्चरिताद्वा मा सुचरिते भजेत्वाह । अग्निर्वाव पवित्रम् । वृजिनमनृतं दुश्चरितम् । ऋजुकर्म सत्यं सुचरितम् । अग्निरेवेनं वृजिनादनुतादुद्धारितात्पाति । ऋजुकर्मे सत्ये सुचरिते भजति । वस्मादेवमाशस्ते । आत्मनो गोपीधाव ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । कायिकं विविद्धाचरणं वृजिनं, विहितानरण्यमृजुकर्म, वाचिके सत्यानुते ।

मस्त्वस्येति । कल्पः—“ जुह्वा ऋवां समनाकि मस्त्वस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्गमिति विः ” इति ।

हे आधारशेष त्वं यज्ञस्य शिरोवदुचममङ्गमासि । अतस्त्वद्रूपेण ज्योतिषा ध्रौवाव्यस्य ज्योतिः समङ्गकां संप्रज्वताम् । समञ्जनं विधत्ते—“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यदाचारः । आत्मा ऋवा । आधारमाधार्यं ऋवाः समनाकि । आत्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । गलाधस्तनो देह आत्मा । पूर्वपक्षत्वेन द्विरावृत्तिं विधत्ते—“ द्विः समनाकि । द्वौ हि प्राणापानौ ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । सिद्धान्तमाह—“ सदाहुः । त्रिरिव समञ्ज्यात् । विधातु हि शिर इति । शिर इवैतद्यज्ञस्य । अथो ययो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । त्वगसृगस्थिरूपा विस्मृतास्तयो धातवो यस्य तत्रिधातु । मन्त्रगतज्योतिःशब्दविकक्षां दर्शयति—“ मस्त्वस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्गममित्याह । ज्योतिरेवास्मा उपरिष्टादधाति । सुवर्गस्य लोकस्यानुत्प्राप्ते ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० ७] इति । अस्य ध्रौवाव्यस्यस्योपरि स्थापितेनाऽऽधारशेषाज्येनात्पुञ्जलसत्पदीपेनैव स्वर्गलोकः प्रकाशितो भवति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ भुवाग्नेरङ्गलिं कृत्वा जूपद्वाभ्यां तपोऽग्नेहः ।

अग्रा दक्षिणदिग्गामी विष्णोः स्थित्वा सैमाहतिः ॥ १ ॥

बृहन्नाः सुचमुद्गृह्य पाहि प्रतिनिवर्तते ।

मस्त ध्रुवाननकिं निर्णय मन्त्रा इहेरिताः ॥ २ ॥

अथ मीमांसा—

अग्रे पहरिदं नमः, अग्निर्वै देवानां सष्टेत्पनयोमैन्वद्वासाजयोरग्निदेवताया वागधिकारः प्रतीयते । तदयुक्तम् । नवमाध्यापप्रथमपादोक्तदेवताधिकरणविरोध-
मशङ्कात् ।

तत्र हेवं चिन्तितम्—

“देवः प्रयोजकोऽपूर्वं वाऽऽद्योऽस्य फलपदत्वतः ।

न विधेये गुणो हेपोऽपूर्वस्य फलितोचिता” इति ॥

“आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु मन्त्रतन्त्ररूपाणामनुष्ठेयाना-
नङ्गनानामभ्यादिर्देवः प्रयोजकः । कुतः । यगेन पूजिताया देवतायाः फलप-
दत्वात् । संभवति च फलपदत्वं मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकावममात् ।
विग्रहो हविःस्वीकारस्तद्गोचनं वृषिः पसादभ्येत्येतन्नस्योचितं पञ्चकम् ।
सहस्राक्षो गोरमिदृज्जबाहुरिति विग्रहः । अग्निरिदं हविरजुषतेति हविःस्वी-
कारः । अर्द्धदिन्द्र प्रस्थितेना हवींस्वीति हविर्मोजनम् । वृष एवैनमिन्द्रः
पयया पशुभिस्तर्पयतीति वृषिप्रसादौ । ततः सेवितराजादिवत्पूजितदेवतायाः
फलपदत्वेन प्राधान्यारत्तैवाङ्गननां प्रयोजिकेति प्राप्ते ज्ञेयः—किं देवतायाः
फलपदत्वलक्षणं प्राधान्यं शब्दादापाद्ये वस्तुसामर्थ्याद्वा । नाऽऽद्यः । स्वर्ग-
कापो यजेतेति शब्दे विधेयस्य प्रागस्थैव फलपदत्वावममात् । द्रव्यदेवते तु
सिद्धत्वेन विध्यनर्हं । तत्र यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणभावस्तथा देवताया
अपि । यदि यागस्य कालान्तरभाविफलं प्रति व्यवहितत्वं तर्हि तत्साधन-
भूता देवता ततोऽपि व्यवहिता । का तर्हि फलस्य गतिः । अपूर्वमिति यदामः ।
तच्च भ्रुत्या भ्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छब्दमिति तस्य फलपदत्वमुचि-
तम् । नापि वस्तुसामर्थ्यादिवस्य फलपदत्वं विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्दा-
र्थवादयोः स्वार्थे तात्पर्याभावात् । अन्यथा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः
स्वाहा तुलेभ्यः स्वाहेत्यादिमन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादियुक्तं कल्प्येत । तच्च
प्रत्यक्षविरुद्धम् । अतो न राजादिवत्फलपदत्वम् । किंच विग्रहादिमन्त्रदेवता-
याधपि न विना कर्मणा फलपदभ्युपगच्छति । तदः प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोभयवा-

[आषाढार्था गन्ताः]

दिसिद्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु । किंच मातापितृगुर्वादिशुभ्रूताया
देवतां विनैव फलप्रदत्वमुपयवादिसिद्धम् । तस्मात्फलप्रदमपूर्वमेवाङ्गननुष्ठाने
प्रयोजकम् । देवस्य प्रयोजकत्वे सत्त्वाग्नेयमाय उपदिष्टानि प्रवाजाद्यङ्गमनि
सौर्यादियानेष्वग्न्यभावाद्गुह्यानि । अपूर्वस्य प्रयोजकत्वे तत्सत्त्वाद्गुह्यानीति
विशेषः । तदिदं देवताधिकरणमग्न्यादिदेवानां कर्मधिकारे विरुध्यते । अत
एव वैशासकदेवताधिकरणसूत्रेषु जैमिनिपक्ष एवमुपन्यस्तः—“ मध्वादिष्वसं-
भवादनधिकारं जैमिनिः ” [ब० सू० १-३-३१] इति । अस्यायमर्थः—
अस्ति हि काचन मधुविद्या छन्दोगैरास्मात्तत्वात् । तस्यामादित्यो मधुत्वेन
ध्यातव्यः । वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्वाश्वेत्येते देवमणाः परित
उपविश्य तन्मधुपञ्चिवन्ति । ईदृशेनोपासनेन वस्वादिमहिमानं प्राप्नुवन्तीति
भूयते । तस्यां विद्यायां मनुष्याणामधिकारः संभवति । वस्वादिदेवतास्तु
कान्त्यान्वस्वादीनुपासीत्कं चान्यं वस्वादिमहिमानं प्राप्नुयुः । आदि-
त्यश्च कमन्यमादित्यं मधुपानोपासीत् । तस्माद्देवानामनधिकारं जैमिनिर्ग-
म्यत इति । तर्हि विद्यान्तरेऽधिकारोऽस्ति तस्याशङ्क्योत्तरमेवं सूचितम्—
“ ऋषोर्विधि भावाच्च ” [ब० सू० १-३-३२] इति । न त्वस्वा-
दित्यो नाम कश्चित्चेतनो विग्रहस्यान्देवोऽस्ति । किं त्वस्मिन्दृश्यमाने ऋषोर्वि-
र्मण्डले भवत्स्यादित्यशब्दप्रयोगः । एवमङ्गनरेष्वग्निशब्दः । यदि विग्रहवती
देवता स्वात्तदानीमृत्विगादिवत्कर्मण्युपलभ्येत । किंचैकस्य मजमानस्य यागे
हविः स्वीकर्तुं मत्वा तदानीमेवान्येषां यागेषु गन्तुं न शक्नुयात् । अत
एवाऽऽज्जायते—“ कस्य वा ह देवा यज्ञपामच्छन्ति कस्य वा न बहूनां
यजमानानाम् ” इति । किंच विग्रहवत्सु देवेषु मृतेषु वैदिकानामग्नीन्द्रादि-
शब्दानामभिधेयभावाद्देवस्यापामाण्यं प्रसज्येत । तस्मान्मृततुल्यादिनाक्ये-
ष्विव सहस्राक्षो गोत्रभित्त्यादिवाक्येषु कश्चिद्विकल्पप्रत्ययो जायते । “ शब्द-
ज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ” इति तत्तत्क्षणम् ।

“ मृततुल्याममसि स्नातः स्वपुण्यकृतशेखरः ।

एव वः श्वासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः ” ॥

इत्यत्र विनैव बाह्यवस्तुना यथा कश्चिदाकारविशेषो मनसि प्रतिभासते
तथैव देवतावाक्येषु । तस्मादग्निर्वै देवानां यष्टेति वाक्यबलाद्देवानां यागादि-
कारो यत्तुं न शक्यः । अत्रोच्यते—देवानाधिकाराभावः कुत इति यत्-

न्यम् । देहाद्यभावाद्वा सत्यपि देहादावर्थित्वत्तामर्थपेक्षित्वाणामभिकार-
हेतूनामभावाद्वा सत्यपि तेषु शास्त्रेण निषिद्धत्वाद्वा । प्रथमपक्षेऽपि देहाद्य-
भावः कुत इति वाच्यम् । प्रमाणाभावाद्वा बाधकसङ्गात्वाद्वा । नाऽऽद्यो मन्त्रार्थ-
वादेतिहासपुराणयोगिप्रत्यक्षलोकप्रसिद्धिर्नां सत्प्रमाणत्वात् । “देवो वः सविता
प्रार्थयतु” “रुद्रस्य हेतुः परि वो वृणक्तु” इत्यादयश्चेतनोचितव्यवहाराभिधा-
यिनो बहवो मन्त्राः पूर्वमुदाहृताः । “अग्ने यदृत्तिं नमः” “इत इन्द्रो अक-
ण्ठोद्गीर्वाणि” इत्यादय उदाहरिष्यन्ते । “अथा सप्तानिन्द्राग्नी मे विषूची-
नान्व्यस्मदाम्” “अग्ने त्वं सु जामृहि” इत्यादय उदाहरिष्यन्ते । तं माय-
व्याहरत् । पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त । देवासुराः संघता आसन्नित्यादयोऽर्थ-
वादाः । इतिहासो भारतादिः । पुराणं ब्राह्मणवैष्णवादि । योगिमत्यसं-
योगशास्त्रे “मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्” इत्यादिसूत्रेषु मसिद्धम् । लोकप-
सिद्धिश्च चित्रकारादितत्तन्मूर्तिरेखनादिभिर्दृष्टव्या । नापि द्वितीयो बाधकस्यानु-
पलम्भात् । वनस्पतिवन्मूलादीनामपि नियन्त्रादिमत्त्वपसङ्गो बाधक इति चेत् ।
तस्येष्टत्वात् । प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । स्थावररूपस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदभिमा-
निदेवतानामप्रत्यक्षत्वात् । सन्ति हि सर्वेषु वस्तुष्वभिमानिदेवताः । अत एव
श्रूयते—“अन्तरिक्षदेवताः स्वर्गं वै पश्यतः । यजमानदेवता वै जुहूः । भ्रातृ-
व्यदेवत्योऽपभृत्” इति । नात्र दृश्यमाना अन्तरिक्षयजमानभ्रातृव्या विवक्षिताः ।
किंतु तदभिमानिदेवताः । एवं च सत्यभिमानिनीभिः सहामेदविवक्षया
“वायवः स्थोपायवः स्थ” “जुहो ह्यग्निस्त्वा ह्वयति देववज्याया उपभृदेहि
देवस्त्वा सविता ह्वयति” इत्यादीनि चेतनोचितानि संशोधनान्मुपपद्यन्ते । किंनि-
मित्तोऽयं देवताभिष्वक्त्यभिनिवेश इति चेत् । तत्र किंनिमित्तोऽयं देवताप्रवेष्टा-
भिनिवेशः । ज्योतिषि भाषायेति जैमिनिमतस्य सूचितत्वादिति चेत् । किं
बादरायणस्य मते न पश्यसि । स स्तेवं सूत्रमामास—“अभिमानिष्वपदेशस्तु
विशेषानुगतित्वाम्” [ब्र० सू० २-१-५] इति । अस्यायमर्थः—
वाक्चक्षुरादीन्द्रियाणां परस्परकलहभ्रुतिषु “मृदववीत्” “आतोऽ-
ब्रुवन्” इत्यादिभ्रुतिषु चाभिमानिदेवता व्यपदिश्यन्ते । इन्द्रियसंवादावाक्य-
स्याऽऽदेवैवाऽऽज्ञेता देवता इति देवताशब्देन विशेषितत्वात् । अथ च “अ-
भिर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् । आदित्य-
वक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्” इत्यादिना सर्वेष्वेवेन्द्रियेषु देवतानुगतिव्यवस्थादिति ।

(आचारार्थ मन्त्राः)

बाधकान्तरं तु बादरायण एवाऽऽशङ्कन् निराचष्टे । तदीयं सूत्रमेतत्—“ विरो-
धः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ” [ब० सू० १-३-२७] इति ।
क्रान्तिगृह्यान्तेन यः कर्मणि विरोधः सोऽपि नास्त्येकस्य युगपद्बहुगृहभोजनासं-
भवेऽपि बहुकर्तृकनपस्कारस्वीकारः संभवतीत्यनेकप्रकारदर्शनात् । इह च याग-
स्थोद्देश्यत्यागात्मकत्वान्नमस्कारन्यायेन बहवो यजमाना युगपदेकां देवतामुद्दिश्य
हवींषि त्यजेयुः । अथवा देवतानां योगसामर्थ्याद्युपपदनेकशरीरप्राप्तिः श्रुति-
स्मृत्योर्द्दर्शयते । तैश्च शरीरैर्युगपद्बहुषु यागेषु युगपद्वच्छेयुः । न चानुभवविरोध-
स्तासामन्तर्धानादिशक्यत्वेनायोग्यानुपलब्धेः । नापि विग्रहवतीषु देवव्यक्तिषु
मृतासु वैदिकशब्दस्यार्थाभावो जातेरेव शब्दार्थत्वात् । अतो वनस्यातिमूल्यगुह्य-
मृदाद्यचेतनद्रव्येषु सर्वेष्वभिमानिनीनां विग्रहवतीनां चेतनानां देवतानामप्युपग-
मेऽपि न बाधः कश्चित् । मृगतृष्णिकास्तपुष्पादिष्वपि वनस्पत्यादिष्विव देवता-
भ्युपगमः यस्येवेति चेन्न । यदा मृगतृष्णायै स्वाहा स्तपुष्पाय स्वाहेति वेद-
वाक्यं दर्शयिष्यसि तदाऽभ्युपगमिष्यामः । अतः प्रमाणसङ्गादाद्वाङ्मत्तकामावाच्य
सन्त्येव देवतानां विग्रहादयः । नाप्यधित्वाद्यधिकारकारणाभावादिति द्वितीयः
पक्षो युक्तः । आदित्यवस्वादीनां स्वस्वपदस्य प्राप्तयेन तत्प्राप्तिहेतावुपासने ऋषे
वार्थित्वाभावेऽपि फलान्तरेहेतौ तत्संभवात् । सत्यसंकल्पानां तेषां संकल्पादेव
फलसिद्धौ न यागादिप्रवृत्तिरिति चेन्न । संकल्प इव यागादावपि पयासनु-
द्धचभावेन प्रवृत्तिसंभवात् । श्रूयन्ते हि बहुशो वेदवाक्यानि—“ अग्निष्टोमेन
वै प्रजापतिः प्रजा असृजत् । ना अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्यात् ” इति । “ बृह-
स्पतिरकापयत् । अन्मे देवा दधीरन् । गच्छेयं पुरोधामिति । स एवं चतुर्विंश-
तिरायमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत् । ततो वै तस्मै अद्वा अदधतामच्छत्पु-
रोधाम् ” इति । इदानीं मनुष्य एव सत्वे भाविसंज्ञया प्रजापतिबृहस्पत्यादिश-
ब्दैरुच्यत इति चेत् । अस्त्येवं नञ्चेष्टौ । तत्र हि यजमानो देवता चेत्युपगमे-
केनैव शब्देन व्यवहृतम्—“ अग्निर्वा अकामयत् । अन्नादो देवानां स्यामिति ।
स एतमनये कृत्तिकाम्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ” इति । इह तु बाध-
कामावाग्न्युल्लया एव प्रजापतिबृहस्पत्यादयः । अन्यथा वसिष्ठविशेषणं विरुध्यते ।
तत्रैवाम्नायवे—“ वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत् विन्देय प्रजाम् ” इति । तस्माद-
धिना देवा यागादिषु प्रवर्तेरन् । सायक्यमपि धनवत्त्वे तेषामस्त्येव । उपनयनपू-

वैकाध्ययनाभावेऽपि स्वयंभातत्वाद्दिदानामस्त्येव विद्या । निषेधं च न पर्याय-
स्तस्माच्छ्रद्धो यज्ञेऽनवकल्य इतिवद्देशा अनवकल्यता इत्यश्वयत्नात् । प्रायत “ देवा
यै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ” इति बहुशः भुवम् । आचारब्राह्मणेऽपि श्रूयते—
“ देवा वै सावित्रेनीरतूच्य यज्ञं नान्वयन्तस्त प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमाधारयन्ततो वै
देवा यज्ञवन्वपरयन् ” इति । ‘ असुरेषु वै यज्ञ आसीत्तं देवास्तूष्णीं होमेनापृच्छत ’
इति । सर्वोऽप्ययमर्थवाद इति चेद्भाट्यम् । न खलु ययमप्येतमनर्थवादं ज्ञः । महा-
तात्पर्येण विधिं यद्यसतोऽवान्तरतात्पर्येण स्वाधेऽपि प्राप्ताण्याभूताश्ववादेवै का
तव हानिः । यदा प्रजापतिरमन्वकं प्रथममाधारं प्राजापत्यमनुतिष्ठति तदा कमन्व
प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति चेत्पूर्वकल्पेऽतीतं ब्रह्माण्डान्तरे वर्तमानं वा ध्यायतु ।
यथा देवदत्तः स्वयमन्यस्य पिताऽपि सन्निधाधनादिभिः स्वपिता समानोऽपि
सन्स्वपितरं नमस्करोति । यथा वा ब्राह्मणकर्तृके आद्ये ब्राह्मणान्तरं भोज्यते
तदा । यदि तत्र स्वसमानस्य पितुर्ब्राह्मणान्तरस्य च पूजया दुष्टः परमेश्वरः
फलं दद्यात्तर्हि स किमस्य प्रजापतेः फलदाने विस्मरिष्यति निद्रास्यति वा ।
“ तृप्त एवैनमिन्द्रः यजया पशुयिस्तर्पयति ” इत्यवापीन्द्रविग्रहेऽवस्थितोऽन्त-
र्याम्येव फलस्य दाता । अत एव बादरायणः—“ फलमद्य उपपत्तेः ”
[ऋ० सू० ३-३-३८] इति सूत्रप्राप्तात् । ईश्वरस्य फलदानुत्वेऽपि नापूर्ववै-
यर्थ्यं फलविशेषे उत्तारतम्ये चापूर्वस्यैव नियामकत्वात् । जैमिनिभापूर्वाङ्गी-
कारेण परितुष्टो न देवतां द्वेष्टि । तावदेव स्वापेक्षितोहाध्यायस्याऽऽरम्भसिद्धेः ।
न च यजापतिकर्तृके याग क्रतिवजामभावः । देवतान्तराणामृत्तिकत्वात् । मन्वा-
त्विज्यं विप्रस्यैव । तथा च द्वादशाध्यायस्यावसाने विन्दितम्—

“ आर्त्तिद्वयं किं विवर्णस्य विप्रगाम्येव वाऽधिपः ।

विद्यावत्प्राञ्च तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तस्मृतेः ” इति ।

“ मतिग्रहेऽधिको विप्रः याजनाध्यापने तथा ” इति स्मृतिः । नार्थ दोषः ।
तत्र क्षत्रियवैशम्पयोर्त्तिवर्णं नास्तिमेवावदेव विवक्षितं न तु देवानां तन्निवार्यदे ।
मन्वब्राह्मणयोस्तदवगमनात् । “ पृथिवी होता । धौरध्वर्युः । रुद्रोऽग्नीत् ।
बृहस्पतिरुपवक्ता । अग्निर्होता । अधिनाऽध्वर्युः । त्वष्टाऽग्नीत् । मित्र उपवक्ता ”
इति मन्वाः । “ अधिनो हि देवानाध्वर्यु आस्ताम् ” इति ब्राह्मणम् । वैव-
र्गिकानामेव वसन्तादिकालेष्वधानविधानादेवानां यज्ञाध्यायमावाचोस्त्याधान-

[आचारार्थं मन्त्राः]

मिति चेन्न । तद्विधानस्य मनुष्यविषयत्वात् । वणोभ्रमपयुक्ता विधयो मनु-
ष्याणामेव सन्ति । देवास्तु न वणोभ्रमधर्ममनुतिष्ठन्ति । किन्तु काम्यकर्मपा-
धानमग्निं देवानामाम्नातम् — “ प्रजापती रोहिण्यामाग्निमनुजत । तं देवा रोहि-
ण्यामादधत । तं पूषाऽऽधत्त । तं त्वष्टाऽऽधत्त । तं मनुराधत्त । तं धाताऽऽ-
धत्त ” इति । तदेवं देवानां यागाधिकारे विघ्नाभावात् “अग्निर्वै देवानां यज्ञा”
इत्येतदिह सुस्थितम् । सर्वत्र च मन्त्रब्राह्मणेतिहासपुराणादिवादाः सुवरागुञ्जी-
विताः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अग्निहोत्रं जुहोत्याचारमाचारयतीत्यम् ।
विधेयौ गुणसंस्कारावाहोस्विकर्मनामनी ॥
अग्नये होत्रमवेति बहुव्रीहिगतोऽनलः ।
गुणो विधेयो नामत्वे रूपं न स्वात्क्षरद्रुते ॥
संस्क्रियाऽऽचारमाचारयतीत्युक्ता द्वितीयया ।
आचारेत्याग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥
अग्निर्ज्योतिरिति प्रोक्तो मन्त्रादेवस्तथा घृतम् ।
चतुर्गृहीतवाक्योक्तं द्वितीयायास्त्वयं गतिः ॥
नासाधिवे हि धात्वर्थे करणत्वं ततोऽस्य सा ।
साधयतां वक्ति संस्कारो नैवाऽऽशङ्क्यः क्रियात्वतः ” इति ॥

“अग्निहोत्रं जुहोति ” इत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोर्भावा-
द्यामस्य स्वरूपमेव न सिध्येत् । ततोऽग्निदेवतारूपो गुणोऽग्नेन दर्शितो विधी-
यते । आधारशब्दश्च “ घृ क्षरणदीपयोः ” इत्यस्मादातोऽरुत्पन्नः क्षरद्रुतमाचष्टे ।
तस्मिन् घृते द्वितीयाविभक्त्या संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्कारं घृतमुपांशु-
यामे द्रव्यं भवति । तस्मादग्निहोत्राचारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधायकादिति
यामि रूपः—अग्निर्ज्योतिरिति ज्योतिरग्निः स्वाहेति सामं जुहोति । सूर्यो न्योति-
र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मातरिति विहितेन मन्त्रेण याज्ञावादेवता न विधेया ।
ततोऽग्निसूर्यदेवताकस्य सामेप्रातःकालेयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणोऽग्निहोत्रमिति
यौगिकं नामधेयम् । योगश्च बहुव्रीहिणा दर्शितः । चतुर्गृहीतं वा एतद्भूत-
स्याऽऽचारमाचार्येत्याद्यद्रव्यस्य प्राप्तयया क्षरद्रुतसंस्कारस्याविधेयत्वादाचारश-

ज्योतिषि कर्मनामधेयम् । यस्मिन्कर्मणि नैकेर्त्वा दिशमारम्भेयार्त्नी दिश-
मवधिं कृत्वा संतत्या धृतं क्षायते तस्य कर्मण एतन्नाम । ननु नामत्वे सति
“ उद्भिदा यजेत ” “ ज्योतिषोमेन यजेत ” इत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन
सामानाधिकरण्यायाग्निहोत्रेण जुहोत्याचारेणाऽऽधारमतीति तृतीयया भवितव्यम् ।
नैव दोषः । अनुष्ठानादूर्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि तदः पूर्वं
साध्यत्वाकारं वक्तुमग्निहोत्रयाधारमिति द्वितीयाया युक्तत्वात् । न चान्न द्विती-
यानुसारेण ग्रीहीणोक्ततीत्यादाविव संस्कारः ऋद्धभीयः । ग्रीहिश्चन्द्र्यदग्निहो-
त्राधारशब्दयोः प्रसिद्धद्वयवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् । तस्माद-
ग्निहोत्राधारशब्दौ दर्बिहोमोर्वांशुषागयोर्गुणसंस्कारविधापिनौ न भवतः किंतु
कर्मान्तरयोर्नामनी ।

द्वितीयाध्यास्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ अग्निहोत्राधारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः ।

अरूपत्वात्तु दध्वादिवाक्येनोक्तमनूयते ॥

गुण्यसिद्धौ न दध्मादिर्गुणो दुष्टा विशिष्टता ।

रूपं दध्मादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः ” इति ॥

इदमाश्राप्यते—“ अग्निहोत्रं जुहोति ” इति, “ दध्ना जुहोति ” इति,
“ वमसा जुहोति ” इति [च] । इदमपराश्राप्यते—“ आधारमाधारयति ”
इति, “ ऊर्ध्वमाधारयति ” इति, “ ऋजुमाधारयति ” इति च । तत्राग्निहोत्र-
वाक्यं दध्वादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः । आधारवाक्यं तूर्ध्वादि-
वाक्यविहितस्य तस्येति । न त्वेतद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम् । कुतः । द्रव्यदेव-
तालक्षणस्य घातरूपस्थाभावादिति चेत्तत्र वक्तव्यम् । किं दध्वादिवाक्येन गुण-
मार्त्तं विधीयते किंवा गुणविशिष्टं कर्म । नाऽऽद्यः अग्निहोत्रादिवाक्यस्य
त्वन्मदे कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यापिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्थ
गुणयावविधानस्यासंभवात् । द्वितीये विधिगौरवं स्यात् । तच्च सत्यां यताप-
थिकम् । अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यं दध्वादिवाक्यैर्लभ्यते
देवता तु मानववर्गिकी । आधारेऽप्येवं द्रव्यदेवते उच्येतव्ये ।

दशमाध्यास्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ हिरण्यगर्भ आधारे पूर्वस्मिन्नुचरेऽथवा ।

लिङ्गगदाद्ये सर्पं लिङ्गं कलशकार्यत्वतोऽन्तिमे ” इति ॥

(आधारार्थं मन्त्राः)

वायव्यपशौ “ हिरण्यमर्मः समवर्तताम् इत्याधारमाधारमति ” इति श्रुतो मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाधारे स्यात् । कुतो मन्त्रलिङ्गनाह । यजुर्वेदो याजापत्यः पूर्वा आधारः । अस्मिन्नपि मन्त्रे हिरण्यमर्मशब्देन यजापतिरभिधीयते । “ यजापतिर्वै हिरण्यमर्मः ” इति वाक्यशेषादिति माते ब्रूमः—अन्तिम आधारेऽयं मन्त्रः कृतकार्यत्वात् । यजुर्वेदमन्त्रकः प्रथम आधारः यजापतिं मनसा ध्यायन्नाधारयतीति ध्यानमात्रस्याभिधानात् । तूष्णीमाधारयतीत्यमन्त्रत्वं साक्षादेव श्रुतम् । द्वितीये त्वाधारे ऊर्ध्वो अध्वर इत्याद्यैन्द्रो मन्त्रो विहितः । अतो मन्त्रकार्यं तत्र कृतम् । तस्माद्द्वितीयाधारे हिरण्यमर्ममन्त्रविधिः । यजुः प्रजापतिदेवतालिङ्गं तदिन्द्रेऽपि समानम् । इन्द्रोऽपि हि प्रजानां पतिः । तस्मादूर्ध्वो अध्वर इति मन्त्रं बाधित्वा हिरण्यादिमन्त्रस्तत्र विधीयते ।

तृतीयाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

“ मा मा सं तावमित्येवत्कर्त्स्निन्स्यादिति पूर्ववत् ।

अध्वर्यावस्तु तत्त्वेन स्वामिकर्षोपयोगतः ” इति ॥

मा मेतिमन्त्रोक्तं संवापाभावरूपं फलं यजमाने स्यादध्वर्यो वेति संदेहः । पूर्वाधिकरणे यजमाने वर्च इत्यध्वर्युणा षष्ठ्यमानेऽपि मन्त्रे ममेति शब्दोऽध्वर्युस्वामिनं यजमानं लक्षयति । स्वर्गकामो यजेदेत्यात्मनेपदेन साङ्गन्मागफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामिताया अवगमात् । ततो यथा वर्चो यजमाने भवति तथा संवापाभावोऽपि यजमानगामीति माते ब्रूमः—“ अध्वर्यावस्ततो सत्यविज्ञेन स्वामिनः कर्म सपाय्यदे । तस्मादध्वर्युमतोऽपि संवापाभावो यजमानस्यैव फलमिति नात्र पूर्ववत्स्योपचारः ।

अथ व्याकरणम्—

भुवनशब्दो नियतगुप्तकलिङ्गत्वादाद्युदात्तः । अग्न इत्यत्र वाक्यादित्वाच्च निघातः । “ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ” [पा० ८-१-७२] इति तस्याविद्यमानवद्भावाद्यष्टरित्येतस्य पदात्परत्वाभावाच्च निघातः किंतु षाष्ठ्यमागन्निदाद्युदात्तत्वम् । अग्नविष्णु इत्यत्रापि तद्वत् । न विद्यते ध्वरो विष्णो यस्य सोऽध्वरः । “ नञ्सुभ्याम् ” [पा० ६-२-१७२] इत्युत्तरपदान्त्वोदात्तत्वम् । दिविस्पृशमित्यत्र ऊतस्वरः । अहुरुव इत्यत्राव्ययपूर्वपदमऊतस्वरः । दुश्चरितादित्यत्रापि तद्वत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डश्रुतौ—

दीपतीतिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

[अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः]

वार्जस्य मा प्रसवेनोद्ग्रामेणोद्ग्रभीत् ।

अथा सपत्नाः इन्द्रो मे निशामेणाधराः

अकः । उद्ग्रामं च निग्रामं च ब्रह्म देवा

अवीवधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपूची

नान्वर्षस्यताम् । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदि-

त्येभ्यस्त्वाऽक्तः रिहाणा वियन्तु वयः । प्रजां

योनिं मा निर्मुक्षमा प्यायन्तामाप ओषधयो

मरुतां पृषतयः स्थ दिवम् (१) गच्छ ततो

नो वृष्टिमेरेय । आयुष्या अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि

चक्षुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ध्रुवाऽसि यं

परिधिं पर्यधेत्या अग्ने देव पाणिभिर्वीर्यामाजः

तं तं एतमनु जोषं भवामि नेदेष त्वदपचेतयाते

यज्ञस्य पाय उप समितः सः स्रावभागाः

स्येता बृहन्तः प्रस्तरेष्टा वीर्यपदश्च [२] देवा

इमां वाचममि विश्वे गुणन्त आसद्यास्मिन्व-

हिंषि मादयध्वमग्नेवामपन्नगृहस्य सदसि साद-

यामि सुन्नाय सुम्निनी सुम्ने मा धत्त धुरि

धुर्यो पातमग्नेऽदन्धायोऽशीततनो पाहि माऽय

दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दूर-

ग्रन्थै पाहि दुश्चरितादधिपं नः पितुं ऊणु

(आध्वर्यवाः सुम्यूहनादिमन्त्राः)

सुपदा योनिः स्वाहा देवां गातुविदो गातुं
विस्वा गातुर्भित मर्नसरूपत इमं नो देव देवेषु
यज्ञः स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः (३) ॥
(दिव्यं च विस्वा गातुं त्रयोदश च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

दादशोऽनुवाक आचारावुक्तौ । अथ पञ्च मयाजाः । द्वावाश्वभागी । त्रयः
प्रधानयागाः । एकः स्विष्टकृत् । इडाभागभक्षणम् । त्रयोऽनुयाजा इत्येतावेद-
मुष्ठातव्यम् । तन्मन्त्रास्तु हीत्रत्यादध्वर्युकाणश्च एतस्मिन्नाऽऽम्नाताः । उपरितनास्तु
सुम्यूहनादिमन्त्रा आध्वर्यवेत्त्वादिह त्रयोदशोऽनुवाक आम्नायन्ते ।

वाजस्येति । कल्पः—“ अथोदङ्कध्वर्युः प्रत्याक्रम्य यथायतनं सुवौ
सादयित्वा याजवतीभ्यां सुवौ व्यूहति वाजस्य सा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीदिति
दक्षिणेन जुहुमुग्रगृह्णात्यथा सपत्न्या इन्द्रो मे निग्रामेणाधरा अकरिति सव्येनो-
पभूतं निगृह्णात्युदग्रं मे च निग्रामं च जलदेवा अवीवृधन्ति प्राचीं जुहुवृहत्या
सपत्नानिन्द्राग्नी मे विवृचीनान्वयस्पतापिति प्रतीचीमुपभूतं पत्यूहति ” इति ।

अश्वस्य प्रसवेहेतुना मुह्यचा जुह्वा ऊर्ध्वग्रहणेनेतो मामूर्ध्वमग्रहीत् । अथो-
पभूतो नीचग्रहणेन मम वैरिणो निरुष्टान्कृद्दानकरोत् । परं ब्रह्म देवाश्च मयो-
त्कर्षं वैरिणो निकर्षं च वर्धितवन्तः । अथेन्द्राग्नी मम सपत्नान्विध्वग्यतयः स्व-
स्थानभ्रष्टा यथा भवन्ति तथा विशेषेण यवर्तयेताम् । एतन्मन्त्रव्याख्यानात्पूर्वमि-
डाभक्षणमादिकं विधीयते । तस्य सुम्यूहनात्प्राग्नुष्ठेत्वात् । तत्रेडाभासस्य पुरो-
डाशादपञ्चेदं विधत्ते—“ धिष्णिषा वा एते न्युष्यन्ते । यद्वज्रहा । यजोता ।
यदध्वर्युः । यदग्नीत् । यद्यजमानः । तान्यदन्तरेयात् । यजमानस्य प्राणान्तर्कर्षे-
त् । प्रभायुकः स्यात् । पुरोडाशमपमृक्ष संचरत्यध्वर्युः । यजमानायैव तल्लोक-
शिष्यति । नास्य प्राणान्तर्कर्षति । न यमायुको भयति ” [भा० का० ३ य०

३ अ० ८] इति । धिष्णिगनामकाः केचन देवाः सोमरक्षाकाः । तथा च श्रूयते—“ धिष्णिग वा अमुष्णिग्लोके सोममक्षरन् ” इति । ते च धिष्णिगाः सोमभागे वेदिकासदृशा मृन्मेया आस्रायन्ते । “ चात्वालादिधिष्णियानुपवसति ” इति श्रुतेः । तेषां च धिष्णिगानामतिक्रमणं तत्रैव निषिद्धम्—“ प्राणा वा एवे यद्धिष्णिगया यदध्वर्युः प्रत्यङ्मधिष्णियानतिर्त्तयेत्प्राणान्तर्कषेत् ” इति । तद्वचा-पीडाभागभक्षणाय वेद्या उत्तरभागे स्थितानां जलादीनां मध्ये संचारे मागाप-हारं वाचकमुपन्यस्य तत्परिहाराय भक्ष्यं पुरोडाशभागमपच्छिद्य तेभ्यः भदानाय हस्ते धृत्वा संचरेदिति विधीयते । तेन यज्ञविश्रामावाद्यजमानस्य स्वर्ग्यं लोकम-वशेषयति । इह लोकेऽपि प्राणवाचो न भवति । अत्र सूत्रम्—“ इडापार्श्वे उप-स्तीर्य सौम्यो हविर्भ्य इडामवद्यति ” इति । अवान्तरेडां विधत्ते—“ पुरस्तात्प्र-त्यङ्गुलासीनः । इडाया इडामादधाति । हस्त्याः होत्रे । पशवो वा इडा । पश-वः पुरुषः । पशुष्वेव पशुमपतिष्ठायति । इडाधौ वा एषा प्रजतिः । तां प्रथारिं यजमानोऽनु यजामते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । पाञ्चस्थिता-या इडायाः पूर्वभागे प्रत्यङ्गुल उपविश्य सर्वसाधारण्या इडायाः सकाशाच्चोत्रे विभज्य प्रदातुं तजस्तथोग्यापल्पापिडामवदाय होतुर्हस्त आदध्यात् । “ गौर्वा अस्यै चारीरम् ” इतीडाभिमानिदेवतारूपश्रवणात्पशुत्वम् । नरमेधे पुरुषस्याऽऽ-त्म्यत्वात्सोऽपि पशुः । महत्या इडाया एषाऽवान्तरेडां यजामा । ततो यजमा-नस्य यजा भवति । अत्र सूत्रम्—“ पुरस्तात्प्रत्यङ्गुलासीन इडाया होतुर्हस्तेऽवान्तरे-डामवद्यति ” इति । होतुः प्रदेशिन्या द्वयोः पर्वणोराज्येनाञ्जनं विधत्ते—“ दि-रङ्गुलायनाकि पर्वणोः । दिराद्यजमानः पतिष्ठितै ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । द्वाभ्यां पादाभ्यां स्थैर्मणावस्थानं पतिष्ठितिः । अवान्तरेडायां प्रकारविशेषं विधत्ते—“ सखदुपस्तृणाति । दिरादधाति । सखदमिधारयति । चतुः संपद्यते । चत्वारि वै पशोः पतिष्ठानानि । यावानेव पशुः । तमुपह्वयते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । पतिष्ठानं पादः । अनेन चतुरवत्तेन तं चतुष्पादं पशुमुपह्वयते । इडाभागभक्षणायानुज्ञापितवान्भवति । अत्र चतुरवत्तं पुरोडाशभागं होता हस्ते धृत्वा भक्षणानुज्ञार्थं होत्रकाण्डे पठितमनुवाकमुपहृतं रथंवरमित्यादि पठेत् । तन्मध्येऽध्वर्युर्यजमानश्च प्रत्युपह्वानरूपं मन्थान्तरं पठेत् ।

(आध्वर्यवाः सुग्व्युहनादिमन्त्राः)

तदिदं विधत्ते—“ मुखमिव प्रत्युपह्वयते । संप्रसानेव पशूनुपह्वयते ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । होतुर्मुखमेवाभिधीक्ष्य पठेदित्यर्थः । अध्वर्यु-
यजमानयोर्होतृहस्तगतयोः स्पर्शं विधत्ते—“ पशवो वा इडा । तस्यात्साऽम्भारभ्या ।
अध्वर्युणा च यजमानेन च ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति ।
पाठं मन्त्रान्तरमुत्पादयति—“ उपहृतः पशुवानसान्तिषाह । उप हेनौ हवये
होता । इडामै रेवथानामुपह्वे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति ।
अहमध्वर्युर्वैरनुशातस्वत इडामक्षणेन पशुमान्भवानि । यजमानेऽप्येवं योज्यम् ।
कस्मिन्काष्ठेऽप्ये मन्त्रपाठः । इडार्थं देवतानामनुशापने होवा क्रियमाणे
सति तन्मध्य एनाध्वर्युयजमानौ यदोपह्वयते तदा पठेत् । दैव्या अध्वर्यव
उपहृता उपहृतोऽप्ये यजमान इति मन्त्रावयवाभ्यामाभ्यां तयोरुपह्वः । तदन-
न्तरं पठेदित्यर्थः । तदेदं मशंसति—“ उपहृतः पशुमान्भवति । य एवं वेद ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । अवाप्तरेडाया अवदानं
तदुपाह्वानं च वाक्पाणदेवतयोः पियमिति स्तौति—“ यौ वै हस्त्यापिडामादधा-
ति । वाचः सा भगधेयम् । यामुपह्वये । प्राणानां सा । वाचं चैव
प्राणाश्चावरुन्धे ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । पुरोडाशस्य
बर्हिषि स्थापनं विधातुं प्रतीति—“ अथ वा एतर्क्षुपहृतायामिडायाम् । पुरो-
डाशस्यैव बर्हिषो मीमांसा ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति ।
इडावदानानन्तरं होत्रा तस्यापिडायामुपहृतार्यां सत्यापयतिष्ठस्य पुरोडाशस्यै-
तस्मिन्नेव काष्ठे बर्हिस्थापनसंविधौ काचिन्मीमांसा भवति । किं पुरोडाशो
बर्हिषि स्थापनीयो न वेति । तत्र प्रयोजनाभावाद्स्थापनमिति प्राप्ते प्रयोजनं
देवतानां सभागत्वमिति मत्वा विधत्ते—“ यजमानं देवा अब्रुवन् । हविर्नो
निवेपेति । नाहमभागो निर्वेप्स्यामीत्यब्रवीत् । न मयाऽभागयाऽनुवक्ष्येति वागब्र-
वीत् । नाहमभागा पुरोनुवाक्वा भविष्यामीति पुरोनुवाक्वा । नाहमभागा याज्या
भविष्यामीति याज्या । न मयाऽभागेन वषट्करिष्येति वषट्कारः । यज-
मानभागं निधाय पुरोडाशं बर्हिषदं करोति । तमेव तद्भागिनः करोति ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । यजमानवागाद्यभिमानिदेवता भाग-
रहिताः स्वस्वव्यापारं न कुर्वन्ति । ततो यजमानस्यैकं पुरोडाशभागं पृथङ्नि-
धायवशिष्टे पुरोडाशं बर्हिषि स्थापयेत् । तेन स्थापनपानेन वयं भागिन इति
देवानां शुद्धिर्यवति । स्थापितस्य विभागं विधत्ते—“ चतुर्धा करोति । चतस्रो

(आश्वयजितः सुगन्धनादिमन्त्रः)

दिशः । दिक्षेव प्रवितिष्ठति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । पुनः पूर्वविधिमनूय पशंसति—“ बर्हिषदं करोति । यजमानो वै पुरोडाशः । यजा बर्हिः । यजमानमेव यजानु प्रविष्टापयति । तस्मादस्थनाऽन्याः यजाः प्रवितिष्ठन्ति । मासेनान्याः ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । यस्मात्कठिनस्य बर्हिषि स्थापितस्य पुरोडाशस्य मृदुनो बर्हिषश्च संयोगस्तस्मात्कृशदेहाः काश्चित्कठिनेनास्थना प्रवितिष्ठन्ति स्थूलकापास्तु मासेन । मकारान्तरेण तमेव विधिं पशंसन्ति—“ अथो खत्वाहुः । दक्षिणा वा एवा हविर्यस्यान्तर्वेश्वरुभ्यन्ते । यत्पुरोडाशं बर्हिषदं करोति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । पुरोडाशहविष्को हविर्यज्ञः । तस्य बर्हिषि पुरोडाशस्थापनं यत्, एवास्तद्विजां वेदिमभ्ये दक्षिणा एवावकृद्वाः । विभ्वन्तरमनूय पशंसति—“ यतुर्धा करोति । चत्वारो ह्येव हविर्यज्ञस्यर्विजः । ब्रह्मा होताऽध्वर्युरग्नीत् ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । तत्तद्भागस्य निर्देशं विधत्ते—“ तमभिमृशेत् । इदं ब्रह्मणः । इदं होतुः । इदमध्वर्योः । इदमग्नीष इति । यथैवादः सौम्येऽभ्ये । आदेशमृत्विग्भ्यो दक्षिणा नीयन्ते । तादमेव तत् ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । यथा सोमयागे माध्व्यदिनक्षत्रेण दक्षिणार्थानि द्रव्याणि वेद्यां कृष्णाजिने प्रसार्येदमस्येदमस्येत्पादिस्य दक्षिणा नीयन्ते तद्वदिदं निर्देशनं द्रष्टव्यम् । निर्दिष्टानां भागानां यौगपद्यनिवारणाय कर्म विधत्ते—“ अग्नीषे प्रथमायाऽऽदधति । अग्निमुत्ता सृजिः । अग्निमुत्तमेवर्द्धि यजमान ऊच्यते ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । अग्निः कृत्स्नयागहेतुत्वात्समृजिहेतुः । तमाग्निमिन्ध इत्तमीत् । ततोऽस्य माध्व्यं युक्तम् । आग्नीध्रस्य हस्ते भागाधानप्रकारं विधत्ते—“ सक्तदुषस्तीर्य द्वादादधत् । उपस्तीर्य द्विरभिघारयति । यद् संपद्यन्ते । यद् वा कृतवः । कृतूनेव प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । अस्य विधेस्तात्पर्यं यौघायन एकप्रकरणेऽह—“ उपहूतायामिडायामग्नीष आदधाति षड्वत्तमुपस्तृणात्पादधात्यभिघारयति ” इति । आपस्तम्बस्त्वम्पथा ज्ञेव—“ द्विरुपस्तृणाति । द्वादादधाति । द्विरभिघारयति ” इति । विधत्ते—“ वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्मभागं परिहरति । प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यो ब्रह्मा । सविता यज्ञस्य मभूत्ये ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । परिहारः प्रदानम् । यथा यजापतिरन्धर्पापितया प्रेरक एवं

(आध्वर्यवा सूक्त्युहनादिमन्त्राः)

ब्रह्माऽपि तदा तदाऽनुज्ञया यज्ञस्य प्रवर्तक इति ब्रह्मणः प्राजापत्यत्वम् । वेद-
 ऽन्वविरिक्तसाधनेन येन केनापि मन्त्रान्तप्राप्तेन भागान्तरं देयमित्याह—“ अथ
 काममन्येन ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । होतुर्नैतानन्तर्यं
 विधत्ते—“ ततो होत्रे । मध्यं वा एतद्यज्ञस्य । यद्धोता । मध्यत एव यज्ञं
 प्रीणाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । सामिधेनीरारम्भोप-
 रिष्ठादेव होतुर्मपाराद्यज्ञमध्यत्वम् । अध्वर्योर्होत्रानन्तर्यं विधत्ते—“ अधाध्व-
 र्यवे । प्रतिष्ठा वा एषा यज्ञस्य । यदध्वर्युः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ०
 ८] इति । प्रतिष्ठा समाप्तिः । समिष्टयजुर्होमपर्यन्तं यज्ञमध्वर्युः समापयति ।
 आग्नीध्रमारम्भाध्वर्युपर्यन्तं क्रममन्त्राहार्यादिदक्षिणायासविविशति—“ तस्माज्ज-
 दिर्व्यज्ञस्यैतामेवाऽऽवृतमनु । अन्या दक्षिणा नीयन्ते । यज्ञस्य मतिष्ठित्यै ”
 [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । आवृत्तकारः । आग्नीध्रं प्रति पेषमुत्पा-
 दयति—“ अधिवग्नीत्सुष्ठस्तुत्संमुद्गीत्याह । पराङ्मिव होतर्हि यज्ञः ”
 [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । वीक्ष्यया परिधिसमार्जनमपि लभ्यते ।
 अस्मिन्काष्ठे सप्ताप्तप्रावरवाद्यज्ञः पराङ्मुख इव वर्तते । ततः सुष्ठस्तंमार्जनं
 पर्याप्तम् । अथ होतारं मत्पस्ति कथितैषमन्त्रः—“ इषिता दैव्या होतारो
 भद्रवाच्याय मेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ” इति । भद्रं फलं
 तस्य वाच्यं वचनं तदर्थमग्निर्होत्रेत्यादिभ्रुविसिद्धा दैव्या होतारः परमेश्वरेण
 मेषिताः । इदं यावापृथिवी भद्रमभूदित्याद्यनुवाकः सकं तस्य वाको वचनं
 तदर्थं मानुवो होता मेषितः । अतो हे होतस्त्वं तत्सूक्तं ब्रूहि । तस्मिन् मन्त्र-
 मुत्पाद्य त्वेषितपदस्य भद्रवाच्यायेति पदस्य च सात्पर्यं व्याचष्टे—“ इषिता
 दैव्या होतार इत्याह । इषितत्वं हि कर्म क्रियते । भद्रवाच्याय मेषितो
 मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीत्याह । आशिवमेषैतामाशास्ते ”
 [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ८] इति । अस्ति होतारं मत्पपरः पेषमन्त्रः—
 “ स्वगा दैव्या होतुभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहि ” इति । दैव्यानां होतृणा-
 मेवं यज्ञः स्वार्थिनो मानुषेभ्यो होतुभ्यः स्वसमस्तु । हे होतस्त्वं शंयुदेवस्य
 संयग्धिनं तच्छंयोरानुष्ठीपह इत्यनुवाकं ब्रूहि । अस्मिन्मन्त्रे स्वगाशब्दस्वस्ति-
 शब्दशंयुशब्दानामभिप्रायं क्रमेण दर्शयति—“ स्वगा दैव्या होतुभ्य इत्याह ।
 यज्ञमेव तत्स्वगा करोति । स्वस्तिर्मानुषेभ्य इत्याह । आशिवमेषैतामाशास्ते ।

शंयोर्ब्रह्मीत्याह । शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागमेयेन सवर्धयति ” [ब्रा० का० ३
 प० ३ अ० ८] इति । शंयुर्ब्रह्मस्पतेः पुत्रः । इत्यभिधाभागाद्यनुष्ठानं विधाया-
 स्मिन्काण्डे आम्नाताभ्यां वाजस्य मेरवेताभ्यामृग्भ्यां सुगन्धूहने विधत्ते—“ अथ
 सुचावनुष्टुग्भ्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति । प्रतिष्ठा वा अनुष्टुक् । अग्नें वाजः
 प्रतिष्ठित्यै । अथाद्यस्यावसृष्ट्यै ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति ।
 यतुर्मिः पदैर्गवादीनां प्रतिष्ठितत्वात्तदनुष्टुपः प्रतिष्ठाहेतुत्वम् । वाजशब्दस्या-
 न्तस्तावित्वात्तद्व्यावृत्ताच्चं योम्यस्यान्तस्यावरोधाय भवतः । सानाभ्याका-
 रेण विहितं सुगन्धूहने विशषाकारेण विशदयति—“ पार्वी जुहूम्हति । जता-
 नेव भ्रातृव्यान्पणुदते । पतीचीमुपभूतम् । जनिष्पपाणनेव पतिनुदते । स
 विषूच एवापोस सप्तन्याम्यजमानः । अस्मिञ्छौके पतिविधति ” [ब्रा० का०
 ३ प० ३ अ० ९] इति । वैरिणः परस्परवियुक्ता विविचद्विकलायिता एव
 यथा भवन्ति तथा दानपोस पतिविधति । वाजवतीभ्यामिति द्विवचनार्थपूनुद्य
 प्रशंसति—“ द्वाभ्याम् । द्विपतिष्ठो हि ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ९]
 इति । द्वाभ्यां पादाभ्यां प्रतिष्ठा यस्यासौ द्विपतिष्ठः ।

वसुभ्य इति । कल्पः—“ जुद्धा परिवीननाकि वसुभ्यस्त्वेति मध्यमं, रुद्रे-
 भ्यस्त्वेति दक्षिणम्, आदित्येभ्यस्त्वेत्युत्तरम् ” इति ।

विष्वप्पनज्जीत्यप्याहारः । स्पष्टार्थतां दर्शयति—वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽ-
 दित्येभ्यस्त्वेत्याह । यथायजुर्वैतत् ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ९]
 इति ।

अकमिति । बौधायनः—“ सुक्षु प्रस्तरमनकायकः रिहाणा इति जुद्धा-
 मयाभि, विषन्तु वय इत्युपभृति मध्यमि, प्रजां योनिं मा निर्गृक्षमिति ध्रुवायां
 मूलानि ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वाद्यद्वितीयमन्त्रावेकीकृत्याऽऽह—“ अकः रिहाणा विषन्तु वय
 इति जुद्धामयं, प्रजां योनिं मा निर्गृक्षमित्युपभृति मध्यमा प्यायन्तापाय ओषधय
 इति ध्रुवायां मूलम् ” इति ।

पक्षिण आज्येनाकं प्रस्तरायं लेलिहाना विविधं मार्गं गच्छन्तु । अहं तु
 प्रजां तत्कारणं च मा विनाशयामि । आप्यरूपा आपः प्रस्तरमूलरूपा ओष-
 धीराप्याययन्तु । विधत्ते—“ सुक्षु प्रस्तरमनकि । इमे वै लोकाः सुचः ।
 यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव देवताऽनकि । देवाऽनकि । वय इमे लोकाः ।

[आध्वर्यवाः सुगन्धनादिमन्त्राः]

एभ्य एवैर्न लोकेभ्योऽनक्ति । अभिपूर्वमनक्ति । अभिपूर्वेव यजमानं तेज-
साऽनक्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । अभिमुखमग्रं पूर्वं मथा
भवति तथा मस्तरमञ्ज्यात् । यजपानोऽपि मुख एव समास्तु वक्तृत्वेन तेजस्वी
भवति । मन्त्रयत्तस्मात्तद्वत्स्याभिमांसाह—“ अक्त२रिहाणा इत्याह ।
तेजो वा आध्वयम् । यजमानः मस्तरः । यजमानमेव तेजसाऽनक्ति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । विशब्दस्तु चैवं दर्शयति—“ विद्यन्तु इय
इत्याह । इय एवैर्न कृत्वा । सुवर्गं लोके गमयति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ९] इति । मन्त्रे प्रथमावहुवचनान्तो विशब्दः पक्षिवाधी मास्त्रणे तु
द्वितीयैकवचनान्तो वयःशब्दः । मा निर्मुक्षमित्येतस्याभिमांसाह—यजो योर्नि मा
निर्मुक्षमित्याह । मजाथि योषीत्याय ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९]
इति । ओषधय इत्यत्र द्वितीया विवक्षितेत्याह—“ आ प्यायन्तामाप ओष-
धय इत्याह । आप एवौषधीराप्याययति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ९]
इति । अत्र बहुवचनं दृष्टव्यम् ।

आप्यायन्तामिति । बौधायनः—“ तदुपरीव महरति नात्मजं महरति न
पुरस्तात्पत्यस्यापि न प्रतिशृणाति न विष्वज्जं विष्वीत्सूचं मुद्यीत्या प्यायन्तामाप
ओषधयो मरुतां पृषतयः स्थ दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमेरयेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अनुचममाने सूक्तवाके मरुतां पृषतयः स्थेति सह शास्त्रया
मस्तरमाहवनीये महरति ” इति ।

अत्र मस्तरमहवौ नात्यग्नमित्यादयो नियमविशेषाः । आहवनीयात्ययः
मस्तराद्यस्य न कार्यः । मस्तरस्य पुरस्तादन्यत्किमपि न प्रक्षिपेत् । दर्भस्य
कस्याचिच्छेदरूपा हिंसा न कार्या । दर्भाणां परस्परविमोहो न कार्यः । किंतु
कृत्स्नं मस्तरमुद्यच्छेत् । आपस्तम्बस्य तु मरुतामिति मस्तरमन्त्रादिः । सह
शास्त्रया वत्सापाकरणहेतुभूतया । हे मस्तरावमरा दर्भां मूर्धं यायुषोरितवृष्टिजन्व-
तया वायुर्नां विन्दयः स्थ । हे मस्तर त्वं दिवं गत्वा वृष्टिं मेरय । व्याचष्टे—
“ मरुतां पृषतयः स्थेत्याह । मरुतो वै वृष्ट्या ईशते । वृष्टिमेवावरुन्धे । दिवं
गच्छ ततो नो वृष्टिमेरयेत्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिमेवावरुन्धे । ” [ब्रा० का०
३ प्र० ३ अ० ९] इति ।

आयुष्वा इति । कल्पः—“अधोपोत्थायाऽऽहवनीयमुपातिष्ठते—आयुष्वा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि चक्षुष्वा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीति ” इति ।

आयुश्चक्षुषोः पाञ्चनीयतां दर्शयति—“यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्याऽऽयुर्मीयते । आयुष्वा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहीत्याह । आयुरेवाऽऽत्मन्धत्ते । यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्य चक्षुर्मीयते । चक्षुष्वा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्याह । चक्षुरेवाऽऽत्मन्धत्ते ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति ध्रुवेति । कल्पः—“भूवाऽसीत्पन्तर्देदि पृथिवीमभिमृशति ” इति ।

व्याचष्टे—“भूवाऽसीत्याह पतिष्ठित्यै ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति ।

यं परिधिमिति । कल्पः—“यध्वमं परिधिमुपहरति यं परिधिं पर्यवस्था अग्ने देव पणिमिर्वीथिमाजः । तं त एतमु जौषं भरायि नेदेष । त्वदपचेतयाता इत्यधेतरावुपसमस्पति । यज्ञस्य पाथ उपसमितमिति ” इति ।

मो अग्ने देव स्तुतिभिः प्राप्यमाणस्त्वं स्वयं ये यध्वमपरिधिं पथिमे मागे स्थापितवानासि । तवानुकूलतया मियं तमेतं परिधिं त्वयि भरायि । एष त्वत्तोऽपरको नैव । हे दक्षिणोत्तरपरिधी यज्ञस्य कलत्वरूपमर्थं पुत्रावुपसंमाम्नुतम् । पर्यवस्था इत्येतत्सत्यमित्याह—“यं परिधिं पर्यवस्था इत्याह । यथायजुरेवैतत् ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । परिधावग्नेः प्रीत्युत्पादनायाग्निसंनोधनमित्याह—“अग्ने देव पणिमिर्वीथिमाण इत्याह । अग्रय एवैनं जुष्टं करोति ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । अनुशब्देन ज्ञातीनामनुरक्तत्वं सूच्यत इत्याह—“तं त एवमु जौषं भरायित्याह । समातादेवास्या अनुकान्करोति ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । अपरतमनिषेध आनुकूल्यार्थं इत्याह—“नेदेष त्वदपचेतयाता इत्याहानुरूपात्यै ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । अनेकयोः परिधयोः सह कथनं बहुविध्यानुकूल्यमित्याह—“यज्ञस्य पाथ उपसमितमित्याह । भूषानमेवैषैति [जा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । विधत्ते—परिधीत्यहरति । यज्ञस्य समिष्टये ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । समिष्टिः संपूर्तिः ।

संख्यावेति । कल्पः—“अथैवान्संस्त्रावेणाभिषुहोति जुह्वायुषभृतं संस्त्रावपति संस्त्रावमानाः स्थेपा नृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदथ देवा इषां पाचयमि विधे गृणन्त आसद्यास्विन्वर्हिषि मादमध्वमिति ” इति ।

[आभ्यर्चयाः सुम्नमुहनादिगन्वाः]

हे विभे देवा यूयं संस्त्रावभागाः स्थ । जुहूपभृद्भर्चां सिच्यमान आभ्य-
शेषः संस्त्रावः । स एव भागो येषां ते संस्त्रावभागाः । कीदृशा देवास्तं भागं
सम्भुमिच्छादन्तो बृहन्तो महान्तः सर्वैराराधनीयाः । तत्र केचित्पस्वरमुष्टौ वि-
दन्ति । अन्ये त्वास्तीर्णं बर्हिषि सीदन्ति । अस्माभिः क्रियमाणाभिर्णां स्तुतिम-
भिर्वीक्ष्य समीचीनेयमिति गृणन्तो यूयमस्मिन्धज्ञ अपविरय दृष्टा भवत । विषत्ते—
“सूचौ संपस्त्रावयति । यदेव तत्र क्रूरम् । दत्तेन कर्मयति । जुह्वामुपभूतम् ।
यजमानदेवत्वा वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभूत् । यजमानयैव भ्रातृव्यमुपार्ति
करोति ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । न्याचष्टे—“संस्त्रावभागाः स्थे-
त्याह । वसवो वै रुद्रा आदित्याः संस्त्रावभागाः । तेषां तज्जागपेयम् । तानेव
तेन प्रीणाति ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । अस्मिन्धन्त्रे देवता-
संबन्धमृचश्छन्दोविशेषं च यदसति—“वैश्वदेव्यर्चा । एते हि विभे देवाः । त्रिष्टु-
म्भवति । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [जा० का० ३
प० ३ अ० ९] इति । एते वस्वादिरूपाः ।

अग्नेरिति । चौभायनः—अथ यदक्षिणमावृत्य यत्पृष्ठं द्वाभ्यां धुरि
सूचौ विमुञ्चत्यग्नेर्वापपन्नगृहस्य सदासि सादयामि सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने वा
धत्ते धुरि धुर्यौ पातमिति ” इति ।

हे जुहूपभृतौ युवापविनधरगृहस्य पृथिव्यभिवानिनो बद्धेः स्थाने शकटस्थे
यजमानस्य सुम्नाय स्थापयामि । हे सुत्ववत्यौ सुत्से पां स्थापयतं यज्ञमारवा-
हिनायेवौ दंपती रक्षतम् । यथोक्तं मन्वार्यै दशयति—“अग्नेर्वापपन्नगृहस्य
सदासि सादयामीत्याह । इयं वा अग्निरपन्नगृहः । अस्या एवेने सद्ने
सादयति । सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने वा धत्तमित्याह । प्रजा वै पशवः सुम्नम् ।
प्रजापेव पशूनात्मन्धत्ते । धुरि धुर्यौ पातमित्याह । जायापत्योर्गोवीधाय ”
[जा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । अथाऽऽपस्तम्बो मन्त्रमेवमाभित्याग्ने-
र्वापमिति शकटस्थ पूर्वमग्ने सूचौ सादयित्वा धुरि धुर्याविति युगपुरोः मोहेदिति
मन्धते ।

अथ इति । कल्पः—अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽन्वाहार्यपचन एवेभ्यमन्न-
धनान्यभ्याषाय फलीकरणानोप्य फलीकरणाज्जुहोत्यग्नेऽदन्वायोऽशीततनो पाहि

भाष्य दिवः पाहि यसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरघ्न्यै पाहि दुश्चरितादविषं नः पितुं ऋणं सुषदा योनिं स्वाहेति ” इति ।

तच्छ्रुत्वेषु गृहे क्षिपमाणेष्वपनेषा मालिन्यांशाः फलीकरणाः । हेऽग्ने मां दिवः पाहि धुलोकयसितो देवा मय्यपराधं यथा न गृह्णन्ति तथा कुरु । अदध्वापोऽर्हसितवर्जित । अशीतवनो, ऋणशरीर, यसित्यै परुष्टाऽन्धात्फल-विघ्नत्पाहि । दुरिष्ट्यै दुष्टादपराशास्तानुष्टानात्पाहि । दुरघ्न्यै मागाधिकार-विशोभिदुष्टवस्तुमोचनात्पाहि । दुश्चरितानिषिद्धाचरणात्पाहि । पितुमन्नमस्वदी-मनार्षिषममृतं कुरु । सुषदा सुप्तोपवेशनेन निमित्तेन योनिं स्थानं कुरु । इदं फलीकरणद्रव्यं शुभं स्वाहा हुतवस्तु । मन्त्रव्याख्यानपूर्वकं होमं विधत्ते— “अग्नेऽदध्वापोऽशीतवतो इत्याह । यथायजुरेवैतत् । पाहि भाष्य दिवः पाहि यसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरघ्न्यै पाहि दुश्चरितादित्याह । आधिपत्येवैवा-माशास्ते । अविषं नः पितुं ऋणं सुषदा योनिं स्वाहेतिष्वसंवृथनान्वन्वाहार्य-पचनेऽध्वाभाय फलीकरणहोमं जुहोति । अतिरिक्तानि वा इध्मसंवृथनानि । अतिरिक्ताः फलीकरणाः । अतिरिक्तान्योच्छेषणम् । अतिरिक्त एवाति-रिक्तं दधाति । अथो अतिरिक्तेवातिरिक्तमाप्त्वाऽनरुन्धे ” [भा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । इध्मे शास्त्रोक्तमभावेन स्थिते सति तच्छेषकाष्टानीध्मसंवृथनानि । तानि दक्षिणासौ पक्षिभ्य वेनामुपरि जुहूगवान्ये स्थापितान्फलीकरणाञ्जुहुयात् । पशोपयुक्तदध्वादधिकत्वमतिरिक्तत्वम् । आधि-कद्रव्यहोमेनाधिकं फलं प्राप्य तस्वाधीनं करोतीत्यर्थः । इत्थं फलीकरणहोमे निष्पद्ये सायनान्तरं इत्याः सवीपे वेदमासनं विवादव्यम् । तद्विधौ बुद्धिस्थे सति तस्यसङ्गमद्देवस्य यशसकः कथिन्मन्त्र उवाचते । स च मदेशान्तरविषय-तया विनिगुण्यते—“ वेदिर्देवेभ्यो निष्ठापत । तां वेदेनान्वद्विन्दत् । वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीम् । सा पप्रथे पृथिवी पार्थिवानि । गर्भं बिभ्रात् भुवनेष्वन्तः । ततो यज्ञो जायते विश्वदानिरिति पुरस्तास्तन्मयजुषो वेदेन वेदिं संमाध्वचंजु-वित्यै । अथो यद्देदध्व वेदिष्व भवतः । पितुनावाय प्रजात्ये ” [भा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । केनापि कारणेन देवेभ्यस्तिरोहितां वेद्यमिवानिदेवतां वेदाभिमानिदेवतामुखेन देवा अलभन्व । तमेतं वेदस्य महि-मानं वेदेनेत्यादिको मन्त्रः प्रकाशयति । अस्यायमर्थः—अग्रेर्देवां पृथिवीं देवाः

(आप्तवर्थाः सुगन्धूहनादिमन्त्राः)

पूर्वोत्तरभागाम्नां संस्कृत्य वेदिमकुर्वन् । तां च वेदिं देवाः पुनर्वेदेनालभन्त । सा च वेदिः पृथिवीरूपा सती पार्थिवानि व्रीडादीनि विस्तारितवती । किंच सा पृथिवीदेवता सर्वेषु भुवनेष्वन्तरुदरान्तर्वेदे (२) गर्भं निभर्ति । तस्माद्रभोत्सर्वस्य फलस्य दाता यज्ञपुरुष उत्पन्न इति । अनेन मन्त्रेणाष्टमानुवाकोकात्पुनरीडाशानिष्पादनादूर्ध्वं नवमानुवाके वक्ष्यमाणास्तम्बयजुर्हरणात्पुरस्ताद्भ्रमयेन वेदेन वेदिस्थानं समुष्वात् । तच्च वेदिताभाय । किंच वेदेवेदिरूपं मिथुनं प्रजननाय भवति । प्रासङ्गिकं सप्तायमल्लतमनुस्तरति—“ प्रजापतेर्वा एतानि श्मश्राणि । यद्वेदः । एतिसा ऋपस्य आस्यति । मिथुनमेव करोति । विन्दते प्रजाम् ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । एतन्नासमीपे प्रास्तस्य वेदस्य पुनरास्तरणं विधत्ते—“ वेदः होताऽऽहवनीयात्स्तृणयेति । यज्ञमेव तत्सदमोत्पोत्तरस्मादर्थमासात् । तः संततमुत्तरेऽर्धमास आलभते । तं काले काल आगते यजते ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० ९] इति । वेदस्य बन्धनं विमुच्य माहृत्यमारभ्याऽऽहवनीयपर्यन्तास्तरणेनाऽऽशामिपदपर्यन्तं यज्ञः संतती भवति । पुनः पर्यण्यन्वाधानादिकं कृत्वा प्रतिपदि तं संततं यज्ञं कर्तुमारभते । एवं पुनः पुनस्तत्काले समागते सति यजत इत्यभिच्छिन्नो यज्ञो भवति ।

देवा इति । बौधायनः—“ अथोत्थाय दक्षिणेन पदा वेदिमवक्रम्य ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविदो गातुं विच्चा गातुमित मनसस्पव इमं नो देव देवेषु यज्ञः स्वाहा वाचि स्वाहा वाते भाः स्वाहिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ देवा गातुविद इत्यन्तर्वेदूर्ध्वस्तिष्ठन्ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति मध्यमे स्वाहाकारे बर्हिरनुग्रहरति ” इति ।

अग्रेऽपि बौधायनेन स्वाहाकारस्याप्याहृतत्वाच्चेनावशिष्टं सर्वं होतव्यमिति लभ्यते । जुद्धादीनि तु यजमानेन यावदायुः संभार्याणी । तमाहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति शास्त्रान् । हे गातुविदो मार्गविदो देवाः पूर्वं ये गातुं मार्गं लब्ध्वा समागताः पुनः प्रतिनिवृत्य तं गातुं मार्गं गच्छत । हे मनसस्पते देव भवतोक्तेषु देवेश्वर्यं नो यज्ञे निधेहि । इदमाज्यं हुतमस्तु । सर्वंकियाप्रवर्तके वायौ निधेहि । इदमाज्यं हुतमस्तु । वायुविषयेनानेन मन्त्रेण

१ क. ग. “नि ध्रुवादी” । २ स. “ति मध्यमे स्वाहाकारे बर्हिरनुग्रहरति दे” ।

३ स. संपार्या” । ४ क. द. च. “नि । तं यजमानं यज्ञपात्रैर्दहन्तीति ।

(आध्वर्यावाः छुम्भ्युह्नाविमम्बाः)

यज्ञसमाप्तिमुपपादयति—“ बल्लावादिनो वदन्ति । स त्वा अध्वर्युः स्यात् ।
 यो यतो यज्ञं प्रयुक्ते तदेनं प्रतिष्ठापयतीति । वाताद्वा अध्वर्युर्वर्जं प्रयुक्ते ।
 देवा मातृविदो मातुं विच्छ्वा मातृमित्रेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुक्ते । तदेनं प्रतिष्ठा-
 पयति । प्रतिदिष्टति यजन्मा यज्ञुभिर्यजमानः ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ०
 ९] इति । योऽध्वर्युर्देवस्याद्यज्ञमुपक्रमते तस्मिन्नेव देवे यदि यज्ञं समापयेत्तर्हि
 स एव मुख्योऽध्वर्युः स्यादिति बल्लावादिनामुक्तिः । अत्राप्यध्वर्युः सर्वक्रिया-
 यस्तैकाद्वायोरेव यज्ञमुपक्रमते । “ देवा मातृविदो मातुं यज्ञाय विन्दत । यम-
 सत्सतिना देवेन वातायज्ञः प्रयुज्यताम् ” इत्येतस्याच्छिद्रकाण्डगतस्य मन्त्रस्य
 प्रथमं जपितत्वात् । अतः समाप्तावपि देवा मातृविद इत्येव वामुविषमो मन्त्रो
 युक्तः । यंध्वेदेवावता प्रयोदेशानुवाकोक्तानां मन्त्राणां व्याख्याने संपाते
 तथाऽपि दशमानुवाके परतीसंनहनप्रसङ्गेन पत्नीदिषयौ द्वौ मन्त्रावाम्नातौ ।
 तदीतीमनुप्रयोगाद्वाक्येन तौ तत्र न व्याख्यातौ । उपवेपथ्यागार्थं मन्दोत्प-
 तिरपि कर्तव्येति तदुभयमत्र व्याक्रियते । मथनं तावद्योज्वविनोकमन्त्रवत्
 पूर्वाप्ये व्याचष्टे—“ यो वा अपथ्यदेवतं यज्ञमुपचरति । आ देवताभ्यो वृश्च्यते ।
 प्रासीयान्भवति । यो यथादेवतम् । न देवताभ्य आवृश्च्यते । वसीयान्भवति ।
 वारुणो वै पाशः । इमं वि व्याधि वरुणस्य पाशमित्याह । वरुणपाशादेवैतां
 मुञ्चति । सवितृमसूतो यथादेवतम् । न देवताभ्य आवृश्च्यते । वसीयान्भवति”
 [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० १०] इति । योज्वपाशस्य वरुणो देवता,
 तद्वन्धस्य च सविता देवता । ततो वरुणस्य पाशं यपवन्धीत सविदेति पदा-
 भ्यां यथादेवतं यज्ञोपचारान्न देवताभ्य आवृश्च्यते न विच्छिन्नो भवति ।
 नापि द्विज्जे भवति । सवितृमसूतो यथादेवतमुपचरतीति शेषः । तृतीयपादे
 पदार्थवाक्यार्थौ दर्शयति—“ धातुश्च मोनौ सुकृतस्य लोक इत्याह । अभिरेवै
 धाता । पुण्यं कर्म सुकृतस्य लोकः । अभिरेवैनां धाता । पुण्ये कर्मणि सुकृतस्य
 लोके दधाति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० १०] इति । दुःस्वनाशाय
 सुखपाशये च धनुर्धवादोक्तिरित्याह—“ स्वीनं ये सह पत्या करोमीत्याह ।
 आत्मनश्च यजमानस्य धानात्यै संदाय ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० १०]
 इति । पत्न्याः पूर्णपात्रविप्रीकार्थं यो मन्त्रस्तं व्याचष्टे—“ समायुवा सं यज-
 पेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते पूर्णपात्रे ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ०

(आध्वर्यवाः सुगन्धयुक्तादिमन्त्राः)

१०] इति । समानीयमान इति शेषः । मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति—“ अन्त-
तोऽनुष्टुभा चतुष्पदा एतच्छन्दः प्रतिष्ठितं पत्निये पूर्णपात्रे भवति । अस्मिन्नोक्ते
प्रतिविष्टानीति । अस्मिन्नेव लोके प्रतिविष्टति ” (जा० का० ३ प्र० ३ अ०
१०) इति । पत्नीकर्तव्यस्यायसाने विहितं यदिदं पूर्णपात्राभिमन्त्रणमनुष्टुभा
क्रमेण तदिदं छन्दः पादचतुष्टयोपेक्षया द्वीरिव प्रतिष्ठितं भवति । कस्मिन्विषये ।
पत्न्याः संनन्दिनि पूर्णपात्रे विषये । मन्त्रं जपन्त्याः कोऽभिप्रायः । इह लोके
प्रतिष्ठिता स्थापित्यभिप्रायः । तत्र मन्त्रसामर्थ्यात्सा प्रतिविष्टायेव । पक्षान्तरेण
प्रशंसति—“ अथो वाग्वा अनुष्टुप् । वाक्मिथुनम् । आपो रेतः मजनमम् ।
एतस्याद्भि मिथुनादिद्योतमानः स्तनमन्वर्षति । रेतः सिञ्चन् । मजाः मजनपन् ”
[जा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । न केवलमनुष्टुभश्छन्दोत्पत्तत्वं
किंतु वाग्मूपावगम्यस्ति । सा च वाग्योविच्छन्दोत्पत्तेः पुरुषेण सह मिथुनं
संपद्यते । यास्तु पूर्णपात्रगतता आपस्ताः मजोत्पत्तिमाधनं रेतः । एतस्मदेव
यत्नानुष्ठानमन्त्रमिथुनादुत्पन्न आदित्यपेरितो मेघो वृष्टिद्वारेण मजोत्पत्तौ पर्य-
वसति ।

तथा च स्मर्यते—

“ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुनिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्यान्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्धं ततः मजाः ” इति ॥

विमुक्तयोक्तरस्य पूर्णपात्रोदकस्य च सहकारः पत्न्या कर्तव्य इत्याह—“ यदे
मज्ञस्य ब्रह्मणा युज्यते । ब्रह्मणा वै तस्य विमोकः । अद्भिः शान्तिः । विमुक्तं
वा एवार्हि योक्त्वं ब्रह्मणा । आदायैनत्परानी सहाप उपगृह्णीते शान्त्यै ” [जा०
का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । यथा मन्त्रेणोपाहितानां कपातानां मन्त्रे-
णैव विमोकः कर्तव्यस्तथा योक्तरस्यापि योगविमोक्तवत्या रज्ज्वा कनस्योपब्रव-
स्याद्भिः शान्तियुक्ता । योक्त्वं चेदानीं मन्त्रेण मुक्तमनोऽञ्जलौ तद्योक्तामादाय तेन
सहापो गृह्णीमात् । तद्यह्मणायाऽऽनयनं विधत्ते—“ अञ्जलौ पूर्णपात्रदानवति ।
रेत एवास्यां प्रजां दधाति । मजया हि मनुष्यः पूर्णः ” [जा० का० ३ प्र०
३ अ० १०] इति । सोमत इति शेषः । पूर्णपात्रोदकेन पत्न्या मुक्तमन्त्रा-
शनं विधत्ते—“ मुखं विनुष्टे । अवभृथस्यैव रूपं कृत्योपतिष्ठति ” [जा० का०
३ प्र० ३ अ० १०] इति । उत्तिष्ठेदिति विधिः । अथोपेक्षो मन्त्रेण परि-

(आभ्यर्चनाः क्षुण्णहृतादिमन्त्राः)

त्यक्तव्योऽहः मस्तौति—“परिवेषो वा एष वनस्पर्शनाम् । यदुपवेशः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । पलाशशास्त्रामुले त्यक्तो भाग उपवेशः । स च सुवेषां वनस्पर्शनां परितो व्याप्नोति । वनस्पर्शविभट्टैः साध्यस्याङ्गारविशेष-
नतश्चकषाछोपधानादेरनेन कृतत्वात् । वेदनं यशसति—“य एवं वेद । बिन्दते परि-
वेधारम्” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । सेवकजनमित्यर्थः । मन्त्रो-
त्पादनपूर्वकमुपवेशत्वायं विधत्ते—“तमुत्करे । ये देवा मनुष्येषु । उपवेशमधारयन् ।
ये अस्मदपचेतसाः । तानस्मभ्यमिहाऽऽकुरु । उपवेशोपविहृदि नः । प्रजां पुष्टि-
मथो धनम् । द्विपदो नम्रतुण्डः । ध्रुवाननरगान्कुर्वीति पुरस्तात्पत्यञ्चमुपगृहति ।
तस्मात्पुरस्तात्पत्यञ्चः शूदा अवस्यन्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११]
इति । तमुत्कर उपगृहतीत्यन्वयः । यमित्यादिमन्त्रः । ये पलाशशास्त्रामूलभागं
देवा मनुष्यसंवाग्धिषेत्रेण कषाछोपधानाद्युग्रकर्मकारिणमुपवेशमकल्पयन्, हे
उपवेश स त्वं ये पुत्रभार्यादयोऽस्मत्तोऽवरक्तास्तानस्मदध्यामिहाऽऽनीयानुरक्ता-
न्कुरु । हे उपवेशास्माकं सर्वाणि यजादिकं विहृदि ध्यायं कुरु । मनुष्यान्-
शूध चिरजीविनो विभोगरहिताश्च कुरु । अनेन मन्त्रेण तमुपवेशमुत्करे सुख-
ननादिरूपे तृणादित्यागस्थाने पूर्वभागे शत्यङ्गमुखे गृहं कुर्यात् । यस्मादेवं तस्मा-
ल्लोकेऽभ्युपवेशयत्कर्मकराः शूदाः स्वाम्यभिमुखाः स्वामिनः पुरस्तात्सर्वदाऽवति-
ष्ठन्ते । निःशेषेण गृह्णन् विधत्ते—“स्थविमत उपगृहति । अमतिवादिन
एवेनान्कुरुते” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । अयमुत्करे प्रवेश
मूलं बहिर्नामशेषयेत् । किंतु स्थविष्ठान्मूलाधारम्य कर्त्तुं प्रवेशयेत् । तथा
तत्प्रेतान्भूतमानप्रतिवादिन उक्तकारिणः कुरुते । अभिचाराय मन्त्रान्तरमुत्पा-
दयितुं मस्तौति—“धृष्टिर्वा उपवेशः । शुचर्तो रज्जो ब्रह्मणा सारचितः ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] । इति अयमुपवेशः स्वत एव बाह्यर्चयु-
क्तोऽह ऊर्ध्वं वह्निसंतापेन युक्तः । पुनरपि मन्त्रेण वीक्षणीकृतत्वाद्ब्रह्मः संप-
न्नोऽतोऽभिचारयोग्यः । तत्र मन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते—“योपवेशे शुक् । साऽमु-
मृच्छतु यं द्विष्य इति । अधास्यै नाम गृह्य महर्ति ” [ब्रा० का० ३ प्र०
३ अ० ११] इति । शुक्संतापः । अमुमित्यत्र यो द्वेष्यस्त्वस्य नाम गृहीत्वा
तमुपवेशमग्नौ महरेत् । पुनरप्युचं त्रयमभिचाराद्यमुत्पादयति—“निरमुं नृद
ओकसः । सप्ततो यः शृतव्यति । निर्वाप्येन हविषा । इन्द्र एषं पराशरीत्

(आध्वर्यावाः सुगन्धहनादिमन्त्राः)

इहि तिस्रः परावतः । इहि पञ्चजनाः अति । इहि तिस्रोऽतिरोचना मावत् ।
सूर्यो असादिवि । परमा त्वा परावतम् । इन्दो नयतु वृषंहा । यदो न पुनरा-
यसि । अश्वतीभ्यः समाध्व इति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ११]
इति । यः शत्रुर्यमुत्सति, अमुं स्वगृहात्वं निःसारम् । निःशेषं जगद्धाम्यं येन
तन्निर्वाध्यं तादृशं हविरुपवेशरूपं वेनेन्द्र एनं शत्रुं पराकृत्य हिसितवान् । परा-
वच्छब्दो दूरदेशवाची स्त्रीलिङ्गः । हे अधो त्वं त्रिम्यो लोकेभ्यो निर्गम्य
ब्रीन्दूरदेशमन्नासणाधीनतिक्रम्य चाण्डालादिषु गच्छ । यावत्सूर्या दिव्यस्ति
तावन्तं कासमग्निं सूर्यचन्द्ररूपास्तिस्रो वीधीरतिक्रम्य महत्पन्थकारे गच्छ ।
वृषहेन्द्रस्यामायन्तदूरदेशं नयतु । मस्माद्दूरदेशादनेकेभ्यः संश्रुत्सरेभ्य ऊर्ध्व-
मपि न पुनरगमिष्यसि । एताभिस्तिस्त्रिभिर्होमरूपेष्वेवं गृहाद्दूरतो निरस्येदित्येषं
विधिं (विं) स्तापकेनार्थवादोऽन्यमति—“ विष्ट्वा एष वज्रो ब्रह्मणा सन्धितः ।
सुचैवेनं विष्ट्वा । पन्थो लोकेभ्यो निर्गच्छ । वज्रेण ब्रह्मणा स्तुणुषे ” [ब्रा०
का० ३ प० ३ अ० ११] इति । मन्त्रधयेण तद्विधीकृत एष उपवेशरूपो
वज्रस्त्रिगुणो भवति । एतन्निष्ठेन शोकेनैवं वैरिणं लोकत्रयाभिः स्तार्य मन्वात्म-
केन वज्रेणाभिर्हितास्ति । त्रिभिर्भिरात्वा उपवेशेनं मतिरिष्टं यजुर्दमरूपं वज्र-
मुत्पादयति—“ इतोऽस्तापवधिष्णामुभेत्माह स्तुषे ” [ब्रा० का० ३ प० ३
अ० ११] इति । स्तुविहिता । अथ सूत्रम्—“ पञ्चभिर्निरस्मेन्निस्त्रेन्वा ”
इति । उपवेशस्याग्री क्षेपणे दूरदेशे निरसने भूमौ त्वने च ध्वानं विधत्ते—
“ यं द्विष्मात्तं ध्यामेव् । सुचैवेनमर्पयति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ०
११] इति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ पाजद्वाभ्यां सुचोर्व्यूहो वस्वज्ज्यात्परिर्भास्तिभिः ।

अकृमाप्ता विभिः सुक्षु मस्तराद्यादिकाञ्जगम् ॥ १ ॥

मरुं मस्तरहोमोऽयमायुरग्न्यमिमन्त्रणम् ।

भ्रुवा भूमिं स्पृशेद्यं प मध्यस्य पदिधेर्हविः ॥ २ ॥

यज्ञाभ्योर्द्वयोर्होमः संस्ताव सावकाहुविः ।

अग्नेः सुचौ सादयित्वा धुरि वे मोहयेत्सुचौ ॥ ३ ॥

अग्ने कलीकृतेर्होमो देवा इदमनुर्हतिः ।

वाचि बर्हिर्हतिर्वाते सर्वहोमोऽत्र विंशतिः ॥ ४ ॥

अथ सीमांसा ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ कथाम प्रतिपत्स्यै वा चमसेडादिभक्षणम् ।

कथाम पूर्ववन्मैदं यामीये स्वत्ववर्जनात् ॥

अकीरयजमानस्य भक्षस्तथाश्च तेन सा ।

प्रतिपत्तिः संस्क्रुतिवत्तत्तेषु न भिद्यते ” इति ॥

अस्ति सोमे-यजमानभक्षः । अस्ति घेडापिडायाक्षिनादिभक्षः । तत्र भक्षेण कीरानामुत्तिषां स्वार्थान्त्यसंभवात् । दक्षिणेय कथार्थं भक्ष इति पूर्वः पक्षः । यागदेवतायै संकल्पिते द्रव्ये स्वत्वमलभमानो यजमानो न तेन केतुं शक्नोति । किं च यजमानपक्षपाः समुपचूयेडां प्राश्नन्तीत्यकीरतस्यापि यजमानस्य भक्षः भूयते । तास्ताहवर्मादृदिजामपि भक्षणं न कथार्थमिति गम्यते । तस्मात्प्रतिपत्त्यर्थो भक्षः । तेन कथार्थत्वाभावेन परिशिष्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्धोमोवयुक्तद्रव्य-संस्काराद्येन तत्रेषु न बाध्यते ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ चतुर्धा कार्यं आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम् ।

चतुर्धा करणं सर्वशेषो वाऽऽग्नेयमावेनम् ।

उपलक्षणाताऽऽग्नेये मुक्ताऽतः सर्वशेषता ॥

अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने यतोऽस्त्याग्नेयया तदः ।

नाऽऽग्नेयत्वं तयोर्मुख्यं केवलाम्बनुपाश्रयात् ॥

तेनैकस्मिन्पुरोडाशे चतुर्धाकरणस्थितिः ” इति ।

दशपूर्वमास्योः भूयते—“ आग्नेये चतुर्धा करोति ” इति । तथाऽऽग्नेयवैद-
न्दाग्नाग्नीषोमीययोरपि पुरोडाशयोरग्निसंबन्धादाग्नेयशब्देन पुरोडाशवयमुपल-
क्ष्यते । तत्सत्यागां शेष इति चेन्मैवम् । न शाग्नेय इत्यर्थं तद्धितः संबन्धपा-
देऽभिहितः । किंतु देवतासंबन्धे । अग्निश्च केवलो द्विदेवत्वयोः पुरोडाशयोर्न
देवता । अतो देववैकदेशेन कृतस्तदेवतोपलक्षणादाग्नेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति
मुख्य एवाऽऽग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठते ।

(आध्वर्यवाः सुगन्धयुहनादिमन्त्राः)

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः कथार्थां भक्षणाय वा ।
भक्षाम्रुतेः कथार्थांस्तो यथेष्टं तैर्नियुज्यताम् ॥
देवतायै तप्तस्वस्य क्लृप्तत्वात्स्वान्विता न हि ।
शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं तत्र मुच्यते ” इति ।

चतुर्थांशतस्य पुरोडाशस्य भागान्वयजनान एव निर्दिष्टेत्—“ इदं ब्रह्मणः ।
इदं होतुः । इदमध्वर्योः । इदमग्नीधः ” इति । सोऽयं निर्देशो न भक्षणार्थः ।
भक्षणस्याभुतरात् । ततो भुविदानेन तान्नास्विजः परिक्रेतुमयं निर्देशः । अथ
तदङ्गमेकारानुसारेण स्वल्पेनाप्युपपद्यते । तस्मात्स्वकीयभागास्तैरिच्छयोपयोक्तुं
शक्या इति प्राप्ते ब्रूमः—अत्रये जुष्टं निर्देशामीति छत्सस्य हृदिपो देवतार्थं सं-
कल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वाभित्वाभावाच्च युक्तः परिक्रयः । भक्षणं तु प्रति-
पत्त्यर्थत्वाद्युक्तम् । अवशिष्टस्य यः कोऽप्युपयोदः प्रतिपत्तिः । पुरोडाशस्य
भक्षणाहर्त्वाद्भक्षणेन कर्मकराणां भुक्ताहजननाच्च तद्भक्षणार्थो निर्देशो मुच्यते ।

तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितम्—

“ वाणस्य मेत्यमुं ब्रूयदेको द्वौ वा कृताधैतः ।
एकः काण्डद्वये पाठादभ्यर्च्युस्वामिनावुभौ ” इति ।

दक्षपूर्णमासयोर्वाजस्य मेत्ययं मन्त्रोऽभ्यर्च्यकाण्डे यजमानकाण्डे वाऽऽज्जातः ।
तत्रैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वादितरस्तं न पठेदिति चेन्नैवम् । काण्डा-
न्तरपाठवैयर्थ्यमसङ्गम् । तस्मादुभाम्पौ पठनीयः । तयोः पठनोपशयभेदोऽस्ति ।
अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्यामीत्यभ्यर्च्यमनुदे । अत्र न मपदिष्यामीति
यजमानः ।

चतुर्थस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ यस्तरे शास्त्रया सार्धं महरेत्पहतिस्त्विदम् ।
शास्त्राया अर्थकर्म स्थात्मतिपन्निकृतीचिता ॥
महतिः यस्तरे वागः शास्त्रायाः साहचर्यतः ।
तथात्वादर्थकर्मस्ते हतिः शास्त्रां ययोजयेत् ॥
हरविर्मागवाची नो पविपत्तिस्ततो भवेत् ।
पौर्णमास्यां ततो नैव हतिः शास्त्रां ययोजयेत् ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ सह शास्त्रया प्रस्तरं महुरति ” इति । तत्र शास्त्राप्रहरणमर्थकर्म । कुतः । महुरतिशब्देन यागस्याभिधानात् । एदञ्च सूक्तवाकेन प्रस्तरं महुरतीत्येतद्वाक्यमुदाहृत्य चिन्तितम् । प्रस्तरमहरणस्य यागत्वे तत्साहचर्याच्छास्त्राप्रहरणमपि याग एवेत्यर्थकर्म स्यात् । अर्थाय कर्तुं ताकल्पप्रयोजनाय श्रियमाणमर्थकर्म । ततः महुरणेन पौर्णमास्यामपि पञ्चाशशाखा ययुज्यत इति पात्रे ज्ञमः—सूक्तवाकेन प्रस्तरं महुरतीत्यत्र हरतिधातोर्यागवाचित्वं नोक्तं, किंतु मानवर्णिकदेवतामुपलभ्य द्रव्यदेवताभ्यां यागः कल्पितः । शास्त्राप्रहरणे तु नास्ति देवता । ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरतिधातुरत्र स्वभावार्थपारिषाममेवाऽऽचष्टे । यथा सति मत्सायाकरण उपयुक्तयाः पञ्चाशः शाखाया उपशोणान्तराभावाद्यागदेशोऽवकाशलाभाय यत्र काल्पयत्वं परित्यागे प्राप्ते शास्त्रेणाऽऽहवनीये त्यागो नियम्यते । तेन च शास्त्रीयत्यागेन शास्त्रायाः परिपत्तिर्भवति । प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो दृष्टार्थः । यथा राज्ञा चर्कितस्य वाम्बूलस्य सौवर्णे पवद्ग्रहे प्रक्षेपस्तद्वत् । ततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्मतया लक्ष्मार्थे कर्तुं यैकत्वाभावात्पौर्णमास्यां स्वसिद्धेग्रहेतुभूतां शास्त्रां न प्रयोजयति ।

पञ्चाभ्यासस्य पथपपादे चिन्तितम्—

“ स्त्रिया नास्ति स्वाभिभावः पुंलिङ्गेन तदीरणात् ।

प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावन्नाविवक्षितम् ॥

असुषुद्धेऽपगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः ।

इतिविभक्तिविकारादेरर्थस्तत्प्रकृत्यर्थे नु ” इति ॥

स्वर्गकामो यजेतेति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणो विधानात्सोऽधिकारः स्त्रिया नास्ति । न च ग्रहैकत्ववलिङ्गमविवक्षितमिति वाच्यम् । एकत्ववलिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात्प्रकृत्यर्थतया नु महत्त्ववदिवक्षितं पुंलिङ्गमिति पात्रे ज्ञमः—अस्ति स्त्रियाः कर्मस्वाधिकारः । कुतः । पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । न श्लोकत्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तं नृदेशगतत्वम् । इहापि यः स्वर्गकामः स यजेतेति वचनव्यक्तेः पुंलिङ्गस्योद्देशगतत्वेनैकत्वसदृशत्वान्नास्ति विवक्षितत्वम् । न च प्रकृत्यर्थो लिङ्गम् । स्त्रीलिङ्गं तावदावादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते । पुंलिङ्गं तु वृक्षानित्यस्मिन्दितीयावहुवचने विभक्तिविकारेण नकारादेशशक्त्येनाभिव्यज्यते ।

(आध्वर्यवाः कुम्भगृह्णादिभन्वाः)

एषं कुडमिस्वस्विन्मधयेकवचने नपुंसकाभिधायिः । तस्माच्छिञ्जस्य प्रकृत्यर्थत्वा-
भावादुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अस्त्यधिकारः ।

तदेवान्यमिन्वितम्—

“ दंपतिभ्यां पृथक्कार्यं सह वाऽऽरूपावसंख्यया ।

पृथग्मेवमवैगुण्यार्त्तकर्मैक्यं देवतैक्यवत् ” इति ॥

यजेतेश्वर्यत्तप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यमतत्वाभावेन विवक्षामा-
शरमितुमशक्यत्वादेककर्तृत्वाय दंपतिभ्यां पृथगेव कर्मानुष्ठेयमिति चेन्नेवम् ।
वैगुण्यप्रसङ्गात् । कर्मणि तत्र तत्र परम्यवेक्षणं यजमानावेक्षणं चेत्युपपत्त्याभ्या-
सम् । तत्र यजमानप्रयोगे परम्यवेक्षणं लुप्येत परीप्रयोगे यजमानावेक्षणं
लुप्येतेश्वर्यवैगुण्यस्य द्वयोः सहाधिकारः । न च यजेतैक्यवचनं विरुद्धम् । अग्नी-
षोमौ देवतैक्यत्र यथा व्यासकृपोर्देवत्वाद्देवतैक्यं तथा ईश्वरैक्यमेव कर्तृत्वमि-
त्यङ्गीकरात् । तस्मादंपत्योः सहाधिकारः । तथा सप्तयुनेऽतिरिक्तं प्रीयाता इति
वाक्येन कर्मणि भ्यूनाङ्गपूरणं परम्या क्रियत इति यदुक्तं तत्सुस्थितम् ।

अथ व्याकरणम्—

वाजस्येत्यत्र “ वज वज यतौ ” इत्यस्माद्धातोक्तत्वञ्चः कर्मणि घञन्तः,
[वाजघञ्दः] । यतो अित्त्वादाद्युदात्तः । प्रसावञ्चञ्दोऽमत्ययान्तः । ततस्त्वञ्च
धाधादिस्वरः । एवं सर्वं यथायोग्यमुच्येयम् ।

“ इमे त्वाद्या यजुर्मन्त्राः काशिकाविद्वहीरितौ ।

तासामुर्वा विविच्यथ दधि चञ्चदोऽवमुदये ॥

साविधियर्वा, अनुष्टुभर्वा, वैश्वदेव्यर्चेति ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वात्सर्वयजुर्वा
मध्ये समाभ्यासा कृषः । देवो यः सविता पार्यपत्निति द्विपदा विराह्मायत्री ।
आ व्यायध्वमिति मध्येभ्योतिस्त्रिष्टुप् । रुद्रस्य हेतिरित्येकपदा त्रिष्टुप् । भुवा
अस्मिन्निरपयि तद्वत् । पेयममादिति त्रिष्टुप् । सहस्रवल्गु इत्येकपदा त्रिष्टुप् ।
उर्वन्तरिक्षमित्येकपदा गायत्री । संपृच्यध्वमिति गायत्री । देवो यः सविताः पुना-
त्विति गायत्री । अवभूतमित्येकपदा गायत्री । परापूर्वमित्यपि । दीर्घापरित्ये-
कपदा त्रिष्टुप् । यानि धर्म इत्यनुष्टुप् । समायो अद्भिरित्युपरिष्ठाद्वह्वी ।
अद्भ्यः परीत्येकपदा गायत्री । अन्तरितमित्येकपदा गायत्री । देवस्य सवितुः

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यमन्त्राः]

सर्व इति द्विपदा गायत्री । पुरा कूत्स्थेत्येकपदा त्रिष्टुप् । उदादायेति त्रिपदा त्रिष्टुप् । आशास्ताना सुमजसत्स्थेत्यनुष्टुभौ । इन् वि ध्यामीति त्रिष्टुप् । तन्मापु-
 षेत्यनुष्टुप् । देवो वः सवितोऽनुनादिति गायत्री । वीतिहोवमिति गायत्री । एवा
 असदक्षित्येकपदा त्रिष्टुप् । अग्ने यदरित्येकपदा गायत्री । वाहि माअ इति द्विपदा
 गायत्री । वाजस्य मोदुमार्भं नेत्यनुष्टुभौ । ये परिधिमिति पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् ।
 सत्सावमाना इति त्रिष्टुप् । नन्वितरेषामपि पन्नागामनेन न्यायेनासरमाधार्ता-
 रुषाविक्षेपमुपजीव्य दार्कचिच्छन्दः कल्पयामिति चेत् । यजुषां छन्दःकल्पने
 भुवि विरोधसङ्कात् । तथा च माह्वणं पूर्वमेवोदाहृतम्-“तत्रोभयोर्मामस्ता । जाभि
 स्वात् । यद्यजुषाऽअर्थं यजुषाऽअप उतुनीयात् । छन्दसाऽप उतुनात्पजामित्वा मा”
 इति । तत्र यजुर्निषेधं छन्दोऽभिधीयते । ततो यजुषां छन्दो न भूतेरभिमतम् ।
 तथा सति स्वशक्त्या किञ्चिद्वनं छन्दः कल्पयितुं न शक्यते । किन्तु पूर्वसि-
 ष्यसंभवागतं छन्दोलक्षणं यत्र यत्रास्ति तस्यां तस्यामृचि च्छन्दो जानीयात् ।
 ज्ञानमेव च्छन्दोविधानात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके

नवोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

उ॒भा वा॒मिन्द्रा॒ग्नी आ॒हूव॒ध्या उ॒भा रा॒धसः
 सह मा॒दय॒ध्वै । उ॒भा दा॒तारा॒विषा॑ र॒यीणा-
 मु॒भा वाज॑स्य सा॒तथे॑ हु॒ये वा॒म् । अ॒र्ध्व॒ हि
 मूर्ति॒दाय॑चरा वां वि॒जामा॑तुरु॒त वां धा॒ स्वा॒ला-
 त् । अथा॒ सोम॑स्य प्र॒यती॑ यु॒वभ्या॑मिन्द्रा॒ग्नी
 स्तोमं॑ ज॒नयामि॑ न॒म्यम् । इन्द्रा॒ग्नी न॒वति॑
 पुरो॑ दा॒सप॑त्नीरधू॒तम् । सा॒कमे॑केन॒ कर्म॑णा ।

(वसोपूर्णिमासधिकृतिभूतकान्येहीना याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः)

शुचिं नु स्तोमं नवजातमयेन्द्राग्नी वृत्रहणा
 जुपेयाम् । (१) उभा हि वाजं सद्य उंशते धेडा । वयमुं त्वा
 पथस्पते रथं न वाजंसातये । धिये पूषन्नयु-
 ज्महि । पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन
 कृतो अभ्यानडर्कम् । स नो रासञ्चुरुधश्च-
 न्द्राम्ना धियेधियं सीषधाति प्र पूषा । क्षेत्रस्य
 पतिना वयं हितेनेव जयामसि । गामश्च
 पोषयित्वा स नः (२) मुडातीदृशे । क्षेत्रस्य
 पते मधुमन्तमूमि धेनुर्विव पयो अस्मासु
 धुश्च । मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमुतस्य नः
 पतयो मुडयन्तु । अग्ने नव सुपथा राये
 अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयो-
 ध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिडा ते नमउक्तिं
 विधेम । आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छ-
 ऋवांम तदनु प्रवोदुम् । अग्निर्विद्वान्त यजात (३)
 सेदु होता सो अध्वरान्त ऋतून्कल्पयाति ।
 यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्चं विभावसो । महि-
 षीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरिते । अग्ने त्वं पा-
 रया नच्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि
 विश्वा । पूश्च पूषी बहूला न उर्वी भवा
 तोक्ताय तनयाय शं योः । त्वमग्ने व्रतपा अंसि
 देव आ मर्त्येष्व । त्वं यज्ञेष्वीदृशः । यद्वा वयं

(दशपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुक्त्यामन्त्राः)

यमिनाम ब्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद्विधमापृणाति विद्वान्येभिर्देवाः क-

तुभिः कल्पयाति [४] ॥

(जुषेधामा त नो मयावा त्रयोविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

इ॒मे त्वा॒ यज्ञ॑स्य शु॒न्यध्वं॑ कर्त्तव्ये दे॒वोऽध्व॑र्युतं पृ॒थिः सं॒ य॒जाम्या॑ दे॒वे प॒रमु॑दं
कृ॒ष्णोऽग्नि॑मु॒र्वन॑म॒सि॒त॒ि वा॒नस्स॑पो॒श्म वा॒ चतु॑र्दश ॥ १४ ॥

इ॒मे इ॒दं॒ इ॒दं॒ मु॒र्वन॑म॒सि॒त॒ि॒ वा॒नस्स॑पो॒श्म ॥ २८ ॥ हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

अधमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ मध्यमकाण्डे मध्यमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

तयोर्देवानुवाके दशपूर्णमासमन्त्राः समाधाः । अथ तद्विहितविष्णा वक्तव्याः ।
विहितेषु चाऽऽध्वर्यवमन्त्राणामन्विशे वैचमस्तत्वादीनां एवानुशिष्यन्ते । ततः
प्रपाठकानामन्त्रानुवाकेषु काम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्याः क्रमेणोच्यन्ते । ताभ्यो-
ह्ये द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयमूलीयचतुर्थप्रपाठकेषु क्रमेण विधीयन्ते । तथास्मिन्नुवाके
द्वितीयकाण्डस्यद्वितीयप्रपाठकस्य सार्धमध्यमनुवाकोक्तकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवा-
क्या उच्यन्ते । काम्या याज्या इति याज्ञिकसमारुपाचलादिष्टिकाण्डस्य याज्या-
काण्डस्य च वस्स्वर्गं स्तव्यम् । इष्टिविशेषमन्त्रविशेषसंयम्यस्तु सिद्धकाम्यापवग-
न्तव्यः । यद्यप्येकैक इव मन्त्रः स्वस्वदेवतावकाशकस्तथाऽपि दर्विहोषावप्यानुत्तये
प्रवीष्टि मन्त्रद्वये प्रयोग्यम् । एतच्च वास्तोष्पर्वीयहोमपदावेत्समासास्पदे—“यदे-
कया जुहुयादर्विहोमे कुर्यात् । पुरोनुवाक्यामनूय याज्यया जुहोति तदेवत्वाय ॥”
इति । एतथोऽथ लक्षणमात्रभागवासेषु गृह्यन्ते—“पुरस्ताद्वधो पुरोनुवाक्या

[तृतीयपूर्णमासविज्ञातिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

भवति । जातानेव आतुष्याभ्यणुदते । उत्तरिष्टादिक्रमा याज्या अनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते ” इति । यस्या क्रमः पूर्वार्धे देवतालिङ्गं सा पुरोनुवाक्या । उत्तरार्धे तल्लिङ्गं चेद्याज्या सा भवति । एतस्य लक्षणस्य प्रदर्शनार्थं वात्स्यिकेति तद्व्याभि-
चरति । तत्र सर्वत्राऽऽम्नानक्रमो नियामकः । पुरस्तादाग्नावाः पुरोनुवाक्याः, पश्चादाग्नावा याज्याः । तस्यादिधिक्रमं मन्त्रक्रमं च परीक्ष्यैकैकस्यामिष्टारेकैकं मन्त्रयुग्मं प्रयोज्यम् । ननु यत्र युग्मादधिकस्तद्युग्मसमानलिङ्गको मन्त्र आग्ना-
योः यत्र क्रमानुसारेजोत्तरेष्टौ मन्त्रयोजने लिङ्गं बाध्येत, पूर्वैष्टौ तद्योजने क्रमो बाध्येतैति चेन्न । बाध्यतां नाम क्रमोऽस्य दुर्बलवाङ् । यदि न पूर्वैष्टौ तृती-
यमन्त्रस्य पृथक्प्रयोजनता तर्हि तत्र याज्या विकल्पताम् । यत्र तु युग्मात्तरं पूर्वयुग्मेन [ण] सप्तानलिङ्गं तत्र याज्यापुरोनुवाक्यायुग्मस्यैव विकल्पोऽस्तु । यद्दिष्टचैक्ये मन्त्रयुग्माधिक्ये युग्मविकल्पस्त्वहन्मन्त्रयुग्मस्यैकत्वे सति तदीप्रदे-
वतादिषयाणामिष्टीनामाधिक्ये ता इष्टयोऽपि विकल्पन्ताम् । यद्यथा । इहैव तावत्तादशमुपलभ्यते । उभा वामिन्द्राग्नी इत्यादिम इन्द्राग्निलिङ्गकाध्वत्वरो
मन्त्राः । ऐन्द्राग्निष्ठयस्तु कलभेदेन षड्वाग्नावाः । तत्र प्रथमद्वययुग्मादिषमे तिस्र
आद्या इष्टयो विकल्पन्ते ।

तास्तु तिसृषु मयमामिष्टिं विभानुं प्रस्तौति—

“ प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपामूहताः सौष्वायतम-
जापतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजा अपाधुसताविति स एतैश्चन्द्राग्निभेकादशकपालमपश्यत्
निरवपत्तावस्मै प्रजाः प्रासाधयताम् ” [तै० सं० का० २ प्र० १
अ० १] इति ।

अपागूहतामाच्छादितवन्तौ । अचायदचित्तवत् । प्रासाधयतां प्रकटी
कृतवन्तौ ।

प्रस्तुतामिष्टिं विधत्ते—

“ इन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामपगूहन्तो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत
ऐन्द्राग्निभेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति
तावेवास्मै प्रजां प्रसाधयतो विन्दते प्रजाम् ” [सं० का० २ प्र० १
अ० १] इति ।

(दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यमन्त्राः]

यः पुरुषो यैवनादिना प्रजोत्पादनसमर्थोऽपि यज्ञो न सन्ने तस्येन्द्राग्नी म-
तिचन्धकौ । तपोरुक्ः पुरोडाशो भागसेन वी सेवते ।

द्वितीयामिष्टिं विधत्ते—

“इन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्सर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु इन्द्राग्नी एव
स्वेन भागधेयेनोपधावति साभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृवस्य बृहते पि पाप्मना
भ्रातृव्येण जयते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १] इति ।

सजाताः समानजन्मानो बन्धुभूत्वावयः । अचेतनं क्षेत्रविषयं चेतनं भूत्ववि-
षयं च वैरिणो यत्सामर्थ्यं तदुभयमिन्द्राग्नी ब्रह्मादिनाशयतः । स्वयं तु पापिष्टे-
नैव वैरिणा विरुध्यमानो जयं प्राप्नोति ।

तृतीयामिष्टिं विधत्ते—

“अथ वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्वापि यः संभ्राममुपमयातैन्द्राग्नेकाद-
शकपालं निर्वपेत्संभ्रामपुरमवास्थमिन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति तथे-
वास्मिनिन्द्रियं वीर्यं यतः सहेन्द्रियेण वीर्येणोपमयाति जयति तत्र संभ्रामम् ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० १] इति ।

सुखार्थं परैस्त्वसवीं प्रयास्यतो भयावेद्याज्ञस्तपादादीन्द्रियमत्ता शक्तिरमका-
मति । इन्द्राग्नी तस्य धैर्यमुत्पादेन्द्रियशक्तिं समाधत्तः ।

एतास्तु तिसृष्विष्टिषु पुरोनुवाक्यमाह—

उभेति । हे इन्द्राग्नी युवाभूमौ हव आह्वयामि । किमर्थम् । आहूय्यै सा-
कल्पेन होतुम् । न चावाधमेवपुरुषमेधावाद्यथादेरिव युवयोर्होमद्रव्यत्वं शङ्कनी-
यम् । अस्ति सद्य राधःशब्दवाच्यं पुरोडाशद्रव्यरूपमन्त्रम् । तेनाग्नेन युवाभूमौ
परस्परं युक्ती हर्षयितुमाह्वयामि । इत्याभ्यामावाभ्यां किं त्वेति चेत् । युवाभुभाव-
स्थानां घनानां च दाशाराधनोऽग्नस्य स्नायाम युवाभुवावाह्वयामि ।

अथ याज्यामाह—

अग्नवामिति । लोके हि स्वदुहितुरत्यन्तमियो विशिष्टो जामाता दौहित्रा-
दिरूपाः प्रजा बह्वीर्द्वाति, स्वालथ स्वयं दत्तो भगिनीकोहेन गृहघनरक्षणाथ
दासदासीरूपाः प्रजा बह्वीः प्रददाति । ताम्यामपि वां भूरिदायत्तरावविशयेन
बहुमजापदौ युवाभित्यगुशधम् । अथाऽतो हे इन्द्राग्नी युवभ्यां युवाभ्यां सो-
मस्य प्रयत्नी सोमसहस्रस्य पुरोडाशस्य प्रदानेन भवदीये चित्ते नूतनं हवैरुत्तमि-

(दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः)

तप्तुत्तीनां स्तोमं संपादयामि । अवोदाहृतयोराधो मन्त्रः पुरोनुवाक्या । यागा-
त्पुरस्ताद्देवताह्वानायाध्यर्च्यैवमनु होत्रा वक्तव्यत्वात् । इन्द्राग्निभ्यामनुब्रूहीत्येता-
दृशोऽध्यर्च्यैषः । द्वितीयो मन्त्रो याज्या । इज्यतेऽनयोति तद्व्युत्पातिः । अत
एवाव यजेति मैषः पठ्यते ।

उत्तरासु तिसृष्विष्टिषु मन्त्रमां विधत्ते—

“ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण ध्यते यः संमामं जयत्यैन्द्राग्नेकादशकपालं
निर्वपेत्संमामं जित्वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मिन्निन्द्रि-
यं वीर्यं धत्तो मेन्द्रियेण वीर्येण ध्यते ॥ [सं० का० २ य० २ अ० १]

इति । युज्यभमेणेन्द्रियगतस्य वीर्यस्य ध्युजिः ।

द्वितीयामिष्टिं विधत्ते—

अथ वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कायति य एति जनतामैन्द्राग्नेकादशकपालं
निर्वपेज्जनतामिष्यभिन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं
वीर्यं धत्तो मेन्द्रियेण वीर्येण जनतामेति ॥ [सं० का० २ य० २ अ० १] इति ।

विजिगीषुकथासु स्वविद्याप्रकटनाय वा सर्वां जिगविषोर्धर्मभ्रंशरूपं वीर्वा-
पक्रमणे भवति । तृतीया त्वेन्द्राग्नेष्टिः पौष्णचरुक्षौद्रपत्यचरुभ्यामुपरिष्ठादि-
धास्यते ।

तासु तिसृष्विष्टिषु पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्राग्नी इति । दासाः मजानामुपक्षयवितारस्तस्करवभवस्ते पतयो यासां
पुरीणां ता दासवत्यः । हे इन्द्राग्नी तद्दर्शनं वदिसंख्याकाः पुरो युगपदेकैव
महारकर्मणा युवां क्षपयन् ।

याज्यामाह—

अुच्चिमिति । हे युवहणाविन्द्राग्नी अद्य स्तोमं जुवेर्थां सेवेवान् । कीदृशं
शुचिं निर्दोषं नृपैरन्वविशेवैर्जातं जन्म यस्य तं नवजातं सुहवा रोषगर्वादिरहि-
ततया सुत्वेन होतुं शक्यो युवाभुषौ यस्माज्जोहवीम्याह्वयामि तस्मात्तानुभौ
युवां कामयमानाय यजमानाय वाजं सद्यो धेत्तम् । तदिदमुत्तरार्धोक्तमन्त्रं च
स्तोत्रम् ।

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां पाज्यापुरोनुवाक्यमन्त्राः]

यथोक्तकर्मदमोन्वागभादिनन्तरं यागं विधत्ते—“ पौष्पं चरुमनु निर्व-
पेत्पूषा वा इन्द्रियस्य धीर्यस्यानुपदादा पूषणमेव स्तेन मागधेयेनोपधावति स
एवास्मा इन्द्रियं धीर्यमनुपयच्छति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० १]
इति । धीर्यं मददानादिन्द्राग्नी अनु पूषा मदच्छति ।

तत्र पुरोनुवाक्यावाह—

ययामिति । हे सुगार्गपते पूषन्वयमेव त्वां रथमिव योजयामः । किमर्थम् ।
धिमे धीयतेऽमुष्टीयत इति धीः कर्म । कीदृश्यै धिमे । वाजस्यान्वस्य साति-
र्त्तामो यस्याः सा वाजसाविस्तस्यै ।

माज्यावाह—

पथस्यथ इति । फलकामेन मेरितोऽहं तस्य तस्य मार्गस्य परिपालकं
पूषापरपर्यायकं स्तोत्ररूपेण वचसाऽभिध्यान्तवानसि । सोऽश्वस्य शोकनिरो-
धिका रासत्प्रपच्छतु । कास्ताः । चन्द्रामाभन्मवदोह्लादसाधनमसं यातां ता
ओषधीः । किं च पूषा धिमंधिये तत्तद्विषयां मज्ञां मसीवधाति प्रकर्षेण साध-
यतु ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ क्षेवपत्यं चरुं निर्वपेज्जलतामागत्येवं वै क्षेत्रस्य पतिरस्यमेव मतिरिच्छति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० १] इति ।

क्षेवाणां भूमामावाह्येः क्षेत्रपतित्वम् । अर्थवादगतप्रतिष्ठाकामोऽवाधि-
कारी ।

तत्र पुरोनुवाक्यावाह—

क्षेत्रस्येति । हिवेन पुत्रादिना यथा गवादिजयस्तथा क्षेत्रस्य पतिना गा-
मथं दोषकमजादिकं च वयमा समन्ताज्जवायः । स क्षेत्रस्य पतिरीदृशो गवादी
मां तुल्यतु ।

माज्यावाह—

क्षेत्रस्य पत इति । हे क्षेत्रस्य पते धेनुः पम इव त्वयस्मात्तु पापुष्यैरसोपेतशू-

[दशपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यामन्त्राः]

मिवत्पुनः पुनरावृत्त्युपेतं द्रव्यान्तरेष्वपि स्वमाधुर्यसावित्रं घृतवत्पुंमिवत्वदोषाभावेन सुपूर्वं नातिकेरफलेक्षुस्वण्डमुद्रादिभोग्यपदार्थसमूहं ध्रुव । यज्ञस्य पतयोऽस्मान्मृदयन्तु ।

अवशिष्टमैन्द्राग्राष्टिं विधत्ते—

“ ऐन्द्राग्रमेकादशकपालमुपरिष्टाभिरुपेदस्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठादात्मन्धते ” [सं० का० २ म० २ अ० १] इति ।

क्षेत्रपत्यचरोरुर्ध्वमियमिष्टिः । अत्रापि वीर्यकामोऽधिकारी । जनतामागत्येति क्षेत्रपत्यस्य काल उपरिष्ठादित्यस्य कालः । अत्र याज्यानुवाक्ये पूर्वमेवोक्ते ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये पथिरुते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्ववेद्यो दशपूर्णमासयाजी सन्धमावास्यां वा पौर्णमासीं वाजीतपादमेतयो वा एवोऽभ्यपथेनैति यो दशपूर्णमासयाजी सन्धमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयत्यग्निमेव पथिरुतस्तेन भामधेयेनोपधावति स एवैनमपथात्पन्थामपि नयत्यनहुवान्दक्षिणावही क्षेत्र समृद्धये ” [सं० का० २ म० २ अ० २] इति ।

पर्वणि पर्वण्यप्रभावेन तदिष्टेरनुष्ठानं विद्यमानं पन्थाः । कस्मिंश्चित्पर्वणि यथादेनानुष्ठानाभावोऽपथः । अस्मिन्निषये यागश्चित्तत्वेपमिष्टिः । यस्मादेवोऽनहुवान्धारं बहदि तस्मात्समृद्धये भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्न इति । हेऽग्रे त्वं दशपूर्णमासेष्टिफलरूपाम जनायास्वानतिपाददोषरहितेन सुमार्गेण नय । हे देव त्वं विश्वाम्भामान्येति । नरकहेतुत्वेन कुटिलमतिपादरूपं पापमस्मत्तो वियोजय । बहुतर्पा नपस्कारोकिं दध करवाम ।

तत्र याज्यामाह—

आ देवानामिति । यस्मात्पथो नयं पूर्वं ब्रह्मास्तमपि देवानां पन्थानमिदानीमागताः । किं कर्तुं, यत्कर्मनानुष्ठानं शक्नुपस्तदनुक्रमेण यवोदुम् । अविच्छेदेनानुष्ठानं प्रवाहः । यद्यप्यहं न जानामि तथाऽप्ययं पथिरुदग्निरवराधं समाधातुं वेत्ति । अतः सोऽस्मदर्थं यक्षपति । स एव देवानामाहवाता । स एवातिपन्नान्यशानृत्वादिकालांश्च कल्पयिष्यति ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये वतपत्ये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्ववेद्य आहिताग्निः सभयत्यमिव

[वरुणपूर्णाभासविकृतिभूतकान्धेष्टीनां याज्यपुरोनुक्तक्यामन्त्राः]

चरेदग्निषेव व्रतपतिः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवेनं व्रतपालम्भयति मत्स्यो भवति ॥ [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

अत्रत्यं यागव्रतविरोध्यनृत्तवादादिकं सोऽग्निरेवैनममत्यचारिणं व्रतं प्रापयति । तत् उत्तरेषु यागव्रतेषु योग्यो भवति । अथ मन्त्रकाण्डे पथिकलिङ्गकं मन्त्रयुग्मं पूर्वमाज्ञातमुदाहृतम् । मत्स्यलिङ्गमुपयुदाहरिष्यते । मध्यर्वावि तु युग्मे विशेषलिङ्गनाभावेऽप्युपमन्त्राधारं लिङ्गन्दर्शनात्पूर्वज विकल्पितमित्याहुः केचित् । अपरे तूत्तरज विकल्पितमिति मन्यन्ते । आचार्यास्तु पूर्वैव स्विकृतः संयाज्ये इति मन्यन्ते ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

यादिति । यत्प्रायणीयं हविस्त्वद्गम्ये बृहद्भवतु । हे विमावतो फलप्रदानेन मां पूजय । यथा महिषी मया दत्तं कर्पांसचीजं दित्तिगिष्ठादिकं भक्षयित्वा बह्वक्षीरादिना पूजयति तद्वत् । तथा सति त्वदनुग्रहाद्गम्ये सम्भवेऽभ्यानि चोत्कर्षेण संपद्यन्ते ।

याज्यामाह—

अग्न इति । हेऽग्ने मदीयापराधपरिहारायेदानीं प्रवृत्तत्वाभूतनस्त्वमस्यान्कलपर्यन्तानां कर्मणां पारं नय । किं कृत्वा । स्वस्तिमिष्यथाशस्त्रानुष्ठानैरविषादरूपाण्यवत्यरूपाणि वा दुर्गाणि पापानि विधान्यतिक्रमय । किंचास्माकं निधात्ताय नगरी विस्तृता भवतु । सस्यसंपत्पथैर्मुर्वी बहुला भवतु । किंच त्वमस्मदीयाय पुत्राय दुहितृरूपायत्याय च सुखप्रदो भवे ।

अथ व्रातपत्ययागस्यान्तान्तरजे युग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

त्वमिति । हेऽग्ने त्वमागत्य मनुष्येषु व्रतपालको देवोऽसि । आ समन्ताद्यंशेषु त्वं स्तुत्योऽसि ।

याज्यामाह—

यद्वा इति । हे देवा विदुषां युष्मार्कं संसन्धीन्यस्मदनुष्ठेयव्रतान्यत्यन्तमविद्वांसो वयं प्रकर्षेण विनाशयाम इति यत्तत्सर्वं विद्वानभिरापूरयतु । यैकैतूपलक्षितकालविशेषैर्देवान्द्विर्भोजं कल्पयति तैः कालविशेषैर्व्रतं पूरयतु ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टिनां याज्यापुरोनुवाक्यमन्त्राः]

“ अन्त्यानुवाके याज्यानुवाक्याः काम्येष्टिसंगताः ।

काण्डस्य तु द्वितीयस्य द्वितीये यश्च हव्यः ॥ १ ॥

उभेन्द्राग्रवये युग्मभिन्द्रेन्द्राग्रवये तथा ।

वयं पौष्णे चरौ क्षेत्र क्षैवश्यचरौ तथा ॥ २ ॥

अग्ने पाथिकते यद्वा मादवत्ये द्वियुग्मकम् ।

मिकल्हेनेति मन्त्राः स्फुरनुवाके चतुर्विंश ॥ ३ ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ ऐन्द्राग्रादीद्वयः काम्या याज्या अप्सुदिताः क्वात् ।

काण्डयोस्ता यथालिङ्गं संचार्या नियमोऽथवा ॥

लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्यां मयत्वं तद्व्यादयम् ।

अकाम्यास्वपि संचार्या याज्याः सर्वत्र का क्षतिः ॥

समाख्यानात्काण्डयोगः क्वादिष्ठिषु योजनम् ।

अपेक्षते दे(दे)वमार्चसक्तिः काम्यैकगास्ततः ” इति ॥

काम्येष्टयस्तत्काण्डे क्रमेणाऽऽज्जाताः—“ ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्विषेयस्य सजाता वि(वी)पुः ” इत्यादिना । सजाता ज्ञातयो वि(वी)पुर्विमता विष-
विषत्वा इत्यर्थः । इन्द्राग्नी रोषनेत्यादिके मन्त्रकाण्डे याज्यानुवाक्याः क्रमे-
णाऽऽज्जाताः । तत्रेदं काम्ययाज्यानुवाक्यकाण्डमिति याज्ञिकानां समाख्ययाऽ-
वगम्यते । तयोरेष्टिकाण्डमन्त्रकाण्डयोः मथमायामिष्टौ मथमपठिते याज्यानु-
वाक्ये इत्यादिष्ववस्था । कर्मस्वरूपमाचयकाशनं लिङ्गम् । न च तावन्मात्रेण
मन्त्रकर्मणोरङ्गान्गिभावः । ततः समाख्यायत्तामन्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः संबन्धा-
वयमेन सामान्येन मन्त्रकर्मणोः संबन्धोऽवगम्यते । विशेषतस्तस्मिन्प्रथमे कर्म-
ण्यर्थं मन्त्र इति क्वादवगम्यते । ऐन्द्राग्रेष्टावैन्द्राग्रमन्त्रौ वैधानरेष्टौ वैधानरमन्त्र
इत्येतादृशो विशेषो लिङ्गमदवगम्यत इति चेन्न । लिङ्गसाधारण्ये क्रमापेक्ष-
णात् । ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्विषेद्भ्रातृव्ययानिति द्वितीयेष्टिरपि । तत्रेन्द्राग्नी
पठितौ । मन्त्रकाण्डेऽभीन्द्राग्नी नवतिमित्यादिकमपरमेन्द्राग्रं याज्यानुवाक्यामुगु-
लमाप्नोतम् । न हि तत्र क्रममन्तरेण निर्णेतुं शक्यम् । न च क्रमेणैव तत्सिद्धे-

(वर्षपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्याभन्वाः)

लिङ्गमप्रयोजकमिति वाच्यम् । कषिडिङ्गस्यैव व्यवस्थापकत्वात् । ऐन्द्राबाह्-
स्पत्येष्टिरैकैवाऽऽम्नाता—“ यं कामयेव राजन्यमनयोब्धो जायेत वृदान्धश्चरे-
दिति तस्मा एतमेन्द्राबाह्स्पत्यं चरुं निर्वपेत् ” इति । यं राजपुत्रं जायमानं रातः
पुरोहितस्य वा काम एवं भवति । अयं मातृगर्भे देवकृतविघ्नेन केनाप्यप्रतिबद्धो
जायतां जातश्च शत्रून्मारयन्संचरेदिति । तद्वाजपुत्रार्थेयमिष्टिः । मन्त्रकाण्डे
तद्विष्टिकमे याज्यापुरोनुवाक्ये ऐन्द्राबाह्स्पत्ये द्विविधे आम्नाते । इदं वामास्थे
हविरित्येकं युगलम् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती इत्यादिकमपरम् । तयोः पथ्यमुगु-
लस्य क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुगलं लिङ्गेनैव विनियोजकम् । तस्मात्क्रम-
समारुधासहकृतेन लिङ्गेन काम्येष्टिष्वेता याज्या नियम्यन्ते ।

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ इदं वा युग्मयोः किं स्यात्साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं पूर्ववन्मैवं देवताबोधनैक्यतः ” इति ॥

ऐन्द्राबाह्स्पत्ये कर्मणि “ इदं वामास्थे हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती ” इति
याज्यानुवाक्ये द्विविधे आम्नाते । तयोः सारस्वत्यादिवत्समुच्चयः । यथा सार-
स्वतीमनूच्य दान्यन्तव्या वैष्णवीमनूच्य वाग्यन्तव्येत्यादृष्टार्थत्वात्समुच्चय-
स्तद्वदिति चेन्नैवम् । दृष्टमयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात् । तस्माद्विकल्पः ।

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता ।

पुरेवाऽऽद्यः समारूपानाद्वचनाच्च समुच्चयः ” इति ।

देवताप्रकाशनरूपकार्यस्यैकत्वाद्युग्नयोर्यथा न समुच्चयः, किंतु विकल्प
एव तथैवैकमुग्नमस्तयोरिति चेन्नैवम् । पुरोनुवाक्येति समारूपाया उत्तरकाण्डी-
नयाज्यामन्त्रेणानुपपत्तेः । किंच पुरोनुवाक्यमनूच्य याज्यया जुहोतीति
प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविःप्रदानकार्यभेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते ।
तस्मात्समुच्चयः ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ एवांयेनापि देवोर्किर्देवेनैव पदेन वा ।

अथांभेदादादिमोऽन्यः शब्दपूर्वान्वपित्वतः ” इति ।

(दशैर्पूर्णमासविकृतिभूतकान्धेहीनां याज्यापुरोतुषाकान्धमन्त्राः)

दशैर्पूर्णमासपौर्णे नियमास्तेष्वग्न्यादिदेवता किं पावकश्रुत्यादिना येन केनापि पयसिणाभिधातव्याः किंवा तत्तद्विष्णुदेशगतेनाग्न्यादिपदेनैवैवै संशयः । तत्र शब्दस्यार्थप्रत्यायनार्थत्वात्तर्पाणां स्वस्त्वेष्येण भेदेऽप्यथाभेदाद्येन केनाप्यभिधातमिति पूर्ववक्षः । यत्र स्वार्थे कार्यमासाद्यते तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भवति । यत्र पुनः शब्द एव कार्यं तत्र कार्यसंबन्धार्थं शब्द एव प्रत्याययितव्यः । तद्यथा—देवदत्ते गौरवातिशयमापादयितुं राजसमायामाचार्योपाध्यायादिशब्देस्तं व्यवहरन्ति । पितृभोक्तृमातुलादप्यथ तत्तत्संबन्धविशेषवाचिशब्देन यथा तुष्यन्ति तथा न नामग्रहणेन । प्रत्युत कुप्यन्ति, तद्गदनाप्यग्न्यादिवैधशब्द एव कार्यमासक्तं विधिं विना यामदेवतयोः संबन्धाभावात् । विधिरुते तु तत्संबन्धे वैधशब्दस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारम् । अत एवायादृस्वाहाकारोऽग्निरयादिभिर्गणेषु नियमेन वैवा एवाग्न्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते “ अयादग्नेः पिया धामानि, अयादग्नेमस्य मिया धामानि, स्वाहाऽग्नि स्वाहा सोमम्, अग्नेरहमुज्जितिमनूज्येधं सोमस्याहमुज्जितियनूज्येधम् ” इत्यादिना । तस्याद्वैधपदेरेव तत्तदेवताभिधानम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ निगमे पावकाग्न्योः किमग्निः स्वादधवोभवम् ।

आग्निभोदकतो भैवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः ” इति ।

आधाने श्रूयते—“ अग्नये पवपानाय पुरोडाशयष्टाकपालं निर्वैदद्यये पावकापानये श्रूयते ” इति । तत्र गुणगुणिनोः पावकाग्न्योर्मध्येऽग्निशब्द एव निगमेषु प्रयोज्यः । कुतः । तस्यैव चोदकपातपन्नापठितत्वात् । भैवम् । पावकगुणयुक्तस्याग्नेर्बैधत्वेन सर्वप्रयोगेषु तथैव माप्सत्वात् । तस्याच्छब्दद्वयं पठितव्यम् । अनेन न्यायेन मरुतेऽप्यैवाग्नयथाग इन्द्राग्निशब्देनैव निगमेषु देवताभिधातव्या । पाथिरुतयागत्पामे त्वग्निपथिरुच्छब्दद्वयेनेति ब्रह्मव्यम् ।

अथ व्याकरणम् ।

जमेत्यत्रं पूर्वसवर्णेकादेशस्वरौ । इन्द्राग्निशब्दे त्वाष्टमिकामान्वितनिघातः । आहुवध्या इत्यत्र तुमर्थे विहितस्य कप्यैवत्ययस्याऽऽदिकार उदात्तः । ततः समाप्ते छरस्वरः । एवं सर्वमुज्येधम् । अस्मिन्वचनप्रपाठके शब्दैस्वरप्रक्रिया लेशतः पदर्शिता । साकत्वेन तु मरुतिमत्ययविकरणतत्तद्देशादिपरिज्ञानम-

[दर्शपूर्णमासविकृतिभूतकाम्येष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्यमन्त्रः]

न्तरेण दुर्घोषत्वात्तस्य च सर्वस्यास्मान्निर्वोदिकशब्दप्रकाशे निरूपितत्वाद्वापि तन्निरूपणे ग्रन्थनौरवयवसङ्गत्तत्रैव सर्वमवगन्तव्यम् । तदिदं याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् । तथा चानुक्तमणिकायामुक्तम्—

“ राजसूयः सत्रास्रजः पशुबन्धः सहेष्टिकः ।

उपानुवाक्यं याज्याश्च जश्वमेधः सत्रास्रजः ॥

सत्रावर्णं च होमाश्च सूक्तानि च सहेष्टिकमिदं ।

सौत्रामणी सहाच्छिद्रेः पशुर्मेधश्च षोडश ” इति ॥

अनुमत्ये पुरोडाशमित्यादिको मन्त्रकाण्डस्थोऽष्टमप्रपाठको राजसूयः । अनुमत्या इत्यादिका विधिकाण्डस्थाः षष्ठसप्तमाष्टमप्रपाठकास्तयो राजसूयस्य ब्राह्मणम् । वायव्यश्चेतमात्रमेतेत्यादिप्रपाठकोकाः पशुबन्धाः । यजावधिः प्रजा अनुजतेत्यादिप्रपाठकत्रयोका इष्टयः । यजावतिरकामयव प्रजाः सृजेयेत्यादिकमुपानुवाक्यम् । उमा वामिन्द्राग्नी इत्यादयो याज्याः । जीमूतस्येत्यादिकस्तत्र तत्रोक्तोऽश्वमेधः । सांमहृष्येष्ट्या, इत्यादिकं तद्ब्राह्मणम् । प्रजननं ज्योतिरित्यादिप्रपाठकपञ्चकं सत्रायणम् । जुष्टो दमूना इत्यादिप्रपाठकद्वयोका मन्वा होनाः । पीबोऽज्याश्च रयिवृषः सुमेधा इत्यादिसार्धप्रपाठकोकानि सूक्तानि । अग्निर्वा अकामयतेत्याद्यर्धप्रपाठकोका इष्टयः । स्वादीं त्वा स्वादुनेत्यादिः सौत्रामणी । सर्वान्वा एषोऽग्नौ कामान्प्रवेशयतीत्यादीन्याच्छिद्रेणाणि । अज्जान्ति त्वामित्यादिकः पशुः । ब्रह्मणे ब्राह्मणमात्रमव इत्यादिर्मेधः । यैव याज्यानां विधे देवा ऋषयः । उमा वामिति द्वे विष्टुमौ । इन्द्राग्नी मवदिति मायत्री । शुचिं नु स्तोममिति विष्टुप् । वयमु त्वेति गायत्री । पथस्पथ इति विष्टुप् । क्षेत्रस्य पथिनैत्यनुष्टुप् । क्षेत्रस्य पथ इति तिस्रास्त्रिष्टुभः । यद्वाहिष्ठमित्यनुष्टुप् । अग्ने त्वमिति विष्टुप् । त्वमग्ने जवरा इति गायत्री । यद्वा वयमिति विष्टुप् । देवतास्तु तत्तन्मन्त्रव्याख्यानेमैव प्रकाशिताः । ता एवा ऋषिच्छन्दोदेवता अनुष्ठानकाले स्मरणीयाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

[यजमानकर्तृकप्राग्वशप्रवेशोपयुक्तः मन्त्राः]

वेदार्थस्य मकाशेन तपो हार्वे निवारयन् ।

पुमर्थ्याश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरनुक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आपं उन्वन्तु जीवसे क्षीर्घांयुत्वाय बर्चस
ओषधे प्रायस्वैन* स्वधिते मेने* हि*सीदैव-
श्चरेतानि प्र वंषे स्वस्त्युक्तराण्यशीयाऽऽपो
अस्मान्मातरः शुन्धतु घृतेन नो घृतपुबः
पुनन्तु विश्वमस्मत्प्र बहन्तु रिप्रमुदाभ्यः शुचि-
रा पूत एमि सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि
महीनां पर्योऽसि बर्चोधा असि बर्चः (१)
मयि धेहि वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्या
आसि चक्षुर्मे पाहि चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पति-
स्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छि-
द्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिस्तस्य ते
पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमा
षो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद्दो
देवास आगुरे यज्ञियासो हवामह इन्द्राभी

द्यावापृथिवी आप ओषधीस्त्वं दीक्षाणामधि-

पतिरसीह मा सन्तं पाहि (२) ।

(वचं ओषधीरष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

[तत्र प्रथमोऽनुवाकः] ।

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यावीर्यमहेभरम् ॥ १ ॥

आद्यप्रपाठके दर्शपूर्णमासेष्विरीरिता ।

प्रपाठकत्रयेणाथ सोमयागः प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

तदिदं सौम्यकाण्डम् । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तम्—

“ अप्वरप्रभृतिषीणि तद्विभिर्वाजपेयकौ ।

सवाः शुक्रियकाण्डे च नवेन्दोरिति धारणा ” इति ॥

आप उन्मृत्वित्यादिकमप्वरकाण्डम् । आ ददे आवाऽस्तीत्यादिकं ब्रह्मकाण्डम् । उदु त्वं जातवेदसमित्यादिकं दक्षिणाकाण्डम् । तान्येतानि षीणि । प्राचीनवक्त्रं करोषीत्यादिकं वषाणामेवेषां विधिः । देव सवितः प्र सुवेत्यादिकं वाजपेयस्य मन्वकाण्डम् । देवा वै यथादर्शं यज्ञानाहरन्तेत्यादिकं वाजपेयस्य विधिकण्डम् । त्रिवृत्स्तोत्रो भवतीत्यादिकाः सवाः । भवो वाचे या चोदितेत्यादिकं शुक्रियमन्वकाण्डम् । देवा वै सवनासतेत्यादिकं तद्विधिकण्डम् । तान्येतानि नवसंख्याकानि चन्द्रस्य काण्डानि । अतस्तेषु चन्द्र ऋणिरिति ध्यायेत् ।

“ सोमाङ्गे दीक्षणीयादौ दर्शमन्वाविदेशनात् ।

दर्शोऽर्धत्वं तेष युक्रमशिक्षोभोऽव वर्धते ” ॥

विधिः सोमयाग एकाहाहीनसवननामकः । एकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेण निष्पाद्य एकाहः । द्विराजमारम्भैकादशरात्रवर्षता अहीनाः । त्रयोदशरात्रमा-

(यजमानकर्तृकमाग्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

रभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि । द्वादशाहस्तु द्विरूपः । तृणाहीनरूपेण
द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशाहस्यैका-
ह रूपो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । अत एवाऽऽम्नायते—“एष वाच प्रथमो भक्षो य-
ज्ञानां यज्योतिष्टोमः ” इति । यद्यपि सप्तसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमोऽयसि-
ष्टोम उक्त्यः षोडशरात्राजोऽष्टोर्मासो वाजपेयश्चेति, तथाऽयसिष्टोमे छत्सुः-
ज्जातस्योपादिष्टत्वात् एवेत्रेषां प्रकृतिः । अतः प्रथमं स एवाभिधीयते । तत्र
प्रपाठकत्रयस्यानुवाकानां चार्थभेदो विनियोगसंग्रहे दर्शितः—

“द्वितीयप्रश्नमारभ्य प्रश्नत्रय उदीर्यते ।

सोमपामे मन्त्रजातं तत्रावान्तरमेदतः ॥ १ ॥

कयः पृथुमहश्चेति प्रश्नभेदोऽयमभ्युपगमात् ।

कयप्रश्नेऽनुवाकाः सूर्यभेदाच्चतुर्दश ॥ २ ॥

माग्वंशावेशनं दीक्षा स्यादेवयजनग्रहः ।

सोमकवण्यानयनं तदीयपदसंग्रहः ॥ ३ ॥

सोमोन्मानं कयस्तस्य शकटारोपणं गतिः ।

आतिथ्योपसदस्तद्भवेदुत्तरवेदिका ॥

हविर्धानं काम्ययाज्या इत्यर्थो अनुवाकगाः ॥ ४ ॥ ” इति ।

तत्र प्रथमानुवाके क्षीरादिभिः संस्कृतस्य यजमानस्य प्राचीनवंशाख्यशाखा-
प्रवेशोऽभिधीयते । आप उन्दिन्नित्यादयः क्षीरमन्त्राः । क्षीरात्पामेव शाखा नि-
र्मादव्या । ततो वीधायनो दीक्षासाधनद्रव्यसंपादनपूर्वकं आस्राणिर्माणमाह—“अ-
ग्निष्टोमेन यक्ष्यमाणो भवति स उपकल्पयते कृष्णाग्निं च कृष्णविषाणं च वा-
सश्च मेतत्वां च ” इति । “ जुष्टे देवयजने शाखा कारिवा भवति ” इति च ।
आपस्तम्बोऽपि “ सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानां र्षेयानृत्विजो वृणीते ” इत्युपक्र-
म्य वरणं देवयजनाध्यवसानं दीक्षाणीयेति चाभिधायेदमाह—“प्राचीनवंशं
करोति पुरस्तादनुतं पश्चान्निनतं सर्वतः परिश्रितम् ” इति ।

एतदेवाभिधेयं वपनविधेः पूर्वं शाखां विधत्ते—

“प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यमजन्त प्राचीं देवा दक्षिणां
पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत्प्राचीनवंशं करोति देवलोकमेव व-
द्यजमान उपावर्तते ” [सं० का० ६ प्र० १ अनु० १] इति ।

[यजमानकर्तृकप्राग्ब्रह्मण्येष्टोपयुक्त मन्त्राः]

मायायतः पृष्ठवंशो यस्य गृहविशेषस्य स माधीनवंशः । केचित्तु यस्य देव-
यजनस्येति विशुद्धं कृत्वा देवयजनविधिमेतमाहुः । देवयजनैकदेशस्य गृहसंबन्धो
वंशो देवयजनसंबन्धो भवति । वंशस्य माययत्वेन तद्गृहं यजमानो देवलोकं
करोति ।

गृहस्य कुडचस्थानीयमावरणं विधत्ते—

“परिश्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्यलोकात्” [सं० का० ६ प०
१ अ० १] इति ।

स्वर्गस्य मनुष्यैरदृष्टत्वादपि तदर्थं परिश्रयणम् ।

द्वाराणि विधत्ते—

“नास्माह्लोकात्स्वेतव्यभिवेत्याहुः को हि तद्वेदं यद्यमुष्मिह्लोकेऽस्ति वा न
वेति दिश्वतीकाशान्करोत्युभयोर्लोकयोरभिजित्यै” [सं० का० ६ प० १
अ० १] इति ।

इह लोके तावत्सुखं मत्प्राप्तिसिद्धम् । गृहक्षेत्रपुत्रपितृदिभिस्तदुत्पादात् । स्वर्गे
तु संदिग्धम् । यद्यविधेनेदं कर्म साङ्गं समाप्नोत तदा सुखमास्ति नान्यथा । भव-
दपि तत्सुखं नेदानीं भवति किंतु मरणादूर्ध्वम् । तदाऽपि प्रयत्नेन केनचिन्नरक-
पदेन कर्मणा प्रतिबन्धे सति ततोऽपि विलम्ब्येत । तस्मादिदानीमेवास्माह्लोकाच्च
सर्वस्वना निर्गन्तव्यमिति नुद्धिमन्त आहुः । तत एतल्लोकदर्शनाय द्वारेषु कृतेषु
लोकद्वयजयो भवति ।

आप इति । कल्पः—“अथास्य माहूमस्तस्य दक्षिणं गोदानमद्भिरनुव-
ध्याम्य उन्दन्तु जीवसे दीर्घामुत्ताम वर्षस इति” इति ।

गोदानं धिरसो भागः । जीवनायुर्बुद्धिर्लसवर्षसम्भ्य आपः शिर आर्द्धी
कुर्वन्तु ।

ओषध इति । कल्पः—“ऊर्ध्वाग्रं बर्हिरनुच्छ्रयति ओषधे जायस्यैनमिति
स्वपिर्ति तिर्यञ्चं निदधाति स्वपिते भैनं हिंसीरिति प्रवर्षति देवभूतेतानि प्र वप
इति” इति ।

स्वपितिः क्षुरः । देवेषु प्रसिद्धत्वेन भूयत इति देवभूदेवनापितस्त्वद्गोऽहं वपनं
कुर्वे । एतानि केशादीनि ।

[यजमानकर्तृकप्राग्वंशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः]

स्वस्तीति । बौधायनः—“स्वस्त्युत्तराण्यशीयेत्युक्त्वा तं प्रत्यभिमुखते ” इति ।

आपस्तम्बः—“ स्वस्त्युत्तराण्यशीयेति यजमानो जपति ” इति ।

अभिघ्नोत्तराणि कर्माणि प्राप्नुयाम् ।

विधत्ते—

“ केशश्मश्रु वपते नखानि निकृन्ते मृता वा एषा त्वग्मेध्या यत्केशश्मश्रु मृतमेव त्वचमयेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

आप इति । बौधायनः—“अधेनेमद्विरभिविध्वत्पापो अस्मान्मातरः शुन्धन्तु घृतेन नो घृतपुवः पुनन्त्विति संप्रधाव्य रजः प्रक्षालयति विभ्रमस्तत्र बहन्तु रिममिति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतां मन्यते । अस्मान्स्मदीयान्यजमानान् । क्षरदुदकमव घृतम् । तेन पुनन्ति पर्जन्यादयो घृतपुवः । रिमं पापम् । इमा आपः सर्वे पापमस्मत्तोऽपनयन्तु ।

उदाभ्य इति । कल्पः—“ उदाभ्यः शुचिरा पूर्वं एधीत्पुद्गाहमानो जपति ” इति ।

स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धः सन्नद्धम्य उद्गम्याऽऽमृच्छामि ।

विचत्ते—

“ अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्तप्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अवरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

मुण्डनादिसंस्कारो दीक्षा । आहारादिनिवपस्तपः । अप्सु स्नानेन तदुभयमव्यवधानेनैव प्राप्नोति ।

अनंतरणप्रदेशं विधत्ते—

“ तीर्थे स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रावेशयन् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

उक्तमेवार्थमनूय स्तोति—

“ तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानानां भवति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

सरूपादीनां समानानां तीर्थवत्स्त्वो भवति ।

आचमने विधत्ते—

“अपोऽभ्रात्यन्तर एव मेभ्यो भवति” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १]
इति ।

सोमस्येति । कल्पः—“अथ प्रदक्षिणमहृतं वासः परिधत्ते सोमस्य तनूरसि
तनुवं मे वाहीति” इति ।

क्षीमवस्त्रस्य सोमोऽभिषाणी देव इति तस्य वस्त्रं शरीरम् ।

विधत्ते—

“वाससा दीक्षयति सौम्यं वै क्षीमं देवतया सोममेव देवतामुपैति यो
दीक्षते” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

दीक्षयति संस्करोति ।

मन्त्रस्य पूर्वोत्तरभागाव्याचष्टे—

“सोमस्य तनूरसि तनुवं मे वाहीत्याह स्वामेव देवतामुपैत्यथो आशिषमे-
वैदामाशास्ते” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

वस्त्रपरिहितस्य सोम एव स्वा देवता ।

प्रकारान्तरेण प्रस्तौति—

“अग्नेस्तूषाधानं यामोर्वातपानं पितृणां नीविरोषधीनां प्रघात आदित्यानां
माचीनवानो विधेषां देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशास्तद्वा एतत्सर्वदेवत्यं यद्वा-
सो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवताभिर्दीक्षयति” [सं० का० ६ प्र०
१ अ० १] इति ।

शलाकोपधानं तूषाः । तत्र तनूनां पूरणं तूषाधानम् । वायुना शोषणं वात-
पानम् । नीविर्वन्धविशेषः । प्रघातो दण्डेन शलाकोपधानेन वा प्रहारः । माची-
नवानो दीर्घतन्तुप्रसारणम् । ओतुस्तिर्यक्कन्तुप्रसारणम् । अतीकाशान्तिच्छादयिषि ।
एतेषु क्रमेणान्वयादयोऽभिमानिदेवताः ।

भोजनं विधत्ते—

“बहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽभ्राति समाण एव दीक्षते”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

प्राणस्थितिहेतुत्वादशनस्य प्राणत्वम् । भिवन्भवादिभिः प्रार्थितो नहु
भुञ्जीवेति ।

[यजमानकर्तृकप्राग्वांशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः]

विधत्ते—

“ आशितो भवति यावानेयास्य पाणस्तेन सह मेधमुपैति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

महीनामिति । दीधायनः—“ अथास्यैतन्नवनीतं विधितमुदशराव उप-
शेरेते तस्य पाणिभ्यां संमम्लाय मुस्तमेव मथममभ्यङ्गे महीनां पयोऽसि वचोऽष्टा
असि वचो मथि धेहीत्यनुलोभमापादाम्भ्याम् ” इति ।

आपस्त्वन्वो मन्त्रप्रेदमाह—“ महीनां पयोऽसीति दूर्भपुञ्जीलाम्भां नवनी-
तमुपैति वचोऽष्टा असि इति तेन पराचीनं निरम्यङ्गे ” इति ।

हे नवनीत त्वं गधां पयः कार्यमसि । स्निग्धतारूपं वचो धारयसि । अतो
मयि जलवचंसं धेहि ।

अभ्यङ्गं विधत्ते—

“ घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पकं मनुष्याणां तद्वा एतत्सर्वदेवतयं घनव-
नीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्गे सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० १] इति ।

नवनीतस्य पाकजन्यास्तिस्रोऽवस्थाः पकं किञ्चित्पक्वं निःशेषपकं च । दध्मा-
न्तरप्रसेपेण सुरभि निःशेषपकम् । अत एव बह्वचः पठन्ति—“ आग्न्यं वै देवानां
सुरभि घृतं मनुष्याणामायुतं पितॄणां नवनीतं गर्भाजाम् ” इति ।

प्रकारान्तरेण नवनीताभ्यङ्गं प्रस्तौति—

“ प्रच्युतो वा एषोऽस्माल्लोकाद्गतो देवलोकां यो दीक्षितोऽन्तरेव नवनीतं
तस्मान्नवनीतेनाभ्यङ्गे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

दीक्षितस्य सर्वसाधने प्रवृत्तत्वादितल्लोकप्रच्युतिः । यागस्थासमाप्तत्वाद्देवलोक-
माप्त्यभावः । नवनीतमपि क्षीरभावात्प्रच्युत्य घृतभावं न प्राप्नोति । अतोऽन्त-
रालवार्तित्वसाम्प्राप्तेन तस्माभ्यङ्गो युक्तः ।

गुणद्वयं विधत्ते—

“ अनुलोभं यजुषा व्यावृष्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।
मनुष्याणां नास्त्यानुलोभ्ये नियमः । न वाभ्यङ्गे मन्त्रोऽस्ति । तस्माद्वाचा-
दृश्यै तदुभयमवेति नियम्यते ।

(यजमानकृतिकर्मान्वेशप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

वृत्रस्येति । कल्पः “अथास्थैतदाञ्जर्न पिष्टं दशदुपले सतूलया च शरेषी-
कया चास्य प्राङ्मुखस्य पत्यङ्मुख उपविश्य सम्येन पाणिना दक्षिणमक्ष्यन्-
क्ति वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्या असि चक्षुर्मे प्राहीति ” इति ।

मन्त्रार्थं विशदयन्ञ्जनं विधत्ते—

“इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य कनीनिका एराऽपतत्तदाञ्जनमभवद्यदाङ्के चक्षुरेव भा-
तुष्यस्य वृङ्क्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

विनाशयतीत्यर्थः ।

क्रमेण गुणान्विधत्ते—

“दक्षिणं पूर्वमाऽङ्के सम्यक् हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते न हि भावते नीव हि
मनुष्या धावन्ते पञ्च कृत्य आऽङ्के पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव-
रुन्धे परिमितमाऽङ्केऽपरिमितं हि मनुष्या आञ्जते सतूलयाऽऽङ्केऽपतूलया हि
मनुष्या आञ्जते व्यावृत्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

मनुष्यस्य योषितानञ्जने वामभागपूर्वत्वं प्रसिद्धम् । अञ्जनोपेवाङ्गुलेभ्यश्चपि
सहस्रा पुनः पुनः पर्यावर्तनं निधावनं तच्च मनुष्याः कुर्वन्ति । यज्ञे सवनीयपु-
रोडाशद्रव्याणां पञ्चसंख्यया पङ्क्तिच्छन्दोगताक्षरसाम्बाधज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ।

तथा च पञ्चमपाठके वक्ष्यति—

“महावादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्तिराप्नोतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्त-
मिति धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः यस्यसा तेन पङ्क्तिराप्नोते तद्यज्ञस्य
पाङ्क्तत्वम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

परिमितमर्त्यं पञ्चसंख्यानियमो वा । न ह्यर्थं नियमो मनुष्येष्वस्ति । अम्रसहितं
शरेषीका सतूला । मनुष्याणामिषीकानियम एव नास्ति कुतः सतूलत्वनियमः ।

विपक्षे बाधकपूर्वकं स्वपक्षे निगमयति—

“यदपतूलयाऽऽञ्जितं वज्र इव स्यात्सतूलयाऽऽङ्के निवत्ताय ” [सं० का०
६ प्र० १ अ० १] इति ।

तूलराहिदशरकाडस्य तीक्ष्णाम्रत्वाद्वाजसमात्वम् ।

चिदिति । कल्पः—“अथैनमेकविंशत्या दर्भवुज्जलैः षडयति चित्तिस्त्वा
पुनातु शक्नोतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रारिभिरिति ” इति ।

[यजमानकर्तृकशर्मशर्मेशोपसृक्ता मन्त्राः]

पथमाद्वितीयमन्त्रयोरच्छिद्रेणेत्यनुपलभ्यते । हे यजमान पितां ज्ञानानां पति-
र्मनो देवस्त्वां पुनातु । वाचां शब्दानां पतिः सरस्वत्यसौ वा आदित्योऽच्छिद्रे
पवित्रं तद्वृषोऽर्धं दर्भस्तोमः । जगन्निवासहेतोः सूर्यस्य राशिरूपा दर्भाः ।

दर्भस्तोमविशिष्टं मार्जने विधत्ते—

“ इन्द्रो वृषमहन्तसौऽपोऽभ्यधियव तासां यन्मेभ्यं यज्ञियं सदेवमासीत्तदपोद-
क्रामत्ते दर्भा अभवन्महर्भमुज्जीलैः पवयति या एव मेभ्या यज्ञिषाः सदेवा आप-
स्ताभिरेवैनं पवयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

मेभ्यं शुद्धं, यज्ञियं यज्ञार्हं, सदेवं देवताधियम् । उत्पवनब्राह्मणे दर्भोत्पत्ति-
व्याख्याता ।

दर्भस्तोमस्य संख्याविशेषान्विधत्ते—

“ द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्यामेवैनं पवयति त्रिभिः पवयति चतुर्भ्य इमे लोका एभि-
रेवैनं लोकेः पवयति पञ्चभिः पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञायैवैनं पवयति
षड्भिः पवयति षड्वा क्रतव ऋतुभिरेवैनं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दांसि
छन्दोभिरेवैनं पवयति नवभिः पवयति नव वै पुरुषे प्राणाः सप्ताणमेवैनं पवयत्ये-
कविंशत्या पवयति दश हस्तया अङ्गुल्यो दश पद्या आत्मैकविंशो यावा-
नेव पुरुषस्त्वमपरिवर्तं पवयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

“ गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह । बृहत्युष्णिहा क्रकृत्सूचीभिः
शिष्यन्तु त्वा ” इति कैश्चिन्मन्त्र आम्नायते । तत्रोष्णिङ्क्रकृभोरवान्तरमेद-
परित्यागेन सप्त पञ्छन्दांसि । संचारस्थानभूतच्छिद्राभिरायेण पाणानां नवत्वम् ।
अपरिवर्तं निःशेषम् । एकविंशतिपक्ष एवात्रानुष्ठेयः । “ एकविंशत्या दर्भपु-
ज्जीलैः पवयति ” इति बह्वृचवाक्येण आम्नातत्वात् । तत्परोक्षार्थमितरे पक्षा
अवयुत्पानुबोधः ।

मन्त्रे व्याचष्टे—

“ चिरपतिस्त्वा पुनातिवत्याह मनो वै चिरपतिर्मनसैवेनं पवयति वाक्पति-
स्त्वा पुनातिवत्याह वाचेवैनं पवयति देवस्त्वा सविता पुनातिवत्याह सवितुमसूत
एवैनं पवयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति ।

१ स. शोधयतु । २ स. “भिः सन्त्य” । ३ स. “हस्त्यभ्येणे क” । ४ क. प. ल.
कस्मिंश्चि” । ५ स. “वादाः । म” ।

[यजमानकर्तृकप्राग्वेशप्रवेशोपशुक्ता मन्त्राः]

तस्येति । कल्पः—“यजमानं वाचयति तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमिति ” इति ।

आदित्यरूपस्याच्छिद्रपदिवस्य पतिः मेरकोऽन्वयायी । हे पवित्रपते पादशस्य तव पवित्रेण यस्मा अश्विष्टोमकर्मणे कृमात्वाने शोधयामि तत्कर्तुं शक्नो भूया-
सम् ।

एतमभिमार्य दर्शयति—

“तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमित्याहाऽश्विषमेवैता-
माशस्ते ” [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

आ व इति । बौधायनः—“अथैनं सव्ये पाशावभिषेद्य शालामानयति आ
वो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद्वो देवास आगुरे यक्षिमासो हवामह
इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“आ वो देवास ईमह इति पूर्वया द्वारा प्राग्वंशे प्रक्षिप्य ”
इति ।

हे देवा युष्माकं संवन्धिन्यस्मिन् अध्वरे वयं सत्यधर्माणोऽवश्यं भाग्यमुत्थानपरा
आनच्छानः । हे यज्ञसंचन्धिना देवा यस्मादागुरे कर्मोद्यमे मुष्मानाद्धास्यामस्त-
स्माद्वयमत्राऽऽमच्छामः ।

इन्द्राग्नी इति । बौधायनः—“पूर्वया द्वारा शालां प्रपादयति, इन्द्राग्नी
द्यावापृथिवी आप ओषधीरिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी आप ओषधीरित्यपरेणाऽऽहवनीयं
दक्षिणाऽतिक्रम्य ” इति ।

हे इन्द्रादय एममनुजानीतेति शेषः ।

त्वमिति । बौधायनः—अथैनमग्नेणाऽऽहवनीयं पर्याहस्य दक्षिणत उदङ्मुख-
मुपवेश्याऽऽहवनीयमीक्षयति त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीह मा सन्तं षाहीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीत्याहवनीयमुपोपविशति ” इति ।

हे आहवनीय त्वं दीक्षारूपाणां नियमानां षाळकोऽस्थतस्तत्तमीषे स्थितं
मां षालय ।

पूर्वोक्तपूतत्वप्रशंसापूर्वकं प्राचीनवंशप्रवेशं विधत्ते—

(यजमानकृतिकर्माग्नौशस्त्रेसोपयुक्ता मन्त्राः)

“ यावन्तो वै देवा यज्ञायानुवत् त एवामवन्त्य एवं विद्वान्यज्ञाय पुनीति भव-
त्येव बाहिः पययित्वाऽन्तः प्रपादयति मनुष्यलोक एवैनं पययित्वा पूते देवलोकं
प्रणयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

अभवन्तैश्वर्यं प्राप्ताः । भवत्यैश्वर्यं प्राप्नोत्येव ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आपः शिर उन्नख्योष दर्भोऽध्वान्तर्हितः स्वधि ।
क्षुरं निधाय देवधूर्वपेतस्त्वस्ति तदा जपेत् ॥ १ ॥
आपः स्नायादुदा जप्ये सोम वस्त्रपरिमहः ।
महीति नवनीतस्य ग्रहो वर्चोऽस्तिपेनम् ॥ २ ॥
बुवेत्याहूके चिततिस्त्वात्रिभिर्दर्भेण पावयेत् ।
तस्येति जपति स्वासी ह्य वः प्रार्थ्यश्वेशानम् ॥ ३ ॥
इन्द्राग्नी दक्षिणे मत्वा त्वमित्युपविशेदिह ।
प्रथमे ह्यनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा अष्टादशेरिताः ॥ ४ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः ।
अङ्गनाङ्गिता वा कालो वा ह्यपाराध्याय चाङ्गता ।
दर्शादिलक्षिते काले सोमयागे विधीयते ।
स्वतन्त्रफलवत्त्वेन न युक्ताऽङ्गनाङ्गिता दयोः ” इति ।

इदमाम्नायते—“ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत ” इति । तत्रोभयो-
राग्निमाकृतान्पाजवदन्याधीनत्वाभावाद्दर्शपूर्णमासोक्तेः पाराधर्मेपरिहाराय सोमस्य
दर्शपूर्णमासाङ्गत्वबोधकोऽर्थे संयोग इति चेन्नैवम् । स्वतन्त्रफलवतः सोमयाग-
स्याङ्गत्वासंभवात् । फलवत्संनिभावफलं तदङ्गमिति न्यायात् । न चान् बृहस्पति-
सवन्यायेन सोमधर्मफलफलं कर्मान्तरं विधीयत इति शक्यं वक्तुम् । सोमशब्दस्य
बृहस्पतिसवशब्दवन्भावत्वाभावेन धर्मातिदेशकत्वाभावात् । क्त्वाप्रत्ययस्तु—अग्रत्य-
ङ्गनाङ्गिभोभि कर्त्रैक्यमात्रेणोपपद्यते । तस्माद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य पाराधर्मभ्युपेत्यादि
तद्विद्युपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयम् ।

एतदेवाभिप्रेत्य रथरूपकमाम्नायते—

“ एष वै देवस्थो ददर्शपूर्णमासौ यो ददर्शपूर्णमासाविह्वा सोमेन यजेते रथ-
स्पष्ट एवावसाने वरे देवानामवस्थति ” [सं० का० २ प० ५ अ० ६]
इति ।

अवसाने निधिदे वरे मार्गे यथा रथेन क्षुण्णे मार्गे मन्तुः कण्टकपाषाणा-
दिबाधराहित्येन सुखं भवति तथा प्रथमं दर्शपूर्णमासाविह्वत उत्तरकाळे तदि-
ष्टिविक्रितेषु सोमाङ्गभूतदीक्षणीयामागणीयादिषु कर्मानुष्ठानं सुकरं भवतीत्यर्थः ।
तस्मात्कात्यायः संयोगः ।

यश्चवाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“ दर्शादीह्वा सोमयामः कपोऽयं नियतो न वा ।

उक्तेराद्यो न सोमस्याऽऽधानानन्तरताभूतेः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासाविह्वा सोमेन यजेदेति क्त्वाप्त्ययेनावगम्यमानः कपो नियत
इति चेन्मैवम् । सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीतेत्याधानानन्तरताया अपि भव-
णात् । तस्माद्विहितोमयोः पौर्णमास्यं न नियतम् ।

तथैवान्यश्चिन्तितम्—

“ विषस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाऽपिषः ।

उत्कर्णतां भैवपशीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः ” इति ॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितमिति यदुक्तं तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्व-
मेव नियतम् । कुतः । उत्कर्णभवणात् “ आशेषो वै ब्राह्मणो देवतयो स सोमे-
नेह्वाऽग्नीषोमीषो भवति यदेवादः पौर्णमासं हविस्तच्छानु निर्वेपेत्तर्षभयदे-
वतो भवति ” इति । अस्यायमर्थः—यजापतेर्मुक्तादग्निर्ब्राह्मणश्चेत्पुभा-
युतश्चौ । ततो ब्राह्मणस्यैकैव देवतेत्याग्रेय एव ब्राह्मणो न तु सौम्यः । सोमस्य
वक्ष्यतात्वाभावात् । यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजति तदा सोमोऽप्यस्य देवतेत्य-
ग्नीषोमीषो भवति । तस्माद्गीषोमीयस्य ब्राह्मणस्यानुत्कर्षं पौर्णमासमग्नीषोमीयपु-
रोडाशरूपं हविः सोमादूर्ध्वपनुनिर्वेपेत् । तदा स ब्राह्मणो देवताद्वयसंचन्धी भव-
तीति । यद्यप्यत्र कर्मान्तरं किञ्चिद्विधीयत इति कश्चिन्मन्येत तथाऽपि पौर्णमासं
हविरिति विस्पष्टं मत्पमिज्ञानाच्च कर्मान्तरं किंतु दर्शपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वमुत्कर्-
णः । तस्माद्विषस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ब्रूमः—नात्र दर्शशब्दः पूर्ण-

[यजमानकर्तृकप्रारम्भश्रमोपयुक्तमन्त्राः]

मासशब्दो वा कश्चिद्यामवाधी श्रूयते । पौर्णमासमित्येष तद्धितान्तो हविर्विशेष-
णत्वेनोपन्यस्यते । तच्च हविरग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवताद्वयेन संस्तवा-
दवगम्यते । तस्मादेकस्यैव हविष उत्कर्षो न तु छत्स्नयोर्दशपूर्वमासयोः । तथा
सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोमपूर्वत्वानियमः । इतरत्र क्षत्रिय-
वैश्ययोस्त्रिवास्यापीष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्प्येते ।

तृतीयध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“ दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यभजन्तत्यसौ विधिः ।

बादो बाध्न पुराकल्पस्तुत्यर्थो विधिर्महति ॥

प्राचीनवंशवाक्योक्तोर्विधानस्यैकवाक्यवतः ।

दिग्बिधावर्धवादोऽयमुपपत्तिरिति निवीतवत् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—

“ प्राचीनवर्धं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त पार्चीं देवा दक्षिणां
पितरः प्रतीचीं मनुष्या उर्दीचीं रुद्रा यत्प्राचीनवर्धं करोति देवलोकमेव तद्य-
जमान उषावर्तते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० १] इति । तत्र देवादीनां
कर्मानधिकाराच्च तत्र विधिरुद्धः । मनुष्याः प्रतीचीं विमज्जेयुरित्येष विधिः
स्यात् । कुतः । पुराकल्परूपेणार्थवादेन स्तूयमानत्वात् । पूर्वपुरुषाचरितत्वाभिधानं
पुराकल्पः । व्यभजन्तेत्यनेन भूतार्थवाचिना तदभिधीयते । तस्माद्विधिरयमिति
पूर्वः पक्षः । यस्य मण्डपविशेषस्थोपरि वंशाः प्राग्ग्रा भवन्ति स प्राचीनवंशः ।
तद्विध्यैकवाक्यत्वाभ्युपगमादर्थवादः । सार्यकालीनाध्यादौ प्रतीची प्राप्ता ।

तृतीयध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ वपतीत्युपकारः किं द्वयोर्मुल्याङ्गमोरुत ।

मुख्य एव वृषोरस्य छत्स्नकर्तृमतत्त्वतः ॥

शुक्रः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्येऽस्य फलभोगि(जि)नः ।

विनाऽपि संस्कारिदं दृष्टं कर्तृत्वं तस्य नास्ति सः ” इति ॥

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोवतादयो यजमानसंस्कारा आम्नाताः । ग्रहैः
सोमहोमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः । अग्नीषोमीयपञ्चादिकमङ्गम् । तत्र द्वयोर्मुल्या-
ङ्गमोरिते वपनादय उपकुर्वन्ति । कुतः । कर्तृत्वमत्वात् । यजमानो हि कर्तृत्वया

(यजमानकर्तृकश्रावणस्येष्टीपयुक्ता मन्वाः)

वपनादिभिः संस्क्रियते । कर्तृत्वं च यथा मुख्यं प्रति तस्य विद्यते तथाऽङ्गं
मत्स्यस्यति । तस्मादुभयोरुपकार इति चेन्नैवम् । द्वौ हि यजमानस्याऽऽकारौ
क्रियाकर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं चेति । तयोरदृष्टः फलभोगः क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा ।
तथा सति वपनादिकृतोपकारस्याप्यदृष्टत्वाज्जोक्तशेषा वपनादयः फलभोगसाधने
मुख्य एव पर्यवस्यन्ति । वपनादिसंस्काररहितैर्कृतिविग्भिः कृषीवत्तादिभिश्च क्रिया
निष्पाद्यमाना दृश्यन्ते । ततस्तत्र कर्तृत्वाकारे वपनादिकृतः स उपकारो नास्ति ।
तस्माददृष्टफलभोक्तृत्वो यजमानस्य योऽयमदृष्टरूपः शास्त्रीयसंस्कारः सोऽयं
मुख्ये कर्मणि युक्तो नाङ्गेषु । नात्र पूर्ववद्वाक्यमस्ति । येन परम्परया फलसा-
धनाङ्गेषु वपनाद्युपकारः शङ्क्येत । प्रकरणं तु मुख्यस्यैव न त्वङ्गनाम् ।
तस्मान्न तेषूपकारः ।

तत्रैवाष्टमे पादे चिन्तितम्—

“ संस्कारा वपनाद्याः क्रियध्वर्योः स्वामिनोऽधरा ।

अध्वर्योस्तत्र शकत्वात्तद्वेदोक्तेश्च तस्य ते ॥

संस्कारैर्योन्यदां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमुत्तिजः ।

क्रीडात्यन्यक्रिया तेषां संस्क्रिया यजमानम् ॥ ” इति ॥

आप उन्दन्तु जीवत इत्याद्याः संस्कारमन्वाः । तद्विषयधाध्वर्युर्वेदे सप्ता-
मनादाः—“ केशश्मश्रु वपते नखानि निरुन्तते ” इति । शकश्चाध्वर्युर्वपनादौ ।
तस्मात्तस्याध्वर्योर्वपनादिसंस्कारा इति चेन्नैवम् । वपनादिसंस्कारा यजमानगत-
शालिन्धमपनीय श्रागयोग्यतामुत्पादयितुं क्रियन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“ केश-
श्मश्रु वपते नखानि निरुन्तते मृता वा एषा त्वगमेध्या यत्केशश्मश्रु मृतमेव
त्वचस्मेध्यामपहत्य यक्षियो मृत्वा मेवमुचैति ” [सं० का० ६ प० १ अ०
१] इति । न स्रध्वर्युवपनेन यजमानगता मृता त्वरपेति । योग्यस्य हि कर्मा-
धिकारे सति पश्चात्प्रत्यक्षरूपेषु व्यापारेषु स्वयमशक्तः सन्कर्मकरानुत्तिजः
परिक्रियति । लोकेऽपि रोगिणः स्वामिन् औषधाद्यानयन एव मृत्या
जीवितदानेन परिक्रियन्ते । न तु तदीयत्वं मृत्याः सेवन्ते । तस्मादितरक्रियात्वि-
जाम् । संस्कारस्तु यजमानस्य । क्वचित् वचनाद्वातिद्यामपि संस्कारोऽस्तु ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

(यजमानकृत्यक्रमार्थप्रवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

“ जुह्वाः पर्जन्यीत्वेन न पापश्रुतिरञ्जनात् ।

वैरिद्वयर्जनं वैर्न प्रयाजैः पुरुषाय किम् ॥

कवचे वाग्निमो मानात्कलस्य न हि साध्यता ।

विभाति कवचे तस्मादर्थवादः फलं भवेत् ” इति ॥

इदमाम्नायते—“ यस्य पर्जन्यी जुहुर्भवति न पापश्च श्लोकश्च शृणोति यदा-
ह्ने चक्षुरेव भातृष्यस्य वृह्णे यत्पयाजानूयाजा इत्यन्वि वैर्न तद्यज्ञाय
क्रियते वैर्न यजमानाय भातृष्याभिभूयि ” इति । तत्र यजुह्वाः पञ्चतिमूर्तं पर्ण-
द्रव्यं यथाञ्जनेन चक्षुःसंस्कारो यच्च प्रयाजानूयाजरूपं वैर्न तत्रितयं पुरुषार्थत्वेन
विधीयते । कुतः । पापश्लोकप्रवणराहित्यादेः पुरुषसंबन्धिकलस्य पतिमानादिति
चेन्मैवम् । फलं हि साध्यं भवति । न चात्र साध्यता प्रविभासते । न शृणोति
वृह्णे यम् किमपि इति वर्तमानत्वाभिर्दिशात् । अतः कत्वार्था एते विषयः । तत्र
पर्जन्यीत्वस्यानारभ्याधीतस्यापि वाक्येन कृतुसंबन्धः । संस्कारकं च यजोस्तु
पकरणेन । कत्वार्थानां कृतुनिष्पादनव्यतिरेकेण फलाकाङ्क्षया असंभवादवै-
रानिर्देशस्य विपरिणामं क्त्वाऽपि फलं कत्वार्थं न शक्यम् । तस्मात्फलव-
त्प्रभ्रमहेतुः पापश्लोकराहित्यादिरर्थवादः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ मानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाग्निच्छिदेणेत्यस्य शेषिणी ।

चित्वातिस्त्वेत्यन्ताकाङ्क्षावतो नाशानुषज्यते ॥

करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनातिषति ।

मन्त्रद्वय(व)पेक्षस्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ” इति ।

अतोऽपि दीक्षापकरणे पठ्यते—“ चित्वातिस्त्वा पुनातु, वाक्चतिस्त्वा
पुनातु, देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिदेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ” इति ।
तत्र तृतीयमन्त्रशेषोऽग्निच्छिदेणेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रशेषोर्नानुषज्यते । कुतः ।
न हि चित्वातिस्त्वा पुनातु वाक्चतिस्त्वा पुनातिस्त्वनयोर्भन्वयोः शेषिणोः संपूर्ण-
वाक्ययोः काचित्छेपाकाङ्क्षाऽस्तीति माते ब्रूमः—या सूच्छेपिणोराकाङ्क्षा
तथाऽपि शेषस्याऽऽकाङ्क्षाऽस्ति । पवित्रेण रश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं क्रियामपेक्षते ।
क्रिया च पुनातिष्येषा विषयि मन्त्रेष्वेका । तथा च क्रियया संबद्धः शेषः क्रि-
याद्वारा तृतीयमन्त्रे निस्त्रेषोऽपि यथाऽन्वेति तथा पूर्वयोरप्यन्वेतु । तस्मादनुषङ्गः ।

(प्राचीनवेदाग्रविद्यमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्वाः)

अथ च्छन्दः ।

आप उन्दन्तिवि द्विपदा गायत्री । आपो अस्मानिति द्विपदा विराट् । विश्व-
मित्येकपदा विराट् । उदाभ्य इति वदत् । धित्वातिरित्यनुषङ्गे सति तिस्रो गायत्र्यः ।
आ वो देवास इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णजु-
वेदीयैतन्निरीपसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयमपाठके
मध्यमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेघायै मनसेऽ-
ग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सर-
स्वत्यै पुष्णेऽग्नये स्वाहाऽऽपो देवीर्बृहतीर्विश्व-
शंभुवो यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नां
हविषा वृधातु स्वाहा विश्वे देवस्य नेतुमर्तो
वृणीत सस्यं विश्वे राय इषुच्यसि युञ्जं वृणीत
पुण्यसे स्वाहं कर्त्तामयोः शिल्पे स्थस्ते वामा
रभे ते मां (१) पातमाऽऽस्य यज्ञस्योद्वहं
इमां धियः* शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुण
सः शिंशाधि यथाऽति विश्वा इरिता तरेम
सुतर्माणमधि नावः* रुहेर्मोर्गस्याङ्गिरस्पूर्ण-
अदा ऊर्जे मे यच्छ पाहि मा मा मां हि*
सीर्षिणोः शर्मांसि शर्म यजमानस्य शर्म
मे यच्छ नक्षत्राणां माऽतीकाशात्पाहीन्द्रस्य
योनिरसि (२) मा मां हि*सीः कुप्ये
त्वां मुत्तस्थार्यै सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः

(प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाज्ञात्ता मन्त्राः)

स्रपस्या देवो वनस्पतिरूर्ध्वो मां पाहो-
हृचः स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा यावापृ-
थिवीभ्या* स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं
वातादा रंभे (३) ।

(मा योनिरसि विश्वम्) ।

इति छण्यञ्जुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके प्राचीनवंशप्रवेशोऽभिहितः । अथ प्रविष्टस्य दीक्षानियमरूपेण
तपसा शरीरशुद्धौ सत्यां पश्चाद्देवमजनस्वीकारादिमोम्यवेति द्वितीयानुवाके दीक्षा
विधीयते । तत्र दीक्षणीयेष्टावध्वरमन्त्राणामतिदेशतः प्राप्तत्वादीक्षाहुत्यादिभन्त्रा
एवोच्यन्ते ।

आकूत्या इति । कल्पः—“ आज्यस्थात्माः सुवेणोपघातं दीक्षाहुती-
र्जुहोति आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽ-
ग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पुष्पेऽग्नये स्वाहेत्यथ स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा स्रुचा एवमी
र्जुहोति आपो देवीर्वृहतीर्विश्वंभुवो यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा
ब्रूवातु स्वाहेति ” इति ।

यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः संकल्प आकूतिः । तत्संपूर्त्यर्थमविघ्नेन
मां पेरयते वद्वये हविरिदं हुतमस्तु । धृतयोः कलसाधनयोर्धारणाशक्तिर्मेधा ।
तरित्त्वर्थं मदीयमनोभिमाभिने वद्वये हुतमस्तु । दीक्षा अतनियमः । तरित्त्व-
त्त्वर्थं मदीयशरीरतपोभिमाभिने वद्वये हुतमस्तु । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती ।
तरित्त्वर्थं वाग्विद्विपयोपकाय वद्वये हुतमस्तु । बृहस्पतिरस्माकं
हविषा वर्धताम् । हे आपो भवत्योऽपि वर्धन्ताम् । यावापृथिव्यौ वर्धताम् । वि-
स्तीर्णमन्तरिक्षं च वर्धताम् । कीदृश्य आपः । देवीर्वृष्टिरूपेण शुद्धोकादागताः ।
बृहत्तर्पिहृताः । विश्वंभुवः सत्यपाचनेन सर्वस्य जगतः सत्यं कुर्वतः ।

आहुतीर्विधत्ते-

“ अदीक्षित एकयाऽऽहुत्येत्याहुः रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय सुचा पञ्चमीं पञ्चाक्षरा षड्विकः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावसन्धे ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

प्रथममन्त्र आकृत्युपयोगमाह-

“ आकृत्यै प्रयजेऽग्नये स्वाहेत्याहाऽऽकृत्या हि पुरुषो यज्ञमभि प्रयुङ्क्ते यजे-
येति ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

यदा मनसाऽऽकृतिस्तदा पुरुष कतिजानमघे यज्ञमभिलक्ष्य यजेयेति वाचं प्रयुङ्क्ते ।

द्वितीयमन्त्रे मेधोपयोगमाह-

“ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छति ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

भुतयोः फलसाधनयोरविस्मरणेन धृतयोर्मनसा यज्ञकर्तव्यतां प्रतिपद्यते । तपोभिमानिनो वहेरनुग्रहेण दीक्षासिद्धिः स्पष्टेत्यभिप्रेत्य तृतीयमन्त्रो न व्याख्यातः ।

चतुर्थमन्त्रे षडवाक्पयोरर्थमाह-

“ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेत्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव पृ-
थिव्या यज्ञं प्रयुङ्क्ते ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

वाचा मन्त्रोच्चारणसिद्धिः । पृथिव्या यज्ञस्य देवयजनमीक्षादिद्वयसिद्धिः । पञ्चममन्त्रस्य पूर्वभागे बहुविशेषणामिषाधमाह-

“ आपो देवीर्बृहतीर्विधशंभुव इत्याह या वै वर्ष्मास्ता आपो देवीर्बृहतीर्वि-
धशंभुवः ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

वर्षे भवा वर्ष्माः ।

विपक्षे बाधमाह-

“ यदेतद्यजुर्न ज्ञादिष्या आपोऽद्यान्ता इमं लोकमागच्छेयुः ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

दिव्यत्वादशनिधदपामशान्वत्त्वम् ।

यस्मान्मन्त्रोक्तमुजस्तुत्या अखदेवतायाः शान्तिस्तस्माच्छान्ताः सुखकारिण्य इत्येतं स्वपक्षमुपसंहरति-

(मापीनर्वशप्रविष्टमजमानस्य दीक्षाद्भूता मन्त्राः)

“आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशंभुव इत्याहास्मा एवैना लोकाय शमयति वस्मा-
च्छान्ता इमं लोकमागच्छन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

मन्त्रस्य द्वितीयतृतीयभागयोरुपयोगमाह—

धावापृथिवी इत्याह धावापृथिव्योर्हि यज्ञ उर्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि
यज्ञः ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

भूमौ देवयजनमन्त्ररिक्षेऽनुष्ठानाय संचारो दिवि कल्पमिति यज्ञस्य लोकत्रयव-
र्षित्वम् ।

मन्त्रस्य चतुर्थभागमिषमाह—

“गृहस्पतिर्नो हविषा वृधात्वित्याह यज्ञ वै देवानां गृहस्पतिर्नृसृणैवास्मै
यज्ञमवरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

देवानां मध्ये गृहस्पतेर्गुरुत्वेन परब्रह्मस्वरूपत्वम् ।

हविषा विधेरिति शास्त्रान्तरमन्त्रपाठस्तं निन्दित्वा स्वपाठं यशंसति—

“मद्ग्न्यादिधेरिति यज्ञस्थानुमुच्छेद्वृधात्वित्याह यज्ञस्थानुमेष परियु-
णक्ति ” सं० का० ६ प्र० १ अ० २] इति ।

गृहस्पतिर्विदधात्वित्युक्ते सत्यभिवृद्धेरसूचितत्वाद्यज्ञविष्मं यजमानः प्राप्नुया-
द्वृधात्वित्युक्त्या तत्परिहारः ।

विश्व इति । यौधायनः—“अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णेन(गंधा)सुचौ-
द्महर्षं जुहोति विधे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यं विधे राय इषुध्यासि धुम्नं
वृणीत पुष्यसे स्वाहेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा विधे देवस्य नेतुरिति पूर्णा-
हुविः पठेत् ” इति ।

विधे विश्वात्मकस्य नेतुर्जगन्निर्वाहकस्य देवस्य सख्यमभ्युहं मर्तो मरणशान्ति-
जमानः सहसा वृणीत तच्च सख्यमीदृशेन स्वीजेण लभ्यते । विधे हे विश्वा-
त्मक राघो धनस्येपुष्यसीधिये । स्तुत्वा(त्या) पुष्यसे यज्ञपोषणाय धुम्नं
धनं याचेत । इदं हविस्तव हुतमस्तु ।

तमिममौद्महर्षहोमं विधास्यन्वाख्यायिकया पदं निर्वर्कि—

“यजापतियज्ञमसृजत सोऽस्मात्सृष्टः पराङ्मैतमयजुरब्जीनाय साय तमृगुद-
यच्छद्यगुदयच्छद्यदौद्महर्षस्यौद्महर्षत्वम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ०
२] इति ।

[प्राचीनवंशप्रविवक्षणाभासस्य दीक्षाकृता मन्त्राः]

पलायमाने यज्ञपुरुषं ग्रहीतुं मजापतिना येशितानां विविधमन्त्रपुरुषाणां मध्ये यजुःसामपुरुषौ स यज्ञः एकैर्ब्रह्मणादावुच्यते । अन्वेयता तु तं यज्ञमुद-
गृह्णात्तस्मादेतद्वत्साध्यमनुष्ठानमीदृग्दृश्यम् ।

तदेतद्विधत्ते—

“ कदा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

तदीयं छन्दः प्रशंसति—

“ अनुष्टुप्छन्दसामुदयश्छदित्याहुस्तस्यादनुष्टुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै ”
[सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

एतन्मन्त्रगतपुरुषत्वं छन्दश्च प्रत्या प्रशस्तं तथैव पदसंख्यामपि प्रशंसति—

“ द्वादश वात्सबन्धान्मुदयश्छदित्याहुस्तस्याद्द्वादशभिर्वात्सबन्धविदो दीक्ष-
यन्ति ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

यथा वात्स एकैकेन पौरोऽन प्रबध्यते तथा विधे देवस्येत्यादिषु द्वादशसु पदे-
ष्वेकैकेन पदेन यज्ञो बध्यतेऽतस्तानि पदानि वात्सबन्धानि । वात्सस्येव बन्धो
वात्सबन्धः । तदीयानि पदानि यज्ञमुदगृह्णन्तीत्याहुः पूर्वैऽभिज्ञाः । तद्विदोऽध्वर्यव
इदानीमपि तैः पदैर्जुहोति ।

पूर्वमभिज्ञमसिद्ध्या छन्दसः प्रशंसा कृता । इदानीं वागात्मकत्वेन छन्दः
स्तुयते—

“ सा वा एषगैनुदुग्धामनुदुग्धयदेतयर्चा दीक्षयति वाचैवैनं सर्वया दीक्षयति ”
[सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

अनुष्टुभो वाग्विशेषत्वेन वाग्नूपत्वम् । छन्दोन्तरस्यापि तत्सपथिति चेत्तर्हि
प्रसङ्गे सति तदपि तथा स्तोतव्यम् ।

छिन्नोपजीवनेन मन्त्रं स्तौति—

“ विधे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन मर्तो वृणीत सख्यमित्याह पितृदे-
वत्येतेन विधे राय इषुभ्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन छुम्नं वृणीत पुण्यस इत्याह
पौष्प्येतेन सा वा एषर्कस्येदेवत्या मदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरैतेन देवताभिर्दी-
क्षयति ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

प्रथमपादे सवितृपद्यायस्य नेतृशब्दस्य प्रयोगेण सावित्रत्वम् । द्वितीयपादे

मर्तेशब्देन मृतपितृभूषणातिपुद्गेषत्वम् । तृतीयपादे विश्वशब्दस्य प्रयोगद्वैशब्द-
त्वम् । चतुर्थपादे पुण्यस इत्युक्तवाप्तोष्णत्वम् ।

अक्षरसंख्यामुपजीव्य स्तौति—

“सप्ताक्षरं मथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि यानि त्रीणि तान्यष्टावुपयन्ति यानि
चत्वारि तान्मष्टौ यदष्टाक्षरा तेन गायत्री यदेकादशाक्षरा तेन विष्टुग्गद्वाद्वा-
क्षरा तेन जननी सा वा एषर्क्सर्वाणि ऋन्दास्ति यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वे-
मिरेवैनं छन्दोभिर्दीक्षयति ” [सं० का० ६ म० १ अ० २] इति ।

मथमं पदमुचि मथमः पादः । द्वितीयादिषु त्रिषु पादेष्वस्ति प्रत्येकमक्षर-
गतावृत्तसंख्या । द्वितीयपादे सस्वित्यक्षरत्रयेणाष्टवं पूरणीयम् । मथमपादे
द्वेषा विभज्य त्रीण्यक्षराणि तृतीयपादे चत्वारि चतुर्थपादे गणनीयानि । तथा
सति द्वितीयतृतीयचतुर्थपादा अक्षरसंख्याभिर्गीयन्मादिसमा इति ऋन्दस्तसंप-
त्तिः । गायत्र्यादीनां त्रयाणां त्रयत्रये माघान्यासर्वेऽछन्दःसंपत्तिः ।

सप्तसंख्यामुपजीव्य स्तौति—

“सप्ताक्षरं मथमं पदं सप्तपदा शक्करी पशवः शक्करी पशूनेवाश्रुन्धे ”
[सं० का० ६ म० १ अ० २] इति ।

विधे देवस्य त्रेतुरित्यत्र सप्ताक्षराणि । गोष्वस्मै पुरो रथमित्यस्यां च श-
क्यमांश्चि सप्त पादाः । शक्योः पशुपदत्वात्पशुरूत्वम् ।

अशेषजगद्व्यवहारसमत्वेन मन्त्रं स्तौति—

“एकस्मादक्षरादनामं मथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनामं तन्मनुष्या उपजीवन्ति
पूर्णया जुहोति पूर्णं इव हि मजापतिः मजापतेरान्यै न्यूनया जुहोति न्यूनया
मजापतिः मजा अक्षुण्णव मजानां सुष्ठुचै ” [सं० का० ६ म० १ अ० २] इति ।

यस्मादस्यामुचि मथमः पाद एकेनाक्षरेण न्यूनस्तस्मान्मनुष्या वाचः स्वरूप-
मनामसंपूर्णमुपजीवन्ति । मूलाभारादुत्पन्नो वायुर्ध्रुवपर्यन्तं प्रसृतो ब्रह्मे तत्तत्स्था-
नेषु वर्णानुत्पादयति । तदिदं वर्णाभिव्यक्तिलक्षणं वाचश्चतुर्थं पदम् । पूर्वाणि तु
त्रीणि कण्ठाद्ध एवैकतत्त्वान्नाभिव्यज्जमितुं शक्यन्ते । तथा चाऽऽश्रायते—

“गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ” इति । ए-
तेनासंपूर्णवाग्व्यवहारसाम्यं दर्शितम् । किंचेयमुत्तरेषु पादेष्वक्षरपूर्णां तेन सू-

द्विपूर्णपञ्चावतिसाम्यात्ताप्याप्यये भवति । पथमपादे यदक्षरम्भूतत्वं तेन सृष्टिशून्यजगद्गीजसाम्पात्तपणोत्पत्तये भवति ।

अग्निमिति । कल्पः—अथ यजमानायतने कृष्णाग्निं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणादि तस्य शुक्लकृष्णे संमृशाति शुक्लेऽङ्गुष्ठो भवति कृष्णेऽङ्गुलिर्ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामा रमे ते मा पातमाज्य यज्ञस्पोडच इति ” इति ।

हे शुक्लकृष्णे रेखे युवामृक्साययोः संवन्धिनी चित्रे भवयः । एतच्च ब्राह्मणे स्पष्टी भविष्यति । तादृशौ ते युवां स्मृशामि । अस्य यज्ञस्य येयमृगुत्तमा तयोपलक्षिता मा कर्मसमातिस्तत्पर्यन्तं ते युवां पात्यतम् ।

इमं मन्त्रमवतारयन्भारुधाधिकया शिल्पत्वं निशदयति—

“ ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायाऽऽतिष्ठमाने कृष्णो रूपं कृत्वाऽप्यक्रम्यति-
ष्ठतां तेऽमन्यन्त ये वा इमे उपावत्स्वैतः स इदं भविष्यतीति ते उग्रामन्यन्त ते
अहोरात्रयोर्बाहिमानमवनिधाय देवानुपावर्तेतामेव वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णा-
ग्निस्त्यैष साम्नो यत्कृष्णम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

ऋक्सामे देवते केनापि निमित्तं देवयज्ञार्थमात्मानमपकाशयमाने आत्मति-
रोधानाय कृष्णमृगो भूत्वा तदीयं संपूर्णं रूपं कृत्वा देवेभ्योऽप्यक्रम्य कश्चिद्गूढे
अतिष्ठताम् । देवा विचारितवन्तो ये पुरुषमिमे ऋक्सामे प्राप्स्यतः स इदं यज्ञ-
फलं पाप्स्यतीति । देवास्तु ऋक्सामे रहसि केनाप्युपायेनोपच्छन्दितवन्तः । ते
उमे अहोरात्रबाहिमानं शुक्लकृष्णवर्णद्वयं स्वकीये मृगशरीरे स्थापयित्वा देवस-
पीपमागच्छताम् । कृष्णाग्निस्त्यैष यच्छुक्लं स एष ऋचा स्वीकृतोऽहो वर्णः ।
यत्कृष्णं स एष साम्ना स्वीकृतो रात्रेर्वर्णः ।

शिल्पत्वमुपपाद्य मन्त्रं व्याचष्टे—

“ ऋक्सामयोः शिल्पे स्थ इत्याहर्ऋक्सामे एवावरुन्धे ” [सं० का० ६
प्र० १ अ० ३] इति ।

न केवलमृक्सायप्राप्तिः । किंवाहोरात्रसारप्राप्तिश्चेत्याह—

“ एष वा अहो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाग्निस्त्यैष रात्रिमा यत्कृष्णं यदेवैन-
योस्तत्र न्यक्तं तदेवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

एनयोरहोरात्रयोः संवन्धि यत्सारं तत्र कर्त्तामयोर्न्यक्तं गूढं तदपि माधोति ।

[प्राचीनवेदश्रमविध्ययजनस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः]

विधत्ते—

“ कृष्णाजिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृष्णाजिने ब्रह्मणैवेन दीक्षयति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

ब्रह्म वेदस्तद्रूपत्वं कृष्णाजिनस्य । ऋक्सामशिल्पधारित्वाच्चतुष्पञ्चम् । दीक्षयति कृष्णाजिनेन यजमानं योजयति । योजनं द्विविधम् । आस्तीर्णस्थ कृष्णाजिनस्याऽऽरोहणमन्यस्य कृष्णाजिनस्य भावरणं च । तत्प्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—“ कृष्णाजिनेन यजमानं दीक्षयति द्वाभ्यां समस्य दीक्षितान्तर्मांस्ताभ्यां बहिर्लोमाभ्यां यथेकं स्याद्दीक्षिणं पूर्वं पादं पतिषीव्येत् ” इति ।

इमामिति । कल्पः—“ अथ दक्षिणं जान्वाच्याभिसर्पतीमां धियः शिक्षमाणस्य देव कर्तुं दक्षं वरुण सः शिश्यापि यमाति विथा दुरिता तरेण सुतर्षाणमधि नावः रुहेमेति ” इति ।

हे वरुण देवमामग्निष्टोमपिषयां धिममुपाददानस्य यजनानस्य संबन्धिनं दक्षं समृद्धमग्निष्टोमं कर्तुं संशिश्यापि सम्पगुपदिष्य पारं नय । ययमपि पारं गन्तुं सर्वाणि विघ्नरूपदुरितानि यया नावाऽप्यन्यं तरेण तां सुखेन तरेणे समर्थापिषां कृष्णाजिनरूपां नावमधिरुहम् ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह—

“ इमां धियः शिक्षमाणस्य देवेत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३] इति ।

ऊर्गिति । बोधायनः—“ पदक्षिणं मेखलां पेर्यस्यति ऊर्गस्याङ्गिरस्पूर्णं अदा ऊर्गं मे यच्छ पाहि मा मा मा हिंसीरिति । अथ यजमानं वाससा योर्गिति विष्णोः शर्मासि शर्मं यजमानस्य शर्मं मे यच्छेति वसनस्यादीकाशेषु यजमानं वाचयति नक्षत्राणां मांजीकाशात्पाहीति ” इति ।

हे मेखले त्वमाङ्गिरसां संबन्धिन्यन्तरसत्त्वा कम्बलवन्मुदुरस्पतोऽन्तरत्वं मे यच्छ, मां पाळय, हिंसां बन्धनेन वेदनात्पदां मा कुरु । हे वरुण त्वं विष्णोः सुखप्रदमसि, यजमानस्य सुखं प्रयच्छ, भग्यापि सुखं प्रयच्छ । हे वरुण मां नक्षत्रमकाशात्पाहि । शास्त्रान्तरानुसारेण हे उष्णीषेति व्याख्येयम् ।

तदिदं बोधायनेन मन्त्रकममनुसृत्योक्तम् । आपस्तम्बस्तु ब्राह्मणक्रममनुसृत्य वस्त्रमेतत्तयोः पौर्वापर्यमाह—“ विष्णोः शर्मासीत्येन वाससा दक्षिणमर्शं यज-

(प्राची नवशाप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

मानः प्रोर्णुते, नक्षत्राणां माऽऽदीक्षात्वाहीति शिरः, उष्णीषेण शिरो वेष्टयत इति वाजसनेयम् । अरमयी मौञ्जी वा मेखला त्रिवृतध्वन्यतरतःप्राशा तया यजमानं दीक्षयति मोकत्रेण पत्नीमूर्गसीति ॥ इति ।

रज्जुसदृशी मेखला । जटासदृशं मोकत्रम् ।

वस्त्रमावरणं विधत्ते—

“गर्भो वा एष प्रदीक्षित उत्सवं वासः प्रोर्णुते तस्माद्गर्भाः प्रायुता जायन्ते ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

दीक्षितस्य गर्भरूपत्वं बहुवचनासणे प्रपञ्चितम्—पुनर्वा एतमुत्पिणो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति ॥ इति । एतत्सदृशं गर्भवेष्टनमुत्थम् ।

विपक्षे बाधकपुरस्सरमाच्छादनस्यापनयनकालं विधत्ते—

“न पुरा सोमस्य कयादपोर्ण्वीति यत्पुरा सोमस्य कयादपोर्ण्वीति गर्भाः मजानां परापातुकाः स्मृः क्रीते सोमेऽपोर्णुते जायत एव तद्यो यथा वसीयाश्च परपपोर्णुते तादृगेव तत् ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

सोमे क्रीते तत्तदैव जायते ततो वस्त्रापनयनं युक्तम् । किंचात्यन्तधनवन्तं राजादिकं प्रति जनानां दिदृक्षायां पार्श्वस्थैर्वाष्टिकादिभिः समाया आवरणपटो यथाऽपनीयते तादृगेव तदिति द्रष्टव्यम् ।

ऊर्गस्याङ्गिरसीत्यस्यार्थपारुषाधिकया दर्शयन्मेखलां विधत्ते—

“आङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदयश्चिष्यत ते शरा अभवन्सूर्वे शरा यच्छरमयी मेखला भवत्यूर्जमेवावस्तुधे ॥ इति । [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

आङ्गिरोनामकानामृषीणां परस्परमन्त्ररसे विमन्यमाने यद्वाशिष्ठं तच्छरनाम-
कतृणविशेषरूपेणाऽऽविर्भूतं तस्मादूर्गसीत्वादिमन्त्र उपपन्नः ।

मेखलाबन्धनप्रदेशं विधत्ते—

“मध्यतः संनसति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जते ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

अस्य यजमानस्य शरीरमध्ये रसं स्थापयति । तस्मात्सर्वेऽपि मध्य ऊर्जा भुञ्जते रसं धारयन्तीत्यर्थः ।

मकारान्तरेण मध्यदेशं स्तौति—

“ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यो मेध्यमवाचीनमोध्यं यन्मध्यतः संनसति मेध्यं चैवास्यामेध्यं च व्यावर्दयति ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

(प्राचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य वीक्षाकृता मन्त्राः)

शरमयात्वं यशंसति—

“ इन्द्रो वृषाय वज्रं माहरत्स वेधा अभवत्स्वयस्तृतीयः रथस्तृतीयं यूप-
स्तृतीयं येऽन्तः शरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन्वच्छराणां शरत्वं वज्रो वै
शराः क्षुत्तल्लु वै मनुष्यस्य भावन्वो यच्छरमयी मेखला भवति वज्रेणैव सा-
क्षात्क्षुधं भातुव्यं मध्यतोऽपहते ” [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

ये वज्रस्थान्तः शीर्णाः क्षुद्रावथवास्ते शराख्यास्तुयस्त्वाः शरा अभवन् ।

गुणं विधत्ते—

“ विधुद्भवति विवृद्धे प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति ”
[सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

प्राणापानव्यान्वृत्तिभिः प्राणस्य त्रिगुणत्वम् ।

गुणान्तरं विधत्ते—

“ पृथ्वी भवति रज्जुनां व्यावृत्तये ” [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।
रज्जुनां सूक्ष्माणां त्वद्वादस्थितानाम् ।

मेखलायोक्त्रयोर्व्यवस्थां विधत्ते—

“ मेखलाया यजमाने वीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं मिथुनत्वाय ” [सं० का०
६ प० १ अ० ३] इति ।

मेखला यजमानस्य स्त्री योक्त्ररूपः पत्न्याः पुमानिति पत्येकं मिथुनत्वम् ।

इन्द्रस्येति । वृषायनः—“ अथास्यैषा कृष्णविषाणा विवलिर्वा पञ्चव-
लिर्वा शाण्या रज्ज्वा परितुण्णां तां यजमानाय पयच्छति—इन्द्रस्य धोनिरसि
मा मा हिंसीरिति यजमानः पतिगृह्णाति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रैक्यं मेने ।

कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वमाख्यायिकया विशदयन्विधत्ते—

“ यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्तां सप्तभवत्तदिन्द्रोऽध्यायत्सोऽमन्यत यो वा इतो
जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत्तस्या इन्द्र एवाजायत सोऽमन्यत यो
वै भक्षितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुमुरय योनिमाच्छिनत्स
सूतवशाऽभवत्तसूतवशायै जन्म तां हस्ते न्यवेष्टयत् तां सूत्रेषु न्यदधात्सा
कृष्णविषाणाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिंसीरिति कृष्णविषाणां प्रय-
च्छति सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणां सयोनिमिन्द्रं सयोनित्वाय ”
[सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

[शाचीनवंशप्रविष्टयजमानस्य दक्षिणाभूता मन्त्राः]

यज्ञदेवस्य दक्षिणादेभ्यः सह योगमिन्द्रोऽपगम्य ततो जातः सर्वमिदमैश्वर्यं प्राप्स्यतीति निश्चित्य स्वयमेव दक्षिणां प्रविश्य श्वोऽज्जायत । पुनरपि स्वस्मादपरस्तथा शनिष्यमाणः सर्वं प्राप्स्यतीति मत्वा शत्रुयोनिभाञ्छिनत् । सा च माता सकृदसूता पश्चाद्वियोनित्वेन वन्ध्याऽभवत् । ततो लोके पश्चाच्छवीजा सुतवन्ता संपन्ना । ततस्तां योनिं हस्ते वेष्टयित्वा पश्चाद्वलिभिर्मुक्तां तां योनिं कृष्णभृगेषु निदधौ । तत इयं कृष्णविषाणा यज्ञस्य भोग्या योनिर्दक्षिणाया अनयवभूता योनिश्चिद्रस्य कारणभूता योनिः ।

कृष्णा इति । कल्पः—“ कृष्यै त्वा सुतस्याया इति तया वेदेर्लोहमुज्जन्ति ” इति ।

हे लोह शोभनसस्पोषित कृष्णयै त्वामुज्जन्मि ।

मन्त्रसामर्थ्यं दर्शयति—

“ कृष्यै त्वा सुतस्याया इत्याह तस्मादकृष्टपत्न्या ओषधयः पच्यन्ते ”

[सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

नीबारादयोऽकृष्टपत्न्याः ।

सुषिप्पलाम्प इति । कल्पः—“ सुषिप्पलाम्पस्त्वौषधीभ्य इत्यर्थे माघे शिरसि कण्डूयते ” इति ।

यदा कण्डूनयप्रयोजनं यत्कर्म तदा कण्डूयेत । हे शिरस्तां शोभनफलोपेतौषधयै कण्डूये ।

विषलशब्दसूचितमाह—

“ सुषिप्पलाम्पस्त्वौषधीभ्य इत्याह तस्मादौषधयः फले गृह्णन्ति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

विपक्षवापपुरःसरं इयं विधत्ते—

“ यज्जस्तेन कण्डूयेत पामर्नभावुकाः प्रजाः स्फुर्यत्स्पयेत नर्धभावुकाः कृष्णविषाज्या कण्डूयतेऽपिगुक्ष स्मयते प्रजानां गोपीयाय ” [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

पामाख्यरोगयुक्ता दारिद्र्येण वस्त्ररहिताभित्यर्थः ।

विपक्षबाधपूर्वकं कृष्णविषाणायास्त्यागं विधत्ते—

“ न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणानवबुलेयतुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः

(प्राचीनर्षेयविद्वज्जमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

कृष्णविषाणामवचुतेद्योनिः प्रजानां परापातुका स्यान्धीतासु दक्षिणासु चात्वाले
कृष्णविषाणां प्रास्पति योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं योनिः कृष्णविषाणा योना-
वेव योनिं दधाति यज्ञस्य समोनित्वाप ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ३]
इति ।

दक्षिणाभ्यो नेतोर्दक्षिणानामुत्विग्मिरपनयनात् । अधचुतेत्परिप्रजेत् । चा-
त्वालादिष्णिषानुपवपतीति चात्वालनामकाद्दत्तादिष्णिषानामुत्पचेविधास्पमान-
त्वाच्चात्वालस्य यज्ञयोनित्वम् ।

सूपस्था इति । बौधायनः—“ अधास्तेऽ ऊर्ध्वाग्रमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति
मुखेन संमितं सूपस्था देवो वनस्पतिरूर्ध्वो मा वासोदह इति प्रजमानः प्रति-
गृह्णाति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रैक्यमाह—“ सूपस्था देवो वनस्पतिरिति तं यजमानः प्रति-
गृह्ण ” इति ।

दण्डरूपो वनस्पतिकार्यो देवः सूपस्थाः सुष्टूपस्थीयतेऽवष्टभ्यते मैत्रावरुणेन
मैत्रकाल इति सूपस्थाः । हे तादृग्दण्ड त्वमुध्वेस्थित आ समावेर्भां पालय ।

यजमानायाय दण्डप्रदानं विधत्ते—

“ वाग्वे देवेभ्योऽप्राकामयज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन्धाविशस्तेषां वाग्वनस्प-
तिषु वदति या दुंदुभौ या तूणवे या वीणायां यदीक्षितदण्डं प्रयच्छति वाच-
मेवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

तूणवो वेणुः ।

क्रमेण गुणौ विधत्ते—

“ औदुम्बरो भवत्पूर्वा उदुम्बर ऊर्ध्वमेवावरुन्धे मुखेन संमितो भवति मुखत
एवास्मा ऊर्ध्वं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्ध्वं भुञ्जते ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

यजमानस्य दण्डरक्षामं विधत्ते—

“ ऋते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति मैत्रावरुणो हि पुरस्ताद्वत्विग्भ्यो
वाचं विप्रजति दानुत्विजो यजमाने प्रतिष्ठापयन्ति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

मैत्रावरुणस्तत्र तत्र मैत्रेस्तेभ्य ऋत्विग्भ्यो मन्त्राग्निमजति । ते च ऋत्विजो
यजमानार्थं तान्मन्त्रान्पठन्ति । अतो मैत्रावरुणस्य वाग्रूपो दण्डो युक्तः ।

स्वाहेति । वौधासनः—“ अथैनं यज्ञस्यान्वारम्भं वाचयति स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा धावापृथिवीभ्यां स्वाहोरोरन्तरिक्षास्वाहा यज्ञं वावादा रभ इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अधाङ्गुलीर्न्यञ्चति स्वाहा यज्ञं मनसेति द्वे स्वाहा दिव इति द्वे स्वाहा पृथिव्या इति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा यज्ञं वावादा रभ इति मुष्टी करोति वारं यञ्छति ” इति ।

स्वाहाशब्देनाभ्येन यथानाज्ञापयार्थं उपलक्षणीयाः । मनसा यज्ञमभिगच्छति । धावापृथिव्योरोरन्तरिक्षे च यज्ञ आभितः । साक्षादेव यज्ञं वायोः पसादादारभे । सोऽभ्यनुपलक्षणप्रकारः ।

तदेतदर्थमिति—“ स्वाहा यज्ञं मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति । स्वाहा धावापृथिवीभ्यामित्याह धावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वाहोरोरन्तरिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं वावादा रभ इत्याहार्यं वाच यः पवते स यज्ञस्तमेव साक्षादारभते ” [सं० का० ६ प० १ अ० ४] इति ।

वातस्य क्रियाहेतुत्वाद्यज्ञरूपत्वम् ।

अत्र द्वयोर्हेतवोः कनिष्ठिकाभारम्भं चतुर्गुणमङ्गुलीनां चतुर्भिर्मन्त्रैर्देयमावः । पञ्चमेन मन्त्रेणाङ्गुलाभ्यां दृढमुद्रियन्धो बाङ्गनियमश्च ।

तदेतद्विधेः—

“ मुष्टी करोति वारं यञ्छति यज्ञस्य धृत्यै ” [सं० का० ६ प० १ अ० ४] इति ।

अथमन्त्रस्य यज्ञधृतिः ।

अभ्यर्चोः कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विभिपुङ्क्ते—

“ अदीक्षितार्थं ब्राह्मण इति विरुपाक्षेवाह देवेभ्य एवेनं याह विरुचैरुमभ्य एवेनं देवभ्युदेभ्यः याह ” [सं० का० ६ प० १ अ० ४] इति ।

स्वीकृतवाङ्मनियमस्य नक्षत्रोदयात्परा विमोक्तं नियेधति—

“ न पुरा नक्षत्रेभ्यो वारं वितुजेद्यत्परा नक्षत्रेभ्यो वारं वितुजेद्यज्ञं विष्णिन्यात् ” [सं० का० ६ प० १ अ० ४] इति ।

कालविशेषे वाग्भिमोक्तं विधत्ते, विमोक्तकाले च दक्ष्यं कंचित्वैवमन्त्रमुत्पादयति—

(प्राचीनवैश्वदेव्यजमातस्य दीक्षाकृता मन्त्राः)

उदितेषु नक्षत्रेषु यत् कृष्णतेति वाचं विसृजति यज्ञवतो वै दीक्षितो यज्ञवे-
वाभि वाचं विसृजति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

यज्ञार्थं स्वीकृतं वाङ्मनियमादित्यं यत् यस्यासौ यज्ञवतः । इया सत्यस्य
क्षीरसंषादनप्रैषस्यापि यज्ञार्थत्वात्पापं वाग्विभोको दोषकारी ।

नक्षत्रोदयास्तुरा लौकिकवागुच्चारणे प्रायश्चित्तमाह—

“ यदि विसृजेद्वैष्णवीमुचमनुज्ञयाध्वज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञं संवनोति ”

[सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

वैष्णवी विष्णोर्त्वं नो अन्तम इति केचित् । इदं विष्णुरित्यन्ये ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ आकृत्यै जुहुयात्तद्विभक्तं समाप्तेऽपि न स्मरेत् ।

इमानपि नमारोहेद्दध्नात्पूर्तिरिति मेखलाम् ॥ १ ॥

विष्णोर्वैष्णोर्गुणैर्त्वं न क्षेत्यावेष्टयेच्छिरः ।

इन्द्र दद्यात्कृष्णशृङ्गं कृत्यै लोहोऽस्तिस्तथा ॥ २ ॥

सुपि कण्डूयमं मूर्ध्नि सूप दण्डपरिमहः ।

स्वाहाऽङ्गुलीर्द्वेभ्योर्न्यक्षेत्र्यश्चमेदेन विंशतिः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ पीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्टयेदोक्तियः क्रमात् ।

युक्तः संस्कार इष्टयैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः ” इति ।

अथोतिष्ठोमे दीक्षाप्रकरणे श्रूयते—“ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षि-
त्यमाणः ” इति । अन्यदपि श्रुतम्—“ दण्डेन दीक्षयति मेखलया दीक्षयति
कृष्णाजिनेन दीक्षयति ” इति । तत्रेष्टिवदण्डादीनामपि साधनत्वाभिधानात्स-
र्वैरियं दीक्षेति चेन्मैवम् । इष्टेः क्रियारूपत्वात्संस्कारहेतुत्वं युक्तम् । दण्डादयस्तु
द्रव्यरूपा न पुरुषं संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चैतावता दण्डादिवैयर्थ्यं, दीक्षितोऽप्य-
मित्यभिप्रेत्यकिरूपस्य दृष्टस्य प्रयोजनस्य सद्भावात् । तस्माद्विष्टयैव दीक्षा सिध्यति ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशमियुतम् ।

द्वयार्धमुत मरुणार्थं सोमस्येत्युक्तिसंभवात् ॥

[ज्ञानीनर्षप्रविष्टयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्रः]

गुरुवाङ्मदयनं मैवं पारम्पर्यविदम्बना ।

वचनस्य न युकादतः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ॥ इति ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणे भूयेते—“ दण्डेन दीक्षयति ” इति । “ तस्य द्वा-
दशशतं दक्षिणा ” इति च । तत्र दीक्षा मुख्यानुष्ठयोरुपकरोति । यथा दक्षि-
णाऽपि । न च वाच्यं दीक्षा सोमस्य दक्षिणा सोमस्येतिवाक्ये षड्धा मुख्यसं-
बन्ध एवावगम्यते न त्वङ्गसंबन्ध इति । दीक्षादक्षिणे साक्षात्तोषेनैव संबन्धीता
स-सोमः पुनरङ्गैः संबध्यत इति परम्परया दीक्षादक्षिणायोरङ्गैरपि संबन्धोऽस्ति ।
तस्मादुभयार्थं दीक्षादिकमिति प्राप्तिं ज्ञमः—अव्यवहितसंबन्ध एव षड्धा अभि-
धेयोऽर्थः । तदसंभवे तु परम्परया संबन्धः कथंविद्गृह्येत । इह तु तत्संभवात्पा-
रम्पर्यं न युक्तम् । तस्मादुभयार्थं दीक्षादिकम् ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे विनितम्—

“ मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिर्वा ।

उद्यार्थकर्मवाऽऽद्योऽस्तु भारणे छतच्छत्यतः ॥

युक्तोऽयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया ।

स्थित्वा मैत्रानुवचने दण्डोऽपेक्षयोऽर्थकर्म तत् ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे भूयेते—“ क्रीते सोमे मैत्रावरुणाम् दण्डं प्रयच्छति ” इति ।
तदेतद्दण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म । कृतः । दण्डस्य यजमानधारणेन छतच्छत्यत्वात् ।
यजमानो ह्यव्यवहितं दीक्षासिद्धयर्थं दत्तं दण्डमासोमकयाद्वारयति । अत एवाऽऽ-
न्नातम्—“ दण्डेन दीक्षयति ” इति । “ यदीक्षितदण्डं प्रयच्छति ” इति
च । तस्मादुपयुक्तस्य दण्डस्य दानं प्रतिपत्तिरिति चेन्मैवम् । दण्डे भवि-
ष्यदुपयोगस्यापि सद्भावाद् । यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा मैत्रानुवक्ष्यति तदा-
नीनवसम्बन्धात् दण्डोऽपेक्षितः । अत एवाऽऽम्नातम्—“ दण्डी मैत्रानन्वाह ”
इति । तथा प्रतिपत्तिरुत्पादुपयुक्तसंस्कारादर्थकर्मरूप उपयोक्तव्यमात्रः
संस्कारः प्रशस्तः । उपयोजयितुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः । उपयुक्ते
तु प्रतिपत्तिरूपस्य संस्कारस्याऽऽद्वयानुपपत्त्यर्थेन तत्कार्यपर्यवसानाभा-
वादप्रशस्तत्वं । तस्मान्मैत्रावरुणसंस्काराय दण्डदानपर्यकर्म । तथा सति निरु-
पयानुत्पत्तिर्वा दीक्षिते दण्डसंपादनस्यैतदानं प्रयोजकम् ।

[दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः]

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ उचिष्ठन्मवदेदग्नीदग्नीमित्यादिकं तथा ।

कृणुत जतमित्येवं पठन्वाँतो विमुञ्चते ।

मन्वो विधेयौ कासो वा मन्वावुत्थानमोकथोः ।

विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणा मुच्यते विधौ ।

मन्वार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते ।

अगत्या लक्षणाऽप्यस्तु तेन कासो विधीयते ” इति ।

ज्योतिष्ठोमे समापनन्ति—“ उचिष्ठन्माहामीदग्नीन्विहर ” इति । तथा “ जवं कृणुतेति वाचं विमुञ्चति ” इति । तथाऽऽग्नीध्रं संवेध्याग्निविहरणादिप्रैवस्वो मन्त्रोऽग्नेन वाक्येनोत्थानशेषतया विनियुज्यते । तथा मुष्टिं कृत्वा निममित्वाचो दीक्षितस्य वाग्विमोके जवं कृणुतेति मन्त्रो विनियुज्यते । न चान्नोत्थानविमोका-
शब्दौ काललक्षकौ, तत्कालयोर्विधेयत्वे सति लक्षणाया अन्वयाप्यत्वादिति भागे
ब्रूमः—अग्निविहरणमैवे पयःपानरूपजवसंपादनमैवे वाग्विहावेतौ मन्त्रौ न
तुत्थाने वाग्विमोके च । अतोऽसमर्थयोर्विनियोगात्संभवादगत्वा लक्षणाप्यङ्गी-
कृत्य कासो विधीयते ।

अथ छन्दः ।

आपो देवीरिति विषदा विराट् । विधे देवस्येत्यनुष्टुप् । इषां धियमिति
त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

देवीं धियं मनामहे सुसृष्टीकामभिष्टये
धर्चोधां यज्ञवाहसं सुपारा नो असद्वर्शे ।
ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपि-
तारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नम-

स्तेभ्यः स्वाहाऽग्ने त्व० सु जागृहि वय०
सु मन्दिपीमहि गोपाय नः स्वस्तये प्रबुधे नः
पुनर्ददः । त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ
मत्येवा । त्वम् (१) यज्ञेऽपीदृचः । विश्वे
देवा अमि मामाऽर्ववृत्रन्पूषा सन्या सोमो
राधस्ता देवः सविता वसोर्वसुदावा रास्वेय-
त्सोमाऽऽ भूयो भर मा पृणन्पुत्या वि राधि-
माऽहमायुषा चन्द्रमसि मम भोगाय भव
वर्त्मसि मम भोगाय भवोऽस्माऽसि मम
भोगाय भव हयोऽसि मम भोगाय भव
(२) छागोऽसि मम भोगाय भव मेपोऽसि
मम भोगाय भव वायवे त्वा वरुणाय त्वा
निष्कृत्यै त्वा रुद्राय त्वा देवीरापो अपा
नपाय ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं
वो माऽर्व कमिपमच्छिन्नं तन्नुं पृथिव्या
अनु गोपे भद्रावमि श्रेयः श्रेहि बृहस्पतिः
पुरस्ता ते अस्त्वथेमवं स्य वर आ पृथिव्या
आरे शशून्कृणुहि सर्ववीर एदमगन्म देवय-
जनं पृथिव्या विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्वं
ऋक्सामभ्या यजुषा संतरन्तो रायस्पोषेण
समिषा मदेम (३) ॥

(आ त्वं हयोऽसि मम भोगाय भव स्य पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः)

[अथ मध्यमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः] ।

द्वितीयेऽनुवाके दीक्षा वर्णिता । दीक्षितेन देवयजने स्वीकृते सति सोमकृष्ण-
णादिरूपः क्रतुव्यवहारस्त्वय कर्तुं शक्यत इति तृतीयेऽनुवाके देवयजनस्वीकारो
वर्ण्यते । तत्स्वीकारादूर्ध्वं सोमार्थं देवयजने सोमकृष्णस्यैव वक्तुमुचितत्वात्तत्स्वी-
कारात्पूर्वमनुवाकादौ वतपामद्रव्यसंसादनमभिधीयते ।

देवीमिति । बौधायनः—“ अथाप आचामति देवीं धियं मनामहे सुमृडी-
कामभिष्टये वचोर्धा यज्ञवाहस१ सुपारा नो असदृश इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ देवीं धियं मनामह इति हस्ताववमिष्य ” इति ।

अमीष्टार्थसिद्धये वयं देवताविषयां कर्मानुष्ठानबुद्धिमनसा बुद्ध्या संसादयामः ।
कीदृशीं बुद्धिम् । सुमृडीकां सुखहेतुं बलवर्चसप्राप्तिहेतुं यज्ञनिर्वाहिकाम् । सेमं
बुद्धिः सुहृ पारं गवाऽस्माकं वसे भवतु ।

सुमृडीकामिति षट्स्थामिप्रायमाह—

“ देवीं धियं मनामह इत्याह यज्ञमेव तन्मदयति ” [सं० का० ६ प्र०

१ अ० ४] इति ।

मृड् करोतीत्यर्थः ।

सुपारेति षडेन मत्सूचितं तदाह—

“ सुपारा नो असदृश इत्याह व्युष्टिमेवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र०

१ अ० ४] इति ।

व्युष्टिः सुप्रभातं छेत्स्नघ्नप्रकाशमितिर्थः ।

य इति । कल्पः—“ अथास्मै कश्चे वा चपसे वा विप्रिष्य व्रतं प्रय-
च्छति तद्वक्षिणतः परिभिर्य व्रतयति ये देवा मनोज्ञाऽपामनोमुखः सुदक्षा दक्षपि-
तारस्ते नः पान्तु ते नोऽश्नुतेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहेति ” इति ।

वक्षुरादिप्राणाभिमानिनो ये देवाः सन्ति तेऽस्थान्यः पामरूपवतानुष्ठादि-
मोऽन्तर्बहिष् बुद्धिसंसादनेन पाठयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले मनसा
सहोत्पन्नाः । व्यवहारकालेऽपि मनसा युज्यन्ते । अन्यमनस्कस्य वक्षुरादिभिः
संनिहितविषयाणामप्यनयनमात्रं । सति तु मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः
कुशाढाः । दक्षः प्रजापतिकृत्पादको मेपां ते दक्षपितारः ।

विचारपुरःसरं नतं विषये—

“ जज्ञावादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ न होतव्या इमिति हविर्षे दीक्षितो यज्जुहुषाद्यजमानस्यावदाय जुहुषाद्यज जुहुषाद्यजपरुणवरिषाद्ये देवा मनोजाता यनोयुज इत्याह याणा वै देवा मनोजाता यनोयुजस्तेष्वेव परोक्षं जुहोति तत्रैव हुवं नेवाहुतम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

दीक्षितस्य हविर्भूतवर्धवादान्तरे श्रूयते—

“ पुरा खलु यजैष मेधायाऽऽजमानमारभ्य चरति यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमाळभत आत्मनिष्कयण एवास्य स तस्माच्चस्य नाऽऽर्थं पुरुषनिष्कयण इव स्रथो खत्वाहुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो ब्रुवमहन्निति यदग्नीषोमीयं पशुमाळभते वार्षज्ञ एवास्य स तस्माद्धारयं वारुण्यर्चां परिचरति स्वयेवैतं देवतया परिचरति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

शास्त्रान्तरेऽपि—“ सचाग्नेवो वा एष देवताभ्य आत्मानमाळभते यो दीक्षितः ” इति । तथा सति दीक्षितस्य गृहे यद्यग्निहोत्रं जुहुषात्तर्हि यजमान एव हुतो भवेत् । अंहोषि तु नित्याग्निहोत्रस्य परुः यतिदिनानुष्ठानत्वं पर्वं विच्छिद्येत । तत्र पूर्वयज्ञिदेन यन्वेजाऽऽहवनीयाग्नौ होमः स यथैक इत्युच्यते । अयं तु परोक्षोऽग्निहोत्रहोमः । अन्ययन्त्रेण यागाग्निषु हूषमानत्वात् । अतस्तृतीयकोटित्वेन मुख्ययोर्होमहोमयोरभावात्श्लोकदोषदयम् । तस्मादनेन यन्त्रेण नतं कुर्यादित्यभिप्रायः ।

अत्र इति । नोपायनः—“ अथ संवेशनयजुर्वपति अग्रे त्वं सु आगृहि ययं सु यन्दिषीमहि गोपाय नः स्वस्तये ययुधे नः पुनर्दद इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अग्रे त्वं सु आगृहीति स्वप्स्यन्नाहवनीययमिमन्वदते ” इति ।

सुमादिषीमहि निर्भयाः सन्धः स्वप्स्यायः । नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशमाचार्यं ययुधे जागरणाय ददः सामर्थ्यं देहि ।

यययसर्गिक दर्शयन्मन्त्रं श्वाचष्टे—

“ स्वयन्तं वै दीक्षितं रक्षाशसि जिघात्सन्तयाग्निः खलु वै रक्षोहाग्ने त्वं सु आगृहि ययं सु यन्दिषीमहीत्याहामिमेवाधिषां कृत्वा स्वयमिति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ४] इति ।

(दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः)

त्वमिति । कल्पः—“ अथाध्वयैर्ध्यात्वा आद्रुत्य पशुं देवजुवांचयति त्वमग्ने जतपा असि देव आ मर्त्येष्वा त्वं यज्ञेष्वाडच इति ” इति ।

याज्यासु व्याख्यातम् ।

जतभ्रंशप्रसक्तिं दर्शयन्वथमं पादं व्याचष्टे—

“ अत्रत्यमिव वा एव करोति सो दीक्षितः स्वपिति त्वमग्ने जतपा असित्या-
हामिर्धै देवानां जतपतिः स एवैनं जतमालम्भवति ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

आविकलं करोतीत्यर्थः ।

मनुष्येषु चिह्नं जतं मनुष्यादवारेण पालयतीति शङ्कनं वारयन्दितीषपादं
व्याचष्टे—

“ देव आ मर्त्येष्वेत्याह देवो सेष सम्मर्त्येषु ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

अतो जतं समाधानं शक्नोति ।

आभिर्मुखां दिवः ककुदित्यादियाध्यापुरोनुषाक्यादिमन्वेष्वाग्निः स्तूयत इत्य-
भिषाघं तृतीयपादे स्वयं दर्शयति—

“ त्वं यज्ञेष्वाडच इत्याहैतः हि यज्ञेष्वाडते ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

विश्व इति । सौधामनः—“ अथ सनिहारान्प्रहिणोति स ये मन्वते न
मां प्रत्याख्यास्यतीति तं प्रथममभिपहिणोति विश्वे देवा अभि मामाश्ववृषभपूषा
सम्या सोमो रावसा देवः सपिता वसोर्वसुदावेति, आहरन्तं दृष्ट्वा अपति ना-
नाहरन्तं रास्वेयत्सोमाऽऽभूयो भर वा पृषन्पूत्यां चि राधि वाऽहपायुर्नति” इति ।

सनिशब्देन हिरण्यवस्त्रादि देयद्रव्यमुच्यते । सनिहारा ब्रह्माणामनेवारः ।

आपस्वम्बस्तु प्रकारान्तरेण मन्त्रविनियोगविच्छेदावाह—

“ विश्वे देवा अभि मामाश्ववृषभिति प्रबुध्य अपति, पूषा सन्वेति सनिहा-
रान्तः शास्ति, चन्द्रमसीत्येतैः पतिमन्त्रं यथालिङ्गं पतिगृह्णाति, देवः सपिता
वसोर्वसुदावेत्यन्यार्नि ” इति ।

सर्वे देवा अभितः पालयितुं मामावृत्य तिष्ठन्तु । पूषा सन्वा पोषको देवो

देवेन हिरण्यद्वयेण सहोऽऽयातु । सोमो राधसा साधकेन वल्लेण सहोऽऽयातु ।
वसोर्वस्वन्दरस्य गवादेः परको देवो वसुवदः सन्धायातु । हे सोमास्मिन्कर्मण्य-
पेक्षितमियदेहि, संयुतौ मां पूरयन्भूय आभर, अहपायुषा मा विराधि विमुक्तो
मा भूयम् ।

यनुद्धो अपेक्षितमेतद्वाचष्टे—

“ अप वै दीक्षितात्सुगुपुष इन्द्रियं देवताः कामान्ति विधे देवा अभि मामाऽ-
वगुषभिन्वाहोन्द्रियेणैवेन देवताभिः सेनयति ” [सं० का० ६ प० १ अ०
४] इति ।

गुपुषः सुप्तात् । अतीन्द्रियसामर्थ्येन तदभिमानिदेवताभिश्चापं बन्धः संयो-
जयति ।

विपक्षनाथपुरःसरमाऽऽभूषो भरेत्पुं मन्वमागं व्याचष्टे—

“ यदेतद्यजुर्न हूयाद्यावत् एव पशून्भिर्दीक्षेत् तावन्तोऽस्य पशवः स्यु रास्वे-
यसोमाऽऽभूषो भरेत्पाहावरिमितानिव पशून्वरुन्धे ” [सं० का० ६ प० १
अ० ४] इति ।

दीक्षाकाले विद्यमानान्यावत् पशून्भिषाण्य दीक्षेत् यन्वानुक्तौ तावन् एव
स्युः । मन्त्रोक्तौ तु तत्सामर्थ्यादपरिमिताः परलोके भवन्ति । पशुभिर्द्वान्तराण्यु-
पलक्षयन्ते । चन्द्रमसि मम भोगाय भव वल्लमसि मम भोगाय भवोऽसांसि मम
भोगाय भव ह्योऽसि मम भोगाय भव च्छागोऽसि मम भोगाय भव भवोऽसि
मम भोगाय भवेत्पेभिर्वनैर्यथासिद्धं वेसु स्वीकर्तव्यम् । चन्द्रं हिरण्यम् ।
जसा गौः ।

तेन तेन मन्त्रेण तत्तद्द्व्याभिमानिदेवतास्तुष्यन्तीत्याह—

“ चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादेवतमेवैनाः पतिगृह्णाति ” (सं०
का० ६ प० १ अ० ४) इति ।

एना हिरण्यादिख्या दितिसत्वा दक्षिणाः ।

वायव इति । कल्पः—“ ताः समुद्रायुत्य रैक्षन्ति तासां वा नश्यति म्रियते
वा प्राभवे त्वेति तामनुदिशन्ति, याऽस्य वा पाशे वा वरुणाय त्वेति तां वा सं
वा शीर्यते मैर्व वा पतति निर्जर्ये त्वेति तां यामाहिर्धर्मो वा हन्ति रुद्राय त्वेति
ताम् ” इति ।

[दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्वीकारः]

अनुदिशामीति शेषः ।

विपक्षस्वपक्षयोर्दूषणभूषणे दर्शयति—

“ वायवे स्वा धरुणाय त्वेति यदेवेमेता मानुदिशेदध्यादेवतं दक्षिणा गम-
येदा देवताभ्यो वृश्च्येत यदेवेमेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति न
देवताभ्य आ वृश्च्यते ” (सं० का० ६ म० १ अ० ४] इति ।

देवीरिति । बौधायनः—“ अथ यद्यपरियाणा आव उपाधिगच्छन्ति
तज्जपति देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावाग्मदन्तमस्तं वो माश्व
क्रमिषमच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमिति स वा गाहते स वा तरेति ” इति ।

अपरियाणा गमनविरोधिभ्यो मार्गमतिरोधिकाः ।

आपस्तम्बः—“ प्रयागे देवीराप इत्यपोऽवगाहतेऽच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या
अनुगेषमिति हस्तेन लोष्टं विमृदनात्पापारात् ” इति ।

यदा केनापि निषितेन देवयजनादन्यत्र दीक्षेत तदानीं पृथगरणीष्वग्नीन्त-
मारोप्य देवयजनं गच्छन्मध्ये मान्नामां नद्यामवमासोत्तरेत् । अपां नपादित्वाग्नि-
संनोधनम् । हे देव्य आपो युष्मार्कं य ऊर्मिस्तं वादेन माश्वक्रमिषम् । कीदृश
ऊर्मिः । त्रीहाद्युत्पादेन हविर्योग्यः स्वकीयजलपानेनेन्द्रियशक्तिकारी तृषां
निवर्तयन्वतिहर्षपदः । भृदि लोष्टरूपं पृथिव्या अच्छिन्नं तन्तुं सेतुं प्राप्य तस्यो-
परि गच्छामि ।

हविष्यशब्दाभिप्रायमाह—

“ देवीरापो अपां नपादित्वाह यदो मेध्यं यज्ञिषः सदेवं तद्वो माश्व क्रमि-
षमिति वायैतदाह ” [सं० का० ६ म० १ अ० ४] इति ।

इति वाव, इत्येव ।

तन्तुशब्दाभिप्रायमाह—

“ अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमित्याह सेतुमेव कृत्वाऽश्वेति ” [सं०
का० ६ म० १ अ० ४] इति ।

भद्रादिति । बौधायनः—“ बृहस्पतिवत्यधो प्रयाति भद्रादमि भेषः मेहि
बृहस्पतिः पुरस्ता ते अस्तिवत्यध यत्र वत्स्पन्भवति तदवस्पत्यधेयव स्य वर आ
पृथिव्या इत्यथाऽऽदित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठत आरे शशूळ्णुहि सर्ववीर इति ” इति ।

(दीक्षितकर्तृकदेवयजनसंस्कारः)

आयस्त्वम्बस्तु वीन्यन्वानेकीकृत्य विनियुक्ते-“ वृथमरणीष्वग्निस्तमारोप्य
रथेन मयति एतदमावे रथाङ्गमादाय भद्रादामि श्रेय इति ” इति ।

अत्रार्थक्रमेण देवीराय इत्यस्मात्पूर्वमेवायं मन्त्रोऽयमन्तव्यः । हे रथ भद्रात्प-
दास्तादस्याभित्त्वाग्निहोत्रस्थानादग्निमवाप्तं सौमिकं देवयजनमभिमयाहि । बृह-
स्पतिस्तव पुरतो गन्ता भवतु । अथ प्रयाणादूर्ध्वं पृथिव्याः सैनन्ध्रिया सम-
न्तादूरे श्रेष्ठे स्थान ईमिमां गतिमवस्य समापय । हे रथामिषानिजादित्य वायु-
न्नास्रसादीनारे देवयजनादूरे कुरु ।

कल्पः-“ अथ यत्र यक्षमाप्नो भवति तदवस्यत्येदमगम्य देवयजनं पृथि-
व्या इत्यन्तादनुवाकस्य ” इति ।

स च मन्त्र एवमाध्याप्यते-

एदमिति । पृथिव्याः सैनन्धि यदेवयजनं तदिदमगम्य त्वं पाप्ताः । यदे-
वयजने(नं) पूर्वं सर्वे देवा अजुषन्वासेवन्त तद्वयमागत्य वेदवयमवैर्यन्तैः सोम-
यानं सेवरन्तः सम्पक्वारे नयन्तो रायसोवेण धनसन्नुज्जया समिषा समीचीने-
नायेन च यदेव इष्पास्य ।

भद्रादभीत्यादिमन्त्रार्थः स्पष्ट इत्यभिमत्य ब्राह्मणेनायं व्याख्यानमुपेक्षितम् ।
औपानुवाक्यकाण्डे तु दीक्षितनियमप्रसङ्गाद्व्याख्यानं कृतम् । तत्र बृहस्पतेरु-
पयोगमाह-

“ आग्नेर्वै दीक्षितस्य देवता सोऽस्यादेताहिं तिर इव यहिं याति वशीभरः
रक्षांसि हन्तोर्भद्रादमि श्रेयः मेहि बृहस्पतिः पुरस्ता ते अस्तिवत्याह ब्रह्म वे
देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वाभते स एनं तं पारयति ” [सं० का० ३ प० १
अ० १] इति ।

यदा दीक्षितोऽग्निहोत्रस्थानात्प्रयाति तदाऽग्निस्तिरोहित इव नैनं पालयति ।
ततो रक्षांश्चेनं मार्गे हन्तुमीशराणि भवन्ति । तत्र बृहस्पतो पुरतो गच्छति सत्य-
नुगच्छन्तमेनं रक्षोनाथपरिहारेण स बृहस्पतिः सम्पक्वारे नयति ।

उत्तरमन्त्रस्य चतुर्थं भागेषु प्रतिपाद्योऽर्थः पसिद्ध इत्याह-

“ एदमगम्य देवयजनं पृथिव्या इत्याह देवयजनं श्रेष्ठं पृथिव्या आगच्छति
यो यजते विधे देवा यदजुषन्त पूर्व इत्याह विधे सेवेदेवा जोषन्ते यद्वासना

(दीक्षितकर्तृकदेवयजनसंविहारः)

कवसामाभ्यां यजुषा संतरन्त्य इत्याहकसामाभ्यां २ शेष यजुषा संतरति यो यजते रायस्योपेण समिधा मदेमेत्याहाऽऽश्विषमेवेतामाहास्ये ॥ [सं० का० १ प्र० १ अ० १] इति ।

अभ्वर्युप्रभृतयो नाक्षणा येदेवयजनमिदानीमाधितिष्ठन्ति वदेवाः स्वयं सेवमाना एतान्सेवन्ते । यो यजते स एष संतरतीत्यन्वयः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“देवीं हस्ती शोभयित्वा ये दे मृतपयः पिबेत् ।

अग्ने स्वप्स्यन्वाग्निमाह त्वं प्रबुद्धो अपेक्षया ॥ १ ॥

विध इत्यपि पूषेति सनिहारानुशासनम् ।

देवो वसुमहश्चन्द्रं षड्भिस्तव प्रदिमहः ॥ २ ॥

वाय नष्टापस्तु मुतां सन्नामृग्भ्यां च गां स्पृशेत् ।

देवीरापो विगाक्षाञ्छि ओष्टमप्सु विमर्दयेत् ॥ ३ ॥

भद्राद्रथेन मात्येवं यागभूमिष्ववस्थितिः ।

अनुयाके वृत्तीयेऽस्मिन्नुदिता एकविंशतिः ॥ ४ ॥ इति ।

अथ भीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“स्वप्नादिमन्त्रा आवर्त्ता नो वाऽऽद्योऽस्त्वन्तरायतः ।

कृत्स्नेदिशमवृत्तवान्निमित्तामेदतः सक्तृ ॥ इति ॥

दीक्षितस्य स्वप्नननुसरणवृष्टिकेदनामेध्यदर्शननिमित्तकस्तत्तन्मन्त्रजयाः पठिताः । स्वप्ने मृतया असीत्यादिकः स्वप्नमन्त्रः । देवीरापो अर्षां नपादित्यादिर्नेदीतरणमन्त्रः । उन्दतीर्वलं धत्त इत्यादिर्षुष्टिकेदनमन्त्रः । अत्रार्धं मम इत्यादिरेमेध्यदर्शनमन्त्रः । यदा निद्रा मध्ये प्रबोधैरल्पैर्व्यवधीयेत, मदी च बहुशः श्रोत्रोयुक्ता द्वीपैः, वृष्टिश्च विन्देदैः, अमेध्यानि च देशैस्त्वदा वैरन्तरायैर्मिमित्तेषु भिद्यमानेषु नैमित्तिका मन्त्रा आवर्तनीया इति प्राप्ते ज्ञमः—रात्रिगतं कृत्स्नां निद्रामुद्दिश्य मन्त्राभिधानाभिमित्तमेकम् । एवमन्त्रत्रयं बोध्यम् । तस्यान्नास्पावृत्तिः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [प्रथमकाण्डे—
(सोमयागोपयोगिसोमकृष्णार्थसोमकृष्णविषयहोमादिकम्)]

“प्रयाणे मत्पदं मन्त्रो भिन्नो नो वाञ्छ विभक्तैः ।

प्रयाणमेदाङ्गिन्नो नो गत्यैकयादानिवृत्तितः ॥” इति ।

भद्रादिभिः श्रेय इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः । तत्र दीक्षितस्य निर्गममारम्भ पुनः-
प्रवेशपर्यन्तं विभक्त्यवधानेऽपि प्रयोजनैक्यादेकमेव प्रयाणम् । ततो न
मन्त्रावृत्तिः ।

अथ च्छन्दः—

देवीं धियमित्यग्रे त्वमिति चैदे अनुष्टुभौ । त्वमग्र इति गायत्री । विधे देवा
इत्येकैषदा । एदमगन्मेति विशुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाभ्युपकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयव्याख्ये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयव्याख्ये चतुर्थोऽनुवाकः) १

इषं त्वे शुक्रं तनुरिदं वर्चस्तथा सं भवं
आजं गच्छ जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे
तस्यास्ते सत्यसंवसः प्रसवे वाचो यन्मर्मशीय
स्वाहा शुक्रमस्यमृतमसि वैश्वदेव हविः सूर्यस्य
चक्षुराऽहमभेरक्षणः कनीनिकां यदेतदोमिरी-
यंते आजमानो विषश्चिता चिदसि मनाऽसि
धीरसि दक्षिणा (१) आसि यज्ञियाऽसि
क्षत्रियाऽस्यदितिरस्युमयतःशीर्ष्णी सा नः
सुप्राची सुप्रतीची सं भवं मित्रास्त्वां पदि व-
ध्नातु पुषाऽध्वनः पात्विन्द्रायाच्यक्षायानु त्वा
माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगभ्योऽनु
सस्ता सयूथ्यः सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सो-

[सोमयागोपयोमिसोमकयणार्थं सोमकयणीविषयशोमादिकम्]

म२ रुद्रस्त्याऽऽ वर्तयतु भिन्नस्य पथा स्वस्ति

सोमसखा पुनरेहि सह स्या (२) ॥

(दक्षिणा सोमसखा पञ्च च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये देवयजनं स्वीकृतम् । अथ तस्मिन्नेव देवयजने सोमयागोपयोमिसोमं केतुं सोमकयणीविषयं शोमादिकं चतुर्थेऽभिधीयते । इयं ते शुक्लेत्यादयस्तन्मन्त्राः । प्रायणीयासंचान्धि प्रौवाण्यम् । तेनाऽऽग्नेन सोमकयणीमीक्षमाणो जुहुयात् । ततो मन्त्रव्याख्यानात्पूर्वं प्रायणीया सोमकयणी चानुवाकद्वयेन ब्राह्मणेऽभिधीयते ।

तत्र प्रायणीयां प्रस्तौति—

“ देवा वै देवयजनमभ्यवसाय दिशो न प्राजानन्देऽन्योन्यमुपाधावन्त्वया प्रजानाम त्वयेति तददित्या२ संप्रियन्त त्वया प्रजानामेति साऽजवीद्वरं वृणो मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना असन्निति तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयः ” [सं० का० ६ प० १ अ० ५] इति ।

देवयजनार्थमर्थं प्रदेशः समीचीनो न त्वितर इति निश्चेतुं परिभ्रम्य तं यदेशं निश्चित्य परिभ्रमणेन दिग्भ्रमं प्राप्य प्राचीमर्वाशादावसमर्थाः संपन्नाः । ततस्तत्रैव दिशं ज्ञापयेत्येवं परस्परं वदन्तो दिग्बोधकशक्तिमदित्यां निश्चितवन्तः । सा चादितिः सोमप्रागारम्भसंपाप्नोराहमेव देवता भूयासामिति वसयन्त्वत्त । ययन्ति पारभन्तेऽनेन देवतारूपेणेति प्रायणम् । उद्यन्त्युचिडन्ति संप्रापयन्त्यनेनेति उदयनम् । अहमेव प्रायणपारम्भदेवता येषां यज्ञानां ते मत्प्रायणाः । अहमेवोदयनं संप्राप्तिदेवता येषां यज्ञानां ते मदुदयनाः ।

तस्मादेवं वृत्त्याददितिदेवताकः प्रायणीययागः कर्तव्यः । तत्प्रसङ्गादुदयनप्रागोऽपि विधीयते ।

अदितिरिका प्रधानदेवता चतसस्त्वङ्गदेवता इत्यभिमत्य संख्या विधत्ते—

[सोमयागोपयोगिसोमकथनार्थं सोमकथनीविषयहोमादिकम्]

“पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो दिशां मज्जन्त्या अथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प० १ अ० ५] इति ।

दिग्बिद्येभ्यो देवताविद्येयान्विधातुं मस्तौति—

“पथ्याः स्वस्तिमयजन्त्याचीमेव तथा दिशं मज्जान्तामिना दक्षिणा सेमेन प्रतीचीः सवित्रोदीचीमदित्योर्ध्वाम् ” [सं० का० ६ प० १ अ० ५] इति ।

स्वस्तिसंज्ञा देवता पथ्या पथि साधुः ।

दिग्बिद्येयबोधनरूपे भार्गे कुशलान्विधत्ते—

“पथ्याः स्वस्ति यजति प्राचीमेव तथा दिशं मज्जानाति पथ्याः स्वस्ति-
मिष्ट्वाऽग्नीषोमी यजति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदग्नीषोमी गान्धामेवानुपश्यत्यग्नी-
षोमाविष्ट्वा सवितारं यजति सवितुमसूत एवानुपश्यति सवितारमिष्ट्वाऽदितिं
यजतीर्षं वा अदितिरस्पामेव पतिष्ठायानुपश्यति ” [सं० का० ६ प० १
अ० ५] इति ।

अर्थानुसारेण होमविशेषा दिग्बिद्येयपूज्येयाः । चक्षुर्द्रव्यरूपेण मशंसितुमग्नी-
षोमयोः सह निर्देहः । होमस्तु तयोः ऋग्भाषी दिग्भेदाद्याग्यानुवाक्यभि-
दाच्च । ततोऽग्निमिष्ट्वा सोमं यजतीत्यपि वाक्यं द्रष्टव्यम् । तयोश्चक्षुष्ट्वं
दार्ष्टिकान्वयभागवाहणे प्रपञ्चिवम् । अत्रादितेश्चरुहोमः । “आदित्यः याग-
पथिभ्यः । पथसि चरुः ” इति शास्त्रान्तरे समाभ्यानात् । आभ्येन तु देवतान्व-
राणाम् । तथा च सूत्रम्—“चतुर आन्यमानान्मतिदिशं यजति ” इति ।

क्रमानुवचनमध्ययोर्दिधत्ते—

आदिर्विमिष्ट्वा मारुतीमुचमन्वाह मरुतो वै देवानां विश्वो देवविशं खलु वै
कल्पयानं मनुष्यविशमनुकल्पते मन्मारुतीमुचमन्वाह विशां वक्ष्यथै ” [सं०
का० ६ प० १ अ० ५] इति ।

मरुतो यज्ञं द्रव्येषा मारुती । तथा च सूत्रम्—“मारुतीमुचमन्वाह मरुतो
यज्ञो दिव इति” इति । एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः सप्तगणरूपा मरुतो मनुष्य-
वैश्यवद्देवानां धनसंपादकाः मजाः । अनेन मन्त्रानुवचनेन देवविशां समूहः स्वध्या-
पारे कल्पो भवति । तं च कल्पमानमनुसृत्य मनुष्यमजासंघः कल्पते । अतो
मन्त्रानुवचनं मजानां कल्पनैव भवति ।

(सोमयागोपयोनि सोमकृच्छ्रार्थं सोमकृच्छ्रणीवित्तमहोमादिकम्)

पूर्वपक्षत्वेन चोदकपाणं किंचिदङ्गमवदवि—

“यज्ञवादिनो वदन्ति मयाजवदननूपायं प्रायणीयं कार्यमनूपाजवदपमाजमुद-
यनीयमिति मे वै मयाजा अभी अनूपाजाः सैव सा यज्ञस्य संततिः ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

मनुष्ये यष्टव्याः सपिदादिनामकाः पञ्च मयाजा अनु पश्चात्तमासौ यष्टव्या
बहिरादिनामकास्तयोऽनूपाजाः । तदुभये प्रायणीयोदयनीययोरिष्टयोरिति वेशतः
माहम् । तत्र प्रायणीयेष्टव्यामनूपाजानुष्ठाने शगः समाप्येत तद्वदुदयनीयायां
मयाजानुष्ठाने यागान्तरं प्रारभ्येत । तथा सति सोमयागो मध्ये विच्छिद्येत ।
उभयवर्जने तु सोमयागस्य प्रारम्भरूपायां प्रायणीयेष्टाविदानीमनुष्ठीयमाना इमे
मत्पक्षाः मयाजाः समाप्तिरूपायामुदयनीयेष्टावनुष्ठीयमाना अभी परोक्षा अनु-
पाजाः । तथा सति मयाजानूपाजद्वयेन दर्शयागस्य या संततिः सैवास्म सोम-
यागस्य मध्ये विच्छेदराहित्यलक्षणा सा संततिः संपद्यते ।

पूर्वपक्षं दूषयति—

“तच्छया न कार्यमात्मा वै मयाजाः यजाऽनूपाजा यष्टमयाजानन्दरियादा-
त्मानमन्तरियाद्यदूपाजानन्दरियात्प्रायणीयमन्तरियाद्यदः स्तुलु वै यज्ञस्य विततस्य
न किमवे तदनु यज्ञः पराभवति यज्ञं पराभवन्ते यजमानोऽनु पराभवति ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

आत्मनो वा पुत्रादेवां भान्तरायः सोऽहं शक्यते यतो द्वयं तदङ्गमित्यर्थः ।
सिद्धान्तमाह—

“मयाजवदेवानूपाजवप्रायणीयं कार्यं मयाजवदनुपाजवदुदयनीयं नाऽऽ-
त्मानमन्तरेति न यजां न यज्ञः पराभवति न यजमानः ” [सं० का० ६
प्र० १ अ० ५] इति ।

विच्छेदपरिहाराय विधत्ते—

“प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभिनिर्वपति सैव सा यज्ञस्य संततिः ”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

प्रायणीययागसंबन्धि चरुवाचमपक्षत्वे निष्कासे पात्रलिप्तेऽप्ये निर्वापान्न-
क्षेपस्य या संततिः सैव सोमयागस्याविच्छेदरूपा सा संततिर्भवति ।

प्रायणीयोदयनीययोर्द्वैतैक्येन याज्याया अप्येकत्वमासौ व्यत्यसं विधत्ते—

“याः प्रायणीयस्य याज्या यत्ता उदयनीयस्य याज्याः कुर्यात्पराह्मुं

२३६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—

(सोमयागोपयोमिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकम्)

लोकमारोहेत्यमायुकः स्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याव्याः
करोत्यस्मिन्नेष लोके प्रतिविष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

स्वस्तिरिष्टि पपथे भेष्टेत्याद्याः प्रायणीयस्य याव्या उदयनीयस्यापि तथे-
त्येवं केचिदाहुः । तथा सवि प्रतिनिवृत्तेरभावाद्यजमानोऽस्माल्लोकात्पराङ्मुखः
स्वर्गमारोहं सहसा विधेत् । तस्मान्नेषां पक्षो न युक्तः । यास्तु स्वस्ति नः
पथ्येत्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्तासां प्राज्यात्वे सति स्वस्तिरिष्टीत्या-
दीनां पूर्वोक्तानां पुरोनुवाक्यात्वाय प्रतिनिवृत्तेर्जमानोऽप्यस्मिन्नैके प्रतिवि-
ष्ठयेव ।

इत्थं प्रायणीयेतिमुक्त्वा सोमक्रयणीं वक्तुं सोमाहरणं सोपाख्यानमाह—

“ कद्रुश्च वै सुपर्णी चाऽऽमरूपधोरस्पर्धेताः सा कद्रुः सुपर्णमिजयत्साऽम-
वीतुवीयस्यामिभो दिवि सोमस्तमाहर वेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वेति ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

कद्रुः सुपर्णी चोभे सप्तत्यौ पराजये दासीत्वमभ्युपेत्य समैव सौन्दर्यं नयै-
वेत्यस्पर्धेताम् । तत्र मध्यस्थाः कद्रुश्च जयन्विरे । सा च कद्रुः सप्तर्षी दासी-
त्वेन परिगृह्य तन्मोचनोपायं स्वयमेवोपदिदेश । इतोऽस्माल्लोकादारभ्य गणनायां
तृतीया द्यौः स्वर्गलोकस्वास्मिन्नोभो वर्तते । महर्जनस्तपः सत्यभिधेतेऽपि लोका
द्युश्चन्दाभिधेयास्तस्यादितस्तृतीयस्यामिति विशेष्यते । सोम आहार्य वने सति
त्वां नुष्मासीति ।

सोमाहरणं संभावयितुं श्रुतिराह—

“ इयं वै कद्रुरसौ सुपर्णी छन्दारसि सौपर्णेयाः [सं० का० ६ प्र० १
अ० ६] इति ।

भूलोकरूपत्वात्कद्रुः स्वयमाहर्तुं न शक्नोति । सुपर्णी तु सुलोकरूपत्वादुत्प-
दनसमर्थानां गायत्र्यादिरूपाणामपत्यानां सद्भावान्न शक्नोति ।

अथ सा सुपर्णी स्वपुत्राणां गायत्र्यादीनामप्ये स्वपुत्रान्तं स्पृष्टी करोती-
त्याह—

“ साऽमवीदमै वै विदरो पुत्रान्विभुवस्तृतीयस्यामिभो दिवि सोमस्त्वमाहर
वेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वेति या कद्रुश्चोचदिदि ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ६] इति ।

[सोमयागोपयोगिसोमकृष्यार्थं सोमकृष्यणीविषयसोमविक्रम]

पुनामनरकोपलक्षितादधेयाद्दुःस्वाधायन्त इति पुनास्तान्पुनानस्मा एवाहशोप-
द्रवपरिवाणाय मातापितरौ पुष्पतिः । हे गायत्र्यादिपुत्राः कद्रवचनमवमत्स्य यदु-
चितं तत्कुरुष्वम् । गायत्र्यादीनमैच्छिकशरीरधारित्वात्पुनस्त्वमाविरुष्वम् ।

तत्र प्रौढत्वादादौ जगती प्रवृत्त इत्याह—

“ जगत्पुदपतच्चतुर्दशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमी-
येवा२ सा पशुभिश्च दीक्षया चाऽप्यच्छत्तस्माज्जगती छन्दसां पशव्यतया तस्मा-
त्पशुमन्तं दीक्षीषन्मति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

पुरा जगतीपादस्य चतुर्दशाक्षराण्यासन् । तादृशी जगती छन्दोर्कं गत्वा
स्वानायादिसोमरक्षकैः सह मुद्भवा सोममयाप्याग्नीषोमीयसवनीयानूबन्धा-
रूपपशूनिष्टिसाध्यां दीक्षां च गृहीत्वा स्वकीये चाक्षरद्वये स्वानादिभिर्मूर्हीते
सति पराजित्य समागता । यस्माज्जगती पशूनामयत्तस्यात्सैवात्सर्वं पशुप्रदा ।
यतः पशुभिः सह दीक्षाऽऽनीता ततः स्वाधीनसंपत्तौ सत्यां दीक्षायां प्रवर्तते ।

तथैव त्रिष्टुभो युद्धे दर्शयति—

“ त्रिष्टुगुदपतच्चतुर्दशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमी-
येवा२ सा दक्षिणाभिश्च तपसा चाऽप्यच्छत् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

गौत्राधश्रेत्यादयो दक्षिणाः । अयनपरित्यागमुद्विग्नबन्धवाग्यमनवनीताभ्यङ्ग-
कृष्णाजिनमावरणादिक्लेशसहिष्णुत्वं तपः । प्राजपतिमयस्य गवाधादेर्दानप-
थिकं तपः ।

त्रिष्टुमा तदानयनमुपपादयति—

“ तस्मात्रिष्टुभो लोके माघ्यंदिने सवने दक्षिणा नीयन्त एतत्सल्लु वाव तप
इत्याहुयैः स्वं ददाति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

माघ्यंदिनसवनस्य त्रिष्टुगभिमानिनी देवता । तत्सर्वदेतत्रिष्टुभो लोकः स्थानं,
शरीरप्रयासादपि धनहानिछत्तस्य मानसप्रयासस्याधिकरहादत्तेन धनेन परोपजी-
वनाच्च दानमेव महत्तप इत्यभिज्ञानां मतम् ।

गायत्र्या युद्धे जयं दर्शयति—

“ गायत्र्युदपतच्चतुरक्षरा सत्यजया ऋषोतिषा तमस्या अजाऽभ्यरुन्ध तद्-

[सोमभागोपयोगिस्तोमक्रमणार्थं सोमकर्मणीविषयहोनादिकम्]

जाया अजत्वः सा सोमं चाऽऽहरन्वत्वारि चाक्षराणि साऽऽष्टाक्षरा समपद्यत् ॥
[सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

सहापरहितयोः पूर्वयोः पराजयं दृष्ट्वा गायत्री स्वयमजया सहोदयतत् ।
सा त्वया गामप्यर्थं स्वकीयेन तेजसा ते सोममभिनो रुरोध । तस्माद्रोधनपया-
यक्षेणार्थादजघानोरजेति नाम निष्पन्नम् ।

पञ्चोत्तराभ्यां गायत्रीं पञ्चंसति—

“ बलवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्वापवी कनिष्ठा छन्दसाः सती यज्ञ-
मुखं परीयायेति पदेवादः सोममाहरत्तस्माद्यज्ञमुखं पर्येतस्मात्तेजस्विनीतमा ॥
[सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

सत्यात्कारणात् । कनिष्ठा न्यूनाक्षरा । यज्ञमुखं मातःसवनम् । तत्र बहि-
ष्पवमाननाशि प्रथमस्तोत्र उपास्ये सायता नर इत्याद्या क्रमो गायत्र्यः । सेवं
यज्ञमुखमाचिः । बलवादिभ्येव बुद्धिपन्नो पदेवोपाद्युत्तरमाहुः । यस्यादियम-
दोऽमुष्माहोकारस्तोममाहरत्तस्मादस्या मुखमाविर्भुक्ता । मुखस्यादेवास्मास्तेजोना-
दुत्पत् ।

आहरणमकारं दर्शयति—

“ पदभ्यां द्वे सवने सप्तगृह्णामुत्सेनेकं यन्मुत्सेन सप्तगृह्णात्तदध्वपत्तस्माद्दे सव-
ने शुक्रवती मातःसवनं च माभ्यंदिनं च तस्मात्तृतीयसवनं कञ्चीषमभिपुष्पन्ति
धीतमिव हि मन्यन्ते ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

पक्षिरूपा गायत्री सवनद्वयपपादौ सोमभागी पदभ्यां संगृह्य तृतीयसवनपपा-
दं सोमभानं चञ्चुपुटाभ्यां सेदस्य तृतीयं रसं पपी । यस्मात्पदभ्यां धृतौ सोम-
भागी न पतिौ तस्मात्प्रातःसवनमाभ्यंदिनसवने शुक्रशब्दाभिधेयेन सोमरसेनोषेते ।

यस्मात्तृतीयो भामः रतितस्तस्मात्पीतत्वं मन्यमानास्तस्मादहवार्थमुज्जीवमभिपुणु-
युरिति प्रासङ्गिकं किञ्चिद्विधाय सनापरं विशेषं विपत्ते—

“ आशिरमववयति सशुक्रत्वायाथो संभरत्येवैनत् ॥ [सं० का० ६ प०
१ अ० ६] इति ।

आशिरं क्षीरम् । सशुक्रत्वं तरुत्वम् । किञ्च क्षीरसेचनादनीषगतसोपरस-
त्कारहृदिः संभरति सम्पद्यपोषयत्येव ।

पुनरप्यन्यद्विधत्ते—

(सोममागोपयोगिसोमकथनार्थं सोमकथनीविषयहोमादिकम्)

“ त२ सोममाह्वयमाणं गन्धर्वो विधावसुः पर्वमुष्णारस तिस्रो रात्रीः परि-
मुषितोऽवसत्तस्मात्तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति ” [सं० का० ६ प० १
अ० ६] इति ।

उपसदिवसेषु पिष्टवभिषवमकृत्वा सोमे निवासयेदित्यर्थः ।

इत्थं सोमाहरणं निरूप्य सोमकथनीं निरूपयितुमारभते—

“ ते देवा अन्नवन्स्तीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया निष्क्रीणामेति ते वाच२ स्त्रि-
यमेकहायनीं कृता वया निरक्रीणन् ” [सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

एकसंवत्सरवयस्कथा स्त्रीरूपया वाग्देवतया सोमस्य निष्कथः कृतः ।

गन्धर्वेध्ववरकायास्तस्याः स्त्रिया रोहितगोरूपतां दर्शयति—

“ सा रोहिण्यं कृता गन्धर्वेभ्योऽवकम्पातिष्ठत्तत्रोहितो जन्म ” [सं० का०
६ प० १ अ० ६] इति ।

देवेष्वनुरंकायाः पुनर्वेवताप्राप्तिं दर्शयति—

“ ते देवा अन्नवन्ध्वं युष्मदकमीन्वास्मानुपावर्तते विस्त्रयामहा इति बल म-
न्धर्वा अवदन्मनामन्देवाः सा देवान्मायत उपावर्तत तस्माद्गामन्त२ स्त्रियः काम-
यन्ते ” [सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

विह्वयामहे विस्तरणं यथा भवति तथैवाऽऽकारयायः । बल वेदः ।

एतद्वृत्तान्तवेदनं प्रशंसति—

“ कामुका एन२ स्त्रियो भवन्ति य एवं वेदाथो य एवं विद्वानपि जन्येषु
भवति तेभ्य एव इदमुत यद्बहुतया भवन्ति ” [सं० का० ६ प० १ अ०
६] इति ।

वरस्य स्त्रिणां वरार्थं कम्पामन्वेष्टुं पवुता बाम्भवा जन्याः । तादृशानां ज-
न्यानां द्वौ वर्गौ । तत्रैकस्मिन्वर्गे यथोक्तवेदनराहिता अनेकगुणान्तरोपेता बहवो
वरा यद्यपि सन्ति तथाऽपि ते वर्गमुपेक्ष्य येषु जन्येष्वेकोऽप्येवं विद्वान्वरो भवति
तेभ्य एव जन्येभ्यः कन्यां तत्पितरो वदति ।

सोमकथेष्णां गुणं विधत्ते—

“ एकहायन्या क्रीणाति वाचैवैन२ सर्वमा क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्या
वाचं वदन्ति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

वाग्देवतायाः सोमकथनरूपस्वीकारात्सर्वमा वाचा कथ्य उपपद्यते ।
एकसंवत्सरस्वीकारश्च तस्मिन्ववासि सति वदनव्यवहारोपकमात् ।

वर्ण्यदोषान्निशद्वयति-

“ अकूटवाग्मर्गवाग्मकाणमाऽऽलोषवाऽस्तसशकया क्रीणावि ” [सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

कूटा कुटिलशुक्ली । कर्णा छिन्नकर्णोपेता । काणा त्वेकाशी । श्लोणा कुड्गादिद्वयिता । सप्तशका न्यूनाङ्गुली । एता वर्ण्याः ।

उपादेयां दर्शयति-

“ सर्वैषैर्वैनं क्रीणावि ” [सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

सर्वोऽन्यत्रसंपूर्णैर्यर्थः ।

विपक्षबाधपुरश्चरं स्वपक्षं विधत्ते-

“ यच्छ्रुतेवमा क्रीणीयाद्दुध्मर्मा यजमानः स्याद्यत्कृष्ययाऽनुस्तरणी स्यात्प्र-
मापुक्तो यजमानः स्याद्यद्दिरूपया वावर्ष्णी स्यात्स वाऽभ्यं जिनीयासं वाऽभ्यो
जिनीयादरुणया पिङ्गवक्ष्या क्रीणात्वितद्वै सोमस्य रूपं स्वैषैर्वैनं देवतया क्री-
णावि ” [सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

मृतं पुरुषतनुं हन्यमाना गौरनुस्तरणी । कृष्यापास्तादस्त्रेण यजमानो
न्विषेत् । वर्णद्वयोपेता प्रथमि विरोधिवातिनीः त्रयाऽपि यजमानतदैरिषोरन्यो-
न्यविरोधित्वात्क्रो इति क्रो वा हन्यत इति न ज्ञायते । अरुणत्वं पिङ्गवक्षत्वं
च सोमदेवायाः स्वरूपम् । अदस्तादृशी गौः सोमक्रयस्य सदृशी भवति ।

इत्थं चतुर्धातुवाकोकमन्त्रव्याख्यानस्योपोद्घातत्वेन ब्राह्मणेन प्रायर्णव्यासो-
नकदशमानतुवाकाभ्यामभिहिते । अथ मन्त्रा व्याख्यातव्याः ।

इयमिति । कस्य-अथेतद्भक्तवाच्यमाप्यास्य सुचि चतुर्गुहीवं सृष्ट्वा
सूत्रेण हिरण्यं निष्ठकथं बद्ध्वा देर्भाभ्यां प्रबध्य सुष्ववद्वावीथं ते शुक्र तनु-
रिदं वर्णस्तथा सं भव आर्जं गच्छेति ” इति ।

हे शुक्र दीर्घिमादिरण्यं तवेवं जुहूस्तनुः, इदं धृतं तव तेजोऽस्तस्या जुह्वा
संगच्छं संग्रह । हे हिरण्याऽऽज्यरूपं आर्जं दीर्घिं प्राप्नुहि । अथवा हे शुक्र
बद्ध इममाज्यरूपा तव तनूरेदि हिरण्यं तव तेज इत्येवं ब्राह्मणानुसारेण व्या-
ख्यातव्यम् ।

आधानब्राह्मणोक्तं हिरण्यस्य महिमानं तत्रत्यवद्वयोच्चारणेन परमविशाम्प
प्रशंसति-

(सोमयागोपयोगिसोमकथणार्थं सोमकथणीविषयहोमादिकम्)

“ तद्विरण्यमभवत्तस्माद्भयो हिरण्यं पुनन्ति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

आधानब्राह्मणे त्वेनमाज्ञायते—

आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् । ता अग्निरभ्यध्यायत् । ताः सप्तभवत् । तस्य रेतः परापतत् । तद्विरण्यमभवत् ” इति ।

तस्माद्विरण्यस्य वह्निः पिता आपो मातरः । तस्मात्स्वतः शुद्धं हिरण्यं यदि कदाचिदजस्यत्ताद्विस्मयेन शोधनीयं भवति तदाद्भ्यः पुनन्ति जलेनैव शोधयन्ति न तु कांस्यताम्रादेरिव मस्याग्नादिकमपेक्षते ।

पुत्र्वा हिरण्यमपेक्षेण विधिष्ठं होमं विधत्ते—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्त्वादनस्थिकेन मजाः य वीयन्तेऽस्थन्वशीर्जा-
यन्त इति यद्विरण्यं धृतोऽवधाय जुहोति तस्मादनस्थिकेन मजाः य वीयन्तेऽ-
स्थन्वशीर्जायन्ते ” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

तस्मादनस्थिकेन वीर्येण मजाः प्रदीयन्ते गर्भाः क्रियन्ते । उत्पत्तिकाले त्वस्थियुक्ता जायन्ते । तत्र वीर्यसदृशमाज्जमस्थिसदृशं हिरण्यम् । तदिदं सा-
हस्रं निर्बोद्धुमीश्वरेणारिथ निर्मायत इत्यर्थः ।

वह्निसंयन्धमोधनपरतया मन्त्रं व्याचष्टे—

“ एतद्वा अग्नेः पियं धाम यद्वृत्तं तेजो हिरण्यमियं ते शुक्र तनूरिवं वर्ष
इत्याह सतेजसपदैवैर् सतनू करोत्यथो सं भरत्येवैनम् ” [सं० का० ६ प०
१ अ० ७] इति ।

एनमार्तिं संभरति सम्पत्करोत्येव । वह्निसंयन्धनेन तदीयतेजोत्प्रेषणं, हिरण्य-
मत्र प्रकाशयते ।

हिरण्यस्य सूत्रेण बन्धनं विधत्ते—

“ यदबन्धमवदध्यातुर्भाः मजानां परापातुकाः स्युर्बन्धमव दधाति गर्भाणां
धृत्यै ” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

सूत्राग्राकर्षणेन यथा सहस्रं मुच्यते तथा बध्नीयादिति विशेषं विधत्ते—

“ निष्टकर्मं यध्नाति मजानां प्रजननाम् ” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

निःशेषेण सहसा मोचनयोग्यं निष्टकर्मम् ।

जूरसीति । कल्पेः—“ नाडीसुग्दण्ड उपसंगृह्णाऽऽहवनीये जुहोत्यन्वारन्ये

[सोमयामेपयौमिसोमकयण्यर्थं सोमकयण्यविषिहोमादिकम्]

यजमाने जूरसि धृता भवसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते सत्यसवसः सत्ये वाचो यन्त्रमशीम स्वाहेति ॥ इति ।

हे सोमकयणि वाग्भवा त्वं जूर्वेणमुक्ताऽसि मनसा नियमिताऽसि यज्ञाय वि-
मार्थसि । तद्वत्सा अमोघमेरणामास्तव मेरमे सति मन्त्रोच्चारणरूपाया वाचो
यन्त्रं नियममशीम प्राप्नुवाम् । इदमाज्यं हुतमस्तु ।

यथोक्तार्थं मन्ये दर्शयति—

“ वाम्बा एषा यत्सोमकयणी जूरसीत्याह यच्चि मनसा जवदे तद्वाचा वद-
ति धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग्भवा जुष्टा विष्णव इत्याह यज्ञो वै विष्णुर्य-
ज्ञाधैवैनां जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसवसः सव इत्याह सविदुपसूवामिव वाच-
मवरुन्धे ॥ [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति ।

जवदे तूर्णं कर्तव्यमित्यवगच्छति ।

शुक्रमिति । बौधायनः—“ अग्रेण शालों विष्टमजमानमाज्यमवेक्षयति
शुक्रमस्यमृतमसि वैश्वदेव हविरिति ॥ इति ।

आपस्तम्बः—“ सोमकयणीभीक्ष्णवाजो जुहोति जूरसीत्यपरं चतुर्गृहीतिं गृही-
त्वा शुक्रमसीति हिरण्यं धृतादुद्धृत्य वैश्वदेव हविरित्याज्यमवेक्ष्य ॥ इति ।

शुक्रं दीप्तिमत् । अमृतं नाशरहितम् । हे आज्य हे हिरण्येति वा योज्यम् ।
हे आज्य त्वं सर्वदेवयिषं हविरसि । तदिदं सप्तत्वाच्च जाल्लणे व्याख्यातम् ।

सूर्यस्येति । कल्पः—“ अथैनद्विरण्यमन्तर्भाषाऽऽदित्यमुदीक्षयादि सूर्यस्य
चक्षुराऽऽहमग्रेक्षणः कनीनिका यदेतशेभिरसीमसे आजमानो विपश्चितेति ॥ इति ।

सूर्यसंयन्धि मदीयं चक्षुरिन्द्रियं, कनीनिका त्वमित्संयन्धिनी, तदुभयमारुहं
प्राप्तोऽस्मि । यतो हे सूर्य त्वमेतज्जनामकैरधैर्मच्छसि, हे वल्ले त्वं विपश्चिता ते-
जसा आजमानोऽसि तस्माद्रक्षोनिवारणाय युवाभुभौ प्राप्तोऽसि ।

एतदभिप्रायं दर्शयति—

“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञ रक्षाऽसि जिवाऽसन्नेष ससु वा अर-
क्षोहतः पन्था योऽग्रेथ सूर्यस्य च सूर्यस्य चक्षुराऽऽहमग्रेक्षणः कनीनिकावि-
त्याह य एवारक्षोहतः पन्थास्तत्र संपारोहति ॥ [सं० का० ६ प्र० १ अ०
७] इति ।

[सोमयागोपयोगिसोमकयणार्थं सोमकयणीविषयहोमादिकम्]

काण्डेकाण्डे सत्तदुवाङ्मयुक्त एकैकस्मिन्पञ्चाङ्गे ।

बौधायनः—“ अथैतां सोमकमणीमग्नेषां शालामुदीचीमभिवर्तमान्ते वामनु-
मन्त्रयते चिदसि मनाऽसीत्पन्नादनुवाक्यस्य ” इति ।

स च मन्त्र एवमान्नायते—

चिदसि । आपस्तम्बस्तु त्रेधा विभज्य विनियुङ्क्ते—“ चिदसि मनासीति
सोमकयणीमभिमन्त्रयते, कर्णमृहीता यदि यद्वा भवति, पितृस्ता यदि बध्नास्तिवि
दक्षिणं पूर्वपादं धेक्षते, पूषाऽध्वनः पास्तिवि प्राचीपायतीमनुमन्त्रयते ” इति ।

हे वाग्देवतास्त्वेषे सोमकयणि त्वं चिदादिशब्दपतिवाद्यासि । अन्तःकरणस्य
चित्तं मनो बुद्धिरिति तिस्रो वृत्तयः । देहादिस्वादादस्याचेतनत्वं व्यावर्त्ये चेत-
नत्वं संपादयन्ती बाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्पकत्वं सामान्यपञ्चानं जनयन्ती वृत्ति-
श्चित्तम् । अयं पदार्थ एव भवति वा न वेति विचाररूपा वृत्तिर्धनः । भवत्ये-
वेति निश्चयरूपा बुद्धिः । एतज्जिनयमिह चिन्मनोधीशब्दैरुच्यते । दक्षिणा
कुशला देयद्रव्यरूपा वा यज्ञिया सोमकयद्वारेण यज्ञसंबन्धिनी । क्षत्रिया देवेषु
सोमः क्षत्रियजात्यभिमानि ।

तथा च राजसर्पेयिन आमनीति—

“ मान्येतानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्राः पर्जन्यो यमो मृत्यु-
रीशानः ” इति ।

तेन सोमेनाभिमन्त्र्यस्य सोमलवाङ्मयस्य क्रमहेतुत्वेन क्षत्रिया । ज्योति-
होमस्याऽऽध्वन्योः प्रायणीयोदमन्त्रिययोरदितेर्देवतात्वात्सेषमुमतःशीर्ष्णीं तद्वृषा
त्वमसि । सा तादृशी त्वमस्त्वर्थं सुमारीं सुमतीचीं संभव, प्रथमं सोमस्य
केतारं मति सुष्ठु प्राङ्मुखी गत्वा पश्चादस्मान्प्रति सुष्ठु पत्यङ्गमुत्ती समागम्या-
स्वाभिः संगच्छस्व ।

यथोक्तमर्थं मन्त्रे दर्शयति—

“ वाग्वा एषा यत्सोमकयणी चिदसि मनाऽसीत्याह शास्त्रेयैर्नामितत्तत्त्वा-
च्छ्रष्टाः प्रजा जायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ७] इति ।

एतेन मन्त्रेण वागारिमर्कां सोमकमणीं चिदादिशब्दाच्चा भवैत्येवमनुशा-
सित । यस्यादेवं तस्मात्सोमकेऽपि प्रजा अनुशिष्यन्ते ।

कृत्स्नस्तार्थ्यमुक्त्वा प्रायवयवं व्याचष्टे—

[सोमयामोषयोमिसोमकृत्तयार्थं सोमकृत्तयणीविषयतोमादिकम्]

चिदसीत्याह यदि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति यनाऽसीत्याह यदि यन-
साऽभिगच्छति वत्करोति भीरसीत्याह यच्चं यनसां ध्यायति तद्वाचा वदति
दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा शेषा यक्षिणाऽसीत्याह यक्षिणामेवैनां करोति क्षत्रि-
याऽसीत्याह क्षत्रिया शेषाऽदितिरस्युभयसःशीर्ष्णाऽसीत्याह यदेवाऽऽदित्यः प्रायणी-
यो यक्षानामादित्य उदयनपिस्वस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ म० १ अ०
७] इति ।

मनसा वृत्तिव्येसाधारणेनान्तःकरणेन चेतयते सामान्यतो जानात्यभिगच्छति
विचारयति ध्यायति निश्चिनोति । उत्तरमन्त्रस्यायमर्थः । हे सोमकृत्तयणि मित्रो
हितकारी देवस्त्वां दक्षिणे पादे बभूवतु ।

एतन्मन्त्रविकृत्यं पञ्चमं व्यावर्तयन्मन्त्रं व्याचष्टे—

“ यदबद्धा स्यादयता स्याद्यत्पदिवद्धाऽनुस्तरणी स्यात्तमापुको यजमानः
स्यात्तत्कर्णमृहीता वार्ध्वणी स्यात्स वाऽन्यं जिनीयात् वाऽन्यो जिनीयान्विवस्त्वा
पदि बभूवतित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवैनां पदि बभूवति ” [सं०
का० ६ म० १ अ० ७] इति ।

अत्र पादबन्धनं कर्णग्रहणं चामन्त्रकमङ्गी चकारेत्यविरोधः । अथना,
अकर्णमृहीता, अपदि बद्धेति पदच्छेदः । तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः—हे सोमकृत्तयणि
त्वां पूषा षोडको देवो भयोपेतान्तागांतात्तमवतु । यागाध्यक्षायेन्द्राय त्वां सोम-
कृत्तयसाधनेन मातृ(ना)पित्रादयोऽनुबन्धन्ताम् । सगर्भस्त्वया सहैकस्मिन्वर्धेऽव-
स्थितः । हे देवि सा त्वमिन्द्रार्थं सोमं देवमनुबन्धच्छ । तां त्वां रुद्रो देवोऽस्मा-
न्पथि पुनरावर्तयतु । आवर्तयन्नपि न रौद्रेण मार्गेण किंतु मित्रस्य पथा ।
ततस्ते स्वस्ति सुखं भवतु । सोमः सत्त्वा यस्यास्तव ता त्वं सोमसखा सूत्वा
धनेन सहास्मान्प्रति पुनरामच्छ । अत्र रुद्रस्त्वेत्यादिना पृथक्पृथगेण सोमक-
यादूर्ध्वमेतस्याः प्रत्यावर्तनमिति केचित् ।

मन्त्रस्य भाषान्क्रमेण व्याचष्टे—

“ पूषाऽन्यः शास्त्रित्याहोषं वै पूषेभामेवास्या अधिपामकः समष्ट्या इन्द्रा-
याध्यक्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्वर्षं करोति अनु त्वा माता यन्पशामनुषितेत्याहा-
नुमवयैवैनया कृणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी शेषा देवः सोम इन्द्राय
सोमभिरापोहेन्द्राय हि सोम आह्वियते यदेवयजूर्न जूपात्तराज्येव सोमकृत्तयणीया-

[सोमयागोपयोमिसोमकपणार्धं सोमकयणीविषयहोमादिकम्]

द्वुदस्ताऽऽवर्तयत्वित्वाह रुद्रो वै क्रूरो देवानां वषेवास्वै परस्तादधात्वावृन्वै क्रूरमिव वा एतत्क्रूरोति यद्वुद्रस्य कीर्तयति मित्रस्य पथेऽवाह यान्स्वै वाधा वा एष वि क्रीणीति यः सोमकपणया स्वस्ति सोम सखा पुनरेहि सह रम्येत्वाह वाचैव विक्रीय पुनरात्मन्वाचं यचेऽनुपदासुकाऽस्य वाग्भवति य एवं वेद ” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

समहचै सम्पकपण्ये । एतद्वुद्रस्ये(स्त्वे)ति यजुः । तमेव क्रूरं रुद्रम् । अस्याः सोमकपण्या आनुत्तये परस्तातोमविलङ्घ्य परशमे स्थापयति । अनुपदासुका क्षमरहिता सदेवदेदनस्य प्रशोसनम् ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ इयं क्षिप्त्वा ध्रुवे स्वर्णं जूरसीति जुहोति हि ।

युक्तेति स्वर्गमुद्भृत्य वैभेदाव्ययवेक्षते ॥ १ ॥

सूर्यं सूर्यमुपस्थाय चित्सोमकयणीं जपेत् ।

मित्रो हृष्ट्वा बज्रपादे पूषा तामनुमन्त्रयेत् ।

रुद्रस्तामानर्दयेति मन्त्राः संक्रीडित्वा नव ॥ २ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“यावणीयस्य निष्कासे यो निर्वापोऽर्थकर्म तत् ।

निष्कासप्रतिपत्तिर्बोदयनीयस्य संस्कारविः ॥

जसाऽऽद्यः पूर्वयन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतित्वतः ।

मध्योऽस्तु नोपयोक्तव्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥ ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ यावणीयस्य निष्कास उदयनीयमभिवर्षयति ” इति ।

अत्र पूर्वन्यायेन निष्कासद्वयकमुदयनीयसमानकर्मकमग्न्यदर्थकर्मैवाद्यः पक्षः । मुख्यस्योदनीयस्य प्रकृतत्वाद्भिन्नप्रकरणान्मातावमुध्वधर्मादिदेशवदुदयनीयधर्मा-
विदेशात्समवाच्यार्थकर्मत्वम् । तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु । सोऽपि न संभवत्पुन्युक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् । तस्मादुदयनीयस्य संस्कारः ।

तृतीयाध्यायस्य मध्यपरादे चिन्तितम्—

[सौम्याग्नौऽप्येगितोमकदगार्थं सोमकदग्नीविषयहोमादिकं॥]

“ क्रीणात्परुणयेत्येतत्संकीर्णं वा कपैकमाह ।

कपेणानन्वयात्कीर्णः सर्वद्रव्येषु रक्षितमा ॥

द्रव्यद्वारा कपे योगात्तद्गुणेनान्वयः पुनः ।

साक्षात्कपे गुणस्वार्थाद्द्रव्ये संनिहितेऽस्तवसौ ” इति ।

अप्येतद्व्ये श्रूयते—“ अरुणया पिङ्गनाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति ” इति । त्वारुणशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे । गुणविषयतया प्रमुच्यमानस्यापि नागृहीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धिरिति न्यायेन गुणबोधकत्वादन्वयमतिरेकाम्नां गुणमपि व्युत्तसेध । तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमकयसाधनत्वं प्रतीयते । तच्चानुपपन्नममूर्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यादिवत्कयसाधनत्वाशंभवात् । तदस्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन परकयस्याव विनियोजकत्वं वक्तव्यम् । परकरणे न ग्रहचमसाद्यविल्लद्रव्यैर्व्वरुणिमानं विनिवेशमपि । न चानेन न्यायेन पिङ्गनाक्ष्यैकहायनीशब्दयोरपि सर्वद्रव्यमापित्वं अङ्गुनीयत् । तयोः शब्दयोर्द्रव्यवाचिन्वात् । पिङ्गलवर्णे अक्षिणी यस्याः सा गौः पिङ्गनाक्षी । एवमेकहायनी । यद्यप्येकगोवाचिनौ शब्दौ तथाऽपि विशेषणीभूतवधर्मभेदाच्छब्दद्वयम् । तच्च गुणपरमवृत्तं सन्दर्भद्वयविशिष्टं गोद्वयं कयसाधनत्वेन विदधाति । न चैतद्व्यवधिसरद्रव्ये विनिवेशयितुं शक्यम् । अरुणिमगुणो द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्वेतुं योग्यत्वात्तेषु निवेशयते । तत्रैवाऽक्षरयोजना । अरुणयेत्येतत्पृथग्वाक्यम् । तत्र तृतीयाश्रुत्या पाकरुणिकानि साधनद्रव्याणि सर्वाण्यनूद्य प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्यरुणानि कर्तव्यानीति । तस्माद्गुणः संकीर्ण इति भावे ज्ञमः—यद्यप्यमूर्तो गुणस्तथाऽपि हायनवदक्षिवच्च गोद्वयमवाच्छिनति । तच्च द्रव्यं साधनमिति तद्द्वारो गुणस्य कपेणान्वयो भवति । एवं सति वाक्यभेदे न भविष्यति । ननु वाक्यभेदाभावेऽपि लक्षणादुच्यते । गुणवाचिनः शब्दस्य गुणिव्रव्यपरत्वाङ्गीकारात् । नैवम् । गुणस्यैवाव तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । तच्च द्रव्यद्वारवन्तरेण न संभवतीत्यर्थोपस्था द्रव्यावाच्छेदकं कल्प्यते । तर्हि ग्रहचमसादिद्रव्यमवच्छिद्यतामिति चेत् । न । तस्य द्रव्यस्य कयसाधनत्वाभावेन तद्वच्छेदकगुणस्य भ्रममाणकयसाधनत्वासिद्धेः । तर्हि वाससा क्रीणात्यजया क्रीणातीति वस्त्रादीनां कयसाधनत्वात्तद्व-

(अथप्रवेष्टां मन्त्रान्त्याः सोमक्रयण्याः पदसंग्रहस्याभिधानम्)

च्छेदोऽस्त्विति चेत् । न । तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात् । न हि तत्राग्निहोत्रे पयो-
दध्यादिविकल्पवत्कथानुवादेन वस्त्रादिविकल्पो युक्तः । अनुवाद्यस्य क्रयपात्रस्था-
ग्निहोत्रवदन्यत्राविधानात् । ततो वस्त्रादिद्रव्यविशिष्टाः क्रयान्तरविधयः । न हि
स्ववाक्पगतमेकहायनीद्रव्यमुपेक्ष्य वस्त्राद्यवच्छेदो युक्तः । तस्मात्क्रयेण साक्षा-
दन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चादन्वयानुवपत्त्या परस्परवच्छेदकत्वेनान्वयः । तथा
सत्त्वारुण्यविशिष्टयैकहायन्या कीणातीत्यर्थः पर्यवस्यति । तस्मादारुण्यगुणः
क्रमहेतुमेकहायनीमेव भजते ।

अथ च्छन्दः—

सूर्यस्य चक्षुरारुहमित्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमपाठे द्वितीयपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयपाठके पञ्चमोऽनुवाकः] :

वस्म्यंसि रुद्राऽस्यदितिरस्यादित्याऽसि रु-
काऽसि चन्द्राऽसि बृहस्पतिस्त्वा सुमे रण्वतु
रुद्रो वसुभिरा चिकेतु पृथिव्यास्थां मूर्धजा
जिघामि देवयजन इडायाः पदे घृतवति स्वाहा
परित्तिष्ठितं रक्षः परित्तिष्ठिता अरातय इदम-
हं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विभ्य इदमस्य ग्रीवाः (१) अपि
कृन्ताम्यस्मे रायस्त्वे रायस्तेति रायः सं देवि
देव्योर्विद्यां पश्यस्व त्वष्टीमती ते सपेय मुरेता
रेतो दधाना वीरं विदेय तव संदाशि माऽहं
रायस्पोषेण वि योषम् (२) ।

इति कृष्णयजुर्वेदायतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके कथ्यदेशं प्रति सोमकयणीममनमुक्त्वा । गतायां तस्यां कथाय सोमोन्मानस्यावसरः । सममपदसंज्ञहस्तु गमनमध्य एव कर्तव्यः । ततः पञ्चमे सोऽभिधीयते ।

वक्ष्यसीति । कल्पः—“ तस्यै पदपदान्यनुनिष्क्रीमति वक्ष्यति रुद्राश्च-
दिविरस्यादित्वाऽसि शुक्राऽसि चन्द्राऽसीति गच्छन्तीं सोमकयणीमनुगच्छन्पदस्तु
तदीयपदेषु पद्विरेतैर्यन्त्रैः स्ववादं प्रक्षिपेत् ” इति ।

वसुरुद्रादित्याः सवनत्रयदेवताः । अदितिः प्रायणीषोदमनीषयोर्देवता । शुक्र-
शब्देन दीक्षिमान्सोमो विवक्षितः । चन्द्रशब्देनाऽऽह्लादकारि सुवर्णम् । हे सोम-
कयणि त्वं वस्वादीनां स्वरूपमसि । तद्वेक्षितसोममागसाधनत्वात् ।

बृहस्पतिरिति । कल्पः—“ सप्तमं पदमञ्जाठिनां मृक्षादि बृहस्पतिस्त्वा
गुप्ते रण्वतु रुद्रो वसुमिरा चिकेतिति ” इति ।

हे सोमकयणीपद त्वां बृहस्पतिरस्मिन्सप्तप्रदेशे रमयतु वसुभिः साहिदो रुद्र-
स्त्वामनुयानातु आपर्वयतु वा ।

पृथिव्या इति । कल्पः—“ अथैतस्मिन्पदे हिरण्यं निधाय संपरिस्ती-
र्याभिजुहोति पृथिव्यास्त्वा मूर्ध्ना निधार्मि देवयजन इडायाः पदे घृतवति स्वा-
हेति ” इति ।

हे घृत त्यागिडायाः सोमकयण्याः पदे समन्तात्क्षारयाभिः । कीदृशे पदे ।
पृथिव्या मूर्धस्थानीये देवदानां शयस्थाने घृतयुक्ते । तथाऽन्यथाऽऽम्नातम्—
“ सा यत्र यत्र व्यकामस्ततो ब्रुवमर्षाद्व्यत तस्माद्ब्रुवतपशुन्पदे ” इति ।

मृत्वाऽन्यारुषातुमादावनुष्ठानं विधत्ते—

“ पदपदान्यनु नि कामति पडदं बाहूनावि वदत्युत संवत्सरस्यायने यावत्येव
वाकामवरुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ८] इति ।

[क्रयमदेशं गच्छन्त्याः सोमकयण्याः पञ्चसहस्राभिधानम्]

अस्मिन् कश्चित्पृष्ठचः पट्टहारूपो यामः । तत्र पट्टविधानि स्तोत्राणि बृहदर्थ-
तरवैरुत्तरैराजशाकरैरेतन्नामकैः सामभिः साभ्यानि । तानि च क्रमेण पट्ट-
दिनेषु गीयन्ते । न तु सप्तमं पृष्ठचस्तोत्रं किञ्चिदप्यस्ति । ततः यवानभूतपृष्ठच-
स्तोत्रस्या वाग्देवता पट्टहस्तां संख्यामतीत्य न कापि वदति । अपि च संव-
त्सरकाजसंवन्धिनि गवामयनेऽपि नाधिकं पृष्ठचस्तोत्रं वदति । तस्माद्वायूपायाः
सोमकयण्याः पट्टदानामनुक्रमणं युक्तम् । तस्माद्वायूपत्यादेव सर्वा वाचपदरुन्धे ।

विधत्ते—

“ सप्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शकरी पशवः शकरी पशून्नेवाव रुन्धे सप्त
ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दास्सुमयस्यावेरुन्धये ” [सं० का०
६ प० १ अ० ८] इति ।

गवाद्बो ग्राम्याः । कृष्णानुगादय आरण्याः । तथा च यौभायनः—“ सप्त
ग्राम्याः पञ्चवोऽजाऽथो मौर्धहिर्भी वराहो हस्तयधतरी चेत्यथ सप्ताऽऽरण्या
द्विष्टुराथैकसुराथ पक्षिणथ सरीसृपाथ आपदाथ शरमाथ पकंटाथ ” इति ।
गायत्री त्रिष्टुतिपादीनि सप्त छन्दासि । पशुजानीये छन्दोजातीयं चेत्युमय-
पि सप्तसंख्ययाऽवरुन्धते ।

मधममन्त्रगतश्चन्द्रस्वरूपेणैव सोमकयण्या महिमाऽऽख्यायत इत्याह—

“ वस्यसि रुद्राऽसीत्याह रूपमेवास्या एवमग्निमानं व्याचष्टे ” [सं०
का० ६ प० १ अ० ८] इति ।

द्वितीयमन्त्रे बृहस्पतिशब्दमा चिकेत्यिति शब्दं व्याचष्टे—

“ बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रण्यतिरयाह जलं वै देवानां बृहस्पतिर्जलमेवास्मै पशू-
नव रुन्धे रुद्रो वसुमिश चिकेत्यित्याहाऽऽवृत्त्यै ” [सं० का० ६ प० १
अ० ८] इति ।

तृतीयमन्त्रार्थस्य यासिद्धिं दर्शयति—

“ शुशिव्यास्ता मूर्धन्ना निषर्षि देवयजन इत्याह शुशिव्या स्तेषु मूर्धा पदे-
ययजममिडायाः पद इत्याहेडापे स्तेतपदं यस्तोमकमण्यै वृतवति स्वाहेत्याह
यदेवास्मै पदाद्भूतपतीद्व्यत तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प० १ अ० ८]
इति ।

सोमकयणीपदे हिरण्यपक्षेपं विधत्ते—

[कथमदेशं गच्छन्त्याः सौमक्यण्याः पदसंग्रहस्याभिधानम्]

“ यदध्वर्युरनग्रावाहुर्वि जुहुवादन्योऽध्वर्युः स्यादक्षांसि यज्ञं हन्तुर्हिरण्य-
मुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्योऽध्वर्युर्यदपि न यज्ञं रक्षांसि मन्ति ”
[सं० का० ६ प० १ अ० ८] इति ।

परिलिखितमिति । कल्पः—“ अधोक्ष्य हिरण्यशकलेन वा कृष्णवि-
षाण्या वा पदं परिलिखति परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहं
रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्य इदमस्य ग्रीवा अपि
कृन्तामीति ” इति ।

परिलिखितं नाखिलं, रक्ष इति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । ग्रीवा इति व्यक्त-
भिषायेण बहुवचनम् । इदमिति हस्ताभिनयः । कृन्तामि भिन्नमिति ।

रक्षसः प्रसक्तिं पूर्वोक्तां स्मारयन्मन्त्रं व्याचष्टे—

“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति परिलिखितं
रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामवहत्या इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि
कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्य इत्याह दौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि
यथैनं द्वेष्टि तपोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तामि ” [सं० का० ६ प० १ अ०
८] इति ।

अनन्तरायं द्वयोर्वध्य एकतरस्याप्यन्तरायो यथा न भवति तथेत्यर्थः ।

अस्मे इति । कल्पः—“ अस्मे राय इति स्यात्पां यावत्सूतं समोष्य
त्वे राय इति यजमानाय प्रयच्छति तोते राय इति पत्नियै ” इति ।

सूतं घृतेनाऽऽजुतम् । तादृशं रजः सौमक्यण्याः सप्तपदस्थाने यावदस्ति
तावत्सर्वं पात्रे क्षिपेत् । अस्मिन्नाप्यसौ रायो रजोरूपं धर्मं मिथु त्वे त्वधि
यजमाने । तोते कडवे ।

अनुष्ठानविधिपुरःसरं मन्त्रान्व्याचष्टे—

पशवो वै सौमक्यण्यै पदं यावत्सूतं वपति पशुनिवाय कृन्तेऽस्मे राम
इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः पशुभ्यो नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय
य यच्छति यजमान एव रयिं दधाति तोते राम इति पत्निया अर्थो वा एष
आत्मनो यत्पत्नी यथा गुहेषु निधत्ते तादृमेव तत् ” [सं० का० ६ प० १
अ० ८] इति ।

समिति । कल्पः—“ अथ पत्नीं सौमक्यण्यां समीक्षयति सं देवि देव्यो-

(कर्मप्रदेशं तच्छ्रमन्त्याः सोमकर्मण्याः पदश्रमहस्याभिधानम्)

पत्न्या पत्यस्वेति ” इति ।

हे देवि सोमकर्मणि त्वमुर्वस्या देव्या सहैषां परम । अयं मन्त्रः स्तुत्यार्थ-
त्वाद्ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

त्वष्टीमतीति । नौधासनः—“ अथ पत्नी यजमानमीक्षते त्वष्टीमती ते
सोम सुरेवा रेवो दधाना वीरं विदेय तव संदधीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ त्वष्टीमती ते सपेयेति पत्नी सोमकर्मणीमभिमन्त्रयते ”
इति ।

हे यजमान त्वया सह सपेय संगच्छेय । अथवा हे सोमकर्मणि ते तवा-
नुग्रहेणाहं पत्या संगच्छेय । कीदृशी । त्वष्टीमती, स्त्रीपुरुषमिधुनरूपाणां पशु-
मनुष्यादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा । तथा चाग्न्युपस्थानमकरणे श्रूयते—“
यावच्छो वै देवसः सिकस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते ”
इति । तादृशस्य त्वष्टरनुग्रहेणोपेता, शोभनममोघं स्वकीयं रेवो मस्याः सा
सुरेवाः, तादृशमेव पत्यु रेवो दधाना तव पत्युः सोमकर्मण्या वा संदश्यमीदृशं
वीक्षणं वर्तमाना वीरं स्वोच्चिदगुणेषु शूरं पुत्रं विदेय समेय ।

त्वष्टीमतीत्येतस्य पदस्याभिप्रायमाह—

“ त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिधुनानां रूपकद्रव्यमेव पशुषु
दधाति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ८] इति ।

माऽहमिति । नौधासनः—“ सोमकर्मणीमीक्षते माऽहं रायस्त्वोपेक्ष वि
योषमिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ माऽहं रायस्त्वोपेक्ष वि योषमिति पत्नीपदं प्रदीपमानम-
नुमन्त्रयते ” इति ।

विमोषं विपुको मा भूवम् । अयं मन्त्रो ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

एतस्य सोमकर्मणीपदरजसस्तृतीयं भागं गार्हपत्ये पक्षिपेत्, सामान्तरमाह-
पनीथ इति विधत्ते—

“ अस्त्ये वै लोकाय गार्हपत्य आ धीमतेऽगुण्या आहवनीयो यद्गार्हपत्य
उपवदेदस्मिँल्लोके पशुमान्त्स्याद्यद्गार्हवनीयेऽमुधिपल्लोके पशुमान्त्स्यादुभयोरुप वपत्यु-
भयोरनैनं लोकयोः पशुमन्त्रं करोति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ८]
इति ।

[क्रयप्रदेशं गच्छन्त्याः सोमकयण्याः पदसंग्रहस्याभिधानम्]

अत्र सूत्रम्—“पेदरगन्तेषा विभज्य तृतीयमुत्तरतो गार्हपत्यस्य जीते भस्म-
म्युपवसति तृतीयमाहवनीयस्य तृतीये परम्यै प्रयच्छति तत्सा गृहेषु दधाति ”
इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“पदपदानुकेषा वस्वी बृहस्पतयदत्तग्रहः ।

पृथिव्यास्तरपदे हुत्वा परि संवेदय रेखया ॥ १ ॥

अस्मे स्थान्त्वा पदं क्षिप्त्वा ते दद्यात्स्रापिने पदम् ।

तोते परम्यै पदं दद्यात्सं क्रयण्या ह्येक्षयेत् ॥ २ ॥

त्वष्टी तां मन्त्रयेत्पत्नी माश्वं तद्दीपते यदा ।

पदं तदा मन्त्रयेत् मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ पीपीसा ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“सोमकयण्यनपदे पदकर्म प्रयोजकम् ।

न वाऽऽद्योऽक्षाञ्जनस्यापि कयवत्सैनिकर्मतः ॥

तृतीयया क्रयार्था गौस्तद्द्वाराऽऽनयनस्य च ।

तादर्थ्यान्तमप्युक्तत्वं न प्रयोजकता पदे ” इति ।

ज्योतिषोमे सोमकय आम्नायते—“एकहायन्या क्रीणाति ” इति । सेव-
मेकहायनी गौर्यदा सोमं केतुं नीयते तदाऽध्यर्ग्यस्तस्याः पृष्ठतो गच्छति । तद-
प्याम्नातम्—पदपदान्मनुनिष्कमति ” इति । ततः सममे पदे हिरण्ये निधाय
हुत्वा तत्पदगतं रजो गृहीयात् । एतदपि श्रूयते—“सप्तमपदमध्यर्ग्यरञ्जलिना गृह्णा-
ति ” इति । पदेतत्रजः संगृह्यते हविर्धानमोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तम-
ञ्जनं क्षिपेत् । एतदपि श्रुतम्—“पत्तं वा एतत्संभरति एतत्सोमकयण्यै पदं यज्ञमु-
खं हविर्धाने यार्हि हविर्धाने मादी प्रवर्तयेद्युस्तार्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्यात् ” इति ।
तत्र यथा क्रयः संनिरुटस्तथैव पदकर्माप्पक्षाञ्जनं सैनिरुटम् । अथोच्येत दध्या-
नयनमामिक्षया यथा संयुक्तं न तथाऽक्षाञ्जनं सोमकयण्यनपदे संयुक्तमिति ।
तच्च । क्रयैर्षि पदसंयोगस्य तुल्यत्वाद् । अथासंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन
निष्पाद्येत तदोक्षाञ्जनमपि तेन निष्पाद्येत इति सप्तान्तरात्क्रयवत्पदकर्माणि सोम-

[सोमोन्मनस]

कयण्यनयनस्य प्रयोजकमिति माते ब्रुवः—एकहायन्या ऋणातीति तृतीयाश्रु-
त्या गोः कयार्थत्वं गम्यते । गोद्वारा तदानयनमपि कयार्थमेवेति कय एवाऽऽ-
नयने प्रयोजकः । न च पदकर्माद्यत्वं गोर्वा तदानयनस्य वा कविच्छ्रुतं तस्या-
नयनप्रयोजकम् । अस्मिन्ननुवाके सर्वाणि यजुष्येवेति नात्र अछन्द इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्ययजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

अ॒शुना॑ ते अ॒शुः पृ॒च्यतां॑ प॒रुषा॑ प॒रु-
ग॒न्धस्ते॑ का॒मम॑वतु म॒दाय॑ र॒सो अ॒च्युतो॑ऽमा-
त्था॑ऽसि शु॒क्रस्ते॑ ब्र॒ह्मो॑ऽभि त्वं दे॒वः स॒वितार॑-
मृ॒ण्योः क॒विक॑तुम॒र्चामि॑ स॒त्यस॑वस * र॒त्नधा॑-
म॒भि प्रि॑यं म॒तिपू॒र्वा यस्या॑म॒तिर्भा॑ अ॒र्दिद्युत॑-
त्स॒र्वीम॑नि हि॒रण्य॑पा॒णिर॑मि॒षीत॑ सु॒क्रतुः॑ कृ॒पा
सु॒र्वः । प्र॒जाभ्व॑स्त्वा प्रा॒णाय॑ त्वा व्या॒नार्य॑
त्वा प्र॒जास्त्व॑मनु प्रा॒णिहि॑ प्र॒जास्त्व॑मनु प्रा-
ण॒न्तु ॥ १ ॥

(अनु॒ सम॒ ५) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

[अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

पञ्चमोऽनुवाके सोमकयण्याः पदसंग्रहो मार्गवर्ष्येऽभिहितः । अथाऽऽगतया
सोमकयण्या सोमः केतव्यः । स च सोमकय उन्मानपूर्वक इति षष्ठे सोमो-
न्मानपरिधीयते ।

अश्वमेति । बोधायनः—“ हिरण्यवता पाणिना राजानमभिमृशति अश्व-
शुना ते अश्वः पृथ्मर्ता परुषा परुषंभस्ते काममवतु मदाय रसो अश्वतोऽमा-
त्योऽसि शुक्रस्ते ब्रह्म इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ अश्वशुना ते अश्वः पृथ्मर्तापिति मज्जनानो राजानमभि-
मन्त्रयते ” इति ।

अश्वः सूक्ष्मोऽभवत् । परुः पर्व । हे सोम त्वैकेनांशुनाऽन्योऽश्वः संयुज्यतां,
कोऽन्यशुर्वाश्वानुपघातेन मा विपुज्यताम् । तथा परुषा परुः संयुज्यतां, कस्यापि
परुषो भारो मा भूत् । त्वदीयो गन्धो यजमानस्य कामं पाळयतु । त्वदीयो रसो
मदाय देवानां हर्षाय विनाशरहितो भवतु । त्वममात्योऽसि । मज्जमानेन देवता-
भिश्च तद् सर्वदा तिष्ठसि । तव स्वीकारः शुक्रो हिरण्यसाध्यः ।

एवं वन्तं व्याचिरयासुरादौ सोमविक्रयिणं मत्स्यध्वर्योः मैत्रमन्त्रमुत्पादयति—

“मश्ववादिनो ब्रह्मन्ति । विचित्रः सोमः ३ न विचित्रः ३ इति । सोमो वा ओ-
षधीनां राजा तस्मिन्मदापन्नं अस्तिमेवास्य तद्यद्विचिनुषाद्यथाऽऽस्याद्मसितं
निष्कस्यति तादृगेव तद्यन्नं विचिनुषाद्यथाऽक्षन्नापन्नं विधानमि तादृगेव तस्मिन्-
शुक्रोऽध्वर्युः स्वात्क्षोभुको यजमानः सोमविक्रयिणसोमं शोधयेत्येव नृपाद्यदी-
तरं यदीतरमुभयेनैव सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात्सोमविक्रयी शोधुकः ” [सं०
का० ६ म० १ अ० ९] इति ।

विजयो माय सोमस्यं वृणादिरवमयम् । तस्मिन्शोषधीनां राशिः सोमे मत्त-
यादिकमापन्नं पतितं तत्तृणादिकमस्य सोमस्य अस्तिमेव प्राप्त एव भवति ।
तथा सति यदि विचिनुषात्तृणादिकमपनयेत्तदानीं यथा सोमे अस्तिमर्चं
निष्कस्यति मक्षिकाद्युपद्रवेण वमति तत्तृणाद्यपनयनं तादृक्स्यात् । यदि न
विचिनुषात्तदानीं यथा तक्षुभिः पतितमिदस्ततो विधानेन व्यधां जनयति तद्वि-
शेषनं तादृक्स्यात् । ततो दोषद्वयपरिहाराय सोमविक्रयिणित्यादौषधमन्त्रं नृपात् ।
तस्मिन्शुके सति यदीतरमितरो विचयदोषः, यदीतरं त्वविचयदोषस्तेनोभयेन
दोषेण सोमविक्रयिणमेव योजयति । तस्मात्सो शोधुको न रक्षितो भवेत् ।

अत्र सूत्रम्—“ उत्तरवेदिदेश उपरवेदो वा रौहिर्ध्वं चर्माऽऽनदुर्हं प्राचीन-
मीवमुत्तरलोनाऽऽस्तीर्य दक्षिणे चर्मणके राजानं निषपत्युत्तरस्मिन्पवित्रादि सोम-
विक्रयमुदकुम्भं राजानं सोमविक्रयणमपि सर्वतः परिधियोत्तरेण द्वारं कृत्वा

[सोमोन्मानम्]

विधित्यः सोमाश्च इत्युक्तं सोमविकल्पितोपश्च शोभयेत्पुनरावराणाव-
र्तते ॥ इति ।

अथोक्तं कर्म विधत्ते—

“ अरुणो ह स्पाऽऽहोववेशिः सोमकषण एवाहं तुवीयसवनम् रुन्ध
इति पशूनां चर्मन्विमीते पशूनेवाव रुन्धे पशवो हि तुवीयश्च सवनम् ॥ [सं०
का० ६ प० १ अ० ९] इति ।

अरुणनामकः कश्चिदुपवेशस्य पुनः पशुचर्मणि सोमं विधीत । अथैव हि
तुवीयसवनं संपादयिष्माभीति तस्याभिषायः । सवनीयानुनन्ध्यारूपयोः पशवो-
स्तुवीयसवने सज्जवात्पशवस्तुवीयसवनम् । अतः पशुचर्मणा तस्यादिः सोमोन्मा-
नं तत्र कुर्मादित्यर्थः ।

चर्मण उत्तरलोमास्तरणं विधत्ते—

“ ये कामयेतापशुः स्पादित्पुत्रवस्तस्य विमीतर्क्षं वा अपवाव्यमपशुरेव भव-
ति ये कापथेत पशुमान्त्स्यादिति लोपवस्तस्य विमीतर्क्षं पशूनां रूपश्च रूपेणै-
वास्तौ पशूनव रुन्धे पशुमानेव भवति ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ९] इति ।
क्षक्षतो रुद्धे पुरुषे निर्दोषभागे । लोपतः सलोपभागे ।

उदकुम्भसंनिधिं विधत्ते—

“ अश्वामन्वे क्रीणादि सत्समेनेन क्रीणाति ॥ [सं० का० ६ प० १ अ०
९] इति ।

मन्वे दुर्वोषभागे व्याचष्टे—

“ अमात्योऽस्तीत्याहोपैवेनं कुरुते शुक्लते मह इत्याह शुको सस्य महः ॥
[सं० का० ६ प० १ अ० ९] इति ।

अथैव सहैव स्थित इत्यर्थः । सोमस्वीकारः शुको हि सुवर्णसाध्यो ह्रीत्यर्थः ।
शकृदेन सह सोमं पाप्नुं मच्छेदिति विधत्ते—

“ अनसाऽच्छ याति महिमानमेवास्याऽच्छ याति ॥ [सं० का० ६ प० १
अ० ९] इति ।

शकृद्वत्त्वेण बहुमानेन सोमस्य महिमा प्रकाशितो भवति ।

तमेव विचिनन्ध पशोस्तति—

“ अनसाऽच्छ याति तस्माद्वनोवाहश्च सौमे जीवनम् ॥ [सं० का० ६ प०
१ अ० ९] इति ।

समे प्रदेशे जीवनसाधने धान्यं शकटवासे वदन्तोपः ।

विषमे तु प्रदेशे शिरसा सोमवाहनं निचचे—

“यस्य खलु वा एतः शीष्णां हरन्ति तस्याच्छीर्षहार्यं विरो जीवनम्” [सं०
का० ६ म० १ अ० ९] इति ।

यत्र यदा पर्वते सोमलतोत्पत्तिप्रदेशे सोमं क्रीणन्ति तदेति शेषः । लोकेऽ
पि दुर्गमे गिरौ धान्यं शिरसा वहन्ति ।

अत्र सूत्रम्—“उद्धृतपूर्वकलकेनानसा परिभितेन च्छदिष्मता प्राञ्चः सोम-
मच्छ याप्ति शीष्णां गिरौ क्रीते हरन्ति अपरेणोत्तरेण वा राजानं पाणीषमुदगी-
षं वा नक्षत्रमुग्रं शकटे शु(वि)शुकमतिष्ठिवम्” इति ।

तस्मिन्शकटे पूर्वस्थापिते मध्यमकलकमुद्धृत्य नूतनं कलकं स्थापनीयम् ।
अधरोद्धृतमुच्चतं पूर्वकलकरूपं मुस्तं यस्य शकटस्य वदुद्धृतपूर्वकलकम् । परि-
श्रमः शकटस्योपरि गृहकुडचवत्परिवो वेष्टनम् । छदिरुपरितनपाच्छादनम् ।

अभि त्यामिति । शीषायनः—“अथैनमतिच्छन्दसर्वां मिषीव एकपैकयोत्सर्गं
मिषीतेऽभावमाग्निवायावयाग्निवैर्बनं मिषीते तस्मान्नाद्यावीर्या अङ्गुल्यः सर्वा-
स्वङ्गुल्यमुपनिगृह्णाति अभि त्वं देवः सविदारमूष्योः कविकृतुमर्चां सत्यसवा
रत्नधामभि मिषं मतिमूर्त्वां यस्यामतिर्या अदिद्युवत्सवीमनि हिरण्यपागिरमिषीव
शुकतुः कृपा सुवरिति पञ्चकृतवो यजुषा मिषीते पञ्चकृतवस्तुष्णीम्” इति ।

आपस्तम्बः—“क्षौमे वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दशमुत्तरदशं चर्मप्यास्तु-
कात्तुदशं वा तस्मिन्हिरण्यपागिरङ्गुलेन कभिष्टिकया चाङ्गुल्याऽशुन्तं गृह्ण-
न्त्यञ्चमभि त्वं देवः सविदारमित्यतिच्छन्दसर्वां मिषीते” इति ।

तं देवमभ्यर्चामि । कीदृशम् । ऋण्योर्धावाप्राथिवीरूपयोर्हस्तयोः सविदारं
धेरकं, कवीनां वेदार्थविदां कतुषांगे यस्य धेरकस्य सोमं कविकृतुः । अत्र एव
सत्यः कलपयवसापी सवः धेरकं यस्यासौ सत्यसवाः । रत्नानि दधातीति
रत्नधाः । आभिमुख्येन सर्वेषां मिषः । मतिः सर्वैर्मन्त्र्यः । तादृशं देवमर्चामि
यस्य सवितुरुत्सर्गलोकरत्विनी दीधिरमतिर्यन्तुपशक्या द्योतते प्रकाशते । स्वर्ग-
वर्ती स देवः कृपया वा सभागत्य हिरण्यपाणिः सोमं मिषीदाम् ।

एतस्यामृचि वर्तमानं छन्दः पञ्चसति—

अभि त्वं देवः सविदारमित्यतिच्छन्दसर्वां मिषीतेऽतिच्छन्दा वै सर्वाणि

(सोमोन्मानय)

छन्दारसि सर्वेभिर्यैव छन्दोभिर्मिमीते वर्धे वा एषा छन्दतां यदतिच्छन्दा यद-
तिच्छन्दसर्वा मिमीते वर्धेयैरेव समानानां करोति ॥ [सं० का० ६ प्र० १
अ० ९] इति ।

अक्षराधिक्येन मायन्यादीनि च्छन्दास्थितिकम्प्य वर्तत इत्यतिच्छन्दाः । वर्धे
शरीरम् ।

अङ्गुलीषु मकारविशेषं विधत्ते—

“ एकैकयोत्सर्गं मिमीतेऽधातयाम्निषायावयवाम्निषैर्वै न मिमीते तस्माच्चात्मा-
वीर्या अङ्गुलमः ॥ [सं० का० ६ प्र० १ अ० ९] इति ।

उत्सर्गमुत्सृज्योत्सृज्य कनिष्ठिकैव मथमपर्यायेऽनामिकैव द्वितीये मध्यमैव
तृतीये तर्जनेव चतुर्थे । एवं सति सङ्गतमनुज्ञाया अङ्गुल्याः पुनः प्रवृत्त्यभावा-
द्यातयामत्वं नतरसत्त्वं न मविध्यति । यस्मात्पर्यायेण प्रवृत्तास्वस्मात्पर्येकमङ्गु-
लेन संयोजुं श्रूयन्सामर्थ्येऽर्पिताः ।

अङ्गुलस्य पर्यायो नास्तीत्यनुमर्थं विधत्ते—

“ सर्वास्वङ्गुलमुप निगृह्णाति तस्मात्समावद्दीर्घोऽन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात्सर्वा
अनु सं परति ॥ [सं० का० ६ प्र० १ अ० ९] इति ।

कनिष्ठिकादिषु सर्वास्वङ्गुलीषु मत्येकमङ्गुलं संयोजयेत् । समावद्दीर्घस्तु-
त्यसामर्थ्यः । तस्माच्छोकम्पवहारेऽपि मत्येकं सर्वा अङ्गुलीरनुसंहरति ।

विषयबाधकपूर्वकं पूर्वोक्तं स्वपक्षमुपसंहरति—

“ यत्सह सर्वाभिर्मिमीत स रश्मिश्च अङ्गुलयो जायेरेकैकयोत्सर्गं मिमीते
तस्माद्विमता जायन्ते ॥ [सं० का० ६ प्र० १ अ० ९] इति ।

समन्वकामन्त्रकयोः सोमोन्मानयोरावृत्तिसंख्यां विधत्ते—

“ पञ्च छत्वो मनुष्या मिमीते पञ्चाक्षरा षड्भक्तिः षड्भक्तो यज्ञो यज्ञमेवाव
रुन्धे पञ्च छत्वस्तूर्णी दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराटन्ते विराट् विराजैवान्ना-
द्यमव रुन्धे यशज्जुषा मिमीते भूतमेवाव रुन्धे मनुष्या मविध्यत् ॥ [सं० का०
६ प्र० १ अ० ९] इति ।

यद्यपि अतिच्छन्दसर्त्तव्यान्मानात्पदार्थरूपस्य लक्षणस्य सङ्गवाच्चाभि-
त्यमित्येवमेव तथाऽपि मुख्यते प्रमुखत इति स्मृत्यविमर्शितेयं यजुर्वेत्पुत्रम् ।
अङ्गुलस्य क्रमेण कनिष्ठिकादिभिः सह चत्वारः पर्यायाः । समन्वके यमोने

कनिष्ठिकाभ्यतिरिक्तया कयाचित्सह पञ्चमः पर्यायः । अमन्त्रके तु कनिष्ठिक-
यैव सह ।

तथा च सूत्रम्—“ यया मथये न तया पञ्चमं तयैवोत्तमम् ” इति ।

विराट्छन्दसोऽन्त्रप्रदत्तादन्त्रत्वम् । सम्प्रकासन्त्रकयोः मयोगमोः पूर्वोत्तर-
भावसाम्येन भूतमविष्मदस्तुमादिः ।

प्रजाभ्य इति । कल्पः—“ अथातिशिष्टं राजानं प्रजाम्भस्त्वेत्युपसमूहति
समुच्चित्त्य यस्यस्यान्तान्प्रदक्षिणमुष्णीवेधोपनस्यति पाणाय त्वेति व्यानाय त्वेत्य-
नुश्रूयति अथोपरिष्ठादङ्गुलैश्चावकाशं शिष्ट्वा यजमानमीक्षयति प्रजाम्भस्त्वा
पाणाय त्वा व्यानाय त्वा प्रजास्त्वमनु प्राणिहि प्रजास्त्वामनु प्राणन्तिवति” इति ।

हे सोमाशेषप्रजार्थं त्वां समूहामि पाणार्थं त्वामुपनस्यामि व्यानार्थं त्वां
विस्मंसयामि । पाणवीः प्रजा अनु त्वं प्राणिहि । प्राणन्ते त्वामनु प्रजाः
प्राणन्तु ।

अवशेषणे वार्थं ब्रुवन्पथोक्तं समूहनादिकं विधत्ते—

यद्वै तावानेव सोमः स्वाद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्यान्नापि सदस्यानां
प्रजाम्भस्त्वेत्युप समूहति सदस्यानिवाग्नाभजति वाससोप नस्यति सर्वदेवार्थं वै
वासः सर्वाभिरैवैते देवताभिः समर्पयति पशवो वै सोमः प्राणाय त्वेत्युपनस्यति
प्राणैव पशुषु दधाति व्यानाय त्वेत्यनु श्रूयति व्यानवेद पशुषु दधाति तस्या-
स्त्वपन्ते पाणा न जहति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ९] इति ।

दशकृत्वोऽङ्गुलिभिर्मितास्तोमस्यानाभिन्वे सन्वेगस्मिन्सदस्यवास्थितानामपि
सोमो न स्यान्मन्त्रेण समूहने तु यजमानमनु सदस्यान्तोमं प्रापयति । प्राणव्या-
नयोः पशुषु स्थापितत्वात्स्वापेयं नास्ति प्राणपरित्यागः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अंशु सोमं मन्त्रयेतामि त्वं कर्तुं मीमीत तम् ।

प्रजा समुस्य तच्छ्रेणं प्राणायस्तेष्वेव मन्त्रयेत् ॥

व्या विस्मस्य पजेक्षेत् यज्मन्त्रा इह वर्णिताः ॥ १ ॥ ” इति ।

अस्मिन्ननुवाके संदिग्धार्थोदाहरणाभावाच्चात्र विशेषेण किंचिदपि भीमा-
स्पते । सामान्यविचारास्तु पूर्वोक्ता यथायोगमनुसंधेयाः । छन्दस्तु भुशवेवाति-
छन्दसर्वेति स्पष्टमुदाहरणम् ॥

[सोमकथः]

इति भीमस्यायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपत्राद्ये ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः]

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पर्यस्वन्तं वीर्या-
वन्तमभिमातिपाह॑ शुक्रं ते शुक्लेण क्रीणामि
चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्पत्तेः गोरस्मे च-
न्द्राणि तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते
सहस्रपोषं पुण्यस्याश्वरभेण पशूनां क्रीणाम्यस्मे
ते बन्धुर्मयि ते रायः अयन्तामस्मे ज्योतिः सो-
मविक्रयिणि तमो मित्रो न एहि सुमित्रधा
इन्द्रस्योरुमा विश दक्षिणमुशञ्जन्त॑ स्थोनः
स्थोनः स्वान भ्राजार्ह्वरे वम्भारे हस्त सु-
हस्त कर्शानवेते वः सोमकथणास्तान् रक्षध्वं मा
वो दधन् (१) ॥

(ऊक्तं द्वाविंशतिभिः) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठोऽनुवाकः कथाय सोमस्थोन्मानयुक्तम् । सप्तमे उन्मादसुरः कथोऽभिधीयते ।

सोममिति । वीर्यायनः—“ अथैनं स हिरण्येन पणते सोमं ते क्रीणाम्यूर्ज-
स्वन्तं पर्यस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमातिपाहः शुक्रं ते शुक्लेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रे-
णामृतममृतेन सम्पत्तेः गोरिति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रभेदपाह—“ सोमविक्रयिणे राजानं पशाम पणते सोमविक-
यिन्कथस्ते सोमा इति कथ्य इतीतरः पर्याह सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तमित्यु-

क्त्वा कलया ते क्रीणानीत्येवमाह भूपो वो अतः सोमो राजाभूतीति सर्वेषु पशनेषु सोमविक्रयी प्रत्याह संपदो गवा ते क्रीणानीत्यन्ततः शुक्रं ते शुक्लेण क्रीणापीति अपित्वा हिरण्येन क्रीणापि ॥ इति ।

हे सोमविक्रयिन् इह त्वदीयं सोमं क्रीणामि । कीदृशम् । ऊर्ध्वस्वनं शारीर-
चलपदं, पथस्वनं ममूतरसोमेतं, नीर्षावन्दमिन्द्रियपाटवहेतुम् । अभिप्रातिताहं
पापरूपस्य वैरिणो हन्तारम् । शुक्रचन्द्रामृतचन्दैरभिषेधास्तेजःसुत्तादिनाशा-
स्त्वदीयसोमेऽस्मदीयाहिरण्ये च सयाः । अतो हिरण्येन सोमं क्रीणामि । न
केवलं हिरण्यं तुभ्यं दीयते किंतु समीचीनं मोरेकहायनीस्वरूपमपि पूर्वं दत्तं
तस्मात्तव हिरण्यलाभोऽधिकः ।

अस्मे इति । कल्पः—“ अस्मे चन्द्राणीति सोमविक्रयिणो हिरण्यमपादते ॥
इति ।

अस्मास्तेव हिरण्यानि चन्द्राणि तिष्ठन्तु । बहुवचनं ध्वत्ययेन द्रष्टव्यम् ।

तपस इति । बौधायनः—“ अथैनं मापीनमीदयाऽजया पशते तपस्तनूरसि
पजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते सहस्रपौर्षं पुण्यन्याधरमेण पशुना क्रीणापीति अस्मे ते
बन्धुरिति यजमानमीक्षते मपि ते रायः अयन्तामित्वात्मानम् ॥ इति ।

आपस्तम्बस्तेकपन्नवापाह—“ तपस्तनूरसीति अपित्वाऽजया क्रीणामि ॥
इति ।

हेऽजे त्वं तपसः पुण्यस्य शरीरमस्ति । यज्ञनिष्पादकस्य सोमस्य धुत्तुके
त्वमेवावरुद्धत्वात् । वर्णत इति वर्णो देहः प्रजापतेर्वर्णोऽस्ति । यथापवित्तसर्वदे-
वात्मकत्वात् । दज्जीवानुवाक्यकाण्ड आभ्रातम्—“ सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा ॥
इति । किंच त्वमपत्यपरम्परया सहस्रसंख्यातं पुण्यति । तादृशस्तव संचन्धिना
वरमेण सहस्रतमेन पशुना सोमं क्रीणामि न तु त्वया । अहं तव बन्धुस्त्वसं-
पादितस्य सोमस्य कर्मणि मवुचत्वान्नपि त्वदीयाम्यपत्यरूपाणि घनान्यदति-
ष्ठन्ताम् ।

यन्वान्वाचिष्यामुरादावनामिषतं निराकृत्य स्वाभिमतं पशनमन्त्रमुत्पाद्य
विनियुक्ते—

“ यत्कलया ते शक्नेन ते क्रीणानीति पशेतानोअर्षः१ सोमं कृपादगोअर्षं
यजमानमगोअर्षं२भ्यर्षु गोस्तु महिमानं नाव निरेदृवा ते क्रीणानीत्येव भूपा-

(सोमकथः)

द्वोऽर्धमेव सोमं करोति गोअर्धं यजमानं गोअर्धमभ्यर्गुं न गोर्धहिमानमव विरति
” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

कलाभ्यादप्यलो यः कोऽप्यवयवलेखः । कलया शफेन वा यजने दोष-
वयं स्यात् । सोमो गोरूपं मूर्धं नाहंति । यजमानस्तदातुं न शक्नोति । अभ्य-
र्गुश्च न दापयतीत्येवं सोमयजमानाभ्यर्गवो गोअर्धरहिता इति दोषवयम् । किंन
सोमो गोमूर्ध इत्युक्ते गोर्धहिमाधिको भवेत् । तं नावजानीयात् । परमते
त्वसायनज्ञातो भवेत् । यथा ते क्रीणानीत्यनेन मन्त्रेण सर्वं समाहितं भवति ।

यथेयं सोमकथणी गौस्तथैवाजादीनि नव द्रव्याणि कथयतामनानि क्रमेण
विधत्ते—

“ अजया क्रीणाति सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति सशुकमेवै-
नं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति साधिरमेवैनं क्रीणात्पुषमेण क्रीणाति सेन्धुमेवैनं
क्रीणात्पनद्वहा क्रीणाति बह्विर्वा अनद्वहान्वहिनैव बह्वि यज्ञस्य क्रीणाति मिथु-
नाभ्यां क्रीणाति मिथुनस्यावरुद्ध्यै वाससा क्रीणाति सर्वदेवस्य वै वासः
सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीणाति दृश संपद्यन्ते दक्षाक्षरा विरादन्ते विराद्वि-
राजैवान्नाशमव रुन्धे ” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

तपस्तस्तनूरसीत्युक्तत्वादजया क्रीतस्य सोमस्य सतपस्तम् । एवमुत्तरत्राणि
योजयम् । साधिरं द्रव्यादिगोरसोपेतं, सेन्धुमिन्द्रियवर्चकं, बह्विर्वाहकः, यज्ञस्य
बह्वि यज्ञनिर्वाहकं सोमम् । मिथुनाभ्यां वत्सवरो वत्सवरी चेत्येताभ्यां मिथुनाव-
यवाभ्यां धेनोः सवस्ताया विवक्षितत्वादशद्वयसंपत्तिः ।

मन्त्रवयं स्पृष्टार्थत्वमुद्धपोपेक्ष्य चतुर्थमन्त्रस्याभिप्रायमाह—

“ तपस्तस्तनूरसि यजापतेर्वर्णं इत्याह पशुभ्य एव तदभ्यर्गुनिहनुव आत्म-
नोऽन्नामस्फाय ” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

यत्नेन मन्त्रपाठेन पशुभ्योऽन्नामसुर्वीभिहनुतेऽप्यलपति । न ह्यजा परमार्थवत्स-
पस्तस्तनूर्भवति, नापि यजापतेर्वर्णो (वर्णः) रूपम् । वेनापलोपेनाजोपचरिता भवति ।
स चोपचारः स्वस्वापराधराहित्याय क्रियते ।

पशुपचारवेदनं यशोसेति—

“ गच्छति भिर्य य पशूनाप्नोति य एवं वेद ” [सं० का० ६ प० १
अ० १०] इति ।

इत्तस्य हिरण्यस्य पुनरादानं विधितुर्हिरण्यप्रकाशकं द्वितीयमन्नं स्वार्थमपि पुनरनुसंधत्ते—

“शुकं ते शुक्रेण क्रीणाभीत्याह यथावजुरेवैतन्” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

पुनरादानं विधत्ते—

“देवा वै येन हिरण्येन सोममक्रीणन्तदभीषहा पुनराऽददत् को हि तेजसा विक्रेण्यत् इति येन हिरण्येन सोमं क्रीणीयान्दभीषहा पुनरा ददीत् तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

अभीषहा वज्रात्कारेण । को ह्रींषाविर्देवामिमांशः ।

अस्मे इति । कल्पः—“अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्गास्तुकां यजमानाय य-
पञ्जति तां काले दशापविषस्य नार्भिं कुरुते” इति ।

अविद्योमभिर्निर्मितस्मान्मूर्गास्तुका । ता च शुक्ला ज्योतिःस्वरूपा । तज्ज्योतिरस्मात्स्वनाविद्यमान् ।

सोमविक्रेति । कल्पः—“छण्णामूर्गास्तुकामाद्भिः कलेदमितेदमहं सर्वाणां दन्दशूकानां भीता उपग्रध्नाभीत्पुपग्रध्य सोमविक्रमिणं विध्यति सोमविक्रमिणि तव इति” इति ।

मन्त्रद्वयं व्याचष्टे—

अस्मे ज्योतिः सोमविक्रमिणि तव इत्याह ज्योतिरेद यजमाने दधाति तमसा सोमविक्रमिणमर्पयति” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

विपक्षे नार्धपुरःसरं ग्रयनमन्त्रमुत्पादयति—

“यदनुपग्रध्य हन्मादन्दशूकास्तारं समाः सर्पाः स्युरिदमहं सर्वाणां दन्दशू-
कानां भीता उपग्रध्नाभीत्वाहादन्दशूकास्तारं समाः सर्पा भवन्ति तमसा सोम-
विक्रमिणं विध्यति” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

छण्णया विध्येत् । तां सर्पां ते सारसरं छत्सम् । इदमहमित्यादिमन्त्रेण स-
पदंशस्य परिहारः ।

मित्र इति । कल्पः—“कौत्साद्राजानमादत्ते मित्रो न सहि सुमित्रश्च इति
तं यजमानस्योरौ दक्षिणत आसादयति । इन्दस्पोरुमाविश दक्षिणमुशन्मुशन्तं
स्योनः स्योनमिति” इति ।

(सोमकथः)

शोभनं मित्रं सोमरूपं यस्य यजमानस्य स यजमानः सुमित्रस्तं दधाति पो-
षयतीति सुमित्रधाः । हे सोम सुमित्रधास्तवमस्माकं मित्रः मिषो भूत्वा समामच्छ ।
हे सोम, इन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरुमाविश । कीदृशम्, उद्धर्त्तं कामयमानं
स्योनं सुतकरम् । त्वमपि तादृशः ।

स्वानेति । कल्पः—“अथ सोमकथणाननुदिशति स्वान भ्राजाह्वारे बभ्या-
रे हस्त सुहस्त ऊद्यान्वेति वः सोमकथणास्त्वान्नक्षत्रं वा यो दमभिति ” इति ।

स्वानादयः सोमरक्षकाः । सोमः क्रीयते 'पैमंवादिभिस्ते सोमकथणाः । हे
स्वानादयस्तान्सोमकथणान्वाञ्छयत । केर्धेवि वैरिणो मुष्मान्वा हिंसिषत । अत्र
मूलमभूत्सोमकथणाननुदिश्य पभारसोपस्वीकारौ युक्तः । अतोऽर्धकमेण मित्रो
नः, इन्द्रस्पोरुमिति मन्त्रद्वयमुपरिष्ठाद्वाख्यास्यते ।

इमं यन्त्रं व्याचष्टे—

“स्वान भ्राजेत्याहिने वा अमुष्मिँक्षिके सोमरक्षान्देभ्योऽग्निं सोममाऽहरन्”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० १०] (इति+ ।

अधि अधिकं पभूतम् ।

विपक्षस्त्वपहायोर्वोषयत्समव[वा]चाने दर्शयति—

“यदेवेभ्यः सोमकथणाञ्चानुदिशेदकीतोऽस्य सोमः स्वाभ्यास्वेतेऽमुष्मिँक्षिके
सोमः रक्षेयुर्धदेवेभ्यः सोमकथणाननुदिशति कीतोऽस्य सोमो भवत्पदेऽस्यामुष्मि-
ँक्षिके सोमः रक्षन्ति ॥ [सं० का० ६ प्र० १ अ० १०] इति ।

सोमं सोमयामकलम् ।

अथ सोमस्वीकारस्य प्राप्तावसरत्वाभ्यन्त्रं व्याचष्टे—

“वारुणो वै कीवः सोम उषन्त्यो मित्रो न इहि सुमित्रधा इत्याह सान्त्यै”
[सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

नन्वनस्य वरुणवाशरूपत्वात्तद्युक्तः सोमो वारुणः । अतो वरुणवात्कूरत्वमा-
भौ तच्छान्त्ये मित्रत्वं र्धेतिपादपति ।

ऊरुस्थानं पूर्वाचारस्याप्तमित्याह—

“इन्द्रस्पोरुमा विश दक्षिणभित्वाह देवा वै वः सोमयकीणनानिन्द्रस्पोरौ

+ यमुष्मिहन्तान्तर्गतिं क. म. घं पुस्तकेषु नास्ति ।

दक्षिण आऽसादयन्नेष खलु वा एतर्हन्निवो यो मजते तस्मादेवमाह ” [सं०
का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ सोमं जपेत्कयात्पूर्वं शुक्रं स्वर्णं तत्कये ।

अस्वे स्वर्णमपादते तप जप्यं क्रयेऽजया ॥ १ ॥

अस्वे ऽप्यो स्वामिने दद्याच्छुक्लामूर्णास्तुकामथ ।

सोम विध्येत्कृष्णयोगास्तुकया क्रयकारिणम् ।

मित्रः सोममुपादायेन्द्रस्योरावुपवेशयेत् ।

स्वान् मूल्यान्नुदिशेदिशे मन्वा नवोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ भीमांसा ।

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ क्रयणेषु विकल्पः स्यात्साहित्यं वाऽग्निमो यतः ।

कार्यैक्यमानतेर्लभादशोकेष्व समुच्चयः ” इति ।

अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणातीत्यादीनि बहूनि
सोमक्रयसाधनद्व्याज्याम्नादानि । तेषां कार्यैक्याद्विकल्प इति चेन्नैवम् । बहुभि-
र्द्व्यैर्विकेतुरानवेः सौलभ्यात्, दशभिः क्रीणातीति संस्योकेष्व समुच्चयः ।

अत्र सर्वाणि यजुषि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पाथवीषे वेदार्थप्रकाशे छण्डसजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ मथपाठके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

उदायुषा स्वायुषोदोर्षधीना* रसेनोत्पर्ज-
न्यस्य शुष्मेणोर्दस्याममृता* अनु । उर्वन्तरि-
क्षमन्विहर्दित्याः सद्योऽस्यार्दित्याः सद्य आ
सीदास्तेभ्राड्यामृषभो अन्तरिक्षमर्धिमिति वरि-

(सोमस्य शकटारोपणम्)

मार्गं पृथिव्या आसीद्विद्वा भुवनानि सप्ता-
द्विविधेष्वेष्टानि वरुणस्य घृतानि घर्नेषु व्यन्तरिक्षं
ततान वाजमर्बत्सु पथो अभियासु हत्सु (१)
कतुं वरुणो विश्वार्थं दिवि सूर्यमदधात्सोमम-
द्रावुदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । इशे
विश्वाय सूर्यम् । उम्रावेतं धूर्वाहावनश्च अवी-
रहणौ ब्रह्मचोदनी वरुणस्य स्कम्भनमसि
वरुणस्य स्कम्भमर्जनमसि प्रत्यस्तो वरुणस्य
पाशः ॥ २ ॥

(हत्सु पञ्चाविश्वम्) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः]

सप्तमेऽनुवाके सोमकपणमभिहितम् । अथ कीदृशं सोमं पानीनैर्वशे नेतुमष्टमे
शकटारोपणं सोमस्योच्यते ।

उदायुषेति । कल्पः—“अथेनमादागोपोक्षिष्ठवि उदायुषा स्वायुषोदोषधी-
ना रक्षेनोत्पर्जन्यस्य इक्ष्वेषोदस्थाममुना अभिवति ” इति ।

अमुतान्देवाननुलक्ष्याऽऽमुरादिविशेषणनिशिष्टेन सोमेन सहोदस्थामुक्षिष्टाधीर्वि ।
जीवनमायुः । तथापि रोगाद्युपव्रतवहितं स्वायुः । तदुभयप्रदत्वात्सोमस्य तदुभय-
रूपत्वम् । ओषधीनां पर्जन्यस्य च सोमः सार इतरोषधिवद्भुविविशेषे^१ आपमा-
नात्वाद्बुद्ध्या वर्धमानत्वाच्च । चतुर्विधशेषणैः पृथक्कृत्वापदमन्वेतुं चत्वार
उच्यन्ते ।

अमृतशब्दानुशब्दयोरर्थमाह—

१ स. 'कपोऽभि' । २ स. 'हितः । अ' । ३ स. 'वक्ष मे' । ४ स. 'अहमसु' । ५
स. 'ति चिरजी' । ६ स. 'शेषान्नाय' ।

“उदायुषा स्वायुषेत्याह देवता एवाप्वारम्भोऽस्ति” [सं० का० ६ म० १ अ० ११] इति ।

उच्यते । कल्पः—“उर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटायामिषजजति” इति ।
उत्थापनमारभ्य पुनर्भूमौ स्थापनपर्यन्तं सोमोऽन्तरिक्षाधार इत्यभिप्रायं दर्शयति—

“उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षो देवतो हेतुर्हो सोमः” [सं० का० ६ म० १ अ० ११] इति ।

अदित्या इति । बोधायनः—“तस्य भिद्ये छण्णाजिनमास्तृणाददित्याः सद्दोऽसीति, अदित्याः सद आसीदेति छण्णाजिने राजानमधैनमुपतिष्ठतेऽस्तम्ना-
द्व्यामृषभो अन्तरिक्षमपिषीत वरिमाणं पृथिव्या आसीदद्विधा भुवनानि सधा-
द्विभेदानि वरुणस्य वतानीति” इति ।

आप्तस्त्वो द्वितीयतृतीयमन्त्रावेकी चकार । हे छण्णाजिन त्वमादित्या भूयेः
सदः स्थानमसि । हे सोम तस्या सदः प्राप्नुहि । ऋषभः भेष्टोऽयं सोमो यथा
दुस्त्रोको न पतति तथा स्तम्भनं संप्रस्कार । अन्तरिक्षमेतावदित्यामिषीत पृथिव्या
वरिमाणं गुरुत्वं चापिषीत । स सोमदेवः स्वधहिम्ना सम्प्राजमानो विश्वानि
भुवनानि आसीदद्व्याप्तवान् । विभेदाति सर्वाण्येबोक्तानि कर्माणि सर्वावरक-
त्वेन वरुणनाम्नः सोमस्य वतानि वतबभियतानि ।

प्रथमद्वितीयमन्त्रयोः स्वार्थार्थां दर्शयति—

“अदित्याः सद्दोऽस्त्यदित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुरेवैतत्” [सं०
का० ६ म० १ अ० ११] इति ।

द्वितीयमन्त्रसाध्यं यदासादनं तदेव तृतीयमन्त्रेणापि कर्तव्यमित्यमुमर्थं हेतुप-
न्यासपुरःसरं विधत्ते—

“वि वा एनमेतदधयति यद्वावरुणः सन्तं मेनं करोति वारुण्यचोऽसादयेति
स्वयैवेनं देवतया समधयति” [सं० का० ६ म० १ अ० ११] इति ।

उपनयः सोमो वरुणो यद्विषये मिश्रो न एहीति मन्त्रं पठन्मैत्रं करोतीति
यैदशित एतेनैनं सोमं व्यधयति समृद्धिंहीनं करोति, वारुण्यचो तु समधयति ।

(सोमस्य शक्तापोषणम्)

कनोषिति । कल्पः—“ अथैनं वासताः परितनोति वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पयो अग्निमासु हस्तु कर्तुं वरुणो विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोम-
मन्वाविति ” इति ।

वितवन्तेति मतिवाक्यमन्वेति । वरुणनामकः सोमदेवो जगदीधरेणाभिन्नः सर्वं निर्ममे । तर्हि वनेषु वृक्षमध्येषु अन्तरिक्षमवकाशं वितवान् । अर्धत्सु वाजिषु वाजं वेनं गतिविशेषं, पयो गोषु, हृदयेषु चित्तेषु कर्तुं संकल्पं, विशु मन्वासु जठसाग्निं, सुलोके सूर्यं, पर्वते सोमवल्लीमदधादस्थापयद् ।

अनेन मन्त्रेण कर्तव्यं विधत्ते—

“ वासता पयानक्षति सर्वदेवतस्य वै वासः सर्वाभिरैवेनं देवताभिः समभंयन्त्यथो रक्षतामपहृत्यै ” [सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

मन्वाग्नीं लोकमसिद्धं इत्याह—

“ वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्स्व-
त्याह वाजः सर्वत्सु पयो अग्निमास्वित्याह पयो ह्यग्निमासु हस्तु कर्तुमित्याह
हस्तु हि कर्तुं वरुणो विक्ष्वग्निमित्याह वरुणो हि विक्ष्वग्निं दिवि सूर्यमित्याह
दिवि हि सूर्यः सोममन्वावित्याह मन्वाणो वा अदपस्तेषु वा एष सोमं दधाति
यो यजते तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

अविशन्वेनाव पाषाणबहुलो गिरिविबक्षितः । पाषाणसंधिषु सोमस्योत्पत्तेः ।
यजमानस्तेषु पाषाणेषु सोमं गान्धोति ।

कल्पः—“ उदु त्वं जातवेदसमिति सार्यर्चो कृष्णाभिर्नं प्रत्यानसंतूर्ध्वैर्मीवं
वेहिष्ठाद्विद्यसन्मु ” इति ।

स च मन्त्र एवं पठ्यते—

उदु त्वमिति । केतवो रत्नपस्र्प तं परोक्षं जातवेदसमुत्पन्नस्य सर्वस्य
जगदो वेत्तारं सूर्यं देवमुद्ब्रुवन्ति ऊर्ध्वमदेशे प्रापयन्ति । किमर्थं, विधाय हृदो
सर्वस्य जगदो दर्शनार्थम् ।

सौर्यमन्त्रेण रक्षांसि निवार्यन्त इत्याह—

“ उदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चो कृष्णाभिर्नं प्रत्यानसन्ति रक्षतामपहृत्यै ”
[सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

उत्साविति । कल्पः—“अयं सोमवाहनावानीयमानौ प्रति मन्त्रपते—उत्सा-
येवं धूर्पाहावनभू अवीरहणौ ब्रह्मचोदनादिति ” इति ।

हे उत्सौ बलीवर्द्धवित्तामगच्छतम् । कीदृशौ, धूर्पाहौ भारं सहमानौ । अनभू
अनसि शकटे भूतौ रुपातौ । अवीरहणौ वीरं शकटस्थितं सोमवाहमानौ
ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मचरं छपिद्वारेणान्धमवर्तकौ ।

मन्त्रस्य स्पर्शार्थतामाह—

“उत्सावेवं धूर्पाहावित्साह यथायजुरेवतत् ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ११] इति ।

वरुणस्येति । बोधायनः—तयोर्दक्षिणं पूर्वं युनक्ति वरुणस्य स्कम्भनय-
सीति, वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसीति शम्भ्यामवगूहति, प्रत्यस्तौ वरुणस्य पाश
इति योक्त्रम् ” इति ।

आवस्तम्भः—“वरुणस्य स्कम्भनमसीति शम्भ्यां प्रतिमोम्भोत्सावेतं धूर्पा-
होवित्पनद्वाहावुपाज्य वरुणमसीति योक्त्रपाशं परिहृत्य प्रत्यस्तौ वरुणस्य
पाश इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति ” इति ।

शास्त्रान्तरानुसारेण वरुणमसीत्युक्तम् । एतच्छास्त्रानुसारेण वरुणस्य स्क-
म्भसर्जनमसीति द्रष्टव्यम् । युगाच्छिद्रे मक्षेप्यः शङ्कुः शम्भ्या । हे शम्भ्ये त्वं
वरुणस्योक्तो निवारणीयस्य (बलीवर्द्धस्य स्कम्भने निवारणं कुर्वत्यसि । गल-
बन्धनसाधनं योक्त्रम् । हे योक्त्र त्वमपि पलायनान्निवारणीयस्य शम्भ्ये निवा-
रणं सृजसि । दीर्घरज्जुः पाशः । स च प्रत्यस्तः शकटस्थोपरि पसारितः ।
एते त्रयो मन्त्राः स्वार्था इति ब्राह्मणेनोपेक्षिताः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“उदायु सोमवादायोरु शङ्खेच्छकटं प्रति ।

अदि स्तुत्वाग्निनं सोमपदित्याः सेति सौदयेत् ॥ १ ॥

वने वक्षेण बद्धवोदु प्रयानस्यति चेर्मणा ।

उत्सावनद्ब्रह्मोर्योगो वरु शम्भ्यां विनिक्षिपेत् ॥ २ ॥

वरु बद्ध्वा योक्त्रपाशं प्रति धानीमुपास्यति ।

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्मन्त्रा एते दशोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

(शक्यारोपितस्य सोमस्य शशीनवर्षं प्रति गमनम्)

अत्र मीमांसा नास्ति ।

अथ च्छन्दः—

उदामुपेत्यनुहृष्ट । उर्वीत्येकपदा गायत्री । अस्तन्मादिति वनेष्विति च विहृमौ । उदु त्वमिति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे ऋष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमपाठके द्वितीयप्रपाठकेऽष्ट-
मोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

प्र ऋ॒च॒व॒स्व भुव॒स्पते॒ विश्वा॒न्यमि॒ धामा॒नि मा
त्वा॒ परि॒परी॒ वि॒द॒न्मा॒ त्वा॒ परि॒प॒न्थि॒नो॒
वि॒द॒न्मा॒ त्वा॒ वृ॒का॒ अघा॒यवो॒ मा गन्ध॒र्वो
वि॒श्वाव॒सुरा॒ दघ॒च्छ॒धेनो॒ भू॒त्वा॒ परा॒ पत॒ यज॒-
मा॒नस्य॒ नो गू॒हे दे॒वैः स॒स्त्सृ॒तं यज॑मानस्य
स्व॒स्त्यय॑न्यस्यपि प॒न्याम॑गस्महि स्व॒स्तिगा॑र्य-
ने॒हसं॒ येन॒ विश्वाः॒ परि॒ द्वि॒षो॒ वृ॒णक्ति॒ वि॒न्दते॒
वसु॒ नमो॒ मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य चक्ष॑से महो
दे॒वाय॒ तद॒तः संप॑र्यत दूरे॒दृशे॑ दे॒वजी॒ताय॒
के॒तवे॑ दि॒वस्पृ॒त्राय॒ सूर्यो॑य शश॑सत वरु॑णस्य
स्क॒र्मन॑मसि वरु॑णस्य स्क॒म्भस॒र्जन॑म॒स्युन्म॑क्तो
वरु॑णस्य पा॒शः (१)

(मित्रस्य पशोर्विच्छतिश्च) ।

इति ऋष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अहमे सोमस्य शकटारोपणमुक्तमस्येतिरस्य नवमे गमनमुच्यते ।

प्र चक्षस्वेति । सोमस्य—“ सुजस्रण्योमिवि, विरुकायां प्रच्यारयन्नि प्र चक्षस्व भुवस्पते विधान्यमि धामानि मा त्वा परिपरी विदन्ता त्वा परिवन्धिन्ने विदन्ता त्वा वृका अवायथो मा गच्छो विधात्रसुरा दधच्छ्वेनो भूत्वा परा पत यजमानस्य न्ये गृहे देवैः सशक्तमिदि यदक्षिणं राजानं परिवहन्त्यथैतावज्जसो-
पसंक्रामतोऽध्वर्युयंजमानश्च यजमानस्य स्वस्त्ययन्यस्यपि पन्थामगस्पहि स्वस्ति-
गामनेहसं येन विधाः परि द्विवो वृणक्ति विन्दते वस्तिवि ” इति ।

आपस्तम्ब उक्तमन्त्रद्वयं श्रेया विभजति—

“ प्र चक्षस्व भुवस्पते इति पञ्चोऽमिमयाय यदक्षिणमावर्तते श्वेनो भूत्वा परा पतेत्यध्वर्युं राजानमभिमन्त्रयेत्पि पन्थामगस्पहीत्यध्वर्युयंजमानश्च दक्षिणे-
नोचरेण यो राजानमतिक्रामतः ” इति ।

मृशस्वेन भूषौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युमभुतीन्पुलकयन्ते । तेषां च भूतानां पालकत्वात्पिः सोमः । हे भूतपते सोम विधानि धामानि माची-
नर्वशहविधानादिस्थानान्यभिलक्ष्य प्रकर्षेण चक्षस्व गच्छ । परिपरी मार्गे बाधकस्तस्करप्रभुः स त्वां मा जानातु । परिवन्धिनस्तद्गृत्पास्तेऽपि त्वां मा जानन्तु । वृका अरण्यधामः । अर्घं पार्थ दधत्स्वभिच्छन्तीत्यचायवः । तेऽपि त्वां मा जानन्तु । विधावसुर्गन्धर्वः स्वर्गमार्गे सोमस्यापहर्ता । सोऽपि त्वां मा दधत्, मा पतीक्षताम् । हे सोम त्वं श्वेनवदुत्ततनसमर्थो भूत्वाऽस्पद्यजमानस्य गृहे माचीनर्वशे परापत शीघ्रं गच्छ । देवसदशैरध्वर्युमभुतिभिस्तवोपवेशना-
याऽऽसन्दीकृत्यं स्थानं संस्कृतम् । स्वस्ति भेषोरुषो यज्ञस्तस्यायनं पातिस्तद-
स्यास्तीति स्वस्त्ययनी यजमानस्य यज्ञमापकोऽसि । अपि च वयं पन्थानमनु-
ष्ठानरूपमगस्पहि माताः । कीदृशं स्वस्तिगां भेषःपापकम् । अनेहसं नकारस्य व्यत्ययेन हकारः । अनेनसं पापराहितम् । येन यथा विधा द्विवः सर्वाँनैरि-
णः परिवृणक्ति सर्वतो वर्णयति । किंच येन यथा ब्रह्मं लभते, तादृशं पन्थानं माताः ।

प्रथममन्त्रे यथोक्तमर्थं प्रसिद्धतया स्पष्टयति—

(शकटावोपितस्य सोमस्य प्राचीनवर्षा प्रति गमनम्)

“ य च्यवस्व भुवस्व इत्याह भूतानां शेषं पविर्विधान्वाभि धामानीत्याह विधानि शेषोऽभि धामानि यच्चमवति मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवादः सोममाहिममाणं मन्धर्वो विधावसुः पर्यमुष्णानस्मादेवमाहापरिमोषाय ” [सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

पूर्वं गन्धर्वेण सोमस्यापहतत्वादास्ति तस्करयसक्तितस्मान्मा स्वेत्यादिकं वक्तव्यम् ।

द्वितीयमन्त्रे स्वस्ययनी(नि)शब्देन यज्ञमातिविशक्तिरित्याह—

“ यजमानस्य स्वस्ययन्यसीत्याह यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्त्ये ” [सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

तृतीयमन्त्रो नासणेनोपेक्षितः ।

नम इति । कल्पः—“ अथाग्नेण शालां विष्टञ्जोऽयमानं राजानं पति मन्त्रयते । नमो भिवस्व वरुणस्य नक्षसे महो देवाय तद्वत् सपर्यत दूरेदमो देवनादाय केतवे दिशस्तुवाय सूर्याय वास्तवेति ” इति ।

अस्मिन्मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तूयते—भिवस्व मित्राय नमः । कीदृशाय । वरुणस्य स्वरश्मिभिर्जगदावृणते । पुनः कीदृशाय । नक्षसे सर्वशाय । हे काश्विजो महो महते तस्मै देवाय देवपीत्यर्थं सपर्यत सपर्यां सेनां कुरुष्व । किं कृत्वा । तच्छ्रवोतिष्ठोमरूपसृष्टं सत्यमवश्यफलपदं कर्म कृत्वा । किं च सूर्याय संसृत सूर्यपीत्यर्थं स्तुतिं कुरुष्व । कीदृशाय सूर्याय । दूरे दृश्यमानाय देवत्वेन जाताय केतवेऽङ्गो लक्षणभूताय शृङ्गोकराय पुत्रवर्धयिषाय ।

अस्मिन्मन्त्रे वरुणशब्दाभिधायमार्हः—

“ वरुणो वा एष यजमानमम्यैति धारकृत्वाः सोम उपनद्धो नमो भिवस्व वरुणस्य नक्षसे इत्याह शान्त्यै ” [सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति । यः सोम उपनद्ध एव वरुणरूपः सत्यजमानमभिलक्ष्य समागच्छत्यतो वरुणनयस्कारेण तत्पत उपद्रवः शाम्यति ।

यद्यप्यग्नीषोमीयस्य पशोर्नायिमनुष्ठानकालस्तथाऽपि यज्ञं पूर्णं यज्ञं विधितुः यज्ञं दातुं शक्यते—

“ आ सोमं वहन्त्यग्निना पति विष्टवे सौ संवन्म्यौ यजमानमभि सँ भवतः पुरा स्तुतु वापेव मेधामाऽज्जमानमारभ्यं चरति यो वीक्षितः ” [सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

(सकृदाप्येकस्मिन् सोमस्य प्राचीनवर्षे प्रति गमनम्)

क्राव्जः प्राचीनवर्षशतस्याऽऽहवर्नीषस्याग्नेः समीपं प्रति सोपमानपन्थि ।
स च सोमोऽग्निना समेत्य मतिष्ठितो भवति । तौ चाग्नीषोमी परस्परं यदा संग-
च्छेते तदा यजमानमभिलक्ष्य संगतौ भवतः । तदेतदपगम्य किञ्च पुरा यो
दीक्षितः स एष यज्ञार्थं स्वात्मात्तमेवाऽऽलभ्य पशुत्वेनोपाकृत्य प्रचरति । सोऽयं
प्रसङ्गः ।

इदानीं विधत्ते—

“यदग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्कयण एवास्य सः” [सं० का० ६
प्र० १ अ० ११] इति ।

अस्य यजमानस्य पथालम्भ आत्मनिष्कयणः । पशुं मूल्यत्वेनाग्नीषोमाभ्यां
दत्तौ तेन तयोः स्वभूतमात्मानं निष्क्रीणाति ।

अत्र हविःशेषमक्षणं पूर्वपक्षतया निषेधति—

“तस्मात्तस्य नाऽऽस्य पुरुषनिष्कयण इव हि” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ११] इति ।

यस्मादयं पशुः पुरुषस्य मूल्यमिव तस्मात्तस्य पशोः संचन्धि हविर्न मक्ष-
णीयं तद्गक्षणे मूल्यनाशप्रसङ्गात् ।

सिद्धान्तमाह—

“अथो खल्वाहुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्ति यदग्नीषोमीयं पशुमा-
लभते वार्ष्णेज एवास्य स तस्माद्वाश्यम्” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११]
इति ।

अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अभिज्ञास्त्वग्नीषोमार्थमिन्द्रो वृत्रं हतवा-
न्तित्याहुः । अयं वृत्तान्तो द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके त्वष्टा हववुत्र इत्य-
स्मिन्ननुवाके प्रपञ्चितः । यस्मादग्नीषोमार्थमिन्द्रो वृत्रं हतवांस्त्वस्मादग्नीषोमीय-
पथालम्भो यः सोऽस्य यजमानस्य वैरिचाती । तस्मात्तदीयं हविर्मक्षणीयमेव ।

मासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेव नमो मित्रस्येति मन्त्रं विनियुक्ते—

“वारुण्यचां परि चरति स्वयैवेनं देवता परि चरति” [सं० का० ६
प्र० १ अ० ११] इति ।

उपनयस्य सोमस्य वरुणो देवता । परिचरणं नमस्काराद्युपचारः । ततो
वरुणमन्त्रेण तदनुष्ठानं युक्तम् । अथ मार्गवशे सोममासृग्धां मतिष्ठाप्य तस्मि-

(रुक्करोपितस्य सोमस्य प्राचीनवशं प्रति गमनम्)

न्काल एवा वन्दस्व वरुणं नुहन्तमित्येतया तच्चा यामीत्यनया वा वारुण्यर्चो-
पस्थानत्वं परिचर्यम् कर्तव्यम् ।

वरुणस्येति । बौधायनः—“ अथैतत्सोमवाहनमग्रेण शालामुदगीवमुपस्था-
पयन्ति तदुपस्तम्नादि वरुणस्य स्कम्भनमसीति वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसीति
शम्भामुदुहत्युन्मुको वरुणस्य पाश इति योक्त्वम् ” इति ।

आपस्तम्बस्तु शम्भायोक्त्वाभिधानीनां क्रमेणोन्मोचनं मन्यते ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ य एव याम्यंशगमनं स्येनोऽध्वयुस्तु मन्त्रयेत् ।

अप्यविकम्प्य राजानं नम एनं पृथीक्षते ॥

वरुणयेण शम्भादीन्मुञ्चेत्सप्तात्र मन्त्रकाः ॥ १ ॥ ” इति ।

अत्रापि नास्ति मीमांसा ।

अथ चतुर्दश—

य एवस्वेति वृत्पदाऽतिजगती । स्येनो भूषाऽपि पन्थामित्येते अनुहमी ।
नमो मित्रस्येति जगती ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकांक्षे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः] ।

अग्रेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोमस्याऽऽ
तिथ्यमसि विष्णवे त्वाऽतिथिरातिथ्यमसि
विष्णवे त्वाऽध्वये त्वा रापस्पोषदाध्वे विष्णवे
त्वा इयेनाथ त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा या
ते धामानि हविषा यजन्ति ता विश्वा परि-
भूरस्तु यज्ञं गेयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवी-
रहा प्र चरा सोम दुर्यानदित्याः सदोऽस्प-

[प्राचीनवेदसमीपमागतस्य सोमस्य साकारार्थमातिष्येष्टिः]

दित्याः सद् आ (१) सीद् वरुणोऽसि धृत-
 मतो वारुणमसि शोयोदेवानां सख्याम्मा
 देवानामपसंक्षिप्तस्मृतापतये त्वा गृह्णामि प-
 रिपतये त्वा गृह्णामि तनुनय्ये त्वा गृह्णामि
 शाक्राय त्वा गृह्णामि शक्मन्नोजिष्ठाय त्वा
 गृह्णाम्यनांभुहमस्यनाधुष्य देवानामोजोऽभिदा-
 स्तिपा अनभिदास्तेन्यमनु मे दीक्षां दीक्षापति-
 मन्थतामनु तपस्तपस्पतिरञ्जसा सत्यमुप मेय*
 सुविते मां धाः (२) ।

(आ मैकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

नवमेऽनुवाके सोमस्य प्राचीनवंशं यदि गन्तुमुक्तं, दशमे तु समीपमागत-
 स्याविधिरूपस्य सोमस्य साकारायाऽऽतिष्येष्टिरुच्यते ।

अमेरिति । कल्पः—“ आतिष्यं निर्वपत्यन्वारब्धायां पत्न्यामथ देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसव इति प्रतिपदं कृत्वाऽग्नेरातिष्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामी-
 त्येतमेव प्रतिपदं कृत्वा सोमस्याऽऽतिष्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामी-
 त्येतानेव प्रतिपदं कृत्वाऽतिष्येरातिष्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतामेव
 प्रतिपदं कृत्वाऽग्नये त्वा रायस्पोषद्गन्ते विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतामेव प्रति-
 पदं कृत्वा ह्येनाय त्वा सोमभूते विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीति पञ्चकृत्यो
 यजुषा ” इति ।

प्रकृतिगतेऽग्नये जुष्टं निर्वपामीत्येतस्मिन्मन्त्रेऽतिदेशात्प्राप्ते सति तत्रावदेवता-
 पदस्यैवाय पञ्चभिः पर्मावैरपेक्षितत्वात्पञ्चमेऽ(स्व)पि सानिचं जुष्टं चानुमजति ।

१ क. घ. च. “ति प” । २ स. त्वा नि” । ३ स. य. “पामि” इति । पाठस्तु—

“ अग्नेरातिष्यमसि विष्णवे त्वा सोमस्याऽऽतिष्यमसि विष्णवे त्वाऽतिष्येरातिष्यमसि विष्णवे
 त्वाऽग्नये त्वा रायस्पोषद्गन्ते विष्णवे त्वा ह्येनाय त्वा सोमभूते विष्णवे त्वा ” इति । पञ्चकृ-
 त्यो यजुषेति प्र” । ४ स. “वैरापादि” ।

(प्राचीनवैश्वसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येति)

अथ विष्णुनेक एव हविषो देवता । अग्न्यादयस्तु तदनुचराः । अतस्ति सततं मण्डवीत्यविधिः । तदर्थं क्रियमाणं सत्काररूपं कर्माध्यविध्यम् । लोके स्वाभिने दीपमानेन द्रव्येण तदनुचरा अपि परितुष्मन्ति । तस्मादग्न्यादीनामिदं हविर्भवत्यातिथ्यम् । हे हविस्त्वमतिथिरूपस्याग्नेः सत्काररूपमस्ति । वादशं त्वा विष्णुशब्दाभिधेयाय सोमाय निर्व्वयामि । सोमस्येत्यत्र मधानभूतः सोमो न त्वपरः कश्चित्त्वामाभ्युचरः । अतिथिनामकोऽग्न्यः । रामस्योषवाया घनसमृद्धेर्वावा कस्त्रिदग्निनामकोऽग्न्यः । सोमं विमर्षिं दोषमवीति सोमभूच्छद्येननामकोऽग्न्यः । यत्तुभुवावपि सोमस्य राज्ञोऽतिपत्त्यासन्नादनुचरादित्यभिधेयमाग्नये त्येनायेति चतुर्थ्या त्वाशब्देन च मधानसमपत्या निर्दिश्येते ।

मन्त्रान्मापित्स्यासुरादौ कालविशेषसहितमाविध्यं कर्तुं विधत्ते—

“ यदुभौ विभुक्त्वाऽऽतिथ्यं गृह्णीमाणं विच्छिन्वाद्यदुमावविभुष्य यथाऽनामतायाऽऽतिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्विभुकोऽग्न्योऽनृवाऽनृवरयविभुकोऽग्न्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य संतत्ये ” [सं० का० ६ प० २ अ० १] इति ।

इयोर्वेदीवर्षोर्विभुक्तयोः सतोः सोमगमनरूपं कर्तुं सर्वथा परित्यक्तं भवति । आविध्यकर्म तुपक्रान्तं, ततो यज्ञमध्ये यज्ञो विच्छिद्येत । अविभुक्तयोस्तु इयोर्गमनस्यासंपूर्णत्वादानागताय सोमायाऽऽतिथ्यं कृतं भवेत् । एकस्मिन्विभुके च विभुक्तत्वादेव गमनं संपूर्णं भवति । इतरस्य विभोकाभावात्पूर्वकमपि न त्यक्तम् । अतस्तस्मिन्काले विर्वाणघृष्टः संततो भवति ।

निर्वापकालेऽप्ययं पत्न्याः शकटस्थं विधत्ते—

“ पत्न्यन्वारभते पत्नी हि वारीणस्त्येते पत्नियैवानुमर्तं निर्व्वयति यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदधो पत्न्या एवैव यज्ञस्यान्वारभोऽनवच्छिद्ये ” [सं० का० ६ प० २ अ० १] इति ।

परि(री)यद्गृहं तत्र भवं मीसादिद्रव्यं वारीणसं दस्येशाना पत्नी । किंच यज्ञः पुमान्पत्नी स्त्रीत्येतन्मिथुनम् । किंच योऽयं पत्न्याः शकटस्थं यज्ञाङ्गस्य स्वर्गः स यज्ञस्य विच्छेदराहित्याय भवति ।

मन्त्रान्मापये—

(प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

“ यावद्भिर्वै राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं कियते छदाश्-
सि खलु वै सोमस्य राजाऽनुचराण्यग्नेरातिथ्यमासी विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया
एवैतेन करोति सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैतेन करोत्यति-
थेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह अगत्या एवैतेन करोत्यग्नये त्वा रायस्योषदाब्दे
विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति श्येनाय त्वा सोमभूते विष्णवे त्वेत्याह
गायत्रिया एवैतेन करोति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

सोमस्य भृग्यैरग्न्यादिभिर्मृत्यान्तराणि गायत्र्यादीन्पुलक्षन्ते । उपलक्षक-
विशेषाणामग्न्यादीनामुपलक्ष्यविशेषैर्गायत्र्यादीभिः पातिस्विकसंबन्धविशेषे यथा-
णमिदं ब्राह्मणमेव ।

निर्वाणवृत्तिसंख्यां विधत्ते-

“ पञ्च कृत्वो गुह्याति पञ्चाक्षरा पञ्चकिः पाङ्क्तो पञ्चो यश्चमेवाव रुन्धे ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

आद्यन्धयोर्मन्त्रयोर्गायत्र्या द्विरुपलक्षितत्वं पञ्चोचराभ्यामुपपादयति-

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्रापयिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते
इति यदेवाद्ः सोममाहर्त्तस्माद्रापयिया उभयत आतिथ्यस्य कियते पुरस्ताच्चो-
परिष्ठाच्च ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

आतिथ्यं कियत इत्यर्थः ।

निरुप्तेस्तण्डुलेर्नवकपालः पुरोडाशः कार्य इति विधत्ते-

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा
शिरो विध्युतम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १] इति ।

आतिथ्येष्टेः सत्काररूपत्वेन शिरोवदुत्तमाङ्गत्वम् । यस्मादत्र कपालेषु नव-
संख्या तस्माद्दृष्टान्तभूतं शिरोऽपि नवभिः कपालैर्विशेषेण स्यूतम् । पुरोडाश-
कशास्त्रेणै श्लेधमाप्नातम्-“ तस्माद्दृष्टकपालं पुरुषस्य शिरः ” इति । ततोऽ-
हर्ना कपालानां परस्परमष्टधा स्यूतिस्तत्तत्समूहस्य शिरसोऽधस्तमेन कव-
च्येन सहैकधा स्यूतिः ।

उक्तमेव विधिमनुष्य प्रशंसति-

“ नवकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता-स्तोमिनः संविता-

(प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

स्तेजस्त्रिवृतेषु एव यज्ञस्य शीर्षन्दधाति ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

त्रिवृन्नामके स्तोमे त्रीणि सूक्तानि । तेष्वेकैकस्मिन्सूक्ते तिस्रस्तिस्रः कवः । अतः संख्यासाम्प्रदायिकपालस्य त्रिवृत्पत्रम् । त्रिवृच्च प्रजापतेर्मुखादग्निना सह जातत्वात्तद्विद्योत्पन्नम् । तथा सति यज्ञशिरोरूप आतिथ्ये तेजः स्थापितं भवति ।

पुनरप्यनूद्य पश्यंति—

“ नवकपालः पुरोडाशो भवति ते ययस्त्रिकपालास्त्रिवृदा प्रागेन संमितास्त्रिवृदे प्राणस्त्रिवृत्तेषु प्राणमभिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षन्दधाति ॥ [सं० का० ६ प० २ अ० १] इति ।

विभिः कपालैः संस्कृतः पुरोडाशस्त्रिकपालः । तादृशाश्च पुरोडाशास्तयः । नवसंख्यायां विभज्यमानायावेवं संपद्यते । यथा सति यत्कपालगतं त्रिवृत्त्वं यथा पुरोडाशगतं तेन सदृशी प्राणसंख्या प्राणस्योर्ध्वाभेनभ्यवृत्तिमित्तिमुगतात् । अथवा नवसु भिद्येषु वर्तमानो नवसंख्याकः प्राणः । तस्य त्रेधा विभागे सति एकतनवकपालतादृश्यं भवति । तादृशी प्राणमभिपूर्वमनुकमेण यज्ञस्य शिरस्यातिथ्ये स्थापयति ।

अस्यामातिथ्येष्टौ प्रकृतिवत्प्रस्तरस्य विधृत्योश्च कुशमपत्वे पादे तद्भाषितुं त्र्यम्पान्तरं विधत्ते—

“ प्रजापतेषां एतानि पद्मणि यदधवाला ऐक्षवी तिरथी यदाधवालाः प्रस्तरो भवत्यैक्षवी तिरथी प्रजापतेरेव तन्मधुः सं भरति ॥ [सं० का० ६ प० २ अ० १] इति ।

पद्मण्यक्षिरोपाणि । अधवालाः काशरूप्या दर्मविशेषाः । ऐक्षवी इक्षु-
-मणिके । तिरथी चक्षुषश्चर्मपुटिके । यथा सोमवर्णस्य पलाशवृक्षरूपेणोत्पत्ति-
र्यथा चाप्सु मेघांशो दर्मरूपेणोत्पन्नस्तथैव प्रजापतेः पद्मणां चर्मपुटयोश्च
काशरूपेणोत्पन्नस्त्वेष चाऽऽविर्भावोऽर्थवादान्तरे द्रष्टव्यः । एवं सति प्रशस्त-
त्वाच्च प्रस्तरारूपस्तृणमुष्टिराधवालाः कर्तव्याः । तस्याप्रस्तात्तिर्वक्तव्येन स्थाप-
नीये विधुवी ऐक्ष्व्यो कुर्यात् । तावता प्रजापतेस्तच्चक्षुः संपादितं भवति ।

पतिष्विषु श्रीशैर्वाङ्मुखं विधत्ते—

“देवा वै या आहुतीरजुहवुस्ता असुरा निष्कावमादन्ते देवाः कार्प्यैर्म-
मपूयन्कर्मप्रप्तो वै कर्मिणेन कुर्वीतेति ते कार्प्यैर्ममयापरिधीनकुर्वन्त तैर्वै ते रक्षा-
स्स्यपाज्ञत यत्कार्प्यैर्ममयाः परिधयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६
प० २ अ० १] इति ।

निष्कावं निःशब्दं चर्वणादिशब्देन देवा ज्ञास्यन्तीति मत्वा चौर्ध्वेणामुक्ष-
यन् । कार्प्यैर्मपूयो रक्षोनिवारकत्वेन कर्मण्यः । तस्मात्तेनैव कर्म कुर्वीतेति मत्वा
तन्मयान्परिधीनकुर्वन्त । तृधैवाग्रेणापि कर्म कर्तव्यम् ।

मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिषां सह संस्पर्शं विधत्ते—

“सह स्पर्शयति रक्षसामनन्ववचाराय ” [सं० का० ६ प० २ अ० १]
इति ।

स्पर्शामात्रे परिभ्योः संधौ रक्षसामन्तरजुमण्डः स्यात् ।

पूर्वस्यां दिशि रक्षभवेष्टनिवारणाय प्रसक्तं त्रुधं परिधिं निषेधति—

“न पुरस्तात्परि दधात्वादिसो सेवोद्यन्पुरस्ताद्भ्रातस्स्यपहन्ति ” [सं०
का० ६ प० २ अ० १] इति ।

आचारस्तनिधोर्द्वयोराहवंनीयपूर्वभागे स्थापनं विधत्ते—

“ऊर्ध्वे समिधावा दधात्पुपरिष्ठादेव रक्षास्स्य हन्ति ” [सं० का० ६
प० २ अ० १] इति ।

यद्यम्पूर्वायां दिशि रक्षां निवारणायोपरिष्ठादेव समिधौ स्थापनीये तथाऽपि
व्योम्नि स्थापयितुमशक्यत्वादूर्ध्वेर्दिशि (गगने) स्थापनीये ।

तत्र कंचिद्दिशेणं विधत्ते—

“यजुषाऽभ्यां तूष्णीमभ्यां मिथुनत्वाय ” [सं० का० ६ प० २ अ०
१] इति ।

वीतिहोत्रं त्वा कव इति मन्त्रेण दक्षिणाभादभ्यातूष्णीमुत्तराम् । सप्तमन्त्रका-
मन्त्रकयोः स्त्रीपुरुषसंज्ञात्वात्पिथुनत्वम् ।

समिरसंरुपां विधत्ते—

“द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः पतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प० २
अ० १] इति ।

भाचीनर्वशसमीपमागतस्य सोमस्य सन्कार्यमातिथ्येतिः)

द्वित्वं पादद्वयमतिष्ठामि भवति । ननु संस्पर्शादिविषयः प्रकृतौ दर्शपूर्णमा-
सेष्टावपि सन्तीत्यतिदेशादेव तदनुष्ठानस्यात्र प्राप्तत्वाच्च पृथग्विध्यंवेक्ष्येति चेन्न ।
उपसदर्थं विधेयत्वात् । तर्हि तत्रैव विधीयतामिति चेन्न । आतिथ्योपसदोः
परिष्मादिभेदं वारयितुं साधारणत्वेनादेव विधेयत्वात् ।

या त इति । बौधायनः—“ अथ यजमानो नीढाद्वाजानमपादसे वा ते
धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञमिति पूर्वया द्वारा शालां
पषादपयि गयस्कानः पतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुषोमिति ” इति ।

आपस्वम्बो मन्यैक्यं मन्यते—“ या ते धामानीति पूर्वया द्वारा प्राम्बं
प्रविश्य ” इति ।

हे सोम या ते धामानि त्वदीयेषु येषु स्थानेषु मावःसवनादिषु हविषा
यजन्ति यज्ञमुद्दिश्व ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि परिभूरस्तु परितः
प्राववान्भव । हे सोम त्वं दुषोन्गृहान्वाचीनर्वशस्यान्मचर माप्नुहि । कीदृशस्त्वं
गयस्कानो गृहामिवर्धकः । पतरणः प्रकर्षेण यज्ञपारं प्रिति अस्मांस्तारयिता ।
सुवीरः सोमनासकामसादसम्भा वीरा अस्मात्पुत्रवोषा यस्य तव स त्वं सुवीरः ।
अवीरहा यथोक्तानां वीराणामहन्ता परिशक्त इत्यर्थः ।

अदित्या इति । कल्पः—“ अथेनामासन्दीममेजाऽऽहवर्णीये पर्वोहव्य इक्षि-
णतो निदधाति तस्यां छण्णाभिनवास्तुणात्यदित्याः सदीभ्यस्त्यदित्याः सद आ
सदिति छण्णाभिने राजाम् ” इति ।

वरुण इति । बौधायनः—“ अथेनमुपविशते वरुणोऽसि धृतमतो वारुण-
मसीति समुच्चित्य छण्णाभिने तस्यान्तान्स्वयन्धया (नासन्ध्या) विम्रथ्यं वंशे
प्रमथ्नाति शंसोर्देवानां सख्यादित्यथ परावासन्दीपादावन्तरेण नासणोऽभिमि-
श्रवति शूङ्गः प्रक्षालयति या वेवानामपसशितस्नहीति ” इति ।

आपस्वम्बोश्च पथममम्बोश्चरार्थस्य द्वितीयतृतीयपन्त्रयोभैकतां मन्यते—
“ वरुणोऽसि धृतमवत इति राजानमभिमन्यते, वारुणमसीति वाससा पर्वान-
हति ” इति ।

हे सोम त्वं वरुणवाशस्य निवारकोऽसि । धृतं यज्ञस्त्वं भवं येन त्वया स
त्वं धृतमवतः । हे सोम त्वमुपनयस्वरूपत्वाद्धारुणसंबन्धसि । तथा सति त्वदी-

(प्राचीनवैश्वसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथ्येष्टिः)

याच्योः सुखविभाट्टकणादिदेवानां सख्वाद्यपमसो मा च्छित्स्महि । सकारा-
न्तोऽयःशब्दः कर्मवाची । अस्माकं कर्मविच्छेदो मा भूदित्यर्थः । या ते भामा-
नीत्यादयो मन्वा ब्राह्मणेनोपेक्षिताः ।

आतिथ्येष्टिमध्ये बहूनिमन्थनपूर्वकमाहवनीये मथित्वाग्निप्रक्षेपं विधत्ते—

“ ब्रह्मवादिनो यदन्त्यग्निश्च वा एतौ सोमश्च कथा सोमायाऽऽतिथ्यं कियते
नाग्रय इति यदग्रावग्निं मथित्वा बहुरति तेनैवाग्रय आतिथ्यं कियते ” [सं०
का० ६ प० २ अ० १] इति ।

अग्निश्च सोमश्चेत्येतानुभावपि यागनिर्वाहकौ देवौ, तयोः साम्ये सति कथम-
ग्रय आतिथ्यं नेति पश्चः । अग्निं मथित्वाऽऽहवनीये प्रहरेत्तदिदमाहवनीयाग्ने-
रातिथ्यम् ।

मध्यमस्थ कालं विधत्ते—

“ अथो खत्वाहुरग्निः सर्वा देवता इति मज्जविरासाद्यग्निं मन्थति हव्याधि-
वाऽऽसन्नाम सर्वा देवता जनयति ” [सं० का० ६ प० २ अ० १] इति ।

अपि षेते ब्रह्मवादिनः कालविवक्षावन्तस्तदुपोद्धातत्वेन वद्वेः सर्वात्मकत्व-
माहुः । तच्च सर्वदेवतात्मकत्वमेकद्विषितानामुत्पत्तौ विस्मृतमान्नातम् । यदाति-
थ्यपुरोडाशं वेद्यामासाद्य तस्मिन्कालेऽग्निं मथनीयात्तथा मध्यमानांमावन्तभूताः
सर्वा अपि देवता आसन्बह्विर्भोक्तुमुत्पादिता भवन्ति तेस एव काल इत्यर्थः ।
मध्यममन्वासवाध्वर्यावा अग्नीषोमीयपशुमस्तावे समान्नास्यन्ते । हीवास्तु बह्वृच-
ब्राह्मण आतिथ्येष्टिसमीप एवोदाहृताः ।

आपतय इति । कल्पः—“ अथैतद्भौवमाण्यमाप्याप्य कश्चं वा चमसं वा
याचति तमन्तर्धेदि निधाप्य तस्मिन्नेतत्तानूनर्ध्वं समवष्ट्य विगृह्णाति आपतये त्वा
गृह्णामि परिपतये त्वा गृह्णामि तनूनप्ये त्वा गृह्णामि वाक्राय त्वा गृह्णामि
शकमचोणिष्ठाय त्वा गृह्णामीति ” इति ।

आपतिर्निःशालरूपेण बहिर्गतः पुनराभिमुख्येनान्तः पततीत्यापतिः प्राणः ।
हे आज्य प्राणार्थं त्वामस्मिन्वात्रे गृह्णामि । परितो नानाविधेषु पततीति
परिपतिर्भनः । तनू शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्ता जाठरोग्निः ।
शकमशीलः शक्रः शक्तिमान्पुरुषस्तस्य संवन्धि शक्रं शक्तिस्वरूपम् ।
शकमश्शक्तिमस्तु यदोणिष्ठं तस्मै । ओजो नामाहमो धानुस्त्वस्य सारभोणिष्ठम् ।
तदवष्टम्भेनैव शक्तिरवतिष्ठते । एतैर्वन्त्रैस्तानूनर्ध्वं ब्राह्मम् ।

(प्राचीनतमसमीपमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिष्वेष्टिः)

तन्मन्त्रसंज्ञकजाठरवद्विविषयस्य शपथकर्मणो हेतुभूतमाज्यं तानून्यं तस्म
ग्रहणं विधातुं पस्वौति—

“ देवासुराः संयत्ना आसन्ते देवा मिथो विप्रिया आसन्तेऽन्योऽन्यस्यै ज्यै-
ष्ठ्यायादिष्ठमानाः पञ्चधा व्यकामन्निर्वृत्ताभिः सोमो रुधिरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण
आवित्यैर्बृहस्पतिर्विधैर्देवैस्तेऽमन्यन्तासुरेभ्यो वा इदं भ्रातृन्वेभ्यो रप्सवो यन्मिथो
विप्रियाः स्यो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः सधरद्यापहै ताम्यः स निर्वृत्ता-
द्यो नः प्रथमोऽन्योऽन्यस्यै दुष्टादिति तस्माद्यः सतानून्यिष्यां प्रथमो दुष्टति स
आविनाच्छति ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

संयत्नाः संयामं प्राप्ताः । मिथः परस्परं ते च देवाः सर्वेऽपि स्वातिरि-
क्तस्य ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणाः पञ्चभ्यूहा अभवन् । तेषु भ्यूहेष्वन्यादयः पञ्च
देवाः सेनान्यो वस्तादयः पञ्च गणाः । ततस्ते कंचित्काले परस्परविरोधिना
भूत्वा पश्चादेवं विचारितवन्तो यदि नयमन्योऽन्यविरोधिनस्तदा वैरिणामसुराणां-
मिदं जयत्वं कार्यं वयमेव साधयामः । ततस्ताद्विरोधपरिहारेहेतुं शपथं कर्तुं-
मस्मदीयाः प्रियाः पुत्रभार्यादिरूपा इषास्तनूरेकव संघी कुर्ये इति विचार्य
संघीकृत्य शपथमेवं परिभाषितवन्तः । अस्माकं मध्ये यः प्रथमं दुष्टति स
ताम्यस्तनून्यो निर्गच्छेन्निर्गच्छो भवत्विति । यस्मादेवानामेवं वृत्ते तस्मान्प-
नुष्याणामपि शपथं कृतवतां मध्ये यः प्रथमं दुष्टति स विनाशं प्राप्नोति ।
समान एकविधमिषये तानून्यिष्यः शपथवन्तः सतानून्यिष्यः ।

इदानीं विधत्ते—

“ यस्तानून्यश्च समवधति भ्रातृभ्यामिभूत्यै भवेत्स्यात्पना पराऽस्य भ्रातृभ्यो
भवति ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

समवधति संभूयावदानं कुर्यात् । स्वयं भूतिमानभवति वैरी तु परामवति ।
इयमेव भ्रातृभ्यामिभूतिः ।

अवदानसंख्यां विधत्ते—

“ पञ्च कृत्वोऽथ यति पञ्चधा हि ते तत्समवायन्त्याथो पञ्चधासुरा पङ्क्तिः
वाङ्को यज्ञो यज्ञमेवाथ रुन्धे ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

ते देवास्तत्तदानीं पञ्चधा विभक्ताः पञ्चात्संभूयैकवतिषयतनूरवाद्य [न्व]
स्थापितवन्तः ।

मन्वान्यावृष्टे—

“ आपतये त्वा गृह्णामीत्याह प्राणो वा आपतिः प्राणमेव पीणाति परिपतय इत्याह मनो वै परिपतिर्मन एव पीणाति तनूनप्त्र इत्याह तनुवो हि ते वाः समवाधन्व शाकरामेत्याह शक्तयै हि ते वाः समवाधन्व शक्म-
भोजिष्ठायेत्याहौजिष्ठ२ हि ते तदात्मनः समवाधन्व ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

(× आपतिपरिपतितनूनप्त्रशाकरशक्मभोजिष्ठशब्दैर्देववृत्तान्तः सूच्यते) ।

तनूशाकरोजिष्ठशब्दैरेव [वा] वृत्तान्तः सूच्यते । ते देवास्तदानीं स्वात्स-
ल्यबन्धं मुवादितनुरूपभोजःसारं समवाधन्व ।

अनाधृष्टमिति । कल्पः—“ मावन्त कृत्विजस्त एवत्तमवमुशन्ति अनाधृ-
ष्टमस्वनाधृष्यं देवानामौजोऽभिशास्तिषा अनभिशास्तेभ्यमिति ” इति ।

हे तानूनप्त्राऽऽण्व त्वयितः पूर्वं केनाप्मतिरस्तुतमसि । इतः मरमप्यति-
रैस्कार्यं देवानामौजः सारमसि । अभिशास्तेहिंसात्पाद्व्योभ्यविरोधादस्मा-
न्नालमसि । त्वं पुनरभिशास्तेरविषयैर्भूतमसि ।

मन्वस्य यथोक्तार्थः यत्तिष्ठ इत्याह—

“ अनाधृष्टमस्वनाधृष्यमित्वाहानाधृष्ट२ स्तितदनाधृष्यं देवानामौज इत्याह
देवानां स्तितदौजोऽभिशास्तिषा अनभिशास्तेभ्यमित्वाहभिशास्तिषा स्तितदनभिशास्ते-
भ्यम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० २] इति ।

अन्विति । कल्पः—“ यजमानमतिवाचयति अनु मे दीक्षा दीक्षापरिर्मन्यता-
मनु तपस्त्वपस्यविरञ्जसा सत्यमुष येपरं सुविते मा धा इति ” इति ।

दीक्षणीयेषो यो देवः स दीक्षापरिर्ममेमां दीक्षामनुजानातु । तव उपसत्त-
जत्वो देवो मदीयं तपोऽनुजानातु । अहं चाञ्जसा सत्यमुषेयमाधेवेन तामून-
प्त्रस्पर्शनरूपं शपथं प्राप्नोऽस्मि । हे तानूनप्त्र पां सुविते शोभनपार्णे यज्ञक-
र्मणि स्थापय ।

× धनुश्छिन्नान्तर्गतं स. पुस्तक एव ।

१ क. घ. तच्छकमभोजि । २ क. घ. 'नैर्देववृ' । ३ क. ल. घ. 'त्यः—' स या' ।
४ ल. 'रक्तुतं दे' । ५ ल. 'यम' । ६ ल. देवस्तपस्यतिः । म' ।

[प्राचीनवंशसमीपमागतस्य सोमस्य सात्कारार्थमस्तिष्येति ।]

मन्त्रस्य स्पष्टार्थमाह—

“ अनु मे इक्षीं वीक्षापतिर्वन्यतामित्याह यथामजुरेवैवत् ” [सं० का०

६ प्र० २ अ० २] इति ।

अत्र विनिर्णयसंग्रहः—

“ अग्नेः पञ्चकनिर्वापो या ते याग्वंशवेशनम् ।

अद्यात्तन्वां क्षिपिष्वमं स्रदि सोमं तु सादयेत् ॥ १ ॥

बहु तं मन्त्रयेद्वाह वाससा परिणस्रति ।

आप तानूनप्त्रमार्थं सप्तवद्यति पञ्चभिः ॥ २ ॥

अना सर्वं कृत्विजस्तु तानूनप्त्रं स्पृशन्ति हि ।

अनु स्वामी स्पृशेदेवदिति समदशेरिवाः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वैष्णवे विकपात्ते वैष्णवशब्दकपालतः ।

धर्मातिदेशः स्वाश्वो वा विद्यतेऽवाग्निहोत्रवत् ॥

भूत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ।

न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानतिदिशत्पदः ” इति ।

आतिष्येष्टो वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र भूत्या वैष्णवशब्दो राज-
सूयगते वैष्णवे विकपात्ते मयुज्यमानोऽग्निहोत्रवन्ववकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्वः
पक्षः । विष्णुर्देवताऽस्मेति विग्रहे सति विहितस्त्वद्विद्वत्प्रत्ययो देवतामभिपद्ये न
तु धर्मान् । तस्मात्प्रातिदिशति ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ यदातिष्यवाचर्हिरेवद्रुपसत्स्वविदेशनम् ।

साधारण्यविधिर्वाऽऽद्यस्तदीयस्योपसंहतेः ॥

वैर्हिःभ्रुवैकतामानात्प्रातिदेशस्य लक्षणा ।

आतिष्ययोपसद्भिश्च चर्हिरेवत्ययुज्यते ” इति ।

ज्योतिर्विद्येते श्रूयते—“ यदातिष्यं चर्हिरेवद्रुपसदा तदग्नीषोमीयस्य च ” इति ।

कीदं सोमं शकतेऽवस्थाप्य प्राचीनवंशं प्राधानीयमानेऽभिमुखे प्रागिर्हि निर्वपति

(सोमकरणककर्म्यमात्रायागविघ्नकार्यसुरपराभवार्थोपसर्जनम्)

सेवमातिथ्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठीयमाना उपसद्ः । औपवसथ्ये दिनेऽनुष्ठेयोऽग्नीषोमीयः । तत्राऽऽतिथ्येष्टौ विहितं यद्वाह्निस्तद्यदि तस्या इष्टेराच्छिद्योपसत्सु विधीयेत तदानीमातिथ्यायां विशानवनर्थकं स्यात् । यदि च तत्रोपयुक्तमिदं तत्र विधीयेत विनिपुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात् । तस्मादातिथ्यवर्हिषो ये धर्मा आश्वत्थान्तादपस्ते धर्मा उपसत्सूपसंहियन्त इत्यतिदेशपरं वाक्यमिति प्राप्ते ज्ञेयः । बर्हिःशब्दस्य धर्मातिदेशपरत्वे लक्षणा प्रसज्येत । श्रुत्या तु बर्हिष आतिथ्योपसद्ग्रीषोमीयेषु एकत्वं प्रदिपायि । अतः साधारण्यमत्र विधेयम् । आतिथ्यार्थं यद्वाह्निरुपादीयते तन्न केवलमातिथ्यार्थं किंतूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थं चोपदिशमिति विधिवान्वयार्थः । तस्मादातिथ्योपसद्ग्रीषोमीयास्तयोऽप्यस्य बर्हिषः प्रयोजकाः । एवं परिधितंभित्पचादिभिधीनां साधारण्यं द्रष्टव्यम् ।

अथ ऋतुः—

या ते धामानीति त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णवजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमपाठके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

अ॒श्व॒गुर॒र॒श्व॒स्ते दे॒व सो॒माऽऽ प्या॒यता॒मिन्द्रा॒यैक॒धन॒विद् आ तुभ्य॒मिन्द्रः॑ प्या॒यता॒मा त्वमिन्द्रा॒य प्या॒यस्वाऽऽ प्या॒यय॒ सस्वि॑न्ति॒सन्त्या मे॒धया॒ स्वा॒स्ति ते दे॒व सोम॑ सु॒त्याम॑शी॒येष्टा रा॒यः प्रे॒षे भ॒गाय॑र्त॒मृत॑वादि॒भ्यो नभो॑ दि॒वे नमः॑ पृ॒थिव्या॒ अग्ने॑ व्रत॒पते॒ त्वं व्र॒तानी॑ व्रत॒पति॒रसि॒ या म॒र्म त॒नूरे॒षा सा त्वयि॑ (२) या तव॑ त॒नूरि॑ष॒सा मयि॑ स॒ह नो॑ व्रत॒पते व्र॒तिनो॑र्व्र॒तानि॒ या ते अ॒ग्ने रु॒द्रि॒या त॒नूस्त॒या

(सोमकरणककस्त्रिमाणयागविष्णुकार्ष्णसुरपराधवाधोपिस्वर्णनम्)

नः पाहि तस्यास्ते स्वाहा या ते अग्नेऽथा-
श्या रजाश्या हराश्या तनूर्बर्षिष्ठा गह्वरे
धोमं वचो अपावधीं त्वेवं वचो अपावधीः
स्वाहा (२) ॥

(त्वयि चत्वारिंशश्च ॥) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

[अथ प्रथमपाठे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः] ।

इत्येऽनुवाक आदिध्येष्टिरुक्ता । तन्मध्ये सोमः पार्श्वे स्थापितः । तेन
सोमेन करिष्यमाणस्य पायस्य विष्णुकारिणोऽसुराः प्रथमं जेतव्या इति तद्विज-
याधर्मसुप्तद एकादशे वर्ण्यन्ते । तथाऽऽदौ तावदतिथेः सोमस्य बन्धनोपद्रवपरि-
हारेणोप्याप्यामनावुपचारैः क्रियते ।

अ*शुरिति । योचायनः—“ अथ मदन्तीरुवस्तुसोपोत्थाव विस्रस्व हिर-
ण्यमवधास राजानमाप्यावधेति अशुरश्शस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रायैकध-
मविद् आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेति यजमानमभिवाचयति
आ प्याय सखीन्तसन्त्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीदेति ” इति ।

आपस्तम्बस्य तु एक एव मन्त्रः । मदन्ती(रुम)स्तथा आपः । अंशुः सूक्ष्मोऽ-
वपवः । हे सोम देव ते मोऽंशुः शुष्यति पश्चांशुः क्षीयति स सर्वोऽप्यंशुर्वधिवाम् ।
किमर्थम् । इन्द्रार्थम् । कीदृशमिन्द्राय, एकं सुखं शोभनं सोमस्तं धनं देवी-
त्येकधनवित्तस्यै । हे सोम तुभ्यं त्वदर्थमिन्द्र आप्यायतां त्वां पातुमुत्सहताम् ।
त्वमपीन्द्रार्थमाप्यायस्व वर्धस्व । सखीनृतिवजः सन्त्या धनलाभेन मेधया प्रशया
च वर्धस्व । हे सोम देव ते स्वस्ति शुभमस्तु । त्वत्प्रसादेनाहं सुत्यामभिवव-
न्मशीम पाप्मवानि ।

एतन्मन्त्रं व्याख्यातुं यस्तौवि—

१ स. “प्याऽऽप्याय” । २ स. “चाराः क्रियन्ते । योचा” । ३ क. ग. घ. “यन्ति अ” ।
४ स. “ते यजमानेन सखी” ।

(सोमकरणककस्मिन्नागयागविष्णुकार्यसुत्पराभवाद्योपसर्गमय)

नायमकाण्डे नमस्कारः किं तु तस्य निमित्तमस्तीत्याह—

“ य वा एतेऽस्माहोकाश्च्यवन्ते ये सोममाध्याययन्त्यन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्यायित एष्टा रामः मेवे भगायेत्याह द्यावापृथिवीभ्वामेव नमस्कृत्यास्मिहोके प्रति तिष्ठन्ति ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

आप्यायितस्य सोमस्य नाभिदध्न्वामासन्त्यां पर्यवस्थितत्वादन्ररिक्षदेवत्यत्वं । सादृशस्य सोमस्याऽऽप्यायितारोऽपि तथाविधा इत्यस्माहोकात्प्रच्युता अनोऽस्मिहोके प्रतिष्ठित्यै नमस्कारः क्रियते ।

अग्न इति । कल्पः “ अथ यजनानमवान्तरदीक्षामुपनयति अग्ने अतपते त्वं वतानां वतपतिरसि वा मम तनुरेषा सा त्वमि वा तव तनुरिप२ सा मयि सह नो अतपते प्रतिनोमेतानीति ” इति ।

अनेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयस्योपस्थानम् । अवावान्तरदीक्षोपक्रमः । हेऽग्ने अतपते त्वं वतपतिरसि । नैकस्य वतस्य पतिः किं तु सर्वेषामिति विपक्षां द्योतिवितुं वतानामित्युक्तम् । वतमोचरन्ती मदीया तनूस्तवमि मनसा समर्पिता । त्वदीया तु वतं पालयन्ती तनूमेमि मनसा स्थापिता । यथा तद्वि अवागुभासपि प्रतिनो संपद्यावहे । यमोर्ध्वतानि सह मवर्तन्तान् ।

या त इति । कल्पः—“ अधेनं संशास्ति संतरां मेस्वलां समामच्छस्य संतरां मुष्टीं कुरुष्व नमन्नत एधि पदन्वीभिर्मांर्जमस्तोर्त्युर्दं नतं सुज या ते अग्ने रुद्रिया तनूस्तया नः पाहि तस्मास्तो स्वहेत्येतेनैवेतामध्विन्नतम् ” इति ।

या मेस्वला पूर्वं मध्ये संतच्छा सा संकुचिततरा यथा भवति यथा निमग्न्या । ये च मुष्टी रुते ते अप्यदिसंकोचेन दृष्टीकर्तव्ये । उज्जक्षीरी भेषदुष्णोर्दकी मयेत् । पूर्वचमसमुत्सृजेत् । तत्र या ते अग्न इत्यर्थं मन्दः । अनेनैव मन्त्रेणात ऊर्ध्वं नतं पिवेत् । हेऽग्ने या तव तनूस्तवमि रुद्रिया क्रूरा यथाऽस्मान्पात्य । त्वदीयायास्तस्यास्तन्या इदं हृतमस्तु ।

अग्ने अतपत इत्यस्य मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामभिधेयमावान्तरदीक्षारम्भं विधत्ते—

“ देवासुराः समस्ता आसन्ते देवा विभ्यन्तोऽग्निं प्राविशन्तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति तेऽग्निमेव वक्तव्यं कृत्वाऽसुरानम्यमवजामिषिव-स्वष्टु वा एव य वि-

१. स. 'र्वं तव्यं संष्टु' । २. स. 'वान ऊर्ध्वं अतपति' इ' । ३. स. 'यकेन मानये-
त् । ४. स. 'पूर्वं नतं मन्त्रस्तु' ।

(सोमकरणककारिण्यमाजयागविघ्नकार्यसुरपराभवाद्यैः सद्गुणम्)

अति योऽवान्तरदीक्षामुपैति प्रातुभ्यामिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृभ्यो भव-
ति ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

परकाययेशहेतुत्वाद्योगशास्त्रमसिद्धेन संयमविकोपेण देवा अग्निमग्निशरीरं
प्राविशन् । तपोरूपत्वेनाग्निसमानाऽवान्तरदीक्षा ततस्तामुपेयात् ।

पूर्वोक्ता दीक्षामिदानीमुप्यमानावान्तरदीक्षां च यशंसति—

“ आत्मानमेव दीक्षया पाति यजामवान्तरदीक्षया ” [सं० का० ६ प०
२ अ० २] इति ।

अवान्तरदीक्षानियमाग्निवधत्ते—

“ संतरां मेखलाः समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तत्प्रतो भवति मदग्नी-
भिर्माजंयते निर्हन्तिः शीतेन वायति समिद्धयै ” [सं० का० ६ प० २ अ०
२] इति ।

सर्वो जनः स्वात्मानं क्लेशयित्वाऽप्यपत्यानि सम्पत्परिपालयति । अतः स्व-
स्यादपि ब्रह्माऽप्यन्तरा । मेखलायास्तु यजास्थानीयत्वेनान्तरतरत्वात्संश्लिष्टतरं
यथा भवति तथा समाच्छादयेत् । शीतेन क्षीरेण शीताभिरद्भिश्चाग्निर्निर्वापति ।
तस्मादुदराग्निसमिधनाय ऐषस्य क्षीरस्य मार्जनहेतोर्दकस्य चौण्ड्यं कर्तव्यम् ।

व्रतमग्ने रुद्रियाशब्दाभिप्रायमाह—

“ या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवैनद्देवतया अत्ययति सयोनित्वाय
शान्त्यै ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

स्योदराग्निरपरं रूपं रुद्रिया वनूस्तया दुग्धे तप्ते सति तया देवतया सद्दे(स्वयै)
व दुग्धं व्रतयति मुञ्जे । तच्च भोजनं सयोनित्वाय योनिभूतेनाग्निना साहित्याय ।
तच्च साहित्यमुग्रस्याग्नेः शान्त्यै भवति ।

या ते अग्न इति । कल्पः—“ आग्न्यस्थास्याः जुवेणोपहृत्य मध्यमानुपसर्त्वं
जुहोति या ते अग्नेऽप्याशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठो वचो अपावर्धी त्वेवं वचो
अपावधीः स्वाहेति ” इति ।

अत्र या ते अग्नेऽप्याशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठेत्येतादृश-
(शो) (मन्त्र] आम्नातः । तस्मिन्जयाशयादिपदत्रयेण त्रयो मन्त्रा भवन्ति ।
तेषु मध्यममन्त्रे तनूरित्यादिपदत्रयम् । द्वितीये तु या ते अग्न इति ।

१ स. “तुना योग” । २ स. “जाया अग्न्यन्तरतमत्वम् । मे” । ३ स. “या रजाशया हरा-
शया त” ।

(सोमकरणककरिम्भमाणयानविभ्नकार्यसुरपराभवाधोपसर्जनम्)

तनूरिति चोभययनुषज्यते । तृतीये तु या ते अग्न इत्यपमेनानुषज्यते । वैरैतैस्त्रि-
भिर्मन्त्रैस्त्रिषु दिनेषु कर्मणोपसदाख्या आहुतयो होतव्याः । अयासि सेत इत्यया-
शया लोहनिर्मिता । तथा रजते सेत इति रजाशया । हिरण्ये सेत इति हराशया ।
वर्षिष्ठा वृक्षतया । गह्वरे स्पृष्टुषणकये वषे छेहि वमरजते वषहिरण्ये वा विष्ट-
तीति गह्वरेष्ठा । अन्नपानयोरलभेन क्षुधिवीर्यं पिपासिवीर्यमिच्छुकिरुमं वच-
स्तदेतदैहिकवामुष्मिकं तु त्वेवं वीर्यं मनसः संतापजनकं वचः । तनु जना इत्यं
वदन्ति—अथ गोवधाद्युपपातकलक्षणमेतः प्राप्तं विद्वद्ब्राह्मणवधादित्था वीरहत्या
प्राप्तेति । इदं तु १३ध्याल्लयानमन्यव ब्राह्मणे स्वधमाम्नातम्—“ अशनपापिपासे
ह वा उमं वचः । एतथ वैरहृत्यं च त्वेवं वचः ” इति । अत्रायं वाक्यार्थः—
हेष्टमे वा तत्रावाशया तनुस्तयाऽहं दे अवि वचसी अपावर्धी नाशितवानस्मि ।
एवमुत्तरयोरपि शोच्यम् । तस्या अभय इदं हृतवस्तु ।

धीनेतानुपसक्तोमान्विधातुं पस्तीति—

“ तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्त्वय्यवयाऽथ रजताऽथ हरिणी ता देवा
जेतुं नाशकमुपन्ता उपसदेवाजिगीषन्तस्मादाहुर्मध्येन वेद यथ नोपसदा वै महा-
पुरं जपन्तीति त इषुर सप्तसुर्वतामिषनीकर सोमं सार्यं विष्टुं तेजने देऽनु-
यन्त इमायसिष्यतीति रुद्र इत्यनुवन्तद्वौ वै क्रूरः सोऽन्वस्त्विति सोऽन्ववीदुरं वृणा
अहमेव वधूनामधिपतिरसानीति तस्माद्बुधः वधूनामधिपतिस्तां रुद्रोऽभ्यानुजस्त
तिस्रः पुरो भित्त्वो लोकेभ्योऽसुराग्नाशुदत्त ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
३] इति ।

ये पूर्वयग्निना वरुधेन पराम्ना असुरासेषामसुराणां धुधिमन्तरिक्षद्युलोकेषु
स्वरक्षार्थं तिस्रः पुरो दुर्गरूपा आसन् । तासु धुधिवीवर्दिनी लोहमाकरवेष्टिता ।
अन्तरिक्षवर्तिनी रजतमाकरवेष्टिता । द्युलोकवर्तिनी हिरण्यमाकरवेष्टिता ।
तादृशीः पुरो देवा अग्निना वरुधेनापि जेतुमशक्ता भुजं परित्यज्योपसदेव जेतु-
मैच्छन् । दुर्गे परितोऽवरुधं चिरं तत्समीपेऽवस्थाय तनुष (ना) वसत चिरका-
लवस्थाने सति दुर्गवन्धेऽन्वयानादिक्षयादन्तर्मेदाद्वा जयो भव[ती]ति । यस्या-
देवैश्चिरपासो जयोपायत्वेन विचारितस्तस्माल्लोकेऽग्राहुः । के क्रियाहुः । यथ
ब्राह्मणादिर्वेदाभ्ययनेन वेदविचारं जानाति यथ ब्रूयादिर्न जानाति ते सर्वेऽपि
गुप्तेनाजये महापुरमुपसदा जेतुं शक्यमिति पाहुः । तयो देवाः कालविलम्बो मा

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविष्णुकार्यसुरपरा भनार्थोपसद्वर्धनम्)

भूदिति विचार्य युद्धेनैव जेतुमिषु संस्क्रवन्तः । अग्निं सोमं विष्णुं च संभूयै-
कनाणं कृत्वा तेन जेतुमुद्युक्ताः । अनिकशब्दो बाणस्य प्रथममागकाष्ठमाचष्टे ।
शल्पशब्दो लोहम् । तेजनशब्दस्तद्वस्त्रम् । तामिमां देवतानवसमष्टिरूपामिषुं स्त्री-
बालसहितकृत्स्नाभिरुचातिनीं को नाम मोक्षयतीति विचार्य अको निधुणश्च रुद्र
इति निश्चित्य तस्मै वरं दत्तवन्तः । स रुद्रस्तामिषुं मुक्त्वा तथा पाकारत्रयं
विभिद्य विभ्यो लोकेभ्योऽसुराग्निःसारयामास ।

विधत्ते—

“यदुपसद उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्यै” [सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

वैरिदुर्गोपसदनकार्यकारित्वादेता आहुतय उपसद इत्युच्यन्ते । तत्राग्निः सोमो
विष्णुरित्येवंरूपास्तिस्रो देवतास्तासां याज्यापुरोनुवाक्या होत्र एवाऽऽम्नायन्ते ।
अयाद्यायादितनुधारी वक्रिभृतुर्था देवता । तदीयमन्त्र आध्वर्यवत्वाद्देवाऽऽज्ञातः ।
उपसदामाग्यहविष्ट्वेनोवांशुवाजवामयाजाज्यभागाद्याहुतिमसक्तौ प्रतिषेधति—

“नाम्यानाहुतिं पुरस्ताज्जुहुपाद्यदम्यानाहुतिं पुरस्ताज्जुहुपादम्यमुत्वं कुर्यात्”
[सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

अग्निमनीकमिति याज्याजेनाग्नेः प्रथमभक्तिवत्क्षणं मुखात्बभूव । तत्र
ययाणादिहोमे बह्वेदुत्तरं हीयते ।

आहुत्यन्तराणां सर्वेषां निषेधमाप्ती कांविदाहुतिं विधत्ते—

“सुवेणाऽऽधारया पारयति यज्ञस्य मज्ञात्यै” [सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

दर्शपूर्णमासादिवशानामाधारोपेतत्वादुपसदामपि यज्ञत्वमत्यभिज्ञानाय सुवाधारः ।
दिसृणामुपसदा होमपाकारं विधत्ते—

“पराहृतिकम्य जुहोति पराच एवैभ्यो लोकेभ्यो यजमानो भ्रातृव्यान्म शु-
दते” [सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

पराहृपुनरावृत्तिरहितो वेधाहवनीययोर्मध्यमतिकम्य दक्षिणस्यां दिशुदह्मुखः
स्थित्वा क्रमेणाग्नेः सोमस्य विष्णोश्च तिस्र आहुतीर्जुहुवात् । तथा सति वैरि-
णोऽपि पुनरावृत्तिरहितानिव कृत्वा लोकत्रयाग्निःसारयति ।

चतुर्थाहुतिपाकारं विधत्ते—

(सोमकरणककस्त्रिभ्यमात्रागविध्नकार्यसुरपराभवाधोपसङ्गर्णम्)

“पुनरत्याकम्भोपसदं जुहोति षण्णवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याञ्जित्वा भ्रातृ-
व्यलोकमभ्यारोहति” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

दक्षिणदेशादुत्तरस्यां दिशि सप्तमस्य षण्णवैभ्योपसदं जुहुयात् । तस्य सति
वैरिणो निःसार्यं स्वर्गं गत्वा वैरिस्थानं पुरवपपथिविष्ठति ।

अथ सूत्रम्—“धौवादधौ जुह्वानं भृक्षादि चतुर्वपभूति धृत्वतीशब्दे जुह्वभु-
तावादाय दक्षिणा सकृदतिक्रान्त उपविश्याजवत्पचरत्यर्धेन औहवस्याग्निं यजति
अर्धेन सोमपौषभूतं जुह्वामानीष विष्णुमिष्ट्वा मत्याकम्भं या ते अग्नेभ्योऽशया
तनूरिति कुवेणोपसदं जुहोति” इति ।

कालद्वये तदनुष्ठानं विधत्ते—

“देवा वै याः मातरुपसदं जपासीदन्नहनस्ताभिरसुरान्वाणुवन्त याः साय-
रात्रियै ताभिर्धत्ताधेपातरुपसदं उपसथन्तेऽहोरात्राभ्यामेव यथजमानो भ्रातृव्यान्व
णुदते” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

जपासीदन्ननुष्ठितवन्तः । पावरनुष्ठिताभिरहनौ वैरिनिःसारणं सायमनुष्ठित-
मिस्तु रात्रिः ।

कालद्वये याग्यानुवाक्ययोर्व्यत्थासं विधत्ते—

“याः पातयांस्याः स्मुस्ताः साधे पुरोनुवाकयाः कुर्यादपातयामत्वाथ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

यातयापत्वं यतरसत्वं तदुर्जनाय व्यत्थासः ।

दिनत्रये तदनुष्ठानं विधत्ते—

“तिस्र उपसदं जपेति यय इधे लोका इयमेव लोकान्प्रियाति” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

त्रिषु दिनेषु कालद्वयेऽनुष्ठानं यथेति—

“तदसं यद्यन्ते षड्वा कतव कतूदेव प्रियाति” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ३] इति ।

पसङ्गदहीने द्विरात्राद्वपसद्दिनसंख्यां विधत्ते—

“द्वादशाहीने सोम जपेति द्वादश मासाः सवत्सरः सवत्सरमेव प्रियाति”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

अहःसंघेन निष्पाद्यः सोमपागोऽहीनः । सववप्पनेनोपलक्ष्यते । अहःसपूह-
स्य समावत्वात् ।

द्वादशदिनेषु कालद्वयानुष्ठानं प्रशंसति—

“चतुर्विंशतिः संपद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासा अर्धमासानेव प्रीणाति ॥
[सं० का० ६ म० २ अ० ३] इति ।

एतेषूपसर्गदिनेष्ववान्तरदीक्षाव्रतपाने सप्तसंख्यां विधत्ते—

“आराध्यामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन्मे लोकेऽर्धुकं स्यादित्येक-
मधेऽथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एषा वा आराध्याऽवान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवास्यै लोकेऽ-
र्धुकं भवति ॥ [सं० का० ६ म० २ अ० ३] इति ।

बलीवर्धपतोदनं लोहवारं तद्वदल्पमयं मुखं मर्याः साऽऽराधा । अर्धुकं समु-
च्चिच्छिन्नं फलम् । सोमक्यदिने सायमेकं स्तनं दुहात्, अररेद्युः प्रातर्द्वौ
स्तनौ, सायं त्रीन्स्तनान्, परेद्युः प्रातश्चतुरः ।

यस्तु परलोकसमुत्तिकामस्तस्योक्तवैपरीत्यं विधत्ते—

“परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतामुत्तिग्न्यै लोकेऽर्धुकं स्यादिति
चतुरोऽधेऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेवा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमुत्तिग्न्येवास्यै लो-
केऽर्धुकं भवति ॥ [सं० का० ६ म० २ अ० ३] इति ।

परःशब्देनाथ भेदत्वादुपक्रमो विवक्षितः । उपक्रमे वरीयोऽधिकं मर्याः सा
परोवरीयसी ! अयं पक्षः लूय उपमस्यः—“मदहः सोमं क्रीणीयुस्तदहश्चतुरः
सायं दुसुत्तीन्मातर्द्वौ सायमेकमुत्तमे ॥ इति ।

अशक्तस्य क्षीरघटादूर्ध्वमाहारमल्पभुजानाति—

“तुवर्गं वा एते लोकं मन्ति य उपसद उपयन्ति तेषां य उन्नयते हीयत
एव स नोदनेषीति सूचीप्रमिव ॥ [सं० का० ६ म० २ अ० ४] इति ।

उपसदां स्वर्गपाप्मिहेतुत्वात्तदनुष्ठानमिभिरवहितैर्भक्षितव्यम् । तेषां मध्ये प्रः
कोऽपि हीनमनस्को यथोक्तजटादूर्ध्वमोदनादिकमन्तर्नेयेत् स्वर्गाशीयत एव ।
तस्मादशकोऽपि श्रद्धालुतया नोदनेषि न किञ्चिदपि जटादूर्ध्वमन्तर्नेयमासीति
प्रदि मन्येत तेन सूचीप्रमिव शोभनं वाक्यान्तराभ्यनुशातं वस्तुचीवमिव कुर्यात् ।
अशक्तिपरिहारपानोपयुक्तं किञ्चिदेव स्वीकर्तव्यम् । वाक्यान्तरं तु कूष्माण्डहो-
मप्रकरणे समाधायते—“पथो ब्राह्मणस्म जतं मवागू राजम्भस्वाऽऽमिक्षा वैश्य-
स्याथो सौम्येऽम्भवर एतद्भूतं ब्रूयाद्यदि मन्येतोपदस्यासीत्योदनं धानाः सक्त-
न्यूतमित्यनुव्रतयेदात्मनोऽनुपदात्ताय ॥ इति । उपदस्याभ्युपक्षिणो भवामि ।

(सोमकरणककल्पिष्यमाणयागाविघ्नकार्यसूत्रपराभवाधोपसर्जनम्)

अनुवृत्ते कृतेऽपि कलत्रंशो नास्तीत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह—

“ यो वै स्वार्थेतां यदाऽऽभ्यासतो ह्रीयत उव स निष्ठयाय सह वसति ”

[सं० का० ६ प० २ अ० ४] इति ।

स्वार्थं यन्नि गच्छन्तीति स्वार्थितस्तेषां स्वार्थेताम् । यतन्व इति यतस्तेषां यताम् । मकरभासे यमानस्तान् केवाचित्स्वार्थस्त्वं भाष्यं यवतमानानां स्वयामा-
भिर्गत्य गच्छतां मध्ये यः कश्चिच्छ्रावो गन्तुमशकः संकान्तिकालीनस्तानाङ्गी-
यते सोऽपि निष्ठयाय परेद्युर्निर्मयं तीर्थं गत्वा वैस्तीर्थयासिभिः सहावशिष्टं मासं
वसति तद्वद्यमप्येकेनानुवदेनाशक्तिं परिहृत्य शिष्टं नियममनुविष्टेत् ।

तमिममर्थं निगमयति—

“ तस्मात्सल्लुब्धीय नापरमुजयेत ” [सं० का० ६ प० २ अ० ४] इति ।

सल्लुब्धयने द्रव्यं विधत्ते—

“ दध्मोऽजयेतेतदे पशूनाः रूपं रूपेणैव पशूनाय लभ्ये ” [सं० का० ६
प० २ अ० ४] इति ।

अथ सौमिकीं वेदिं विधातुं प्रतीति—

“ यज्ञो देवेभ्यो निष्ठायत विष्णुं तर्प्य कृत्वा स पृथिवीं पाविशत्तं देवा ह-
स्तान्स्रः रभ्यैश्छन्तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यकामस्तोऽजवीतको माऽयमुपर्युपर्यत्यकमीदित्यहं
दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं दुर्गादाहर्तेति सोऽजवीदुर्गे वै हन्ताऽवोचथा वराहोऽयं
याममोषः सप्तानां गिरीणां परस्तादित्तं वेद्यमसुराणां विभार्तिं तं जहि यदि दुर्गे
हन्ताऽसीति स दर्भपुच्छीलपुद्गल्य सप्त गिरीन्मिच्छा तपहन्तोऽजवीदुर्गादा आह-
ताऽवोचथा एतमा हरेदि तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाऽहरद्यत्तदित्तं वेद्यमसुराणाम-
विन्दन्त तदेकं वेद्यं वेदित्वम् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ४] इति ।

स्वर्गलोके स्थितो यज्ञपुरुषस्तिरोधानाय विष्णुर्भूत्वा वैष्णवं तर्प्य संपूर्णं कृत्वा
देवेभ्यः पलाय्य पृथिवीं पाविशत् । देवाश्च पुष्ट एव समानस्य हस्तान्वसायं तं
धत्तुमैच्छन् । अयं यज्ञो यत्र यत्र गच्छति एव तत्रैन्द्रस्तमतिक्रम्य पुरतो मार्गम-
वरुध्यातिष्ठत् । कोऽयं मामत्यकमीदिति यज्ञेनाऽऽक्षिप्त इन्द्रः केनाप्यमप्ये दुर्गे
गत्वा विरोधिने तादृविष्णवीति स्वमहिमानं प्रतिजज्ञे । अप्रैवं मच्छकैः परी-
क्षकः को नाम त्वमसीदीन्द्रेणाऽऽक्षिप्तो यज्ञस्तादृशश्च दुर्गात्तं विरोधिन्माहरिष्या-
मीति स्वशक्तिं प्रतिजज्ञौ (हे) । प्रतिज्ञाय स्वकीयं पूर्ववृत्तान्तामिन्द्रस्य पुरतः सर्व-

(सोमकरणकफरिप्पनाणवागवितकार्यसुरपराभवार्योपसर्जनम्)

मयोचत् । पुरा कदाचिदसुरमाचल्यं दृष्ट्वा भवङ्गभूतदीक्षाद्यभिमानिनः सर्वेऽपि स्वर्गलोकवाप्तिनो भेतो निर्गत्य पृथिवीं माविशन् । ते च के, चतस्रो दीक्षा-
स्तिष्ठन् उपसद एका सुत्येत्यष्टदिवसताभ्यानि कर्माणि । तत्र दीक्षोपसदः सप्त
पृथिव्यां गत्वा गिरयोऽभवन् । सुत्याभिमानी देवो वायमोषो वामं कमनीयं सी-
धिकवेदिग्रहचमसादिरूपं देवं चित्तं मुष्णात्पवहरतीति वायमोषः । स च मुषितं
तत्सर्वमसुरेभ्यो दत्त्वा स्वयं वराहो भूत्वा सप्तभ्यो गिरिभ्यः परस्तादसुराणां तदि-
त्तं विमर्ति रक्षति । तच्च चित्तं वेद्यं देवैः पुनर्लभ्यम् । अतो हे इन्द्र त्वं यदि
दुर्मै स्थितं विरोचिनं हन्ताऽसि तर्हि तं वराहं जहीत्युक्त इन्द्रो दर्भस्तम्बेनैव गि-
रीन्मिच्छा वराहं ताडितवान् । तत इन्द्रो यज्ञमुवाच विरोचिषयाहरिण्यामीति य-
त्यतिशक्तं तत्कर्तुं शक्नोषि चेदेनं विरोचिनं वराहमाहरेत्पुको यज्ञाभियाम्येव तं
वराहाकारं वेदिग्रहचमसादिविचोरेतं यज्ञेभ्यो देवेभ्य आहत्य वदो । यस्मादेवेर्ल-
भ्यमसुराणां तदेदिरूपं चित्तं देवा अविन्दन्तास्तपन्त तस्माद्विद्यते सम्पत इति
भ्युत्पत्त्या वेदेर्देविनाम संपन्नम् । वक्ष्यमाणयोरेकवायमेकः प्रकारः । तस्मादेकं वे-
दित्वमित्पुष्यते ।

प्रकारान्तरेणापि वेदित्वं दर्शयति—

“ असुराणां वा इयमग्न आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावदेवानां ते देवा
अम्बुवज्रस्तेव मोऽस्यापपीवि कियद्वो दास्याम इति पावदियः सलावृकी विः
परिक्रमति तावन्नो दत्तेति स इन्द्रः सलावृकी रूपं कृत्वेवां विः सर्वतः पर्यका-
पत्तदिमामविन्दन्त यदिमामविन्दन्त तद्वेद्ये वैदित्वम् ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ४] इति ।

दार्शनिके वेदिब्राह्मणेऽप्येतदुपाख्यानं भूतम् । तत्र वसवस्तेति मन्त्रैर्यावान्मदे-
शः परियुहीतस्तावत्येव वेदिः । अत्र तु कृत्वाऽपि मूर्धिवेदिरिति विशेषः ।

कृत्स्नमूर्धवेदित्वेऽपि यागोपयुक्तदेशः पृथक्कल्पनीय इति विधत्ते—

“ सा वा इयः सर्वैव वेदिरियति शक्यामीति त्वा अवदाम यजन्ते ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

भूमिः सर्वा यद्यपि वेदिरेव तथाऽपि न यत्र कापि यज्ञस्य किंत्वेतावति
प्रदेशे सदेहविधानादिकं निर्माणं शक्यामीति निमित्त्य तावन्तं प्रदेशमवधाय पदेः
परिवार्य तस्मिन्प्रदेशे यजेरन् ।

(सोमकरणककृषिप्राणयामविभक्तार्थसुत्तराभवाद्योपसद्वर्णनम्)

तत्र पदसंख्यां विधत्ते—

“ विश्वत्पदानि पञ्चान्निरर्थी भवति षट्त्रिंशत्पदानी चतुर्विंशतिः पुरस्ता-
न्निरर्थी दशदश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराहन् विराड्विराजैवाच्चाद्यमव कम्पे ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

अत्रोक्तपदसंख्यायां सर्वस्यां भेदित्यायां नवसंख्याकानि दशकानि संपद्यन्ते ।
तदेवं वेदिप्रदेशप्रमाणं मध्यम उपसदिने प्रातःकालीनाया उपसद ऊर्ध्वं कर्तव्यम् ।

तथा च सूत्रम्—“ अन्तरा मध्यमे मवर्गोपसदौ वेदिं कुर्वन्ति माग्वंशस्य
मध्यमाल्लाटाटिकान्नीन्याचः प्रकपान्प्रकम्प शङ्कुं निहन्ति तस्मात्प्रश्नदशसु दक्षि-
णत एवमुत्तरतस्ते ओभी मध्यमभिहिताच्छङ्कोः षट्त्रिंशति पुरस्तात्तस्माद्द्वादशसु
दक्षिणत एवमुत्तरतस्तावंसौ ” इति ।

यथोक्तपरिमाणवति प्रदेश उपरितनमृत्तिकाया अपनयनं विधत्ते—

“ उद्धन्ति यदेवास्या अनेभ्यं तदुद्धन्ति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
४] इति ।

निष्पीचनादिकृतनशुचित्वमुद्धनेनपैति ।

तमेव विधिमनुद्य प्रशंसति—

“ उद्धन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति बर्हिः स्तृणाति तस्मादोषधयः पुनरा
भवन्ति [सं० का० ६ प्र० २ अ० ४] इति ।

पूर्वं तस्मिन्प्रदेशे समुत्पन्नास्तृणविशेषा उद्धननेन परामृता भवन्ति तस्मात्तृ-
र्त्तन्वेद्यां बर्हिरात्तरणादोषधयः पुनरागता भवन्ति ।

तस्य बर्हिष उपरि पुनरप्यग्नीषोमीयपथर्थं बर्हिरुत्तरवेदिप्रदेशे स्तृणीयादिति
विधत्ते—

“ उत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृणाति प्रजा वै बर्हिर्यजमान उत्तरबर्हिर्यज-
मानेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरः ” [सं० का०
६ प्र० २ अ० ४] इति ।

उत्कृष्ट इत्यर्थः ।

यत्पूर्वं निहृतं तिस्र उपसद उपैति द्वादशाहीने सोम उपैतीति तत्र विषक्ष-
स्वपक्षयोर्भाषावुपन्यस्यति—

“ यद्वा अनीकानो भारमादत्ते वि वै स लिखते यद्द्वादश साहस्योपसदः
स्तुतिस्तोऽहीनस्य यज्ञस्य विजोष क्रियेत तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाही-

२१६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१५५मकाण्डे—

(सोमकरणककारिकाग्रणयामविज्ञकार्यसुरपराभचार्योपसर्जनम्)

नस्य यज्ञस्य सवीर्यत्वापाधो सलोम क्रियते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

लोके यद्यशकः कश्चित्पौत्रं भारं बोधुमाददीत तदा स विच्छिद्यते विशेषेणा-
त्मी भवति उक्त्यानुमशको भूमौ पतेत् । तद्ददवापि योग्यते । अह्ना सह वर्तत
इति साह्र एकाहो ज्योतिष्टोमः । अहःसंघताभ्योऽहीनो द्विरावादिः । तत्र यद्य-
त्पस्य साह्रस्य द्वादश स्पृष्टेदि वाऽधिकस्माहीनस्य तिस्रः स्पृष्टदा विजोम विप-
रीतं क्रियेत । तथा सति साह्रस्य वीर्यं हीमेत । स्वपक्षे तु नास्ति तदुभयम् ।

यच्चान्यत्पूर्वं विहितमारामान्वान्तरदीक्षानुपेयादिति तत्प्रशंसति—

“ वत्सस्यैकः स्तनो भग्नी हि सोऽथैकः स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वापथ त्रीनथ
चतुर एतद्वै क्षुरपवि नाम व्रतं येन य जातान्भ्रातृभ्यामुद्भवे प्रति जनिष्यमाणान-
धो कनीषसैव भूय उवैति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

वत्सस्य भागो यः स्तनस्तस्मिन्मध्यस्थं पयो यजमानश्चतुर्थे पर्याये स्वी करो-
ति । ततोऽस्य चतुस्तननियमः सिध्यति । तदेतदेकस्तनादिकं व्रतं क्षुरपवीत्युच्यते ।
पविर्बलं तेन तीक्ष्णत्वमुपलक्ष्यते । क्षुरवत्स्विस्तेऽक्ष्यं यस्याऽऽरामावतस्य तेन
मतेन पूर्वमुपभ्रान्वैरिणो विनाशयति जनिष्यमाणश्च प्रतिबध्नाति । किंचास्य-
त्पेन कर्मणा भूयः फलं याप्नोति । यद्योद्वेनात्पेन बीजेन प्रौढं वृक्षं फलं या-
प्नोति तद्वत् ।

यदन्यत्पूर्वं विहितं परोक्षरीयसीमवान्तरदीक्षानुपेयादिति तत्प्रशंसति—

“ चतुरोऽग्ने स्तनान्व्रतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमेतद्वै सुजघनं नाम व्रतं तप-
स्यः सुवर्ग्यमथो प्रैव जायते प्रजया पशुभिः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

यथा रूपवत्मां मुक्त्या योषितो जघनप्रदेशः स्थूलस्तस्योपरि देहमध्यप्रदेशः
कृशस्तद्वदस्य व्रतस्याधोभागश्चतुरतन उपरिभाग एकस्तन इति सुजघनमिति
नाम । तपस्तपुचरोत्तरवाहारक्षयात्तपसो योग्यम् । अत एव स्वर्गसाधनम् । किं-
च सुजघनत्वादेव प्रजाः पशूश्च प्रजनयति ।

वैवर्णिकानां मध्ये क्षत्रियस्य द्रव्यं विधत्ते—

“ यथागू राजन्यस्य व्रतं क्रूरेष वै यथागूः वरूह इव राजन्यो वज्रस्य रु-
पः समुद्भवे ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

(सोमम्बरणकृतिभ्यमागयागविभकार्यसुरपराभवाथोपसिद्धर्मनम्)

यवाग्वा ओदनवत्तुविहेतुत्वाभावात्कृत्स्नत्वम् । राजन्वो दुष्टशिक्षकत्वात्कूरः ।

उभयं मिलित्वा मद्वज्रसदृशं तच्चानिष्टनिवर्तकत्वेन सप्तृद्धयै भवति ।

विधत्ते—

“आमिक्षा वैरयस्य पाकयज्ञस्य रूपं पुष्टयै” [सं० का० ६ प० २ अ० ५] इति ।

तमे यमसि दधिपलेपेण धनीभूतो भागोऽज्ञावामिक्षा । पक्केनं पुरोडाशादिना कृतो यज्ञः पाकयज्ञः । आमिक्षायाः पाकयोनित्वात्पाकयज्ञस्य रूपमवः पुष्टयै भवति ।

विधत्ते—

“पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्तेजः पयस्तेजसैव तेजः पय आत्मन्व-
त्तेऽथो पयसा वै गर्मां वर्धन्ते गर्मं इव खलु वा एष यदीक्षितो यदस्य पयो वर्त
भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति” [सं० का० ६ प० २ अ० ५] इति ।

ब्राह्मणोऽध्यापनादिरूपेण तेजसा युक्तः । पयसस्तेजोवत्स्वरूपत्वात्स्वयमे-
व तेजस्वि । यमसि पीबे सति स्वकीयेन तेजसा सह पयोरुतं तेज आत्मनि धृतं
भवति । किंच दीक्षितस्य गर्मरूपत्वात्पयसा वृद्धिर्मुष्यते ।

मध्याह्नमध्यरात्रयोर्वर्तकालत्वं विधानुं प्रसूति—

“विज्रतो वै मनुरासीद्दिद्वर्जता असुरा एकवता देवाः प्रावर्मध्यंदिने सायं
तन्मनोर्वर्तनासीत्पाकयज्ञस्य रूपं पुष्टयै प्रावथ सायं चासुराणां निर्वर्ध्य क्षुधो रूपं
ततस्ते पराऽभवन्मध्यंदिने मध्यरात्रे देवानां ततस्तेऽभवन्सुवर्गं लोकनायन्” [सं०
का० ६ प० २ अ० ५] इति ।

अहनि त्रिषु कालेषु वर्तं भोजनं कुर्वतो मनोरिकस्मिन्नेव काले वर्तं कुर्वतां
देवानां च मध्याह्नकाले वर्तयसि । त च कालः क्षुधः स्वरूपम् । तस्मिन्वर्त-
हिता असुराः पराभूताः । वर्तयुक्तास्तु मनुर्देवाश्च पुष्टिं स्वर्गं च प्राप्ताः । ततो
मध्याह्नकालः पशस्तः ।

विधत्ते—

“यदस्य मध्यंदिने मध्यरात्रे वर्तं भवति मध्यतो वा अन्येन भुञ्जते मध्यत
एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृभ्यामिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृभ्यो भवति” [सं०
का० ६ प० २ अ० ५] इति ।

पुत्रपथ्येऽन्नस्य भोजनमुदरमध्येऽन्नस्य च चारणं पथा लोके तथैवानादि
मध्याह्ने मध्यरात्रे च वर्तं कर्तव्यम् ।

दीक्षितस्य स्वनिवासस्थानात्प्रवासं निषेधति—

“ गर्भो वा एष यदीक्षितो योनिर्दीक्षितविभितं यदीक्षितो दीक्षितविभितात्प्र-
वसेद्यथा योनिर्गर्भः स्कन्दति तादृमेव तन्न प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीधाय ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

दीक्षितो विशेषेण मीयेते प्रक्षिप्यते यस्मिन्पञ्चाङ्गास्थाने यदीक्षिताविभितं तस्य
योनिरूपत्वात् । ततोऽस्य निर्गमनं गर्भस्तावत्तमम् । तत् आत्परक्षणार्थं न निर्ग-
न्तव्यम् ।

एतमेव निषेधे प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ एष वै व्याघ्रः कुलनोषो यदग्निस्तस्माद्यदीक्षितः प्रवसेत्त एनमीधरोऽनु-
त्थाय हन्तोर्न प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्तये ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

एष एवाऽऽहवनीयोऽग्निः प्रवसतो व्याघ्रवद्विस्तको निवसतः कुलरक्षकः ।
तस्मात्ततोऽग्निः प्रवस्तव्यमेतन्नु स्वयमुत्थाय हन्तुं समर्थः । प्रवासाभावस्तस्मात्प्रनो
रक्षणाय भवति ।

आहवनीयस्य दक्षिणदेशं शयनार्थं विधत्ते—

“ दक्षिणतः शय एतद्वै यजमानस्वाऽऽयतनं स्व एवाऽऽयतने शये ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ५] इति ।

शेत इत्यर्थः ।

शयनस्वाऽऽहवनीयाभिमुख्यं विधत्ते—

“ अग्निमभ्याधाय शये देवता एव यज्ञमभ्याधुत्व शये ” [सं० का० ६
प्र० २ अ० ५] इति ।

अथ काम्यानि देवयजनानि विधीयन्ते । तत्र पुरोहविरादयः संज्ञाविशेषा
वक्त्रध्वजोडसतिरावाद्युत्तरयज्ञाः । स्वर्गकामिनि(णं) प्रति विधत्ते—

“ पुरोहविधि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोपैन्मुत्तरो यज्ञो ममेदमि सुवर्गं
छोकं जयेदिति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

अनेन प्रकारेण ये यजमानमुद्दिश्य कामयेत तं पुरोहविर्नामके याजयेत् ।

तस्य लक्षणमाह—

“ एतद्वै पुरोहविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुश्रव्यश्चमिनः आदित्य-
मभि विपश्यति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

(सोमकर्मण्यकृच्छ्रिभ्यस्तथागविज्जकार्यसुरपराभवाथोपसद्गर्जनम्)

यस्य देवयजनस्य हविर्धानमण्डप आसीनः पाहुमुखो होवा यावरनुवाकना-
यकं शलं पठेत् (ठन्) पुरोवर्तिनमाहवनीयाग्निं ततः पार्श्वर्तिनं नदीतटानादि-
जलं ततोऽपि मामिदं शुच्यन्तमादित्यं चाऽऽभिमुख्येन युगपत्संश्रव्येतादग्देवयजनं
पुरोहविरित्युच्यते ।

कामितफलसिद्धिं दर्शयति—

“ ज्यैष्ठ्यमुचरो यज्ञो नमस्यभि जुवर्गं लोकं जयति ” [सं० का० ६ प०
२ अ० ६] इति ।

अन्वयविधौ—

“ आते देवयजने याजयेद्भ्रातृव्यवन्दम् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६]
इति ।

लक्षणमाह—

“ पत्युर्वाऽऽधिस्यशैवेत्कर्तुं वा यावद्वानसे यास्वै न रथापैवदा आतं देवय-
जनम् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

प्रौढं राजपार्श्वं प्रौढं गर्भं वा विच्छेत्पाऽऽधिक्येन तत्संस्पर्शो मर्या भवति तथा
देवयजनं निर्मातव्यम् । देवयजनगर्भयोर्मध्ये सकटस्य वा रथस्य वा यावदे गन्तुं
यावदन्तरं न पर्याप्तं तावदेवान्तरं कर्तव्यम् । सोऽयमधिस्यशैः । एतदेवाऽऽवनाम-
कम् ।

कामिताभिसिद्धिं दर्शयति—

“ आम्नोत्येव भ्रातृव्यं भैरं भ्रातृव्यं आमोदि ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।
जयतीत्यर्थः ।

विधौ—

“ एकोजते देवयजने याजयेत्पशुकामम् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।
पशंसति—

“ एकोजताद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशून्सृजन्त ” [सं० का० ६ प० २
अ० ६] इति ।

लक्षणमाह—

“ अन्तरा सदोहविधाने जन्तवः स्यादेतदा एकोजतं देवयजनम् ” [सं०
का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

६०० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—

(सोमकरणककरिष्यमाणयागविघ्नकार्यसुरपराभवाधोपसर्गानम्) .

प्राचीनवंशात्पुनः प्रत्यासन्नं सवः, उत्तरवेदेः पश्चात्प्रासन्नं हविर्धानं, त-
योर्मध्यमुजतं कुर्यात् ।

फलमाह—

“पशुमानेष भवति” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“अनुजते देवयजने याजयेत्सुवर्मकामम्” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

प्रशंसति—

“अनुजतादौ देवयजनादङ्घ्रिरसः सुवर्मं लोकमायत्” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

लक्षणमाह—

“अन्तराऽऽहवर्निषं च हविर्धानं चोन्नतः स्यादन्तरा हविर्धानं च सद्भा-
न्तरा सद्ध्य गार्हपत्यं चैतदौ अनुजतं देवयजनम्” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।
उत्तरवेदिहविर्धानसदःप्राचीनवंशानां चतुर्णामन्तरालप्रदेशेषु विपुञ्जतं कुर्यात् ।

फलमाह—

“सुवर्ममेव लोकमेति” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेत्प्रतिष्ठाकामम्” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

लक्षणमाह—

“एतदौ प्रतिष्ठितं देवयजनं यत्सर्वतः सप्तम्” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

फलमाह—

“अत्येव तिष्ठति” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

अथ नावधिशेषमनुक्त्वा लक्षणपुरःसरं विधत्ते—

“पत्रान्वा अन्वा ओषधयो व्यविधक्ताः स्पृस्तयाजयेत्पञ्चकामम्”

[सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

यद्यगोभूममियंगुकोशवादिषीजानि परस्परविलक्षणानि यस्मिन्प्रदेशे सहोत्प-
द्यन्ते तत्र पशुकामं याजयेत् ।

प्रशंसति—

(सोमकरणककारिभ्यमाणयानविघ्नकार्यसुरपराभवाधोपसहर्षणम्)

“ एतद्वै पशूनाः रूपं त्वेमेवास्यै पशून्व कन्धे ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

फलमाह—

“ पशुमानेव भवति ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ निर्वृतिगृहीते देवयजने याजयेद्यं कामयेत निर्वृत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेय-
मिदि ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

निर्वृतिर्यज्ञविधात्री राक्षसः ।

लक्षणमाह—

“ एतद्वै निर्वृतिगृहीतं देवयजनं यत्सदस्यै सत्या क्रक्षम् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

निजोक्त्येत्तराह्नित्येन सदस्याः सत्या भूमेः सैवन्धि सदसं तृणादिशून्यं
स्थानं तन्निर्वृतिगृहीतम् ।

कामिगार्धसिद्धिमाह—

“ निर्वृत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ व्यावृत्ते देवयजने याजयेद्व्यावृत्कार्यं यं पात्रे वा तले वा मीमांसतेरन् ”
[सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

पात्रोपलक्षिते सहस्रङ्गिभोजने तलोपलक्षिते विवाहे वा बन्धुमित्रादयो ये
पुरुषमुद्दिश्य मीमांसतेरन्संदिहीरन्स पुरुषः संदेहेहेतोरपवाददेः पाप्मनो व्यावृत्तिं
कामयते ते व्यावृत्ते याजयेत् ।

व्यावृत्तस्य लक्षणमाह—

“ पात्रीनिमाहवमीमात्ययम् स्पात्यमीचीनं गार्हपत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयज-
नम् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

उभयदः प्रवर्णं निजम् ।

फलसिद्धिमाह—

“ वि पाप्मना आतृव्येणाऽऽ वर्तते तेन पात्रे न तले मीमांसते ” [सं०
का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

(सोमकर्मकादिभिरप्यपराभिप्रायसुराभवाद्यर्थोपसङ्गतिः)

पापस्त्वेष कैश्चिन्ना व्यक्तंते विमुच्यते तदो न संदिह्यते ।

विधत्ते—

“ कार्ये देवयजने याजयेद्भृतिकामम् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

कार्ये मुच्छिलादिभिरुच्यतीकुरणीश्रे ।

प्रशंसति—

“ कार्यो वै पुरुषः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

उपनयनादिसंस्कारैरुच्यतीकुरणीयः पुरुषस्ततस्तस्येदं योम्यम् ।

फलसिद्धिं ददायति—

“ भवत्येव ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ६] इति ।

ऐश्वर्यं प्राप्नोत्येव । तदेतत्सर्वं आ ते अग्नेऽवाशया राजाशमेत्येव नन्येन साध्योः पावःकालीनसायंकालीनोपसदोर्मध्ये कर्तव्यम् ।

अत्र विनिर्देशसंग्रहः—

अंशुराप्याययेत्सोपमेष्टा प्रस्तरानिद्वयः ।

अग्ने पूर्वाभिमानम्य यावे मार्जयते तथा ॥ १ ॥

मर्तं च तेन कुरुते ग्रा ते अमुपसदाम्नी ।

आज्यहोमा अवाशेति रजेति च हरेति च ॥ २ ॥

विविशो मन्त्रभेदः स्वस्मन्ताः सतेह ईस्तिताः ॥ ३ ॥

अथ सीमांता ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयसद्विधितम्—

“ आमुत्तिरुपसत्त्वेना संपर्यैकैकमाध्यायः ।

विरध्यायं पठेत्यादाविव स्वात्समुदायस्त ॥

प्रथमा मध्यमाऽन्येति प्राकृतक्रमसिद्धये ।

एकैकस्मा द्विरभ्यसेत् षट्संख्याऽपि मसिष्मति ” ॥ इति ।

अग्नौ भूयदे— “ षट्संख्याः ” इति । तत्र चोदकमाद्यानां विसृणाग्रमुपसदां पूर्वन्वायेनाऽऽवृत्त्या षट्संख्या संपादनीया । यथा पूर्वाधिकरणे प्रयाजेषु संधा-
वृत्त्यैकादशसंख्या संपादिता तद्वदग्नौ साऽऽमुत्तिदण्डकलिदवत्समुदायस्य युक्ता ।
यथा दण्डेन भूमदेशं संनिमानः पुरुष आमुत्तामं कृत्स्नदण्डं पुनः पुनः पातयति,
न तु दण्डस्य घटवयवं पृथगावृत्तिं करोति, यथा वा विचारं रुद्राध्यायं जप-

(सोमकरणककस्थिमाणपागविधकार्यसुरमरगवायौषधीर्हर्मजम्)

तीत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आवर्त्यते न स्वध्यायैकदेश एकैकोऽनुवाकः प्रथमेव विः पठ्यते तथा विसृणामुपसदां समुदाय आवर्तनीय इति चेन्मैवम् । पाठव-
कमवाच्यसङ्गनत् । मरुतौ हि दीक्षानन्तरमाविनि विने होतव्या प्रथमोपसत् ।
तत्र ऊर्ध्वदिने द्वितीया । ततोऽध्वूर्ध्वदिने तृतीया । ता एताः स्रुवनुष्टाय पुन-
रुपरिवनदिनेष्वनुष्टीयन्ते चेतुनरनुष्टीयमानायाः प्रथमायाः प्रथमात्वमपैति चतु-
र्थीत्वमायाति । तस्मात्पाठककमसिद्धये अक्षमां द्विरम्बस्य ततो द्वितीयां द्विरम्ब-
स्येत्येवं स्वस्थानवृद्ध्या तासामापृतिः कार्या । न साध्यायहृदयो मुक्तः ।
अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायतात्तस्यैव चाऽऽपृतिविराजान् । न त्विह समुदाय-
स्योपसत्त्वमस्ति । तस्मात्प्रत्येकमुपसदाकर्तव्यनीयाः । अत्रेन न्यायेन द्वादशाहीनस्ये-
त्यनेकैकोपसत्तुष्टारमावर्तनीया ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ तिस एव हि साह्ये स्युरहीने द्वादशेत्यदः ।

ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमधवाऽहर्गणो(णे) भवेत् ॥

अस्तु मकरणादायो नाहीनत्वं विरुध्यते ।

मरुतैस्त्वान केनापि हीनोऽनोऽन विकल्प्यताम् ॥

साह्याग्निन्महर्गणो(णे) भवेत् ।

पृथीभुत्या द्वादशत्वं मक्रिणातोऽनकल्प्यताम् ” इति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“ तिस एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य ” इति ।
एकेनाहना निष्पाद्यत्वासाह्नो ज्योतिष्टोमः । दीक्षादिवसादूर्ध्वं सोमाभिषवादि-
वसात्पूर्वं कर्तव्या होमा उपसदः । तासां द्वादशत्वं प्रकरणबलाज्योतिष्टोमे निदि-
शते । अहीनशब्दश्च तस्मिन्चवकल्प्यते । ज्योतिष्टोमस्य निस्त्रिंशोपयोगप्रकृ-
तित्वेन सर्वेषामङ्गानां ऋग्वेदेऽपि सति तदुपदेशविकलविकृतीनामिव हीनत्वाभा-
वात् । अतो द्वादशत्ववित्त्वयोर्विकल्प इति प्राप्ते ज्ञेयः—आवृत्तः सोमयागस्ततो
द्विरात्रविराजान्दिरहर्गणः । तस्मिन्हीनशब्दो कृत्तः । वैश्वेगिकत्वे तु न हीन इति
विमृशः समासे कृते सत्यमशादिशब्दवदाद्युदात्तः स्यात् । अध्येऽदाचस्त्वाम्भायते ।
कृत्तिश्च विद्यह्निरपेक्षत्वाच्छीघ्रनुविहेतुः । अतो ज्योतिष्टोमत्राग्निनः साह्नशब्दा-
द्विधेयमहीनसंज्ञा ज्योतिष्टोमाद्विचमर्हगणयमिषत्ते । तस्मिन्महर्गणे पृथीभुत्या
तदुक्तं द्वादशत्वं निवेद्यते । तस्मिन्महर्गणे मकरणादिदम्पनेतद्व्यम् ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ मुख्यार्थां सौमिकीं वेदिरुमयार्थोत् मुख्यता ।

चिकीर्षितत्वान्मुख्यस्य वेद्यां तरुति संभवात् ॥

मुख्यपीष्कस्य हेतुत्वात्तदङ्गं च चिकीर्षितम् ।

मुख्यवत्तेन तद्देदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी ” इति ॥

दार्शिकीं वेदिं यथेष्टन्तर्माग्य प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः । ततः पूर्वस्यां दिशि सदोहविधानादीनां पर्याप्तो भूमागविशेषः । तैः सदःप्रभृतिभिः सह सौमिकी वेदिरित्युच्यते । सेयं मुख्यस्य सोमयागस्थेवोपकारं करोति, न त्वमु-
ख्यानापत्रीपोमीयाद्यङ्गानाम् । कुतः । मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात् । न चाङ्गान-
न्यपि चिकीर्षितानीति वाच्यम् । चिकीर्षास्वल्पस्य वेदेनैवाभिहितत्वात् ।

एवं श्रूयते—“ पदविंशत्यक्रमा यावी चतुर्विंशतिरमेण विंशज्जघनेने [य]ति शक्यामहे ” इति ।

अस्यायमर्थः—श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यमागेन तिर्यक्यमाणेन च यमिन्ते भूमागे कलहेतुं सोमयागं कर्तुं शक्यामह इति निश्चित्य तच्चयैव कुर्यादिति । सेयं चिकीर्षां मुख्यविषया । इ[य]ति शक्यामह इति परिमाणस्य शक्तेर्योग्यासात् । अङ्गानां [तु] पञ्चानविष्टीनां च सदोहविधानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तरे-
णाभ्यनुष्ठानं शक्यत्वात्तस्य उपपत्त्यास्तत्र निरर्थकः । सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवे-
द्यामेव संभवति न त्वन्यत्र । तस्मात्ता वेदिर्मुख्यस्थेवोपकरोतीति प्राप्ते श्रूयः—
इयति शक्यामह इत्यत्र साङ्ख्यधनानुष्ठाने शक्तिरुक्ता । तादृशस्यैव फलं प्रति पुष्कलहेतुत्वात् । अतो मुख्याङ्गन्योधिकीर्षायास्तुल्यत्वाद्देदिरुमयार्था । न चाय-
वपनाविसाम्यं साङ्ख्यनीयम् । दृष्टोपयोगाभावस्य तद्वक्तृत्वात् । इह तु हविरासा-
दनादिदृष्ट उपधीयः । स च मुख्याङ्गन्योः सम इत्युपमयार्थवत् ।

षष्ठाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ अन्याभावेऽन्यभावेऽपि पयोमहादयोऽग्निषः ।

निमित्ते सत्यनुष्ठानानियमादृष्टलोऽन्तियः ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ पयो ब्राह्मणस्य जवम् ” इति । तदेतदक्षरान्य-
स्मिन्मध्ये कर्तव्यम् । कुतः । अन्याभावस्य निमित्तत्वात् । निमित्ते सति नैमि-
त्तिकस्यावधानुष्ठेयत्वादिति चेन्नैवम् । न स्रजाम्भाभावो निमित्तत्वेन श्रुतः ।
तस्मात्सत्यप्यन्यस्मिन्मध्ये नियमादृष्टाय पय एव भक्षयेत् ।

(मध्यमोपसहिने स्वीकृतपट्विंशत्यक्षपत्तिमितशेदिप्रदेशपूर्वभाग उत्तरवेद्यभिधानश्च)

तैत्तिरीयान्यचिन्तितम्—

“ अजीर्णिसंभवे कार्यं ब्रतं नो वाऽभिमो विधेः ।

रोगोत्पत्त्या प्रधानस्य विरोधान्न पयोऽजतम् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ मध्यदिने मध्यरात्रे ब्रतं ब्रतयति ” इति ।

एव यस्माज्जीर्णः संभाविता तेनापि चिह्नितत्वात्पयो ब्रतयितव्यमेवेति चेन्नैवम् । प्रधानानुष्ठानविधयस्तद्व्यात् । तस्मात्तथाविधवेद्यायां पयो वर्जयेत् ।

अत्र सर्वाणि यजुष्येवेति नास्ति छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वदीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयपपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयपपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

वि॒त्ताय॑नी मे॒गसि॑ ति॒क्ताय॑नी मे॒ऽऽस्य॑क्-
ता॒न्मा ना॒थित॑म॒र्वता॑न्मा व्य॒थितं॑ वि॒देर॑ग्निर्न॒भो
ना॒माभे॑ अ॒ङ्गिरो॒ योऽस्या॑ पृ॒थि॒व्याम॑स्यायु॒षा
ना॒म्नेहि॒ यत्ते॑ऽना॒धुष्टं॑ ना॒म य॒ज्ञियं॑ तेन॒ त्वाऽऽ
द॒धेऽग्ने॑ अ॒ङ्गिरो॒ यो हि॒तीर्य॑स्या॒तृतीर्य॑स्या॒ पृथि॒-
व्याम॑स्यायु॒षा ना॒म्नेहि॒ यत्ते॑ऽना॒धुष्टं॑ ना॒म (१)
य॒ज्ञियं॑ तेन॒ त्वाऽऽ द॒धे सि॒ऽहिरा॑सि मा॒हिषी॑-
र॒स्युरु॑ प्र॒थस्वो॑रु ते॒ यज्ञ॑पा॒तिः प्र॒थता॑ भु॒वाऽसि॑
दे॒वेभ्यः॑ शु॒न्धस्व॑ दे॒वेभ्यः॑ शु॒म्भस्वेन्द्र॑घोषस्त्वा
वसु॑भिः पु॒रस्ता॑त्पातु मनो॒जवा॑स्त्वा पि॒तृभि॑-
र्दक्षि॑णतः पा॒तु प्र॒चेता॑स्त्वा रु॒द्रेः प॒श्वात्पा॑तु
वि॒श्वक॑र्मा त्वाऽदि॒त्यैरु॑च॒रतः॑ पा॒तु सि॒ऽही-
रा॑सि स॒पत्नसा॑ही स्वाहा॒ सि॒ऽहीरा॑सि सु॒प्रजा॑व-

(मध्यमोपसंहिके स्वीकृतपटविंशत्यनुपरिमितवेदिप्रदेशपूर्वभागे उत्तरेवेदिप्रदेशे)

निः स्वाहा सिःहीः (२) असि रायस्पोष-
 वनिः स्वाहा सिःहीरस्यादित्यवनिः स्वाहा
 सिःहीरस्या वह देवान्देवयते यजमानाय
 स्वाहा भूतेभ्यस्स्वा विश्वायुरसि पृथिवीं हवंह
 ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं हहाच्युतक्षिदसि दिवं ह-
 हामेभस्मास्युमेः पुरीषमसि ॥ ३ ॥

(नामं तु यजावनिः स्वाहा सिःहीः पञ्चविंशत्य) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

एकादशोऽनुवाक उपसदोऽभिहिताः । तत्र मध्यमोपसंहिके षट्विंशत्यनु-
 परिमितो योऽर्थं वेदिप्रदेशः स्वीकृतस्तस्य एवंभाग उत्तरेवेदिप्रदेशोऽनुवाकेऽ-
 भिधीयते ।

विज्ञायनीति । गौधायनः—“ उत्तरेण वेदिं द्वयोर्वा त्रिषु वा प्रक्रमेण
 रफ्येनोद्धृत्यानोक्ष्य शम्भया चात्वालं परिमिति विज्ञायनी मेऽसीति पुरस्तादुदी-
 चीनकुम्भयाऽन्तरितरफ्येनोल्लिखति, तिकायनी मेऽसीति दक्षिणतः याक्कुम्भयाऽन्त-
 रितरफ्येनोल्लिखति, अवतान्मा नाधितमिति पश्चादुदीचीनकुम्भयाऽन्तरितरफ्येनो-
 लिखति, अवतान्मा व्यधितमित्युत्तरतः प्राचीनकुम्भयाऽन्तरितरफ्येनोल्लिखति” इति ।

आपस्तम्बः—“ अपरेण मृषानटदेशं संपरयनक्षिप्य त्रयामुत्तरवेदिं दशपदां
 सोमे करोरायंहिमसीं पुरस्तादित्येके तां मुनेन यजमानस्य वा एवेदिमाय शम्भया
 परिमिति शम्भयावाची निरुद्धपशुबन्धस्पोत्तरवेदिः शम्भ्यां पुरस्तादुदग्ध्यां निधाय
 रफ्येनोदीचीनशम्भ्यन्तरमुपलिखति विज्ञायनी मेऽसीत्येवं दक्षिणतः प्राचीं तिकायनी
 मेऽसीति पश्चादुदीचीनवतान्मा नाधितमित्युत्तरतः प्राचीनवतान्मा व्यधितमित्युत्त-
 रस्माद्वेदेसादुदग्यजने चात्वालस्तमुत्तरवेदिक्लृण्वीं शम्भया परिमित्य ” इति ।

अधोत्तरवेदेद्वाकारी महावेद्याः प्राग्भावे मृत्तिकाप्रक्षेपेण विष्वाद्यमान एक
 आकारः । आपस्तम्बमते तद्विषया मन्वा उक्तः । मृत्तिका चात्वालमतेति त-

(मन्वन्मोषसृजिने स्वीकृतमद्विंसत्यवधिपरिमितवेदिप्रदेशपूर्वभाग उत्तरवेदमिधानम्)
 ब्रूषोऽथर आकारः । तद्विषया औघावमपते पन्नाः । हे उत्तरवेदे त्वं मम विचा-
 यनी वदित्वत्पस्य विद्वत्स्य पापिकाऽस्ति । तिकस्य वदित्वेजसो ज्वालात्पस्य प्रा-
 पिकाऽस्ति । नाधितं वदित्वाचकं मायवताम्, रक्ष । व्यधितं वेद्वचलाभाद्दितं मां
 रक्ष ।

मन्वान्म्याचिरुयातुः शम्भया वेदिपरिमाणं विधातुमालम्बाधिकया वेदिं मस्तुव-
 न्मसङ्गान्द्व्यवहारैश्चमभिधत्ते—

“ तेभ्य उत्तरवेदिः सि० ही रूपं कृत्वोभयानन्दराश्वकम्पातिष्ठते देवा अम-
 न्यन्त यतरान्वा इयमुपावत्स्यति त इदं भविष्यन्तीति । तामुषामन्यन्त साश्वती-
 द्रं युषै सयान्मया कायान्यभबथ पूर्वी तु माऽग्नेराहुतिरभवता इति तस्मादुत्त-
 रवेदिं पूर्वाग्नेऽर्घ्याधारयन्ति वारेवुत० सत्ये ” [सं० का० ६ प० २ अ० ७] इति ।

अथोभयोरन्तरेणोत्पमिधानोत्पमो देवासुरेभ्य इति लभ्यते । ते देवास्तामुषा-
 मन्यन्त माथितवन्तः । मया मनुयहेण धातुन्यामिमवात्सर्वाकामान्यूर्यं व्यश्व-
 वथ विशेषेण मात्स्यथ । तदर्थं त्वायाऽऽहुतिर्घ्याधारणरूपा शुष्माभिर्हृता प्रणे-
 व्यमाणावग्नेः पूर्वभाविनीं मां व्यश्ववै विशेषेण व्यामोतु मामिवोदित्य हूयताम् ।
 सोऽयं वरः । यस्मादूरो नुतस्वस्मात्तथा व्याधारयेयुः । तत्पकारस्तु सि० हीरसि
 महिषीरसीत्यादिमन्त्रम्याकूपानावसरे वक्ष्येते ।

विधत्ते—

“ शम्भया परि मिमीते माजैवास्मै साऽथो मुक्तेनैव मुक्तयव रुन्धे ” [सं०
 का० ६ प० २ अ० ७] इति ।

मदया सहवी बाहुपरिभिता शम्भया तथा चतुर्दिसुत्तरवेदिं परिमिमीते । अस्या
 उत्तरवेदिः सेषे भूमिः कर्मण्या निर्णीता माजैव न भ्यूना महचमत्तादिप्रचारस्य
 पर्वोप्यत्वाद् । नाप्यधिका यथोक्तप्रचारानुप्रमुक्तमादस्याभावात् । किंच मुक्तेनैव
 मीम्भेनैवोत्तरवेदिप्रमाणेन योग्यफळं प्राप्नोति ।

मन्वान्म्याचष्टे—

“ विस्तारणी मेऽतीत्याह विता सेनानावत्तिकापनी मेऽतीत्याह विकान्सेना-
 नावद्वतान्मा नाथितमित्याह नाथितान्सेनानावद्वतान्मा व्यधितमित्याह व्य-
 धितान्सेनानावत् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ७] इति ।

(मध्यमोपसर्गिणे रवीकृतमट्टविंशत्यवपारिमितेतिदिप्रदेशपूर्वभाग उत्तरवेपभिधानम्)

वित्तं बहिरूपम् । विचार्येन एतान्यज्ञफलवृद्धिमापणेनेयमुत्तरवेदिरक्षत् ।
लिकं बहिरुज्ज्वलात्कारं तेजनं तदार्थेन एताभ्यामकर्तुम् ।

विदेरभिरिति । बौधायनः—“अथ चात्वाले बर्हिर्निधाम तस्मिन्स्म्येन महरति
विदेरभिरनमो नामाग्ने अङ्गिन्रो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहीति, तद्धृतोत्तर-
वेद्यां निवपति यत्नेनाधुष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदध इति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह—

“तूर्णीं आनुदग्धं प्रिवितस्ति वा स्वात्तोत्तरवेद्यान्वांसून्हरति विदेरभिरिति”
इति ।

विदेरुत्तरवेदेः संवन्धी योऽभिस्तस्य नम इत्येतन्नाम । अङ्गानां रस इत्य-
ङ्गिरःशब्दस्य निर्वचनम् ।

तथा च ऋचोमाः प्राणोपास्तावामनन्ति—“ एतमु एवाङ्गिरसं मन्पन्वेऽङ्गानां
यदस्तस्तेन ” इति ।

वाजसनेयिनोऽप्यधीयेद—“ ये (?) अङ्गिरसोऽङ्गानां रसः ” इति ।

अयं चाग्निः सोमाहुत्याधारत्वाद्ग्राह्यपर्यदक्षिणाम्यौदीनां मध्ये सारः ।
हेऽङ्गिन्रो यस्त्वमस्यां चारवालयतमृदूरायां पृथिव्यामसि वर्तसे स त्वमायुष्यदेन
नभोनाम्ना सहित इहि वषारवेद्यामागच्छ । यत्तवानाधुष्टं केनाप्यतिरस्कृतं नाम
यज्ञसंबन्धं तेन नाम्ना व्यवहृत्य त्वामुत्तरवेद्यामादधे ।

अग्ने अङ्गिन् इति । बौधायनः—“ द्वितीयं महरति विदेरभिरनमो नामाग्ने
अङ्गिन्रो यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसीत्यादत्ते—आयुषा नाम्नेहीति हत्तोत्तरवेद्यां
निवपति यत्नेनाधुष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदध इति, तृतीयं महरति विदेरभि-
रनमो नामाग्ने अङ्गिन्रो यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसीत्यादत्ते—आयुषा नाम्नेहीति
हत्तोत्तरवेद्यां निवपति यत्नेनाधुष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदध इति, तूर्णीं
चतुर्थं हरति सह बर्हिषा ” इति ।

आपस्तम्बः—“ एतेनैव यो द्वितीयस्यामिति द्वितीयं यस्तृतीयस्यामिति तृतीयं
तूर्णीं चतुर्थं हरति ” इति ।

अथाग्ने अङ्गिन्रो यो द्वितीयस्यामित्याम्नातो द्वितीयमन्त्रस्त्वस्याऽऽष्टौ विदेरित्या-
दिरनुषज्यते । अवसाने च पृथिव्यामित्यादिरनुषज्यते । तृतीयस्यामित्यादिअरम-

पपा० २ अनु० १२] छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । ३०९

(मध्यमोपसहिते स्वीकृतमद्विंशत्यक्षरमितवेदिष्वेकपूर्वमात्र उच्चारणमभिधानम्)

मन्त्रस्तस्य विदेरित्यादिरेवानुषम्बते । चात्वादास्थिवायाः पुथिन्वा अंशमेवेन द्वितीयत्वं तृतीयत्वं च दृष्टव्यम् ।

विधत्ते—

“ विदेरभिर्नमो नामामे अङ्गिर इति विहरति य एवेषु लोकेष्वग्रयस्ताने-
वाव रुन्धे तूष्णीं चतुर्थं हरत्यनिरुक्तमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६ प० २
अ० ७] इति ।

लोकनयवर्णिनां प्रयाणामग्नीनामवरोधाय विहरणमेतल्लोकवर्तीति निश्चित्य
वक्तुप्रशक्यत्वेनानिरुक्तस्माग्निसामान्यस्पावरोधाय तूष्णीं हरणम् ।

सिंहरीरिति । बोधायनः—“ अथाभ्यर्गुरुत्तरवेद्ये पुरीषं संप्रपौति सिंह-
रीरसि महिषीरसीति ” इति ।

संप्रपौति मिश्रयति ।

आपस्तम्बः—“ सिंहरीरसीत्पुत्रास्वेद्यां निवपति ” इति ।

वेदेः सिंहमृगतत्वं दर्शयति—

“ सिंहरीरसि महिषीरसीत्याह सिंहरीर्षेणा रूपं कृत्वोभयान्तराश्रकम्पादि-
तम् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ७] इति ।

महिषीपेहनीया । मातृगान्तरे वा महिषीणादित्वं दृष्टव्यम् ।

उर्विति । कल्पः—“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथदाभिति प्रथयित्वा
ध्रुवाभ्सीति सम्प्रया संहत्य देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यद्भिः मोक्ष देवेभ्यः शुम्भस्वेति
सिक्तवाभिरवकीर्ष ” इति ।

प्रथस्व पसर । ध्रुवा दृढा । शुम्भस्व गुञ्जा भव । शुम्भस्व शोभिवा भव ।

व्याचक्षाणं क्रमेण विधत्ते—

“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथदाभित्याह पञ्चमानवेव पञ्चमा वसुभिः
प्रथयति ध्रुवाभ्सीति स२ इति धृत्यै देवेभ्यः शुम्भस्व देवभ्यः शुम्भस्वेत्यव चोक्ष-
ति य च किरति शुद्ध्यै ” [सं० का० ६ प० २ अ० ७] इति ।

इन्द्रघोष इति । कल्पः—मोक्षणीमिरुत्तरवेदिं मोक्षति—इन्द्रघोषत्वा वसुभिः
पुरस्तात्पातिषि पुरस्तान्पनोजवात्सवा वितृमिदंक्षिणतः पारिषि दक्षिणतः प्रवे-

वास्ता रुद्रैः पश्चात्वातिरिति पश्चाद्विश्वकर्मा त्वाग्धिरैरुत्तरतः वातिरमुत्तरतः ॥
इति ।

इन्द्रघोषादिनामका देवाः परिवृद्धास्तदनुवरा वस्त्रादिगणास्तेर्गणैः सहितास्ते
देवाः पान्तु ।

पुरस्तादित्यादिदिग्वाचकशब्दयोगेन दिग्देवतातुष्टिकरं प्रोक्षणमित्याह—

“इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्वातिरित्याह दिग्भ्य एवैनां प्रोक्षति ॥ [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

प्रोक्षणं विधातुं प्रस्तौति—

देवाः श्वेदुत्तरवेदिस्थावर्त्ततेति विनयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवान्प्रा-
यन्द तामिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्ताद्वानुदत्त मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता
रुद्रैः पश्चाद्विश्वकर्माऽऽदिरैरुत्तरतः ॥ [सं० का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

अपक्रम्य देवानुरसेमघोर्मध्ये तिष्ठन्तीमुत्तरवेदिं यदा देवा उपामन्यन्त
तदानीमसुरा एवमचिन्तयन् । यद्येषा देवानुपावर्त्तते तदा त एव विजयेरन् ।
तस्मादिहैवेदानीमेव तदुपावर्त्ततामग्रेव देवान्विजयामह इति विचिन्त्य वज्रमु-
द्यत्य देवानभिलक्ष्य ब्रह्मर्षिनामकाः । तानसुरातिन्द्रघोषाद्वयो दिग्भ्योऽप्राकुर्वन् ।

विधत्ते—

“यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृभ्यान्प्र जुहते ॥ [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

प्रोक्षणशेषस्य निनयनं विधत्ते—

“इन्द्रो यतीन्सालावृकैर्भ्यः प्रायच्छत्तरन्दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन्त्यप्रो-
क्षणीनामुच्छिद्येत तदक्षिणत उत्तरवेद्ये नि नयेद्यदेव तव कूरं तत्तेन समयति ॥
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

[इन्द्रो] यद्ययो देवान्हतुं सर्वदा प्रयतमाना उत्तमात्रयेण प्रच्छन्नवेद्या
असुरास्त्वान्हत्वा सालावृकैर्भ्यः श्रम्यो दत्तवान् ।

निनयनकाले ध्यानं विधत्ते—

“यं हिष्प्यात्ते ध्यायेच्छुचैर्वैनमर्चयति ॥ [सं० का० ६ प्र० २ अ०
७] इति ।

शुचा ओकेनार्चयति प्रोक्षयति ।

सिंहरीरसीति । कल्पः—“अथैनां हिरण्यमर्चयामास पञ्चगृहीतेन
व्याघारयति सिंहरीरसि सपत्नसाही स्वाहेतिः दक्षिणेऽस्ते, सिंहरीरसि सुप्रजावनिः
स्वाहेत्युत्तरस्थां श्रोण्यां, सिंहरीरसि रायसोपवनिः स्वाहेति दक्षिणस्थां श्रोण्यां,
सिंहरीरस्यादित्यवनिः स्वाहेति उत्तरेऽस्ते, सिंहरीरस्या वह देवान्देवयते यज-
मानाय स्वाहेति मध्ये ” इति ।

हे उत्तरवेदे त्वं सिंहरूपधारिण्यासि । सपत्नसाही वैरिपाविनी । सुप्रजाव-
निः शोभनायस्यभारममदा । रायसोपवनिः पथाविषमसंश्रुजिदा । आदित्यवनि-
भूतिसंवन्धिप्रविष्टापदा । देवयते देवानिच्छते यजमानाय धेनुं हुतमस्तु ।

उत्तरवेदे वैरिपावमननुत्तमेकैकं कामनेकैकाहुत्या प्राप्नुवन्ति यदेव यन्तुचित्तमर्थं
दर्शयति—

“सोत्तरवेदिद्विजवीत्सर्वान्मया कामान्व्यभवेयेति ते देवा अकामयन्तासुरान्मा-
तृव्यानि भवेमेति तेऽग्न्यहुवुः सिंहरीरसि सपत्नसाही स्वाहेति वेऽसुरान्मातृव्या-
नव्यभक्तोऽसुरान्प्रातृव्यानिभिभूयाकामयन्त यथा विभ्वेनहीति तेऽग्न्यहुवुः सिंह-
रीरसि सुप्रजावनिः स्वाहेति ते यजमानविन्दन्त ते यथा विभ्वाऽकामयन्त यशुन्विदे-
महीति तेऽग्न्यहुवुः सिंहरीरसि रायसोपवनिः स्वाहेति ते यशुनविन्दन्त ते यशु-
न्विभ्वाऽकामयन्त यविष्टा विभ्वेनहीति तेऽग्न्यहुवुः सिंहरीरस्यादित्यवनिः स्वाहे-
ति त इमां प्रतिष्ठापयिन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां विभ्वाऽकामयन्त देवता आशिष
उपेयामेति तेऽग्न्यहुवुः सिंहरीरस्या वह देवान्देवयते यजमानाय स्वाहेति ते देव-
ता आशिष उपेयन्तु ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

आशिष इष्यमाणा हविःस्वीकारिणीदेवता उपेयाम प्राप्नुवामेति कामय-
माना यष्टारस्ते देवाभरमाहुत्या वधैव प्राप्नुवन् । कर्षकैकानि वाऽप्याऽऽशीःशब्दे-
नोच्यन्ते ।

आहुतिसेरुमां विधत्ते—

“पञ्च कृतो व्याघारयति पञ्चाक्षरा षड्दिकः षड्दिको यज्ञो यज्ञमेवाव रु-
न्धे ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

गैर्जं विधत्ते—

“अक्षयया व्याघारयति तस्मादक्षयया षण्कोऽङ्गानि य हरन्ति यतिष्ठत्यै ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

(मध्यमोपसङ्घे स्वीकृतपदविशेषपरिमितवेदिपदेष्वप्युक्तं उच्यते)

अक्षया वक्रगत्या । दक्षिणेऽस्य उत्तरश्रेणिरित्यादिका वक्रमतिः । पञ्चः
शयनकाले वादाद्यङ्गानि वक्रत्वेन प्रहरन्ति संकोचयन्ति । अत आहुतिवक्रत्वं
प्रतिष्ठित्वै भवति ।

भूतेभ्य इति । कल्पः—“ भूतेभ्यस्तेषु सुचमुद्रसा ” इति ।

हे पुद्गल्स्वां भूतेभ्यश्चिरंतनेभ्यो देवेभ्य उद्गृह्णामि ।

विधत्ते—

“ भूतेभ्यस्तेषु सुचमुद्रमुद्राति य एव देवा भूतास्तेषां तज्जागधेयं तानेव तेन
प्रीणाति ” [सं० का० ६ प० २ अ० ८] इति ।

भूतेर्देवेन सुचमुद्रहणे सत्कृताः सन्तः प्रीयन्ते ।

विश्वायुरिति । कल्पः—“ अथ वीतुद्रवान्परिधीन्परिदधाति विश्वायुरसि
पृथिवीं दृष्टेति मध्यमं, भ्रुवक्षिदस्थन्नास्ति दृष्टेति दक्षिणम्, अण्युतक्षिदसि
दिवं दृष्टेत्युत्तरम् ” इति ।

हे मध्यमपरिधे त्वं उत्तराण्युत्तरादसि पृथिवीं दृष्टां कुरु । हे दक्षिणपरिधे
त्वं स्थिरनिवासोऽसि । हे उत्तरपरिधे त्वमचिरनिवासोऽसि ।

विधत्ते—

“ वीतुद्रवान्परिधीन्परि दधात्येषां लोकानां विधुत्यै ” [सं० का० ६ प०
२ अ० ८] इति ।

परिधिष्वेव ययो लोका विधुता भवन्ति । वीतुद्रदेवदारुः ।

अग्नेरिति । कल्पः—“ अथाग्निशिष्टान्संभारान्निवपति गुल्गुलुं सुमन्विजे-
ज्जं शुक्लापूर्णास्तुकामग्नेर्मैसास्मग्नेः पुरीषमसीति ” इति ।

हे संसारस्वरूप त्वपग्नेर्मांसकं पूरकं चासि ।

संभारान्निवातुं प्रस्तौति—

“ अग्नेस्त्वयो ज्यायाःसो भ्रातर आसन्ते देवेभ्यो हव्यं वहन्दः प्राप्नीयन्व
सोऽभिरविभेदित्यं वाव स्य आर्दिमाऽरिभ्यवीति स मिलायत स यां वनस्पति-
प्लवसतां वीतुद्रौ मापोषधीषु तां सुगन्धितेजने यां पशुषु तां पेल्वस्पान्दरा शुद्धे
तं देवताः मैषमैष्ठन्तमन्वविन्दन्तमज्ज्वन्नुप न आ वर्तस्व हव्यं नो बहेति सोऽ-
ज्जवीद्वरं वृणे यदेव गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधिं स्कन्दात्तन्मे भ्रातृणां भागधे-
यमसद्विधिं तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य बहिःपरिधिं स्कन्दति तेषां तज्जागधेयं तानेव
तेन प्रीणाति सोऽप्यन्वतास्थन्वन्तो मे पूर्वं भ्रातरः प्राप्तेवतास्थानि शतया इति

पना० २ अनु० १२] छुणयजुवदीयतचिरीयसंहिता ।

३१३

(मध्यमोपसद्भिने स्वीकृतपद्यविश्राम्यवपरिमितवेदिप्रदेशपूर्वमात्र उत्तरवेद्यभित्तानम्)

स शान्पस्थान्यशातयत तापुतुद्वमवशान्माशस्तनुमृतं तद्गुल्गुलु ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

भातरो हविर्वहनप्रयासेन यथा मृता इत्यपेव सोऽन्धोऽपि मूर्तिं प्राप्स्यतीति भीतोऽग्निर्निरुद्धो वनस्वत्योषधिपशुष्वेकैकां रानिमदसत् । देवदारुवृक्षे सुगन्धगु-
क्तगुणे पेत्यस्यं भेषस्य शृङ्गयोर्मध्ये च क्रमेण तं वसन्तं देवा हविर्वहने घेरयितु-
मैच्छन् । दमन्निष्पाद्यन्त । सुगुद्गुहीदस्य हविषो यक्षेशरूपं होमात्पूर्वं परि-
धिम्नो बहिर्हविः स्कन्देत्त आनुभासोऽस्त्वित्यग्नेर्वरः । अस्थान्वन्तस्त्वयसिधमां-
सोपेताः पामेषव मृदास्त्वदीयान्पस्थानि मांसानि च शादये परित्यजानि । परि-
त्यक्तानि तानि पूतुद्गु गुल्गुल्वमवषाम् ।

विधत्ते—

“ यदेवान्संभारान्संभरत्यग्निमेव दत्तं भरति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

मन्वन्तेन पुरीषशब्देन संभाररूपं वह्निपूरणं विवक्षितमित्याह—

“ अग्नेः पुरीषमसीत्याहाभेक्षेत्पुरीषं यत्संभाराः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

गुल्गुलुसुगन्धितेजःपशुकुर्वीस्तुकाः संभाराः ।

किंच देवदारुपरिधित्येषा वह्निना भातरोऽस्य संनिधीयन्त इत्याह—

“ अथो सत्त्वाहरेते वावैनं ते भातरः परि शेरे यत्तौतुदवाः परिधय
इति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ८] इति ।

एवमग्निं परितः शेरेते ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ विज्ञोत्तरारूपवेद्यर्थं चतुर्भिः परितो ढितेत् ।

विदेस्त्रिभिर्हरेतांसुन्तिर्हर्विषां विनिसिधेत् ॥ १ ॥

उरु प्रथयते वेदिं ध्रुवा संहृत्य शान्पया ।

देवे मोक्ष्य तथा देवे सिकदाध्वावकीर्यते ॥ २ ॥

इन्द्र मोक्ष्य चतुर्विंशु सिंहीरसदपे तथा ।

भोजिदये च मध्ये च व्यापारयति वज्रमिः ॥ ३ ॥

(अथत्वेदिसमीपवर्तिहविर्धानाभिधानम्)

भूतेभ्यः स्रुचमुद्गृक्ष विश्वा परिधमस्तयः ।

अग्नेः संस्थाप्य संभाराम्भवाः षड्विंशतिर्मेताः ॥४॥” इति ।

नात्र विशेषमीमांसा । नापि च्छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयपपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयपपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

युञ्जते म॒न उ॒त यु॒ञ्जते धि॒यो वि॒श्व वि॒प्रस्प
बृ॒ह॒तो वि॒प॒श्चितः । वि हो॒त्रा इ॒धे व॒युना॒वि॒
दे॒क इ॒न्म॒ही दे॒वस्य॑ स॒वितुः॑ परि॒क्षुतिः॑ । सु॒वा॒
ग्दे॒वदु॒र्गाः आ व॑द दे॒वश्रु॒तौ दे॒वेष्वा घो॒वे॒
था॒मा नो॑ वी॒रो जा॒यतां॑ क॒र्मण्यो॑ य॒ सर्वेऽनु॒
जी॒वा॒म॒ यो ब॑हूनामसं॒दृशी॑ । इ॒दं वि॒ष्णुर्वि॒च॒
क॒मे त्रे॒धा नि द॑धे प॒दम् । स॒मूढ॑मस्य (१)
पा॒श्चुर इ॒राव॑ती धे॒नुम॑ती हि भूत॑श्च सूर्य॒व॒
सि॒नी म॑न॒वे य॒ज्ञस्य॑ । व्य॒स्क॒न्नाद्रो॑द॒सी वि॒
ष्णु॒रेते वा॒घारं॑ पृथि॒वीम॒भितो॑ म॒मूखैः॑ । प्रा॒ची
प्रेत॑म॒ध्वरं॑ क॒ल्पय॑न्ती ऊ॒र्ध्वं य॒ज्ञं न॑यतं मा
जी॒ह्वर॑त॒मत्र॑ रमे॒था व॒र्ष्म॒न्पृथि॒व्या दि॒वो वा॑
वि॒ष्णुव॑त वा॒ पृथि॒व्या म॒हो वा॑ वि॒ष्णुव॑त वाऽ॒
न्तरि॑क्षा॒न्धस्तौ॑ पृ॒णस्व॑ ब॒हभिर्व॑स॒त्यै रा प्र॑
यच्छ (२) दक्षि॑णा॒द्भोत॑ स॒व्यात् । वि॒ष्णो-

[उत्तरवेदिमपीपवर्तिहविर्धानमिधानम्]

नुकं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे
रजांसि यो अस्कंभायदुत्तरं सधस्थं विच-
क्रमाणस्त्रेधोरुगायो विष्णो रराटमसि विष्णोः
पृष्ठमसि विष्णोः इत्यज्त्रे स्थो विष्णोः सूरसि
विष्णोर्ध्रुवमसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ ३ ॥

[अस्य यज्त्रैकान्तवत्वारिंशच्च] ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशोऽनुवाक उत्तरवेदिरभिहितः । तत्समीपवर्तिहविर्धानं त्रयोदशोऽनुवाक-
मिधीयते ।

युञ्जत इति । कल्पः—“नार्हपत्य आज्यं विलाज्योऽप्य जुचि वतुर्गृहीतं गृही-
त्वा शालामुत्सीये सावित्रं जुहोत्यन्वारभ्ये यजमाने युञ्जते यत उत युञ्जते
धियो विषा विपस्य जुहोत विषाधिवः । वि होवा इधे वसुनाविदेक इन्मही देवस्य
सवितुः परिहृतिः स्वाहेति ” इति ।

होमार्थं स्वाहाशब्दोऽप्याहृतः । विपस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संबन्धिनो
विषा ब्राह्मणा कृत्विजो मनो युञ्जते लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचि-
न्तायां तत्प्रथमं नियमयन्ति । ततो धिय इन्द्रियाण्येधि ” यद्यर्थेषु स्वस्वव्यापा-
रेषु नियमयन्ति । कीदृशस्य विपस्य । जुहोत विपधितः । अधीतवेदत्वाद्वृहत्त्व-
मर्थाभिज्ञत्वाद्विपधित्वम् । कीदृश विषाः । होवा होमकर्तारः । तदिदं विषाणां
मनोवियमनादिसामर्थ्यमेक इद्विद्वद् एक एव ससर्ज । कीदृश एकः । वसुनावित्,
मार्गान्तेति सर्वज्ञ इत्यर्थः । न चैकस्य सर्वगृह्यौ विस्मेतव्यम् । यतः सवितुः घेर-
कस्यान्तर्माणो देवस्य परिहृतिर्पही महती ।

तथा चाऽऽध्वर्गणिका अवीयते—“यः सर्वज्ञैः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तवः” इति ।

(उत्तस्वेदित्नीष्वर्तिहविर्धानाभिधानम्)

वाजसनेयिनश्च—“स एष सर्वस्थेयानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च ” इति ।

भेदाभतराश्च—“पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानचलक्रिया च ” इति ।

एवं सर्ववोदाहार्यम् ।

एतं मन्त्रं विनियोगमुपोद्घातत्वेनानुष्ठेयं विधत्ते—

“वज्रध्वं स्थिति वरुणपाशादेयैने मुञ्चति म णेनेकि मेध्ये एवैने करोति ” [सं० का० ६ म० २ अ० ९] इति ।

हविर्धाननामकमोः शकटयोर्गत्पूर्वं वज्रमासीत्तदवस्थाति मुञ्चेत् । मणेनेकि प्रक्षालयेत् ।

अत्र सूत्रम्—“प्रयुक्तपूर्वशकटे नक्षत्रयोः प्रविहितशब्दे प्रक्षाल्य तयोः प्रथमप्रधितान्मन्थीन्विस्सस्य नवान्प्रशतान्कृत्वाऽग्नेयं प्राग्ध्वंशमभितः पृष्ठधामांघ्र्यवनयन्परिश्रिते सच्छदिषी अवस्थापयति ” इति ।

पृष्ठधामांघ्र्ये पाकप्रतीचोः शङ्खोर्ध्वी रण्डं मध्येऽव्यवनयन्प्रधानयकुर्वन् ।

मन्त्रविनियोगपूर्वकं शकटपेरणं विधत्ते—

“सावित्रिपर्वा कृत्वा हविर्धाने म वर्तयति सवितुमसूत एवैने म वर्तयति ” [सं० का० ६ म० २ अ० ९] इति ।

कल्पः—“स्थाशेदेक्षशब्दः सुवागित्यनुमन्त्रयते ” इति ।

स च मन्त्र एवमान्नातः—

सुवागिति । हेऽक्षदेव दुर्मान्गृहान्प्रति सुवाग्भूत्वाऽऽ समन्ताच्छ्रेयस्करिं वाचं वद । हे देवभूतो प्रख्यातावक्षी मजमानोऽयं युष्मान्यजतीति देवेष्वाचोपेयाम् ।

सुवाकशब्दोपयोचं दर्शयति—

“वरुणो वा एष दुर्वागुममतो वज्रो यदक्षः स यदुत्सर्जेद्यजमानस्य गृहान्भ्युत्सर्जेत्सुवाग्देव दुर्वा आ वदेत्याह गृहा वै दुर्वाः शान्त्यै ” [सं० का० ६ म० २ अ० ९] इति ।

अक्षस्य बन्धनहेतुपाशोपेतत्वाद्वरुणत्वम् । वरुणश्च क्रूरत्वाद्दुर्वाक् । उत्सर्जेत्, शब्दं कुर्यात् ।

(अन्तरवेदिसमीपवर्तिहविर्धानाभिधानम्)

कल्पः—“अथैने पत्नी पदतृतीयेणा(ना)ऽऽन्यमिन्नेनोपानवत्या नो वीरो जायवामिति ” इति ।

स चैवमाम्नातः—

आ न इति । कर्मणि साधुः कुशलो वीर आल्लस्परहितः पुत्रोऽम्माकमा-
जायताम् । धं जीवाम यथ बहूनां वशी निषमगशक्तिमानसद्भवेत् , वादशो
जायताम् । अत्र कल्पे पदतृतीयशब्देन सोमकण्णीपद्रजसस्तृतीयांशः पूर्वं सगु-
ह्वीवो विवक्षितः ।

अक्षोपाञ्जनं विधत्ते—

“पत्न्युपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं भिवताय पदे पत्नी यज्ञस्य करोति-
मिधुनं तदधो पत्निषा एवेष्ट यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यते ” [सं० का० ६
प० २ अ० ९] इति ।

इदमिति । कल्पः—“दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षगुप्तस्य दक्षिणस्यां वर्तन्त्यां
रफ्येनोद्धत्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्यामिजुहोति—इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा
नि दधे पदम् । समूढमस्य पश्चुरे स्वाहेत्यपरं चतुर्मुहूर्तिव गृहीत्वोत्तरस्य हवि-
र्धानस्य पश्चादुपसृप्योत्तरस्यां वर्तन्त्यां रफ्येनोद्धत्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय संपरि-
स्तीर्य जुहोति—इरावती धेनुमती हि भूतः स्रगवसिनी मनवे यशस्ये । अस्क-
न्नाद्रोदसी विष्णुरेते दाधार पृथिवीमभिवो ययूस्तेः स्वाहेति ” इति ।

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारं ध्रुत्वेदं विधं विमन्य क्रमते स्म भूमावेकं पद्मन्तरिक्षे
द्वितीयं दिवि तृतीयमित्येवं वेधापदं निदधे । वांसयो भूम्यादिलोकस्था यस्य पदस्य
सन्ति तत्पांसुरम् । अस्य विष्णोस्तस्मिन्पदे विधं समूढं सम्भवन्मुवत् । किंच—
इरावती अन्ववती धेनुमती धेनुर्बहुक्षीरा मौस्तद्वयो स्रगवसिनी शोमनैर्पवसैरभ्य-
वहार्यैर्मुक्ते मनवे मानवप्रजार्थं यशस्ये यज्ञोदिमित्ते भवतम् । एते रोदसी छावा-
पृथिव्यौ विष्णुर्वस्कुम्भाद्विमन्य स्थापितवान् । तां च पृथिवीं ययूस्तेः स्तवेजो-
स्तैर्नोमार्जवैरभिवो दाधार पुषोष । स विष्णुरनयोत्तरहविर्धानमार्गाहुत्वा
मीयताम् ।

विधत्ते—

“वर्त्यना वा अन्वित्य यशः रक्षांसि जिघांसन्ति वैष्णवीम्यामृग्म्यां वर्त्य-

नोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव रक्षास्थ हन्ति ” [सं० का० ६ प० ९ अ० ९] इति ।

वार्त्तना शकटमार्गेण । अन्वित्यानुप्रविश्य । यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णु रूपं कृतेत्युक्तत्वाद्यज्ञस्य विष्णुत्वम् । अत एव देष्णवर्धनोऽन न व्यधिकरणः । यज्ञादेव विष्णुत्वायज्ञद्वारेणैव ।

होनाधारत्वेन हिरण्यमक्षेपं विधत्ते—

“यदध्वर्युरनग्रावाहुर्वि जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्यान्नक्षासि यज्ञस्य हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यधिवत्वेव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्मवति न यज्ञस्य रक्षासि घ्नन्ति ” [सं० का० ६ प० २ अ० ९] इति ।

प्राचीति । कल्पः—“अथेने संतरिगुप्तं संमेषमाह हविर्धानाभ्यां प्रवर्तयमानाभ्यामनुज्ञहीति विरुकायां प्रवर्तयन्ति प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा जीह्वरमिति ” इति ।

हे शकटे माहूमुखे गच्छतम् । कीदृशे । अध्वरं कल्पयन्ती देवकर्म बाधरहितं कुर्वन्ति । किंचोर्ध्वगुपरिवर्तिदेवान्प्रति यज्ञं नयतं मा कुटिले भवतमसुरान्मा प्रापयतम् ।

प्राक्शब्दवाच्यमेषमाह—

“प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैने लोकं नमयति ” [सं० का० ६ प० २ अ० ९] इति ।

कल्पः—“आहवनीयात्पत्नीचस्त्रीन्प्रक्रमानुच्छिद्य (च्छे) ऽप्यात्र रमेथामिति नभ्यस्थे स्थापयित्वा ” इति ।

नम्यशब्देन फलकवर्णने चक्रे नाभिगुक्तं मध्यमफलकमुच्यते । तस्मिन्मथा शकटं तिष्ठति तथा स्थापयेत् । प्राचीनवंशस्थो यः पुरातन आहवनीयस्तस्येव ऊर्ध्वं गार्हपत्यत्वम् । आहवनीयस्तुत्तरवेदिस्थ एव । तैवत्यपुरातनगार्हपत्यस्य शालामुत्थीयत्वमिति ।

तथा च सूत्रम्—“प्रवर्ग्यमुद्रास्य पशुबन्धवर्द्धिं प्रणयत्येष सोमस्याऽऽहवनीयो यवः प्रणयति स गार्हपत्यः ” इति ।

(उत्तरवेदिसमपिनातिहनिधानाधिधानम्)

मन्त्रपाठस्तु—

अत्रेति । हे शकटे देवयजनाख्ये पृथिव्याः शरीर इतरवेद्याः पश्चिमभागे प्रक्रमयमवशेष्य यत्स्थानमस्ति अत्र स्थाने कीदृशम् ।

देवयजनरूपाया वेदेः पृथिवीशरीरत्वं यदिमामाविन्दन्त तद्देवै वेदित्वमित्येतस्मिन्ब्राह्मणे प्रसिद्धमाह—

“ अत्र रमेधा वर्धन्पृथिव्या इत्याह वर्धन् हेतुपृथिव्या यदेवयजनम् ”

[सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ दिवो वा विष्णोर्विष्णुर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कर्णा-
तर्दमनु मेधीं निहन्ति तस्यामीषां निनस्त्येवमुत्तरस्य पतिप्रस्थादा विष्णोर्नुक-
मित्युत्तरस्त्योत्तरं कर्णातर्दमनु ” इति ।

युगस्य दक्षिणोत्तरभागौ शकटस्य कर्णस्थानीयौ । तयोरातर्द ईषाम्भां सह दृढबन्धनम् । दक्षिणबन्धनसंधौ मेधीं निस्तातव्याः ।

मन्त्रो त्वेवं पठितौ—

दिव इति । हे विष्णो युल्लोकाद्वा भूल्लोकाद्वा महर्ल्लोकाद्वाऽप्यारिस्त्रल्लोकाद्वा समानातिर्धेदुभिर्धनसमुद्भेः स्वहस्तौ पुरय । हे विष्णो पूर्णधनादक्षिणात्सम्याच्च इस्तादाप्रमच्छ बहुकृत्य आतृत्य प्रकृष्टे पणिमुक्तादिकं देहि । नुकमित्यन्वयं कर्म-
वाचकम् । विष्णोर्वीषाणि कर्माणि प्रवोचं ब्रवीमि । कानि कर्माणि । यो विष्णुः
पार्थिवानि रक्षांसि परमाण्विषममे निर्मितशम्भिरिगणितनाथ । पुनरपि यो वि-
ष्णुरुत्तरमुपरिवर्ति सधस्य देवानां सह वासस्थानं युल्लोकमस्कृतामयत्, यथाऽथो
न पतति तथा स्ताम्भितवान् । पुनरपि यत्नेषां विचक्रामाश्लिषु लोकेषु पदवयं
निदधौ, उरुभिर्महात्मनिर्नीयते च ।

मेधया निस्तननं विधत्ते—

“ शिरो वा एतच्छत्रस्य यजद्विधानं दिवो वा विष्णुर्वृते वा पृथिव्या इत्याशी-
पंद्यर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेधीं नि हन्ति शीर्षं एव यज्ञस्य यजमान
आशिषोऽव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

यथा शिरसि चक्षुरादीनि मोलकानि निधीयन्ते तथा हविर्देव्याणि शकटे
निधीयन्त इति हविर्धानस्य यज्ञशिरस्त्वम् । हस्तौ पुणस्याऽऽमयच्छेत्याशीर्यस्या
मन्त्रः पदेषु प्रवीयते सेमसृशाशीर्षदा । यद्यप्येषा मेधीं न प्रकाशयति तथाऽपि

३२० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [३मथमकाण्डे—
(अचरवेदितमीषवर्तिहविर्धानाभिधानम्)

वाचनिकोऽत्र विनियोगः । अनेन मन्त्रेण यज्ञशिरसो हविर्धानाद्यजमान आशिषः
प्राप्नोति ।

आच्छादकं विधत्ते—

“ दण्डो वा औपरस्तुतीयस्य हविर्धानस्य षडङ्कारेणाक्षमच्छिनद्यत्तुतीयं
छद्विर्हविर्धानम्योरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्यापुरुदध्यै ” [सं० का० ६
प० २ अ० ९] इति ।

दण्डो नाम कश्चिदसुर उपरनामकस्यासुरस्य पुत्रो षडङ्कारदेवेन सह मैत्रीं
कृत्वा तदङ्गारां प्रविश्य तृतीयस्य शकटस्थाक्षमच्छिनत् । अतस्तृतीयस्य शक-
टस्य मतिनिधित्वेनैकैकस्य शकटस्योर्ध्वं शुष्मादिनिर्मितं छदिः स्थापयेत् । तत्र
दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः परिभयणार्थं द्वे छदिषी अपेक्ष्य तृतीयम् । अथ शकटे
अन्तर्भाव्य हविर्धानाख्यं मण्डपं निर्मातव्यम् । तत्र दक्षिणशकटात्पुर्वतो महा-
सादनामावकाशं शिष्ट्वा दक्षिणोत्तररूपेण षट्संख्याकाः स्थूणा निस्तावन्त्याः ।
एवं पश्चाद्भागे षट् स्थूणा निस्तावन्त्याः । तयोः स्थूणापङ्क्त्योरुदध्यौ वंशावा-
दधाति ।

विष्णो इति । अत्र कल्पः—“ वासूदध्यौ वंशौ मोहत्यभ्यस्याति पुर-
स्ताद्वराटीं विष्णो रराटमसीति ” इति ।

हविर्धानमण्डपस्य विष्णुदेवताकृत्वादिष्णुत्वम् । पूर्वद्वारवर्दिस्तम्भयोर्मध्ये
काचिदर्ममाला ग्रथ्यते, तां दर्ममालां तदन्धनाभारं विर्यम्बशं वा संशोध्य
पुरुषललाटवेनोपचरितुं विष्णो रराटमसीत्युच्यते ।

विष्णोरिति । कल्पः—प्राचो वंशानत्पाधाय विष्णोः पृष्ठमसीति तेषु
मध्यमं छद्विरभ्युहति अरतिविस्तारं नवायामम् ” इति ।

यज्ञपुरुषस्य हविर्धानाख्यं मण्डपं शिरस्तत्साम्यं मन्त्रैरुच्यत इत्याह—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधाने विष्णो रराटमसि विष्णोः पृष्ठमसी-
त्याह तस्मादेतावन्दा शिरोविष्णुत्वम् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ९] इति ।

एका रराटी, एकं छदिः, द्वौ रराटयन्ताविति यावन्तो मण्डपस्य प्रकारा
एतावज्ज्ञेयावत्प्रकारं शिरो विभक्तकर्मणा विशेषेण स्यूतं, शिरस्याच्छादिका त्वमेव
च्छदिः स्थापनीया ।

(उचारयेद्विसर्गमपस्विविधानामिधानम्)

विष्णोरिति । कल्पः—“ पार्थिवोऽष्टदिषी निदधाति विष्णोः रज्ज्वे स्थ इति ” इति ।

विष्णोरिति । कल्पः—“ विष्णोः स्मुरसीत्यध्वर्युर्दक्षिणं माहं स्मृत्वा विष्णोर्ध्वमसीति मज्जातं ग्रन्थि करोति वैष्णवमसि विष्णवे त्वेति संमितमभिसृ-
शति ” इति ।

सीव्यतेऽनया रज्ज्वेति स्मृः । हे बन्धनहेतो त्वं विष्णुदेवताकस्य रज्जुरसि । हे ग्रन्थिरूप त्वं विष्णुसंबन्धि दृढमसि । हे मण्डप त्वं विष्णुदेवताक्रमस्यतो विष्णुधीतये त्वां सृशामि ।

अत्र विष्णोरिति पञ्चमा देवतात्वसंक्षणः संबन्धो विवक्षित इत्याह—

“ विष्णोः स्मुरसि विष्णोर्ध्वमसीत्याह वैष्णवः हि देवतया हविर्धानम् ”

[सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

प्रज्ञातग्रन्थोर्विस्मृत्तं विधत्ते—

“ यं पथमं ग्रन्थि ग्रन्थीयाद्यत् न विसृज्येदमेहेनाध्वर्युः स सीयेद
तस्मात्स विसरथः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ९] इति ।

अमेहेन मूलनिरोधेन ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ मुञ्जं हुत्वा सुवागक्षे शब्दश्चेन्मन्त्रयेत् तम् ।

आ नोऽक्षमन्त्र्याध्वर्युर्हुवात्तथोरिदमिराद्वयात् ॥ १ ॥

पार्थी पवर्त्ये शकटे अत्रेति स्थापयेदिमे ।

द्विवो विष्णोर्ध्वयान्मेध्यावनसो विनिहन्त्युभे ॥ २ ॥

विष्णोर्नण्डपनिर्माणं पञ्चभिर्द्वारि वंशकः ।

पञ्चञ्चद्विर्लङ्कादचन्तौ रज्जुस्मृतिश्च बन्धने ॥

वैष्ण स्मृजेन्निर्मितं तन्मन्त्राः पञ्चदशोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

वृशभाध्वायस्पाहमपादि चिन्तितम्—

“विकल्प्यते नाध्यते वाऽऽहवनीयः पदादिभिः ।

सामान्यस्य विशेषेण सत्यसौकित्वसाम्मतः ॥

लिङ्गचोदकवद्वाधो नास्ति तेन विकल्प्यते ।

विशेषार्थे लक्षणा स्यादतो मुख्येन बाध्यते ” इति ।

अनारभ्य श्रूयते—“ यदाहवनीये जुहवति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः ” इति ।
ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ पदे जुहोति यत्नेन जुहोति ” इति । राजसूये श्रूयते—
“ बलीकवर्षानुसुभ्य जुहोति ” इति । तथाऽन्यत्र श्रूयते—“ गार्हपत्ये परीक्ष-
याजान्जुहोति ” इति ।

तत्रानारभ्यवादेन होमसामान्यमनूयाऽऽहवनीयो विहितः । यकरणनियमितैः
पदादिवाक्यैस्तदनुबन्धविशिष्टा होमा विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषम-
नूय गार्हपत्यो विहितः । तत्र पदादिहोमेषु सामान्यशस्त्रेण प्राप्त आहवनीयो
विशेषशस्त्रप्रतिः पदादिभिः सह विकल्प्यते । कुतः । प्रत्यक्षवचनोक्तत्वेन समा-
न्यलत्वान् । नन्वेवम् । गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र यथा श्रुत्या लिङ्गं बाध्यते, यथा
वा चोदकाविदिष्टानां कुशानामुपादिष्टैः शरैर्बाधस्तथा सामान्यस्य विशेषेण बा-
धोऽस्तिवति चेन्न । वैषम्यात् । लिङ्गं विलम्बितत्वादुर्वलम् । चोदकभानुमेयतया
दुर्वलः । न त्वेवं सामान्यशस्त्रं विलम्ब्यते, नाप्यनुमीयते । ततो
दीर्घस्याभावादिकल्प इति प्राप्ते ज्ञमः—होमसामान्यानुवादकं यच्छास्त्रं तत्सा-
मान्ये मुख्यत्वाद्धोमविशेषानुवादे लाक्षणिकतया दुर्वलं, विशेषशस्त्रं तु
मुख्यवृत्त्या विधायकत्वात्प्रबलम् । न च पदादिशस्त्रमपि होमसामान्यमेवानूय
पदादिविधायकं सत्समानबलं स्यादिति शङ्कन्नीयम् । यकरणनियमितत्वेन विशि-
ष्टविधायकस्य सामान्यानुवादाधोमात् । तस्मात्प्रयत्नेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ हविर्धाने स्थितो ज्ञयारसामिधेनीरिहाङ्गता ।

हविर्धानस्य वास्वाहो तद्देवोऽग्नेन लक्ष्यते ॥

वाक्यैक्यादङ्गता मैघं भृष्टया पथिमोऽमितः ।

देशः माधो लाघवेन लक्ष्यः शकटसंनिधिः ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ उत यत्सुन्वाति सामिधेनीस्तदन्वाहुः ” इति ।

हविर्धानमण्डपगतयोर्दक्षिणोत्तरमागावस्थितयोर्हविर्धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये
दक्षिणं शकटमत्र यत्तच्छब्दाभ्यामभिधीयते । तस्य समीपे सोमस्याभिषवः । उ-

(उचरत्वोदिसमीपवर्तिहविर्धानामिधानम्)

तेत्पयं शब्दोऽथशब्दार्थे वर्तते । अथ यस्मिन्हविर्धाने सोममभिपुण्वन्ति तस्मिन्नाभिधेनीरनुब्रूयुरित्यर्थः । इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं प्रतीयते । न चात्रार्थमन्तर्वेदि विनोत्तर्यं वहिर्वेदीत्युदाहरण इव वाक्यभेदे दोषः शङ्कितुं शक्यः । एकवाक्यतायाः स्पष्टं पविभासादिवि भावे त्रयः—सामिधेनीनामिहचङ्गत्वं दशपूर्णवाक्तावव प्रकृतिः । प्रकृतौ चाऽऽहवनीयाग्नेः पश्चिमो देशः सामिधेनीनां स्थानम् । इहोत्तरवेदेराहवनीयत्वात्तदपेक्षया हविर्धानस्य पश्चिमदेशावस्थानात्स देशश्चोदकेन प्राप्त इति न देशस्य सामिधेन्यङ्गत्वं विवाच्यं, किंतु दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपदेशयोरनियममाप्तौ दक्षिणस्य हविर्धानस्य समीपदेशे नियन्तुं हविर्धानेन संनिधित्वेक्षये । तथा सति नियमप्राप्तिविधानात्त्रायवं भवति । त्वत्पक्षे त्वमिषनोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं सामिधेन्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवम् । तस्माद्देशलक्षणा ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ हविर्धानोर्ध्वकाष्ठे किमौषचार्यमनोन्तरम् ।

नास्तमसि वा न शकत्वाद्देशमेदादितोऽश्वत्थिः ” इति ।

ज्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्तनादूर्ध्वमौषचद्रव्यकार्थां पुरोडाशादीनां निर्वापय तयोरेव शकत्वाच्च शकटान्तरमन्वेष्यमिति चेन्न । देशमेदात् । महावेश्यां मन्वपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपे हविर्धानारूपे शकटे स्थापिते । निर्वापस्तु मुख्यगार्हत्यात्पश्चिमदेशे । किंचास्तपत्र तृतीये शकटम् । अनासि प्रवर्त्यन्तीति बहुवचनोक्तेः । तस्माच्छकटान्तरे निर्वापः ।

अथ श्रुतः—

मुञ्जवे मन इति जगती । आ नो वीर इति विराड्गमायत्री । इदं विष्णुरिति गाम्भी । इरावतीति विष्टुप् । माची प्रेममिति द्विपदा विष्टुप् । अत्र रमेशमित्येकपदा विराट् । दिवो वा विष्णो विष्णोर्नुकमिति विष्टुमौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे द्वितीयमपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

[काम्यसामिनिनीयाज्यापुरोनुवाकस्थानामभिधानम्]

[अथ प्रथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः] ।

छृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि
 राजेवामवा२ इमेन । पृथ्वीमनु प्रसितिं दृणा-
 नोऽस्ताऽसि विध्य रक्षस्तपिष्ठैः । तपं भ्रमासं
 आश्रया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः ।
 तपू२ष्यमे जुह्वा पतङ्गानसंदितो वि सृज विष्व-
 गुल्काः । प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा
 पायुर्विशो अस्था अदध्यः । यो नो दूरे अध-
 श२सः (१) यो अन्यमे माकिष्ठे व्यथिरा
 दधर्षात् । उदमे तिष्ठ प्रत्या तनुष्व व्यमित्रा२
 ओषतात्तिग्महेते । यो नो अराति२ समिधान
 चके मीचा तं धेदयतसं न शुष्कम् । ऊष्वो
 भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कणुष्व दैव्यान्ध-
 मे । अब स्थिरा तनुहि यातुजुनो जामिम-
 जामिं प्र मृणीहि शत्रून् स ते (२) जानाति-
 सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातु-
 मैरत् । विश्वान्वस्मै सुदिनानि रायो शुम्ना-
 न्यर्यो वि दुरो अभि यौत् । सेदमे अस्तु
 सुभमः सुदानुर्यस्वा निरयेन हविषा य
 उ२ष्यैः । प्रप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वे
 द२स्मै सुदिना साऽसंविष्टिः । अर्चोमि ते सुमति
 घोष्वर्क्सं ते वावाता जरताम् (३) इयं गीः
 स्व२वास्त्वा सुरयामर्जथेमास्मे क्षत्राणि धार-

(काम्यसामिधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

येरनु सृन् । । इह त्वा भूर्या चरेदुष त्मन्धो-
पावेस्तर्दीदिवास्तमनु सृन् । कीडन्तस्त्वा सुम-
नेतः सवैमाभि शुम्ना तस्त्विवास्तो जनानाम् ।
यस्त्वा स्वम्भः सुहिरण्यो अन्न उपवाति वसु-
मता रथेन । तस्य ज्ञाता भवसि तस्य सत्ता
यस्तं आतिथ्यमोनुपगजुनोपत् । महो रुजामि
(४) वधुता वचोभिस्ताम्ना पितुर्मोतमादन्वि-
याय । त्वं नो अस्य वचंसश्रिकिद्धि होतयंवि-
ठ सुकृतो दमूनाः । अस्वग्रजस्तरण्यः सुशेवा
अतन्द्रासोऽकुका अश्रमिष्ठाः । ते पायवः स-
धिर्यश्चो निषद्यामे तव नः पान्त्वमूर । ये पाय-
वो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अम्भं दुरितादर-
क्षन् । ररक्ष ताम्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इ-
द्विषवो ना हं [५] देभुः । त्वया वयः संघ-
न्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजीन् । उभा
शःसी मूदय सत्यतातेऽनुश्रुया कृणुह्यहवाण ।
अया ते अग्ने समिधां विधेम प्रति स्तोमं श-
स्थमानं गृभाय । दहाशसो रक्षसः पाश्वस्मा-
न्दुहो निदो मित्रमहो अययात् । रक्षोहणं वा
जिनमा जिघमिं मित्रं प्रथिष्ठपुषं शामि शर्म ।
शिशानो अग्निः करतुभिः समिद्धः स नो
दिवा [६] स रिपः पातु नक्तम् । वि ऽप्योतिषा
बृहता भात्यग्निराविर्विम्बानि कृणुवे महित्वा ।

(काम्यसामिधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

प्रादे॒वीमा॒याः स॒हते॒ इरे॒वाः शि॒शी॒ति॒ हृ॒क्षे॒ रक्ष॑से
वि॒निक्षे॑ । उ॒त स्वा॒नासो॑ दि॒वि प॑न्त्व॒धेस्ति॒ग्मा-
यु॒धा रक्ष॑से ह॒न्त॒वा उ॑ । म॒दे चि॒दस्य॑ प्र रु॒जन्ति॑
भामा॒ न व॑र॒न्ते परि॒चाधो॑ अ॒देवीः [७] ॥

(अ॒चश॑स्सः स ते॒ वर॒ता रु॒जामि॑ ह॒ दिवै॑क॒चत्वारि॑श॒च्च) ।

इति॑ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(आपो॒ उ॒न्व॒न्वाकृ॑तै॒ वैवी॒मियं॑ व॒स्वस्य॑श्शु॒ना सो॒मेमु॒दायु॑षा प्र च॒र्व-
स्वाग्ने॑रोति॒थ्यम॑श्शु॒रंश्शु॒र्विचा॑र्यनी मे॒ऽसि यु॒ञ्जते॑ कृष्ण॒ञ्च पा॒जध॒तुर्दश॑) ॥ १४ ॥

(आपो॒ व॒स्वसि॑ या त्वे॒यं गी॒थतु॑स्त्रि॒शत् ॥ ३४ ॥)

हरि॑ ॐ ।

इति॑ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

[अथ॑ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः] ।

प्रयोदशोऽनुवाके हविर्धानमण्डपनिर्माणमुक्तम् । यद्यपि नैवावता किञ्चित्परेयं
परिसर्गात् तथाऽप्यध्यायकसंभ्रमापरम्परया प्रपाठक उत्तरानुवाके समाप्यत
इत्यस्तिमानुवाकत्वाच्चतुर्दशे काम्याः सामिधेन्यः पुरोनुवाक्या याज्याश्चोप्यन्ते ।
तत्रोक्तिकाण्डे जातपत्येष्टेरूर्ध्वं राक्षोघ्नेष्टिरेवाम्नायते—

‘ अ॒ग्रेष॑ रक्षो॒घ्ने पुरो॑ढाशम॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पे॒द्य रक्षा॑-सि स॒चेर॑न्त॒ग्निमे॒व रक्षो॑-
ह॒व्यं स्वेन॑ भाग॒भेदे॒नोप॑ धावति स ए॒वास्मा॑द॒क्षास्त्व॑ ह॒न्वि ” [सं० का०
२ प्र० २ अ० २] इति ।

स॒चेर॑न्त॒ग्नेषु॒र्वाधे॑र॒नित्य॑र्थः ।

म॒ध्यरा॒त्रिकालं॑ वि॒धत्ते—

प्रेषा० २ अनु० १४] छणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । ३२७

(काम्यसामिधेनीयाज्यापुरोनुवाक्यानामभिधानम्)

“ निशितायां निर्वपेन्निशितायां हि रक्षासि प्रेरते संप्रेषान्वेदैनानि हन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

प्रेरते प्रकर्षेण चरन्ति । अतस्तस्यां वेद्यायां निर्वपेण प्रचारवन्त्येवैनानि रक्षांसि हन्ति ।

शामभूयेः परितो वेष्टनं विधत्ते—

“ परिश्रिते याजयेद्रक्षासामनन्ववचाराय ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

अनुपवेशाभावापेक्षार्थः ।

रक्षोहृणं वाजिनं वि ज्योतिरेत्येतौ मन्त्रा विधत्ते—

“ रक्षोघ्नी याज्यानुवाक्ये भवतो रक्षासां स्तूत्यै ” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

हिसार्धमित्यर्थः ।

अस्याभिष्टौ छणुष्व पाज इत्यनुवाकः छत्सो विनिपुक्तः । तस्मिन्नुचोऽष्टादश । तासु पञ्चदश सामिधेन्यः । एका पुरोनुवाक्या, द्वे याज्ये विकल्पिते । तत्रेयं प्रथमा—

छणुष्वेति । छणुष्व कुरुष्व । पाजो बलम् । प्रसितिं न मृगबन्धनेह तुभूत-
पास्यामिव पृथ्वीं प्रसारिताम् । अमवानमात्ययुक्तः । इमेन हस्तिना वृष्वीं शी-
मगामिनीं प्रसितिं प्रकृष्टसेनां द्रुणानो हिंसन् । अस्ता क्षेप्रा धावयिता । रक्षसो
राक्षसान् । तपिष्ठैरतिसंतापकैर्बाणैः । हेऽग्ने मृगबन्धनाय प्रसारितां पास्यामिव
रक्षोनिरोधाय प्रौढं बलं कुरु । अमात्ययुक्तो गणेन सहितो राजेव रक्षासामुपरि
याहि । क्षिप्रगामिनीं परकीयसेनामनु ध्रुवतो गत्वा मारयन्ववशिष्टाया धावयिता
मय । पलायमानानपि राक्षसान्वाणैस्वीक्ष्यैर्विध्य ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

तव भ्रमास इति । ब्रमासौ ब्रमणशालिनो विस्फुलिङ्गः । असंदितोऽ-
खण्डितः । (× आशुषा शीघ्रगामिनः (णः) । धृषता धाद्येन । शोशुचानो भृशं
दीप्यमानः । तपूषि संतापान् । पतङ्गान्पदनशीलान्) । विसृज विशेषेणोत्पादय ।

× अनुविद्वान्तर्गतं स. पुस्तकं एव ।

विष्वक्सर्वतः । उक्त्वा महाज्वालाः । हेऽग्ने तव संवन्धिनो विस्फुलिङ्गयः शीघ्रगामिनः (णः) सर्वतः पतन्ति । त्वमपि भृशं दीप्यमानस्तैर्विस्फुलिङ्गैस्तान् सुरान्घाट्येनात्पन्वमात्मनु स्पृश । पुनरपि जुह्वा हुतेन इविषा त्वमविच्छिन्नः संसंतापान् विस्फुलिङ्गन्महाज्वालाश्चासुरमाधनाय सर्वतो बाहुल्येनोत्पादय ॥ २ ॥

अथ तृतीया—

प्रति स्पृश इति । स्पृशः पाशान् । तूर्णितमोऽदित्वरितः । पायुः पालपिता । विशः प्रजायाः । अदन्वः केनाप्यर्हितः । अपशंसो विचित्रवधकारी । अन्ति समीपे । माकिर्मा । व्यधिर्व्यधाकारी । आदधर्षीत्सर्वतो धृष्टो भवतु । हेऽग्ने चित्रवधकारी राक्षसो योऽस्माकं वैरी दूरे वर्तते, यथान्तिके वर्तते त्वं प्रति त्वमदित्वरितो बन्धनहेतुनाशान्विविधान्मुञ्च । केनाप्यर्हितस्तत्त्वमस्मदादिकाया अस्याः प्रजायाः पालको भव । कोऽपि व्यथयिता राक्षसस्ते समीपे सर्वत्र धृष्टो मा भवतु ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

उदम्न इति । हेऽग्ने त्वमुच्छिष्टं शत्रून्प्रति सर्वतः प्रवर्तस्व । हे वीक्ष्णायुध त्वमविनाशितरां दह । हे समिध्यमान बहने योऽस्माकं शत्रुत्वं चक्रे त्वं भीतं कृत्वा शुष्कमतसेमिव काष्ठमिव भस्मी कुरु ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी—

ऊर्ध्व इति । हेऽग्ने त्वनूर्ध्वो मघोद्युक्तो भव । अस्मदाधि अस्माकमुपरि ये शत्रवः संवृत्तास्तान्प्रति विध्य । हेऽग्ने देव्यानि वीर्याण्याविष्कुरु । यातुज्जां यातुधानानां स्थिराणि वीर्याणि अदधतानि यथा भवन्ति तथा तनुहि कुरु । जाविः पुनः पुनस्ताडितः, अजामिरताडितस्तादृशान्सर्वान्ममृणीहि मारय ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी—

स त इति । हे यविष्ठ युवकम् यो यजमान ईयते स्वशृङ्गं प्रति मममर्कं प्रसृजे परिधृष्टाय तुभ्यं गातुं हविर्लक्षणमर्चनैराप्रददाति स एव यजमानस्त्वदनुग्रहमुक्तां मुमतिं जानाति । त्वमपि अयं ऋगी मूत्वा राधेः धनानि पुत्रानि यज्ञांसि धुरो गृह्णाथाभिलक्ष्यास्मै यजमानाय विधानि सुदीनानि यथा भवन्ति तथा योत्पकाशयानुगृहाण ॥ ६ ॥

(काम्यसामिधेनीयाज्यापुरोनुवाकवानामभिधानम्)

अथ सप्तमी—

सेदम् इति । हेऽग्ने यो यजमानः स्व आयुषि यावज्जीवं दुरोणे स्वगृहे नित्येन प्रतिदिनमनुष्ठेयेन हविषा त्वीं पिपीषति पीणयितुमिच्छति यथोक्त्यैः शस्त्रैः पिपीषति स एव सुभगः सौभाग्यवान्पुत्रानुः शोभनदानवानप्यस्तु । अस्मा अस्म्य यजमानस्य सा सर्वाऽशीष्टिः सुदिनैवासद्भवति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी—

अर्चामीति । हेऽग्ने तव सुमतिमनुग्रहस्त्वामर्चामि मनसा पूजयामि । अर्वा-
गर्वाचीनाथि घोषि घोषवदीर्यं स्तुतिरूपा मदीया गीर्वावाता पीनःपुन्येन पशुता
ते त्वयि सम्पञ्जरतां श्रीर्भतां त्वां विहायान्यत्र ना गच्छतु । वषं तु त्वत्पुत्रा-
दाच्छोभनैरथै रथैश्च मुक्ताः सन्तस्त्वा मर्जयेम सेवेमहि । त्वमप्यनुग्रहननुदिनमस्मे
अस्मान् सञ्जाणि सामर्थ्यानि धारयेभारय ॥ ८ ॥

अथ नवमी—

इह त्वेति । हेऽग्ने इहास्मिन्नोके भेदोर्ध्वं पुरुषस्त्वामेव भूरि बाहुत्येन सर्वं
उपचरेत्पञ्चात्मनि स्वनिषितम् । क्रीदयं त्वां, दोषावस्तर्दीदित्वां रात्रिर्दिवं
दीप्यमानम् । कियन्तं काष्ठमुपचारः, अनुग्रहननुदिनम् । तस्माद्वयं क्रीदन्तो
हृष्टमनस्तत्त्वां सपेम संगच्छेम भजेम । किं कुर्वन्तः, जनानां मध्ये युज्यामि
धनानि अभिवर्धयन्तस्तत्त्वसादादधिष्ठितवन्तः ॥ ९ ॥

अथ दशमी—

यस्त्वेति । हेऽग्ने त्वामसादाच्छोभनैरथैः समीचीनेन हिरण्येन च मुक्तो यो
यजमानो हविःस्वरूपधनवता रथेन सह त्वामुपयाति तस्य त्वं ज्ञाता भवसि ।
किञ्च यस्तवाविधिस्तत्कारमानुषक्यतिदिनं शुजोषतीतिपुरःसरं करोति तस्य
त्वं सखिवात्स्वाधीनो भवसि ॥ १० ॥

अथैकादशी—

मह इति । हेऽग्ने बन्धुता त्वदीयेन बन्धुत्वेन महोऽमुराणां तेजोऽभिज्ञेपस्व-
पैर्बन्धोभिरेव रुजामि मञ्जयामि । तत्त्वदीयं बन्धुत्वं मोक्षमाद्भोतमसदृशादभ्यापका-
त्पितुर्नामनुयाय । हे होतर्देवानायाहा(हो)ऽयंविष्ट युवस्य मुक्तो शोभनकतो याग-
निष्पादक दध्ना दान्तवनास्त्वं नोऽश्मदीयस्य वषसोऽशीववेदस्य रहस्यं विकिञ्चि
यानासि ॥ ११ ॥

अथ द्वादशी—

अस्वप्नज इति । हेऽग्ने तव दे' नः पान्तु त्वदीयास्तथाविहा रश्मयोऽस्मान्पाटमन्तु । अमृत्यमिधिविशेषणम् । मूर्धूर्छा अद्धान्मूरस्ततोऽन्यत्वादमूरस्तस्य संश्लेषनम् । कीदृशास्ते रश्मयः, स्वप्नजन्मानो मिथ्याभूता न भवन्तीति, अस्वप्नजः । व्यत्ययेनैकवचनम् । सरणयो दुरितस्वपं तपस्तारयन्ति । सुषेवाः सुखेन सेचिद्वृक्षेभ्यः । अतन्द्रासोऽपमचाः । अवृका अहिंसकाः । अभमिष्टाः अपरहिताः । पायवः पाटकाः । साधिरयश्चः सह प्रवर्तमानाः । निषद्य यागप्रदेशे स्थित्वा ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशी—

ये पायव इति । हेऽग्ने तव संबन्धिनः पाटका ये रश्मयो ममतास्तथायाः कस्याभिद्योषितोऽरवं कश्चिदन्धं पश्यन्तो दुरितदान्ध्यलक्षणादरक्षन् । इयं त्वाख्याधिका कापि ब्राह्मणान्तरे द्रष्टव्या । विथं वेचीति विथवेदाः । तादृशो मन्वान्मुक्तैः शोभनकर्मकारिणस्तान् रक्षीन् रक्ष । ते रिषवो राक्षसास्तान्दिपसन्त इदिव परिमर्षितुमिच्छन्तोऽपि × ना(न) ह देभुर्नैव परिबभूवुः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशी—

त्वयेति । हेऽग्ने वयं तव प्रणीतो प्रेरणया वाजानवान्यश्याम । कीदृशा वयं, त्वया सधन्यः । सह यज्ञकर्म नयन्तीति सधन्याः । खेदास्तवया रक्षिताः । हे सत्यवाते सत्यविस्तार, उमा शंसा त्वदग्नेऽस्माभिः शंसनीयविहिकामुष्मिकौ पुरुषार्थावुभौ सूर्ये [क्षर देहि] हेऽहयाण भक्षानामलज्जाकरानुवृत्त्या कृण्वहि साधनानुष्ठानेन तावुभौ कुरु ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशी—

अयात इति । हेऽग्नेऽस्या समिधाऽनया सामिधेन्या ते त्वां विधेम परिचरेम । अस्माभिः शस्यमानं स्तोमं स्तोत्रं प्रतिशृभाय प्रतिगृहाण । अशसोऽप्यशस्त्रान् रक्ष सो राक्षसान्दह । मित्रनुषकारकं महस्तेजो यस्यासौ मित्रमहा हे मित्रमहो ब्रुहो वैरिहृतदोहान्निदी निन्दाया अवधादनुष्ठानदोषाच्चास्मान्पाहि ॥ १५ ॥

अथ षोडशी । सा तु पुरोनुवाक्या—

× तैत्तिरीयसंहितापद्याठानुरोधेन न हेत्यपेक्षितम् ।

१ ख. ते रश्मयो नोऽस्मान्पान्तु । २ ख. शक्याः । ३ ख. "य रक्ष । हेऽ" । ४ ख. "वृक्षासीयन्तु" । ५ ख. "हि ॥ १५ ॥ इति पञ्चदश सामिधेन्यः । अ" ।

(काम्यसंमितिमीयाज्यापुरीज्याकथानामभिधानम्)

रक्षोहृणमिति । रक्षसां हन्तारमन्त्रवन्तमाग्निमाग्निमुख्येन दीवयामि । जगदीं
मित्रं प्रथिष्ठं विंस्तीर्णितम् सप्त शरणापुषयामि मजामि । एतदादिभिः कतुभिः स-
मिद्धैः सज्जलिः शिशानस्त्रीक्ष्णः सोऽग्निर्दिवा रिपो हिंसकादस्यान्धात् । स एव
नक्तमपि पातु ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशी । सा तु याज्या—

वि ज्योतिषेति । अममग्निर्बुद्ध्वा ज्योतिषा विभावि । विभानि महित्वा
माहात्म्येनाऽऽविष्कुरुते । अदेवीरासुरीदुरेवा दुरत्यया मायाः पतद्गते विनाशमवि ।
रक्षसे राक्षसान्विनिके विनाशयितुं शुक्ले द्वे ज्वाले शिशीवे तीक्ष्णी करोवि ॥ १७ ॥

अष्टादशी । सा तु विकल्पिता याज्या—

उतेति । विष्णुं तीक्ष्णत्वमेवाऽऽयुधं येषां रक्षीनां ते तिग्मापुधास्ते तव स्वा-
नातोऽग्नेन पुरोडासेन ध्वनिं कुर्वन्तः । तादृशा अग्ने रक्षस्य अत दिवि वन्तु द्यु-
लोकेश्वि मत्सरन्तु । किमर्थं, रक्षसे हन्तवा ज राक्षसान् हन्तुमेव । अस्याग्निर्माया
भासो रक्षसो मदे चिदस्मद्दर्शयैव प्रवृजन्ति प्रतिपक्षिणो भज्जन्ति । अदेवीरासु-
र्यः परिबाधः सूर्यतः कृता बाधा न वर्गते नैवास्थानावृण्वन्ति । अत्र षोडशी
विकल्पिता सामिधेयी । उत्तरे याज्यानुवाक्ये इति केचित् । तथा वाऽस्तु ॥ १८ ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ कृणु राक्षोघ्नके यामि सामिधेन्यस्तु षोडश ।

याज्यानुवाक्ये द्वे अष्टादश मन्त्रा ईहेरिताः ॥ १ ॥ ” इति ।

मीमांसा तु जमा वाभिन्द्राग्नी इत्येवैवं सर्वत्र याज्याकाण्डे योजनीया ।
छन्दोऽपि सर्वासामुच्यते विभुमेव ॥

इति श्रीमत्साम्बन्धकार्यविरचिते पाथवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णधनुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितायाज्याय्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयपत्राठके

धनुर्वेदोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन यतो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽधतुरो देवादिद्यावीर्यमहेधरः ॥ १ ॥

(जज्ञीषोमीत्यप्यहस्तेन पूर्वोक्तशेषभूतस्यो निर्माणादि)

इति श्रीमद्विद्यावीर्यनहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य
श्रीबीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
मध्यमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ मध्यमाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददेऽग्निरसि
नारिरसि परिलिखितः रक्षः परिलिखिता
अरांतय इदमहः रक्षसो श्रीवा अपि कृन्तामि
योऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य श्रीवा
अपि कृन्तामि दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथि-
व्यै त्वा शुन्धतां लोकः पितृपदं यवोऽसि
यवयास्मदद्वेषः (१) यवयारांतीः पितृणां
सदनमस्युदिवः स्तभानाऽन्तरिक्षं पृण पृथिवीं
हः ह युतानस्वा मारुतो भिनोतु मित्रावरु-
णयोर्भवेण धर्मणा ब्रह्मवर्निं त्वा क्षत्रवनिं
सुप्रजावर्निं रायस्योपवर्निं पर्युहामि ब्रह्म
हःह क्षत्रं हःह प्रजां हःह रायस्योर्ध्वं हःह
घृतेन यावापृथिवी आ पृणेत्यामिन्द्रस्य सदोऽ-
सि विश्वजनस्य छाया परि त्वा गिर्वणो गिरं
इमा भवन्तु विश्वतो वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टां

(अग्नीषोमीयपञ्चकृत्येन पूर्वोक्तशेषभूतसदो निर्माणादि)

भवन्तु जुष्टय इन्द्रस्य सूरसीन्द्रस्य भ्रुवमस्यै-
न्द्रमसीन्द्राय त्वा (२) ॥

(द्वेप इमा अष्टादश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःप्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्मिन्नं जगत् ।

निर्भदे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥ १ ॥

द्वितीयेऽस्मिन्प्रपाठके सोमकथं प्राधान्येन प्रतिपाद्य ततो हविर्मानमण्डपनि-
र्माणपर्यन्तं कर्मजातं प्रतिपादितम् । अथ तृतीयेऽस्मिन्प्रपाठकेऽग्नीषोमीयपशुः
प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । आदौ तावत्पूर्वशेषः सदोमण्डपनिर्माणादिः प्रतिपाद्यते ।
तवानुवाकार्था विनियोगसंमहकत्वेनाभिहितः—

“ पशुप्रभे तृतीयेऽस्मिन्नुवाकाश्चतुर्दश ।

सद्व्योपरवा विष्ण्या वैसर्जमद्वृत्तिस्तथा ॥ १ ॥

भूपच्छेदस्तत्पविष्ठा पञ्चपाठविहिताने ।

वयोत्सेवेदो वसाहोमो गुदकाण्डाद्वृत्तिस्तथा ॥ २ ॥

यसवीवर्युपादानं सोमोपावहतिस्तथा ।

काम्यपाण्या इति प्रोक्ता अर्था अत्रानुवाकगानाः ॥ ३ ॥” इति ।

देवस्येति । कल्पः—“ अथाश्वर्युः पदक्षिणमावृत्य मत्पङ्कडावृत्य सोमामु-
खीयाच्छङ्कोरनुस्यन्त्या षट् पावः प्रक्रमान्प्रक्रामयि दक्षिणा सप्तमं तदाग्निं निद-
धाति स औदुम्बर्यै कालादधिपादते देवस्य त्वा सविनुः प्रसवेऽभिनेर्वाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामा दद इति ” इति ।

अभ्युपादानं विधत्ते—

“ देवस्य त्वा सविनुः प्रसव इत्याभिमा दत्ते प्रसूतया अभिनेर्वाहुभ्यामि-

३६४ श्रीमत्साधनाचार्यविरचिते श्रीयोगननेता— [१५५५५५५५—

(अस्मिन्मयीयमन्त्रान्तेन पूर्वोक्तशेषभूतसद्योनिर्भोगादि)

त्याहाभिनौ हि देवसामन्त्रं अस्मां पूजो इत्याभ्यामित्याह पत्ये ॥ [सं० का० ६ म० २ अ० १०] इति ।

आभिरिति । कल्पः—“ आद्याभिमन्त्रपदेभिरसि नारिरसीति ” इति ।

स्वनसाधनभूता काष्ठवयी वीक्षणमुत्तमाभिरित्युच्यते । यद्यपि स्वभिरसि वयाभ्यस्मान्धति नारिरसंभुसि ।

नारिरसंभुसिमाह—

“ वज्र इव वा एषा यदभिरभिरसि नारिरसीत्याह धान्ये ॥ [सं० का० ६ म० २ अ० १०] इति ।

परिलिखितमिति । कल्पः—“ तथैदुम्बरा अवतं परिलिखति परिलिखितं रक्षः परिलिखित्वा अरातय इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्देष्टि यं च वयं दिव्य इदमस्य ग्रीवा अपि कृन्तामीति ” इति ।

परिलेखनप्रयोगमाह—

“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यस्तं रक्षांसि विधांसन्ति परिलिखितं रक्षः परिलिखित्वा अरातय इत्याह रक्षसामपहत्या इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्देष्टि यं च वयं दिव्य इत्याह द्वौ वाप पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि पथ्येनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति ॥ [सं० का० ६ म० २ अ० १०] इति ।

दिव इति । शौभावनः—औदुम्बर्येषा रथूणा प्रक्षालिता पचना पाग-
वटादुपशेवे तां परस्तादर्वाचीं मोक्षति दिवे स्वाग्नेरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति ॥ इति ।

आपस्तम्बः—“ दिवे स्वेत्यर्धं मोक्षत्वन्तरिक्षाय त्वेति धप्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम् ॥ इति ।

मोक्षामीत्यर्थोद्धारः । औदुम्बरीमागानीणां लोकत्रयात्पक्त्वं मन्त्रेणाभि-
धेयमित्याह—

“ दिवे स्वाग्नेरिक्षाय त्वा पृथिव्यै स्वेत्यहिम्य एवेनां लोकेश्वरः मोक्षति ॥ [सं० का० ६ म० २ अ० १०] इति ।

अमचारम्य मूलवर्धनं मोक्षयं विधत्ते—

“ परस्तादर्वाचीं मोक्षति तस्यात्परस्तादर्वाचीं मनुष्या ऊर्ध्वेन जीवन्ति ॥ [सं० का० ६ म० २ अ० १०] इति ।

(अग्नीषोमीयपञ्चदशेन पूर्वोक्तोपभूतसर्वोनिर्भाषादि)

ऊर्ध्ववर्तिनो मुख्याः सा द्वारम्भार्वाचीमुदरावसानम् ।

गुम्धतामिति । कल्पः—अत्रेष्टेऽन्तेऽन्यमपि सुन्धर्वा लोकः पितृषदन इति ॥ इति ।

पितरः सीदन्त्यस्मिन्निति पितृषदनोऽवटारुषो लोकः शुद्धो भवतु ।

अवदुनयमं विधत्ते—

“ कूरमिव वा एतत्करोति यत्स्वनत्यपोऽव नयति शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

यवोऽसीति । कल्पः—“ यवान्प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्देवो मव-
यारासीरिति ” इति ।

हे धाम्प त्वं यवोऽसि अमिश्नीकर्ताऽसि । अतो द्वेषिणो राक्षसानिवरानपि
शत्रून्स्वस्यो विषोऽयम् ।

पूर्वोक्तास्वप्नु यवप्रस्कन्दनं विधत्ते—

यवमतीरव न्येत्यूर्ध्वं यव कर्गुदुम्बर ऊर्ध्वोर्ध्वः समर्धमपि ” [सं० का०
६ प्र० २ अ० १०] इति ।

औदुम्बरा निखावभागादूर्ध्वभागे प्रमाणं विधत्ते—

“ यजमानेऽत्र संविधौदुम्बरी भवति यजमानेऽ यजमानस्तत्कृतमिवास्मिन्पूर्वं
दधाति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

यजमानस्य यावत्पर्याप्तं दावदत्तं भवतीत्यर्थः ।

पितृणामिति । कल्पः—“ बर्हिर्हस्तं ऋक्षिभ्यवाक्स्तृणाति पितृणां सप्त-
नमस्तृप्तिः ॥ इति ।

बर्हिर्हस्तो बर्हिर्मुष्टिः । हे बर्हिः पितृणां स्थानमस्ति ।

विधत्ते—

“ पितृणां सदन्मसीति बर्हिर्गुणं स्तृणाति पितृदेवत्वं सेतयन्तिमातम् ”
[सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

निस्त्रावस्थः पितरो देवतोऽर्धवादान्तरादवगम्यन्त्यम् ।

उद्विममिति । कल्पः—“ अथैनमुच्छ्रयति उद्विभ्यः स्वमावाऽन्तरिक्षं वृण
पृथिवीं दहति ॥ इति ।

हे औदुम्भरि कुत्सेकसूतदेवो विभ्रास्य, अन्तरिक्षं पूर्य, पृथिवीं दही कुरु ।

उच्छ्रयणं विधत्ते—

“यद्बर्हिर्नवस्तीर्यं मिनुयात्पितृदेवत्या निखाता स्याद्बर्हिस्वस्तीर्यं मिनो-
त्यस्योभेयैर्नां मिनोत्वथो स्वारुहमेवैर्नां करोति ” [सं० का० ६ प० २ अ०
१०] इति ।

यदि बर्हिस्स्तीर्यं प्रथमत एव तामुच्छ्रयेत्तदा पितृणां निखातं मनुष्याणा-
मुर्ध्वं निखातादित्ययं विभागो न स्मारिकितु कृत्वा पितृदेवस्यैव स्थापिता
भवेत् । बर्हिषः पृथिवीज-पत्वेन तत्पृथिव्यामेव कृतं भवति । किंच स्वसं-
वदमेवैर्नां करोतीति नोक्तदोषः ।

मन्थे द्विवित्यादिपदानामुपयोगमाह—

“उदिवस् स्वभानाऽन्तरिक्षं वृणेत्याहैषां लोकानां विधृत्यै ” [सं० का०
६ प० २ अ० १०] इति ।

द्युतान इति । कल्पः—“अथैर्नां पार्चीनकृष्णामुच्छ्रिताभवते पक्षिपेत्—
द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मिश्रावरुणमोर्ध्वदेग परमेति ” इति ।

हे औदुम्बरि मिश्रावरुणयोः संबन्धिना दृढेन त्वदीमधारणेनेतस्तवः पक्षि-
तां त्वां मरुत्पुत्रो द्युताननामको देवोऽवते पक्षिपतु ।

इतरपरित्यागेन द्युतानस्वीकारकारणमाह—

“द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोत्वित्याह द्युतानो ह स्म ये मारुतो देवानामौ-
दुम्बरीं मिनोति तेनैवैर्नां मिनोति ” [सं० का० ६ प० २ अ० १०] इति ।

ब्रह्मवनिमिति । कल्पः—“अथैर्नां मदक्षिणं पुरीवेण पर्युहति ब्रह्मवनिं त्वा
क्षत्रवनिं सुमज्जवनिं रामस्पोषवनिं पर्युहामीति ” इति ।

ब्रह्म ब्राह्मणमादि वनति मज्जतीति ब्रह्मवनिः । हे औदुम्बरि ब्राह्मण्यादि-
मदां त्वां परितो मूलिकां पक्षिपामि ।

मन्थस्य स्वार्थार्थं दर्शयति—

“ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प०
२ अ० १०] इति ।

ब्रह्मेति । कल्पः—“मैवावरुणदण्डेन स हन्ति ब्रह्म दग्धं क्षत्रं दग्धं
वजां दग्धं रामस्पोषं दग्धेति ” इति ।

हे दण्डं ब्राह्मण्यादीन्दवी कुरु । मन्थोऽयं ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

(अग्नीषोमीयवध्वत्वेन पूर्वोक्तशेषभूतसदोनिर्माणादि)

घृतेनेति । क्लृप्तः—“ तस्या विशास्ते हिरण्यं निधाय घृतेन द्यावापृथिवी
आ पृणेत्यामिति सुवेण हिरण्ये जुह्वदान्तमौदुम्बरीमन्ववस्त्रावयति ” इति ।

हे द्यावापृथिवीरूपे औदुम्बरा अग्रमूले घृतेनानेन समन्तात्सुष्येथाम् ।

विधत्ते—

“ घृतेन द्यावापृथिवी आ पृणेत्यामित्यौदुम्बरा जुहोति द्यावापृथिवी एव
रत्नेनानफि ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

अग्रे हुतस्याऽऽज्यस्य मूलपर्यन्ततां विधत्ते—

“ आन्तमन्धवस्त्रावयत्यान्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति ” [सं० का० ६
प्र० २ अ० १०] इति ।

यजमानस्य शिर आरन्ध पादपर्यन्तं तेजः संपादितं भवति ।

इन्द्रस्येति । यौधायनः—“ तस्या उच्छ्रयणमनु प्राचीनकर्णाः स्थूणा
उच्छ्रयन्ति वासूदीची वंशान्मोहन्त्यभ्यस्यन्ति मध्यमं छदिरिन्द्रस्य सदोऽसीति,
विश्वजनस्य छायेति ये अभितो भवतः ” इति ।

आपस्तम्बः—“ उदीचः पाचथ वंशानत्याधायैन्द्रमसीति तेषु मध्यमानि
व्रीणि च्छदीर्ष्यभूति, विश्वजनस्य छायेति व्रीणि दक्षिणानि, इन्द्रस्य सदोऽ-
सीति व्रीण्युत्तराणि ” इति ।

ऐन्द्रमसीति शास्त्रान्तरेऽवगतो मन्त्रः । उत्तरयोर्मन्त्रयोरवैवाऽऽज्ञातयोर्ज्ञा-
णान्तरानुसारेण कमप्यल्पयः ।

विधत्ते—

“ ऐन्द्रमसीति छदिराणि नि द्वातायैन्द्रं हि देवतया सदो विश्वजनस्य छाये-
त्याह विश्वजनस्य शेषा छाया यत्सदः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ०
१०] इति ।

इन्द्रस्य सदोऽसीत्ययं मन्त्र उपेक्षितः ।

सदस्थानां कामनाभेदेन च्छदीर्षां संख्यां विधत्ते—

“ नवछदि तेजस्कामस्य विनुयाज्जिह्वा स्तोमेन संमितं तेजस्त्रिवृत्तेजस्र्येव
भवत्येकादशछदीन्द्रिकामस्यैकादशाक्षरा जिह्वमिन्द्रियं जिह्वमिन्द्रियाव्येव भवति
पञ्चदशछदि भ्रातृन्पवतः पञ्चदशो यज्ञां भ्रातृभ्यामिभूतौ सप्तदशछदि प्रजा-

(अग्नीषोमीयसम्बद्धत्वेन पूर्वोक्तेश्चभूतसदोनिर्माणादि)

कामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेरात्मया एकविंशविच्छदि मतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा मविच्छित्यै” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

नवसंख्याकानि च्छदीषि यस्य सदसस्तत्रवच्छदि मिनुयात्कुर्वात् । त्रिवृत्तश्चदशसप्तदशौकविंशश्चैः सांज्ञ आवृत्तिभेदेन निष्पन्नाः स्तोत्रा उच्यन्ते । त्रिवृत्स्तोत्रे सामायुच्यभावेऽपि त्रैचां नवत्वात्संख्यासाम्यम् । प्रजापतिमुखादग्निना सहोत्पन्नं त्रिवृत्तस्तेजस्तन्म् । नीर्यवतः प्रजापतिमाहुव उत्पन्नतया वच्छदशस्य वज्रत्वम् । आ श्रावयेत्यादिमन्त्राक्षराणां संख्यायां समत्वात्सप्तदशस्य प्रजापतित्वम् । त्रिवृदादीनापन्तर्भावेनैकविंशस्य प्रतिष्ठात्वम् ।

औदुम्बरीस्थापनैः सदोषण्डपमध्यमदेशं विधत्ते—

“ उदरं वै सद ऊर्गुदुम्बरो मध्यत औदुम्बरीं पिनोति मध्यत एव प्रजानामूर्जं दवावि तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

दक्षिणदिग्गतच्छदिषामग्राण्युत्तरदिग्गतच्छदिषामुपरि दृश्यमानदया स्थापनीयानीति विधत्ते—

“ यजमानलोके वै दक्षिणानि छदीषि भ्रातृव्यलोक उत्तराणि दक्षिणान्युत्तराणि करोति यजमानमेवामयजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

लोके स्थाने । उत्तर उत्कृष्टः ।

छदिषामन्तरालच्छिद्रेषु तुभैर्मूलेराधानं विधत्ते—

“ अन्तर्द्वारं करोति व्यावृत्तै तस्माद्रण्यं प्रजा उप जीवन्ति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

मूलाणां विलक्षणत्वाच्छदिभ्यो व्यावृत्तिर्भवति । यस्मात्तृणमरण्यजन्यं तस्मात्तृणकाष्ठलाभाय प्रजा अरण्यमुपजीवन्ति ।

परि त्वेति । कल्पः—“ अथैनान्परिश्रयन्ति परि त्वा मिषंणो गिर इमा भवन्तु विषतो वृक्षाणामनु वृक्षयो जुष्टा भवन्तु जुष्टम इति ” इति ।

(अग्नीषोमीयमध्यक्ष्येन पूर्वोक्तशेषभूतसदो निर्माणादि)

गीर्भिः स्तुतिभिर्वेदनीयो भजनीय इन्द्रः सद्गोभिमानी गिर्वंशः । हे गिर्वंश इमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः सर्वतः कटककरूपेण त्वां परिभवन्तु वेदयन्तु । कीदृशः । दीर्घागुर्ण त्वामनु स्वयमपि वृद्धिमायः । किंच, जुष्टयोऽस्मत्सेवास्तथा जुष्टाः मिया भवन्तु ।

मन्त्रस्य सप्तार्धतां दर्शयति—

“परि त्वा गिर्वंशो गिर इत्याह यथायजुरेवैतत्” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

इन्द्रस्येति । +कल्पः—“अथ दक्षिणद्वाबाहौ कुशहस्तमुपनिगृह्य दर्भेण करोति प्रवर्तयति दर्भेण स्पन्द्यामिन्द्रस्य स्पूरसीति, इन्द्रस्य ऋवमसीति ग्रन्थि करोति* तं तदानीमेव विसृज्याहाकुर्वन्तो हेस्तान्ग्रन्थिकौशलेर्निस्तिष्ठन्ति, एवमेवोत्तरं द्वाबाहमेवमेवापरो द्वाबाहू निस्तिष्ठन्ति” इति ।

व्याख्यादं हविर्धनेन ।

व्याचष्टे—

“इन्द्रस्य स्पूरसीन्द्रस्य ऋवमसीत्यहिन्द्रं हि देवतया सदः” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

प्रज्ञातग्रन्थैर्बलसर्गं विधत्ते—

“ये प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यत्तं न विसृज्य समेदमेहेनाध्वर्युः प्र भीयेत तस्मात्स विसृज्यः” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“देवस्येत्वाग्निमादत्ते ह्यन्निरित्यनुमन्त्रणम् ।

परीत्यवतभालिल्य दिवेऽग्रे मध्यमूलयोः ॥ १ ॥

पोक्षेदौदुम्बरीं शुग्ध शेषो गर्देष्वनीयते ।

यको यवे क्षिपेत्तत्र पितु दर्भेण संस्तुतिः ॥ २ ॥

उदीदुम्बर्युच्छ्रयोऽथ घृता तामवेदो क्षिपेत् ।

व्रक्ष पांसुं क्षिपेद्वर्ते व्रक्ष गर्ददटीकृतिः ॥ ३ ॥

+एतत्कल्पस्यार्थः सन्त्यक्त्या न ज्ञायते । *अवैन्द्रमसीन्द्राय त्वेतिमन्त्रविनियोगप्र-

र्णं किंचिज्जुष्टितं स्यादित्यनुमीयते ।

१ क. स. “उरु” । २ क. प. “र्भस्य” । ३ च. हस्तग्रन्थी की” । ४ ड. “ग्रन्थीकौश” ।

५ क. “वनि । व्या । ६ स. “ह तव ह” ।

(अग्नीषोमीयपञ्चकृत्वेन पूर्वोक्तदेवभूतसद्योनिर्माणादि)

घृतेनौदुम्बरीहोम इन्द्रविध्वयादिशोः ।

छर्दण्यभ्यु(भ्यु)स कर्तव्यः परि त्वेति परिश्रमः ॥ ४ ॥

इन्द्र रज्जुं क्षिवेदिन्द्र बध्न्वैन्दमिति मण्डपम् ।

सृष्टेयस्तेन मन्त्रास्तु विंशतिः समुदीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ नीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ वृष्टिकामी सद्यो नीचैर्मिनुयादिति कामना ।

अध्वर्योः स्वामिनो वाऽऽद्यो वाक्यान्मातुः स उच्यते ।

परस्मैपदतोऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थत्वा ।

भुताऽतो वाक्यवाचेन तपोवत्स्वामिनोऽस्तु तत् ” इति ।

ज्योतिष्ठोमे भ्रूयते—“ यैः कामयेत वपुंकः पर्जन्यः स्वादिति नीचैः सद्यो मिनुयात् ” इति ।

यथा पुरस्तात्पञ्चाचावस्थितौ हविर्धानमाचीनवन्त्रायुशौ यथा सद्यो नीचं किंतु नीचं कार्यमित्यर्थः । इयं च वृष्टिकामनाऽध्वर्योर्युक्ता । यैः कामयेत स मिनुयादिति वाक्येन कामयितुमात्रेरेकत्वावगमात् । मातृत्वं चाध्वर्योः रित्यविवादम् । तस्मात्स एव कामयितेति चेन्नैवम् । मिनुयादिति परस्मैपदेनाध्वर्युव्यापारफलस्य परगमिता प्रतीयते । ततो वृष्टिलक्षणफलस्य यजमानगमित्वात्परस्मैपदश्रुत्या वाक्यं बाधित्वा कामस्य यजमानकर्तृत्वं दृष्टव्यम् । यजमानकामितां वृष्टिं पर्जन्यः संपादयत्वित्येवं योऽध्वर्युः कामयेत स मिनुयादिति वाक्यं व्याख्येयम् । “ एवं विदुर्द्राताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत तमायायति ” इत्युत्पिजोऽपि काम इति चेदर्थि यस्मिन्नुद्गीथोपासने वचनाद्वत्पिजोऽपि फलमस्तु ।

अथ च्छन्दः—

परि त्वा गिर्वंश इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयै-
तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयपत्राठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(हविर्धानाभ्यन्तर उपरयामिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

रक्षो॒ह॒णो॑ ब॒ल॒ग॒ह॒नो॑ वै॒ष्ण॒वा॒न् रक्षो॒ह॒णो॑ नामि॒दि॒
म॒हं तं ब॒ल॒ग॒मु॒हं॒पामि॒ यं नः॑ स॒मा॒नो यम॑सं॒
मा॒नो नि॒च॒ख॒त्ने॒द॒र्मे॒न॒म॒ध॒रं करो॑मि॒ यो नः॑
स॒मा॒नो योऽस॑मानोऽरा॒ती॒यति॑ गा॒य॒त्रेण॒ छन्द॑
साऽव॑वा॒ढो ब॒ल॒गः कि॒म॒त्र भ॒द्रं त॒च्चौ स॒ह
वि॒राड॑सि स॒प॒त्न॒हा स॒भ्राड॑सि भ्रातृ॒व्य॒हा
स्व॒राड॑स्याभि॒मा॒ति॒हा वि॒श्व॒राड॑सि वि॒श्व॒वा॒सां
ना॒द्वा॒णां ह॒न्ता (१) रक्षो॒ह॒णो॑ ब॒ल॒ग॒ह॒नः
प्रो॒क्षा॑मि वै॒ष्ण॒वा॒न् रक्षो॒ह॒णो॑ ब॒ल॒ग॒ह॒नोऽव॑ न॒
या॒मि वै॒ष्ण॒वा॒न्य॒वोऽसि॒ य॒व॒या॒स्म॒द्द्वेषो॑ य॒व॒
या॒रा॒ती रक्षो॒ह॒णो॑ ब॒ल॒ग॒ह॒नोऽव॑ स्तृ॒णामि॒ वै॒
ष्ण॒वा॒न् रक्षो॒ह॒णो॑ ब॒ल॒ग॒ह॒नोऽभि॒ जु॒हो॑मि वै॒ष्ण॒
वा॒न् रक्षो॒ह॒णो॑ ब॒ल॒ग॒ह॒ना॒वुप॑ द॒धामि॒ वै॒ष्ण॒वी
रक्षो॒ह॒णो॑ ब॒ल॒ग॒ह॒नो॑ प॒र्यु॑हामि वै॒ष्ण॒वी रक्षो॒
ह॒णो॑ ब॒ल॒ग॒ह॒नो॑ परि॒ स्तृ॒णामि॒ वै॒ष्ण॒वी रक्षो॒
ह॒णो॑ ब॒ल॒ग॒ह॒नो॑ वै॒ष्ण॒वी बृ॒ह॒ज॑सि बृ॒ह॒द्वा॒वा
बृ॒ह॒ती॒मिन्द्रा॑य॒ वाचं॑ वद ॥ २ ॥

(ह॒न्ते॒न्द्रा॒य॒ दे॒वं) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

पथमेऽनुवाके सद्योनिर्माणमुक्तम् । एतावता षट्षिंशता पदैः परिमितायां महावेद्यां निर्मातव्यानि उत्तरवेदिहविर्धानसदांसि संपन्थानि । तस्याथ महावेद्या उत्तरदक्षिणभागस्थयोराग्नीध्रीप्रमाणार्ज्ज्वीययोर्मन्त्रा न सन्त्यतो निर्मितेषु स्थानेष्वभ्यन्तरे यदन्वत्समन्त्रकं निर्मातव्यं भवति तदभिधेयम् । तनोत्तरवेद्यां सर्वस्माभिहितत्वाद्विधानान्यन्तर उपरवा द्वितीयानुवाक उच्यन्ते ।

रक्षोहण इति । कल्पः—“ इक्षिन्स्व हविर्धानस्याधस्तात्पुरोक्षं चतुर उपरवानवान्तरदेशेषु षड्देशमुखान्प्रवेशान्द्राष्टान्करोति रक्षोहणो बलमह्नो वैष्णवान्ब्रह्मनामीति स्मरति ” इति ।

विष्णुर्देवता येषामुपरवाणां ते वैष्णवाः । णीर्णाकटपटादिखण्डचक्रा अस्थि-
नखरोमपादपांसुप्रभृत्वो विरोधिनां मरुणार्थं ये भूयै निस्त्रयन्ते ते बलगास्ता-
न्ब्रह्मन्तीति बलमह्नः । रक्षांसि ब्रह्मन्तीति रक्षोहणः । तादृशानुपरवनामकान्यर्वा-
न्ब्रह्मामि ।

विधत्ते—

“ शिरो वा एतच्छस्य यद्विधानं प्राणा उपरवा हविर्धाने स्थाप्यन्त तस्माच्छीर्षंप्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

उपरवविलानां श्रोत्रनासिकादिच्छिद्रमवमाणस्थानिपत्वाच्छिरस्थानीये हविर्धाने स्मरणं युक्तम् ।

विधत्ते—

“ अधस्तात्स्वायन्ते तस्याधस्ताच्छीर्ष्णाः प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

यस्याध्वविधानस्याधोभागे भूमादुपरवास्वस्नाहोक्तेऽपि शिरस्सूर्ध्वकपालादध एव प्राणसंचारः ।

वैष्णवानिति तद्धितो देवतावाचीत्याह—

“ रक्षोहणो बलमह्नो वैष्णवान्ब्रह्मनामीत्याह वैष्णवा हि देवतयोपरवाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

विवस्तिनयप्रमाणं विधत्ते—

(हविर्धानाभ्यन्तर उपरत्वाभिधानम्)

“ असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु बलगान्धस्त्रनन्ताग्नाहमावेज्ज्विन्द-
न्तस्माद्वाहमानाः सायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

निर्यन्तः पलायनोद्युक्ताः । प्राणविनाशनिमित्तम् । न्यस्त्रनञ्चिति निवरां
भूमावन्दर्भापितवन्तः ।

इदमहमिति । बौधायनः “ अथैभ्यः पांसूनुद्वपतीदमहं तं बलगमुद्वपामि यं
नः समानो यमसमानो निचस्त्रानेदमेनमधरं करोमि यो नः समानो योऽसमानोऽरा-
तीयति गायत्रेण छन्दसाऽवचाढो बलन इति ” इति ।

आपस्तम्बो यन्त्रभेदमाह—“ इदमहं तं बलगमुद्वपामीत्युद्वप्योपरवाः स्त्र-
न्यन्तेऽवचाधये गायत्रेण छन्दसाऽवचाढो बलन इति ” इति ।

अस्मान्विनाशयितुं विद्यावित्तसीमाभ्यादिभिः समानोऽसमानो वा यं बलं
निचस्त्रान तं बलगमहमिदमुद्वपामि । किंचास्मानुद्दिश्य समानोऽसमानो वा यः
कोऽभ्यराविवदाचरति एनमिदमधरं यजमानवादस्याधोवर्तिनं करोमि ।

गायत्रच्छन्दोभिमानिदेवेन बलगोऽवचाधितः । अशेषशत्रुसंघह्राय समानास-
मानशब्दावुभावाप्युपादेयावित्याह—

“ इदमहं तं बलगमुद्वपामि यं नः समानो यमसमानो निचस्त्रानेत्याह द्वौ
वाव पुरुषौ यथैव समानो यश्चासमानो यमेवास्यै तौ बलं निचनतस्त्रमेवोद्व-
पति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

चतुर्णां भुपरवाणामधस्तादेकीकरणं विधत्ते—

“ सं तृणाधि तस्मात्संतृण्णा अन्तरतः प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ११] इति ।

प्राणापानचक्षुःश्रोत्रादयः सर्वेऽपि शरीरस्याभ्यन्तरे इत्येकीभूय वर्तन्ते ।

तदुपरि चतुर्णां पृथक्करणं विधत्ते—

“ न सं भिनत्ति तस्मादसंभिन्नाः प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

संभेद एकीभावस्त्वं न कुर्यात् । प्राणाश्च बहिः स्वस्वमोक्षकेषु तिष्ठन्तो नैकी
भवन्ति ।

किमत्रेति । कल्पः—“ दक्षिणपूर्वं यजमानोऽननुशति, उत्तरापरमध्यैरथ
यजमानः पृच्छति अभ्यर्षो किमत्रेति, यद्रभिर्वीतरः प्रत्याह, वचौ सहेत्युक्त्वा ”
इति ।

अभ्यर्च्यो, इत्यभ्याह्रियते । अत्रोपरवेभ्यस्मदुपयुक्तं किमस्तीति प्रश्नः । भद्रं
तोभाभिषवद्वारेण भजनार्थं सर्वमस्तीत्युत्तरम् । तद्भद्रमावयोः सह भवेदिति यज-
मानोक्तिः ।

विराडिति । कल्पः—“ अथैनानभिभृशति विराडसि सपत्नहा सम्पाडसि
प्रातुष्यहा स्वराडस्यभिवातिहा विश्वाराडसि विश्वासां माह्वणाः हन्तेति” इति ।

दक्षिणपूर्वमुखकर्म्य प्रदक्षिणक्रमेण चतुर्षु चत्वारो मन्त्राः । विविधं राजते स-
म्प्राजते स्वयमेव राजते विधेयु राजत इति विराडादयः । विरुद्धेन्द्रियपुत्तिरा-
न्तरः शत्रुः । ततो बाह्यो विरुद्धजातिः । ततोऽपि बाह्यो मापसीमादौ विवद-
मानोऽभ्यगोत्रजः । ततोऽपि बाह्याः परराष्ट्रसेनाः सर्वनाशहेतवः । एतच्चतुष्टयं
सपत्नादिष्वैर्विबक्षितम् ।

रक्षोहण इति । कल्पः—“ अथैनानद्भिः प्रोक्षति रक्षोहणो बलगहनः
प्रोक्षाभि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वमथैतेष्वपरेऽवनयति रक्षोहणो बलगहनोऽव
नयामि वैष्णवानिति सर्वेष्वनुपूर्वमथैतेषु यवान्प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो
प्रयमारावीरिति सर्वेष्वनुपूर्वमथैनान्बर्हिषाऽवस्तृणायि रक्षोहणो बलगहनोऽव स्तृ-
णामि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वमथैनान्गिरण्यमन्तर्धाय सैवाहुत्याऽभिजुहोति
रक्षोहणो बलगहनोऽभि जुहोमि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वम् ” इति ।

किमथेत्यादिमन्त्रा उपेक्षिताः ।

प्रोक्षणशेषस्य जलस्योपरं वदशेषेऽवनयनं विधत्ते—

“ अपोऽव नयति तस्मादाक्षो अन्तरतः प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० २
अ० ११] इति ।

मुत्तनासिकाचक्षुरादिगोलकेषु द्रवदर्शनाद्याणानामार्द्रत्वम् ।

अवनीते जले यवप्रक्षेपं विधत्ते—

“ यवमतीरव नयत्यूर्ध्वं यवः प्राणा उपरवाः प्राणेष्विवोर्जं दधाति ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

या अपोऽवनयति ता यवयुक्ताः कुर्यादिति योजना ।

उपरवेणु दर्भप्रक्षेपणं विधत्ते—

बर्हिरेव स्तृणायि तस्माच्छोमश्वा अन्तरतः प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र०
२ अ० ११] इति ।

(हविर्धानाभ्यन्तर उपरवाभिधानम्)

अक्षिपक्ष्मनासिकादिषु षोडशैनाञ्चोपचलत् ।

होमं विधत्ते—

“ आभ्येन व्याघारयति तेजो वा आभ्यं प्राया उपरवाः प्राणेष्वेव तेजो दधाति ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

रक्षोहणाविति । कल्पः—“ अप्यास्मैते कलके दीर्घसोमे संतृण्णे भवतोऽ-
संतृण्णे एकहि ते संसृष्टे उपदधाति रक्षोहणौ बलगहनत्पुप दधामि वैष्णवी
इत्यथैने सङ्कुम्भिः परिणिहन्ति द्वाभ्यां पुरस्ताद्द्वाभ्यां पश्चाद्द्वाभ्यामभितोऽनव-
सर्पणायै मदक्षिणं पुरीषेण पर्युहति रक्षोहणौ बलगहनौ पर्युहामि वैष्णवी इत्य-
थैने नहिषा परिस्तृणाति रक्षोहणौ बलगहनौ परि स्तृणामि वैष्णवी इत्यथैने
अभिमृशति रक्षोहणौ बलगहनौ वैष्णवी इति ” इति ।

कलकविशेषविषयस्या रक्षोहणाविति पुंलिङ्गनिर्देशः । हनुत्वेन आस्रये
नित्यम्पमाणःचोद्दिष्णवी इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

बृहन्निति । कल्पः—“ अथैने चर्मकलकयोः पाचनीयवमुत्तरलोमोपस्तृ-
णाति वैधुं प्रतिष्ठेति वा तुष्णीं वा तिरश्चर्मकलके आभ्योदादयति बृहन्नसि
बृहद्भ्यावा बृहतीमिन्द्राय वार्चं वदेति ” इति ।

उद्गादयति पाषाणेन कलके चर्मं जनयेत् । हे पाषाण त्वं कीर्येण बृहन्म-
हानसि । किञ्च बृहन्तोऽवयवभूता आवाणो यस्य स च त्वं बृहद्भ्यावायसि ।
इन्द्रार्चमिन्द्रो यथा स्मृणोति तथा बृहतीनुच्यन्मनिमस्मद्यज्ञविषयां वार्चं वद । त
एते मन्वा उपेक्षिताः ।

कलकयोःरत्यन्तसंस्त्रेयं निषेधति—

“ हनू वा एते यज्ञस्य मदधिपवने न सं तृणस्यसंतृण्णे हि हनू ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

हनू मुत्तस्थोऽध्यारकलके सोमाधिपवाधारकलके । संतर्दनं रज्जुबन्धनादिना
द्वसंस्त्रेयस्तमव न कुर्यात् ।

तद्द्विराजदौ मसङ्गविषये—

“ अथो सन्न दीर्घसोमे संतृणे धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

आवृत्तत्वात्सोमस्य दीर्घत्वम् । अभिषवबाहुलवादादथार्थं तत्र संतर्दनम् ।

१ क. संतृणे । २ घ. क. संसृष्टे । ३ स. “य, अथैने प्र” । ४ स. यज्ञम” । ५ क.
घ. क. “मन्कल” । ६ स. “स्यापरोत्तरक” । ७ स. “के । जन सी” ।

अथ रूपकेणोपरवान्मशंसन्वत्तङ्गात्सन्निभितं सदसि सोमभक्षणं विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविर्धानं प्राणा उपरवा हनू अधिपवणे जिह्वा चर्म घ्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नासिकोत्तरवेदिरुदरं कृदो यदा तल्लु वै जिह्वया दत्स्वधि स्वात्त्यथ मुत्तं गच्छति यदा मुखं गच्छत्यधोदरं गच्छति तस्माद्विधानि चर्मजधि आवाभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हृत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षणम्वि ” [सं० का० ६ प० २ अ० ११] इति ।

अवाभिपवहोमौ विधेयस्य भक्षणस्य निमित्तम् ।

पुनरमुपरवस्तुवि यकारान्तरेण रूपकं परिकल्प्य तदेवमं यशंसति—

“ यो वै विराजो यज्ञमुखे दोहं वेदं दुह एवेनाभितं वै विराट्त्वस्यै त्वक्चर्मोऽधिपवणे स्वना उपरवा आवाणो वत्सां कात्विजो दुहन्ति सोमः एषो य एवं वेद दुह एवेनाम् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ११] इति ।

अग्निधोमे द्वादशसु स्तोत्रेषु विद्यमाना कच आवर्त्यमानाः सत्यो नवतिः संपद्यन्ते । एव नवसु दशकेषु पत्येकं विराट्छन्दोक्षरसंख्याऽस्तीत्ययं यज्ञो विराहितमुच्यते । एतदेवाभिधेयं सप्तमकाण्डस्य प्रथमानुवाके समाम्नायते—

“ विराजमभिसंपद्यते ” इति । सोऽयं यज्ञो विराजच कामधेनुत्वेन निरूप्यते । इयं च महावेदिरेव विराट्कारुषा धेनुस्तस्या धेनोर्या त्वक्तदिदमास्तुतं चर्म । ऊध आधीनमारः । तद्रूपं फलकद्वयम् । एवमन्यद्योऽन्यम् । परेषुः कर्मव्यस्य यज्ञस्यायं कल्पः पारम्भोऽन्तर्भाषित्वान्मुत्तं, दस्मिन्मुखे विराजो धेनोर्दोहनप्रकारं यो वेद स एतां कामधेनुं सर्वथा दुग्धे । य एवं वेद दुह एवेनाभितं पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् । सेवमुपरवप्रशंसति कैचित् । स्वतन्त्रोपास्तिविधिरित्यन्ये । यथा सप्तमकाण्डान्तोऽश्वमेधप्रकरणे—

“ उवा वा अथस्य मेध्यस्य शिरः ” इति स्वतन्त्रोपास्तिराम्नावा तद्वत् । तस्याथ स्वातन्त्र्यं बृहदारण्यकस्याऽऽदौ विस्पष्टम् । एतादृशानां वाचयानां कर्मप्रकरणादुत्कर्ष उत्तरधीमांतायां गुणोपसंहारे मनविदाद्यधिकरणे निर्णयः । तस्मादुत्कर्षं स्वातन्त्र्यमनुत्कर्षं तु स्तुतिर्वैनापरवनाक्याङ्गत्वमित्याकारद्वयमैम्भुषेयम् । अवेष्टेभ्यावुर्मास्यानां च राजसूयान्तःप्रयोगैश्चद्विष्णुयोगो (गौ) यथा तद्वदेतद्दृष्टव्यम् ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“स्वनेदुपरवान्ना इदं तन्मृदमुदयेत् ।

माय तनावमाधेत् किं स्वामी वृच्छतीवरः ॥ १ ॥

भद्रमित्याह तच्चचित्थाह स्वापीवरं प्रति ।

किरादचतुर्भिः संस्पर्शो रक्षःपञ्चस्कृदकिया ॥ २ ॥

रक्षोश्चधिववाख्ये तु कलके स्थापयेत्तथा ।

पेयैव परिवः स्तृत्वा मन्त्रयेच्च नृहन्ति ॥

अपांशु सैवनश्पानं सा(नेश्पना वा)दयेद्विंशतिपत्ता ॥ ३ ॥” इति ॥

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“भद्रं तन्त्री सहेत्येतत्कस्मिन्स्वामिनि युज्यते ।

द्वित्वभुत्या भवेदेतदध्वर्युपजमानयोः ” इति ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धानपण्डये सोमाभिववाधारयोः कलकयोरथस्वाच्यतनुवाधे-
प्यादिविदिशु चत्वार उपरवनापकां गर्वा बाहुषावस्वावा अधोभागे परस्परमिच्छिता
ऊर्ध्वभागे परस्परं पादेशमावध्यवहिता वर्तन्ते । तेष्वेकस्मिन्पुंरस्ये यजमानो दक्षि-
णहस्तं प्रसारयति । तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन्स्वहस्तं प्रसारयत्ताद्यजमानहस्तं
गृह्णाति । तदा यजमानः किम्वेत्यनेन मन्त्रेण कलं वृच्छति । अध्वर्युश्च भद्रमि-
त्यनेन मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते । ततो यजमानस्तन्त्रीं सहेत्यनेन मन्त्रेण तत्कलं स्वकी-
यत्वेन स्वी करोति । तस्माद्यजमानस्मैवदिति चेन्नैवम् । नावित्यनेन द्विवचनेन
सहेत्यनेन चोभयगामितयैव स्वीकारात् ।

तत्रैव तृतीयापादे चिन्तितम्—

“संतृद्ये दीर्घसोमे तत्प्रलतौ विरुनानुत ।

दीर्घस्य सोम इत्पुकेः प्रलयावस्तु वर्दयन् ॥

सामानाधिकरण्यस्य पञ्चीतो बलवत्त्वतः ।

द्वैत्ययुकेभ्यः(कोकट्य)तस्यादावुत्कर्षोऽन्यत्र बाधनाम् ” इति ॥

ज्योतिष्टोमे भ्रूयते—“दीर्घसोमे संतृद्ये वृत्तये ” इति । सोम-

यामविशेषो दीर्घसोमः । वस्तिन्सोमाभिनवाभारयोभिनवनगच्छकपोः संतर्दनं
कार्यम् । अन्येभ्यविद्योगेन सोषित्वं वा भूदिवि इहसंशेपः संतर्दनम् ।
वदेत्यकरणावसात्प्रकृतौ विनिविशते । न च वच दीर्घसोपत्वानुपपात्तिः ।
दीर्घस्य सोम इत्येवं दीर्घत्वस्य वचनान्विशेषणत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते
भूमः—“वर्षासमासात्कर्मभारयो वलीयानिवि वक्ष्यते । यथा सति दीर्घत्वं
सोमस्य धर्मो न तु वचमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृतिभूतस्य सोमस्येष्टिपथे-
क्षया दीर्घत्वमसमेवेति चेन्न । सोमशब्देनैव वदवगमो दीर्घशब्दवैयर्थ्यात् । न ही-
ष्टिपथवेक्षया ह्रस्वः कश्चित्सोमोभस्ति वक्ष्ये म्यावचये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत । त-
स्मात्प्रकृतिस्त्वं ह्रस्वसोमं म्यावर्धमित्युक्तं दीर्घशब्दः । विकृतिपुनश्चादिषु महा-
धिक्येन दीर्घत्वम् । तस्मादाक्येन मकरर्षं भाषित्वा विकृतिषु वनिवेशः ।
प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वपुनः । संतर्दनवाच्यं साक्षाच्छ्रूयते—“इन् वा
एते यज्ञस्य यदधिपवणे न संतुल्यसंतुल्ये हि इन् ” इति । तस्मात् प्रकृतौ
निवेशः ।

तत्रैव पञ्चमपादे चिन्वितम्—

“आत्म्यावचोवपद्कारा एव किं भक्षहेतवः ।

किंवाग्निपवहोमो च वचाग्घोऽस्तुकमा दिशा ॥

हविर्धानेऽभितुत्याय इत्या सदासि भक्षयेत् ।

इति श्रुतत्वतस्तौ च भक्षहेतु मध्येतरे ” इति ॥

येषु होतुध्वज इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः, हारिषोजनवाक्यं, वपद्कर्तुः पथ-
वभक्ष इत्यत्र वपद्कार इत्येवमुक्तत्वाच्च एव इति चेन्मैवम् । “हविर्धाने [च-
नैववि] आदभिरभितुत्याग्घ्वनीये इत्या मत्यञ्चः परेत्य सदासि भक्षयन्ति ”
इति श्रूयते । उत्तरेवेद्याः प्रतीचीने सदासः प्राचीने षण्ढेऽभितुत्यः । उत्तरेवेद्या
होमः । सदासि भक्षणम् । वचाभिनवहोमवोर्चनान्तरमाप्तपोरभि(वि)भेद्यतया तौ
निमित्तत्वेनान्य भक्षणं विधीयते । तस्मात्तमाख्यादिवदेवयोरपि(भक्ष)हेतुत्वमस्ति ।

वचाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्वितम्—

“अभितुत्य ततो इत्या सादेरेकेकहेतुना(वा) ।

संहत्य वा निमित्तोक्तौ साक्षिण्याभिधितोऽभियः ॥

(आग्नीध्रीयसदःप्रभृतिषु स्थानेषु धिषिण्यमानिमानम्)

होमाभिषवकर्ताऽयं भक्षकत्वेन चोच्यते ।

निमिचित्वाऽऽर्थिकी तस्मात्साहित्यं हेतुर्गं यतम् ॥ इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ हविर्धाने चर्मन्त्रधि यावभिरभिषुत्वाऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ॥ इति । तत्राभिषवहोमयोरेकैक एव भक्षहेतुः । साहित्यस्याविधेयत्वात् । अभिषवहोमायत्र निमिचित्वेनोच्यते । तत्र साहित्यविधौ वाक्यं भिद्येत । अभिषवहोमौ भक्षहेतू । तौ च साहितावित्येवं तद्वेदः । तस्मात्साहित्यस्याविधेयत्वादभिषवहोमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः— नात्र निमित्तमुपन्यस्यते, किंतु होमाभिषवयोः कर्ता भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्ववपा-
दत्वादिधीयते । तथा सत्यभिषवहोमयोर्यन्निमित्तत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति वा-
क्यभेददोषाभावात्साहित्यं मदीयमानं विवक्षितमिति सहितयोरेव तयोर्निमित्तत्वम् ।

अत्र सुवेदां यजुष्वामासि ॥ छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते साधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयपत्राठके

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(जय प्रथमाष्टके तृतीयपत्राठके तृतीयोऽध्यायः) ।

विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवाहनः स्वा-
न्नोऽसि प्रचेतास्तुथोऽसि विश्ववेदा उशिर्गसि
कविरङ्ग्यारिरसि शम्भारिरवस्युरसि इवस्वा-
ञ्जुन्धस्युरसि मार्जालीयः सम्राडसि कृशानुः
परिप्रयोऽसि पर्वमानः प्रतकांसि नभस्यानसं-
मृद्योऽसि हव्यसूदं ऋतर्थामाऽसि सुवज्योति-
र्ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामाऽन्नोऽस्येकपादहिरसि
बुध्नियो रौद्रेणानीकिन पाहि माऽग्ने पिष्टहि
मा मा मां हिंसीः (१) ।

(अनीकिनाष्टौ च) ॥

इति लृण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽनुवाके हविर्धानगतोपरननिर्माणमुक्तम् । अथावशिष्टेऽध्याशीधीयस-
दःपमुविस्थानेषु पिण्णिषास्तृतीयेऽनुवाकेऽभिधीयन्ते ।

विभूरसीति । कत्वः—“ आशीधीयं गैत्वा स्वमेनोद्गरयावोक्ष्य चैत्वालपु-
रीयं सिकता इति निवपति विभूरसि प्रवाहणो रौद्रेणानीकेन पाहि माग्ने पिष्ट-
हि मा मा मा हिःसीरिति तं परिमण्डलं पिण्णिषं करोत्यथैनं सिकताभिरा-
ञ्जाशितं करोत्यध्यान्तःसदसि पिण्णिषान्निवपति होतुः प्रथमं वद्विरसि हव्यवाह-
न इति धावोऽसि प्रवेता इति दक्षिणतो वैवावरुणस्य, तुथोऽसि विश्वेदा इत्यु-
त्तरतो ब्राह्मणाच्छंसिनः, उशिंगसि कविरित्युत्तरतः पौतुः, अह्वारिरसि बम्भा-
रितित्युत्तरतो नेष्टुः, अवस्पुसि दुवस्वानित्युत्तरतोऽञ्जावाकस्याथ दक्षिणे वेद्यन्ते
मार्धावीयं निवपति कुम्भूरसि मार्धावीय इति, सर्वेभ्येव रौद्रमनुवर्तयत्यध्याह्नानु-
दिषाति सचादसि लृण्णयजुर्वेदानीयमुपविष्टवे, परिवद्योऽसि पवयान इत्यास्ताव,
प्रतक्यसि नभस्यानीति चात्वालमसंमृष्टोऽसि हव्यसूद इति पशुध्रपणमथ सद्यतो
दारि तिष्ठन्मौदुन्वरीमुपाविष्टव कतधामासि सुवर्णोविरिति, ब्रह्मणोविरसि सुवर्धा-
मेति ब्रह्मसदनमथानैव तिष्ठन्माहं पत्यमुपविष्टवेऽव्योऽस्येकपादिति, अहिरसि पुष्पिष
इति ये प्रहास्यन्तो भवन्ति ” इति ।

अत्र रौद्रेणेति वाक्यं सर्वमन्वयेषत्वाद्गन्ते सपाम्नायते । आञ्जाशितं सप्त-
धाद्यथा न भ्रश्यति तथा करोति जुष्टं वा करोति । हे आशीधीय त्वचोऽन्य-
धिर्जीयं विरहंस्तं विभूरसि विविधं भवसि । हविर्षा प्रवाहयित्वात्प्रवाहणोऽ-
सि । हे होत्रीय त्वं यो बहूनिहव्यवाहनस्तद्वृषोऽसि । हे वैवावरुणीय धावो
मित्रः प्रवेता वरुणस्तदुमवत्पुषोऽसि । हे ब्राह्मणाच्छंसि संवन्धिन्, तुथो ह स्व
वै विश्वेदा देवानां दक्षिणा विमज्जतीत्याज्ञातो दिवाभिज्ञो यस्तुधस्तद्वृषोऽसि ।
हे पौत्रीय त्वमुशिकमनीयः कविर्विद्वानसि । हे नेष्ट्रीय सोमरक्षकौ पावह्वारि-

१ क. “गीर्धं ग” । ग. घ. “गीर्धं हुत्वा” । ल. “गीर्धं हुत्वा” । २ स. सात्वा । ३ स.
“त्वाळे पु” । ४ स. “रोति सि” । ५ स. तव । ६ स. “पिण्यविरण्यार्चं वि” ।

(आग्नीध्रीयसदःप्रभृतिस्थानेषु धिष्ण्याभिधानम्)

बम्भारिनामकौ तद्रूपोऽसि । हेऽच्छावाकसंबन्धिन्, अवस्पवे त्वा वाताय स्वाहा दुवस्वते त्वा वाताय स्वाहेत्याम्नादौ यावत्सुदुवस्वन्तौ वातविशेषौ तद्रूपोऽसि । हे मार्जालीय त्वं दुग्ध्भूः शोधकः पावप्रक्षालनेन छेपमार्जनस्थानभूतोऽसि । हे आहवनीय सम्प्रग्राजमानः छशानुरसि । हे आस्ताव स्थोवस्थान परिपद्यः परितः सदनयोम्यः पवनानः पूतोऽसि । हे बात्वाल छण्णविषाणत्यागार्थं प्रवक्त्रा प्रकृष्टगमनविषयो नमस्त्वानन्तरवकाशदानसि । हे पञ्चभ्रमणप्रदेशं राक्षसैरसेमृष्टो हव्यसूदो हृदयादिहव्यपाचकोऽसि । हे औदुम्बरि त्वमृतधामा तामगानामृतमवर्यभावि धामोपवेशनस्थानं यस्यास्तादृशी सुवर्ण्योतिरुन्नतत्वेन स्वर्गप्रकाशिकाऽसि । हे ब्रह्मसदन त्वं ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्मनामकस्य विजः प्रोक्षणादिकर्माम्यनुष्ठानत्वेन ज्योतिर्यस्मिन्स्थाने वादशमसि, सुवर्धोऽयं स्वर्गसदृशं स्थानं यस्य तथाविधमसि । हे नूतनगार्हपत्य यो देवः प्रोष्ठपदा नक्षत्रमज एकपदेवतेत्याम्नादस्तद्रूपोऽसि । पुरातनं गार्हपत्यमितं ऊर्ध्वमृत्विजः परित्यक्ष्यन्तो भवन्ति । हे त्याज्यगार्हपत्य यो देवः प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिर्बुध्नियो देवतेत्याम्नातस्तद्रूपोऽसि । आग्नीध्रीयमारम्य पुराणगार्हपत्यान्तेषु षोडशसु स्थानेष्वभिमान्यमान हेऽग्ने त्वदीयेन रौद्रेण सैन्धेन राक्षसेभ्यो नां पाहि, कर्मफलप्रदानेन नां पिपूहि पूर्णमनोरथं कुरु, मद्भिनाशरूपां हिंसां ना कुरु ।

तानेवान्सर्वानु(न)तिक्षयानुष्ठानं विधत्ते—

“ वात्वालाद्धिष्ण्यानुष वपति योनिर्वै यज्ञस्य वात्वालं यज्ञस्य तथोनि-
त्वाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

ततः पुरीषमादायोचरेवेद्याः करणाश्चात्वालं यज्ञस्य योनिः । तादृशश्चात्वा-
लाद्धिष्ण्यानामकानां स्थलविशेषाणां निवसने यज्ञः सर्वोऽपि स्वयोनियुक्तो भवति ।

कालान्तरेऽनुष्ठेयान्यपि कानिचिद्धिष्ण्याप्रसङ्गादिह विधीयन्ते । तत्राऽऽ-
ग्नीध्रीयधिष्ण्यास्थिताद्ब्रह्मैर्होत्रादीधिष्ण्याप्येष्वाग्निस्थापनं विधत्ते—

“ देवा वै यज्ञं पराजयन्त तमाग्नीधात्पुनराजयन्तेतद्वै यज्ञस्यापराजितं
यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राद्धिष्ण्यान्विहरति यदेव यज्ञस्यापराजितं तत एवेनं पुन-
स्तनुते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

पराजयन्त पराजयमकुर्वन्त । यज्ञमसुरा अगृह्णन् । पुनस्तं यज्ञवाग्नीध्रदेवता-

(आग्नीमीपसदःप्रभृतिस्थानेषु धिष्णिषामिधानम्)

सामर्थ्येनासुरेभ्योऽपच्छिद्य देवा अजयन् । आग्नीधस्यापराजिवस्थानत्वाच्चो
विहरणं युक्तम् ।

मेषमन्त्रमुत्पादयति—

“ पराजित्येव त्वत्तु वा एते यन्ति ये बहिष्पवमानः सवन्ति बहिष्पवमाने
स्तुवे आहामीदमीन्ति हर नहिः स्तुषाहि पुरोडाशाः अलं कुर्यिति यज्ञमेवाप-
णित्य पुनस्तन्वाना यन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

बहिष्पवमानं चापि प्रातःसवने सामैर्मयिमाननुपास्यै गायतेत्यादिकं स्तोत्रम् ।
तत्तु गायन्त कस्मिन्नावायन्ति यथा लोके पराजित्य पलायन्ते सन्ति । ततः
स्तोत्रे सैमापिने सत्याग्नीध्रं संबोध्याभिविहरणादिवैष उक्ते यज्ञं पराजयादवावृत्त्य
पुनः प्रसारितवन्तो भवन्ति ।

विहरणे विशेषं विधत्ते—

“ अङ्गारैर्द्वं सवने वि हरति शलाकामिस्तृतीयः सशुक्रत्वायायो सं भर-
त्येवैनत् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

प्रातःसवनषाध्यंदिनसवनयोराग्नीमीयमैतैर्द्व्यङ्गकाङ्गैर्विहरेत् । तृतीयसवने तु
शलाकामिर्द्विस्तृणमुष्टिमिविहरेत् । औष सोमस्य गायत्रीमुखेन (ण) पीतत्वा-
न्नास्ति सोमे तेजः । दीमास्तु शलाकास्तु सारत्स्यं तेजोऽस्तीति सशुक्रत्वाय सते-
जसत्वाय तथा कुर्यात् । किंचैनतृतीयसवनमितरसदृशं कृत्वा संभरति सम्प-
न्नोपयति ।

पूर्वोक्तं धिष्णियैसंबं प्रशंसति—

“ धिष्णिषा वा अमुष्मिहोक्ते सोमभरक्षन्तेभ्योऽधि सोमनाऽहरन्ममन्वायन्तं
पयोविशन् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

स्वानाजानादय इव धिष्णियदेवता अपि सोमं रक्षन्ति । आक्षिप्यमाणं सोम-
मनु स्वयमप्यात्म्य परित उपविष्टाः । वस्मात्प्रवास्ता धिष्णिषाः ।

एतद्देवर्षं प्रशंसति—

“ य एवं वेद बिन्दते परिवेष्टारम् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १]
इति ।

सेवकजनमित्यर्थः ।

(आग्नीधीयसदःप्रभृतिस्थानेषु धिष्णिषामिधानम्)

केषुचिर्धिष्णिषेषु सोमाहुतिं विदधाति—

“ ते सोमपीथेन व्यार्ध्यन्त ते देवेषु सोमपीथमैच्छन्त तान्देवा अब्रुवन्नेदे
नामनी कुरुध्वमथ म वाऽऽप्स्यथ न वेत्यग्रयो वा अथ धिष्णिषास्तस्माद्दिनाया
ज्राह्णोऽर्धुकस्तेषां ये नेदिष्ठं पर्याविशन्ते सोमपीथं याऽऽप्नुवन्नाहवनीय आग्नी-
धीयो होत्रीयो मार्जाजीयस्तस्मात्तेषु जुह्वति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ०
१] इति ।

ते धिष्णिषाः सोमपानेन विमुक्ताः । तदस्ते देवेषु मध्ये सोमपानमस्माकम-
स्त्वित्यैच्छन्त । एकैकनाममावधारणेन युष्माकं सोमपानयोग्यता सर्वथा
नास्ति । नामद्वये तु स्वीकृते पाक्षिकी तद्योग्यतेति देवैरुक्ता अग्निनाम धिष्णिष-
नाम च कृतवन्तः । यस्मान्नामद्वयमुत्कर्षहेतुस्तस्मात्त्रोक्तेऽपि देवदत्तादिनाम
प्रथमं धृत्वा पश्चात्तपोविद्यादिभिराचार्योपाध्यायादिकं द्वितीयं नाम दत्तस-
त्कारेण समृद्धो भवति । नामद्वयधारिणां तेषां मध्ये ये चत्वार आहवनीया-
दयः सोमस्यात्यन्तसमीपे निविष्टास्ते समीपवर्तिनेन सोमपानयोग्या इति तेषु
सोमं जुह्वतुः ।

दिनामधारित्वेनेतरेषामपि प्रसक्तं सोमपानं वारयति—

“ अतिहाय वषट्करोति वि सेते सोमपीथेनाऽऽर्ध्यन्त ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० १] इति ।

ये दूरवर्तिनो मैत्रावरुणधिष्णिषादयस्तानविलङ्घ्य समीपस्थेभ्य एव वषट्-
कारस्तथाऽपि अनुवषट्कारमदानाहुतिक्वालेण ऐतरेयश्रुतौ तदाहुतिदेवतात्वेन च-
तुर्गामेव श्रवणात्तानतिहाय वषट्कर्तव्यमित्युक्तं युक्तम् । सा च श्रुतिः—“ यदेव
सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति तद ? णिषान्भीणाति ” इति । तस्मात्तेषां
वषट्कारपूर्वको होमः । इतरेषु सोमपानेन व्यार्ध्यन्त, हि यस्मात्पूर्वोक्तस्य वि-
योगस्य यतीकारं सामीप्यलक्षणे न संपादितवन्तः । द्वितीयनामप्रयुक्तस्तुत्कर्षस्तेषां
सोमाभावेऽप्याज्यव्याधारणविशेषवन्तः ।

सोमाहुतीनां व्यवस्थां विधत्ते—

“ देवा वै याः प्राचीराहुतीरजुह्वये पुरस्तादसुरा आसन्ताश्स्ताभिः प्राणु-
वन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन्ताश्स्ताभिरवानुदन्त प्राचीरन्वा आहुतयो

(आग्नीध्रियसद्व्यभूतिस्थानेषु विधिष्वप्यभिधानम्)

हूयन्ते मत्सङ्काशीनो विधिष्वयान्वाचारयति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो आ-
सूच्यान्म पुत्रदे तस्मात्पराचीः यजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते [सं० का० ६
प्र० ३ अ० १] इति ।

प्राङ्मुखेन हूयमानाः पार्चीरुत्तरवेदिगताः । यस्मादाहुतिषु दैविष्यं तस्माहो-
केऽपि यजाः विवा यन्मुखेन प्रवीयन्ते निविध्यन्ते तद्विपरीतदिङ्मुखा उत्पद्यन्ते ।

अभ्वर्योः प्रत्यग्ममननिषेधं निन्दाम्यामुचयति—

“ माणा वा एते यद्विधिषा यदभ्वर्युः प्रत्यङ्मविधिष्वयानतिसर्पेत्प्रागान्तं
कर्षेत्प्रमाणुकः स्वात्माभिर्वा एषा यज्ञस्य यज्ञोतोर्व्यः सतु वै नाम्बै माणोऽव्या-
हवानो यदभ्वर्युः पत्सङ्गोत्तरमतिसर्पेद्वाने माणं दद्यात्प्रमाणुकः स्यात् ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

अतिसर्पेदतिक्रम्य गच्छेत् । होता यज्ञस्य नामिर्भ्यदेशे कर्तव्ये । माणवाया-
म्वर्तिनोरभ्वर्योः प्रत्यग्ममनममुकम् ।

कतिच उपगम्यन्तीविविधमाप्नवान्तमभ्वर्योर्निषेधति—

“ नाभ्वर्युरप मायेद्वाग्धीर्यो वा अभ्वर्युर्येदभ्वर्युरपमायेदुद्वावे वाच२ सं प्र
यच्छेदुपदासुकाभ्यं वाकस्यात् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

उद्वावा सामनि गीयमाने पृष्ठतस्तदङ्गीकरणमुपगानम् । उपदासुकोपक्षयशीला ।
प्रकारान्तरेणाभ्वर्योः प्रत्यग्ममनं विधातुं चोद्यमुद्गावयति—

“ वसवादिनो वदन्ति नात्स्थिते सोमेऽभ्वर्युः पत्सङ्गस्योऽस्तीयादथ कथा
दाक्षिणानि होतुमेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

अभ्वर्योः सद् उल्लङ्घ्य प्रत्यग्ममनं निषिद्धम् । दाक्षिणहोमस्तु पाचीनवंसे
नूतनगार्हपत्ये कर्तव्यः । यत्कथं पठते । अर्त्तस्थितेऽस्तमासे । कथा केन प्रकरणे ।

उक्तचोद्यस्य परिहाराभासमाशङ्कते—

“ यामो हि स देवान् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

याम उपरमः । यस्मात्स दाक्षिणहोमस्तेषां देवानां संबन्धिनः कर्मण उप-
रमकाङ्क्षिनोऽथो लौकिकममनत्वादेवा अनुशास्यन्ति ।

इत्थमुच्यमानां रूपवति—

“ कस्मा अहं देवा यामं वाऽयामं वाऽशु ज्ञास्यन्तीति ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० १] इति ।

(अग्नीषोमीयस्य भिधानायाग्नीषोमप्रणयनार्थवैसर्जनहोमामिधानम्)

अहेत्युक्तेनिषेधे । यदुत्तरवादिनोक्तं भवति, देवाः कस्यै प्रयोजनाय कर्मण उपरतिमनुपरातिं वाऽनुज्ञास्यन्ति, न हि तदनुज्ञया देवानां किञ्चित्प्रयोजनं पश्यामः । ततः प्रत्यग्गमनस्य निषिद्धत्वादाक्षिणहोमो न घटत इवेति शीघ्रं सुस्थितम् ।

तस्य मुख्यं परिहारं दर्शयन्प्रत्यग्गमनं विधत्ते—

“ उत्तरेणाऽऽग्नीध्रं परित्यजुहोति दाक्षिणानि न प्राधान्यं सं कर्षति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

आग्नीध्रविधानयोर्मध्ये गत्वा यत्सदोतिक्रमणं तदेव निषिद्धम् । अयं स्वाग्नीध्रं वामतः परित्यज्य तस्मादुत्तरतः प्रत्यङ्मुखो गत्वा प्राचीनवंशे दाक्षिणानि जुहुयात् । ततो नोक्तदोषैः ।

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति । तत्र चात्वालाद्धिष्ण्यानुषवपतीति सामान्यशास्त्रेणाऽऽग्नीधादीनां प्राजहिषान्दानां षोडशानामपि निवर्पणे प्रसक्ते प्राजातीयान्दानामेवेति विशेषं विधत्ते—

“ मध्ये धिष्ण्या उप्यन्ते नाम्ये याभिवपति तेन तान्मयीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

इतरेषामाहवन्मियादीनां प्राजहिषान्दानामष्टानामुपस्थानं विधत्ते—

“ यान् निवपति यदनुदिशति तेन तान् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १] इति ।

प्रीणातीत्यनुवर्तते । अनुदेशने मन्त्रेणोपस्थानम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ विभूषदत्रयात्मनो मन्त्राः षोडश निवर्पेत् ।

धिष्ण्यान्दिशेच्च सर्वेषु रौद्रेणेत्यनुदिशते ॥१॥ इति ।

अत्र भीमांसाच्छन्दसी न स्तः ॥

इति श्रीमत्सामवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अग्नीषोमीयकृत्वमिधानायाग्नीषोमज्जगयनार्थविसर्जनहोमामिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

त्व॑ सोम॒ तनु॑कृद्भ्यो॒ द्वेषो॑भ्योऽन्य॒कृते॑भ्य
 उ॒रु य॒न्ताऽसि॒ वरु॑न्त्य॒ स्वाहा॑ जुषा॒णो अ॒प्सुरा॒-
 न्य॒स्य वेतु॑ स्वाहाऽयं नो॒ आसि॑र्वरि॒चः कृ॒णो-
 त्वयं॑ मृ॒धः पू॒र एतु॑ प्रमि॒न्दन् । अ॒यः श॒ङ्ख-
 यतु॑ जहृ॒षाणो॑ऽयं वाजं॒ जयतु॑ वाज॒सातो॑ । उ॒रु
 वि॒ण्णो वि॒ क्रम॑स्वो॒रु क्षया॑य नः कृ॒धि । घृ॒तं
 घृ॒तयो॒ने पि॒च प्र॒पं य॒ज्ञप॑तिं ति॒र । सोमो॑
 जि॒गाति॑ गा॒तुवि॒तु (१) दे॒वाना॑मेति निष्कृ॒त-
 मृ॒तस्य॒ योनि॑मा॒सद॒मर्दि॑त्याः स॒दोऽस्य॑र्दि॒त्याः
 स॒द आ॒ सी॒द्विष॒ वो दे॒व सा॒वितः॒ सोम॑स्त॒
 र॒क्षध्वं॒ मा वो॑ द॒धदे॒तस्व॑ सोम॒ देवो॑ दे॒वानु॒-
 पा॒गा इ॒दम॒हं म॑नु॒ष्यो म॑नु॒ष्यान्स॒ह प्र॒जया॑ स॒ह
 रा॒यस्पोषे॑ण नमो॒ दे॒वेभ्यः॒ स्व॒धा पि॒तृभ्य॑ इ॒द-
 म॒हं निर्व॑रु॒णस्य॒ पा॒शान्त्सु॑व॒रभि॑ (२) वि॒
 रु॒येषं॒ वैश्वान॑रं॒ ज्योति॑र॒ध्वं अ॒तप॑ते त्वं अ॒तानी॑
 अ॒तप॑तिर॒सि या॒ मम॑ त॒नूस्त्व॑प्य॒मृदि॑यः सा
 मा॒धि या॒ तव॑ त॒नूर्म॑प्य॒मृदे॑षा सा त्वा॒धि यथा॒-
 यथं॑ नो॒ अत॑पते अ॒तिनो॑र्व॒तानि॑ (३) ॥

(गातुविदम्येकविंशच्छ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः] ।

तृतीयानुवाके विष्णिषा वर्षिताः । एतवता वेदिगतविशेषनिर्माणं संपातम् ।
अथ तस्यां वेद्यामग्नीषोमीयपशुर्वकव्यः । तस्य चाग्नीषोमयोः प्रणीतयोः पश्वा-
द्वक्तुमुचितत्वात्तरपणयनाय वैसर्जनहोमअतुर्थेऽनुवाकेऽभिधीयते ।

त्व० सोमेति । कल्पः—“सुचि चतुर्वृहीतं वृहीत्वा शालामुखीये वैसर्जन-
होमं जुहोति त्व० सोम तनूक-द्रव्यो द्वेषोऽभ्योऽभ्यकृतेभ्य उरु यन्ताऽसि वत्स्य० स्वा-
हेति, सुषेणान्तुं प्रस्कन्दयति जुषाणो अप्तुराव्यस्य वेतु स्वाहेति, पूर्वपा द्वारोप-
निष्कामत्यर्थं नो अभिर्वैरिषः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं शत्रू-
यतु जर्हषाणोऽयं बाजं जयतु बाजसाततिवि, अथाऽऽहवनीये सुवाहुतिं
जुहोति उरु विष्णो वि क्रमस्वोर क्षयाय नः कृधि । धृतं धृतयोनि पिब प्र
यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ” इति ।

तनूं शरीरं छन्दन्ति प्छिन्दन्तीति तनूकान्ति रक्षांसि । द्विपन्तीति द्वेषांसि ।
अग्नैरस्माद्दिरोचिमिरभिचरद्भिः कृतानि घेरिताग्नीत्यन्वकृतानि । हे सोम त्वं
वाटशेभ्यो निपन्ताऽसि । यथा तादृशानि नास्मान्नाधत्ते तथाऽस्मानन्यत्र
सुरक्षितमदेशे स्थापयित्वा शालयंसि । तस्मात्त्वमेवास्माकमुक्तं प्रभूतं वत्स्यं वत्स-
मसि, तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु । अन्तुं प्रस्कन्दयतीत्यवाप्तुशब्द आव्यविन्दुवाची ।
यन्ने त्वत्पदेहवाची । हे सोम त्वं जुषाणोऽस्मातु प्रीतिमान्प्रक्षसापदक्षमायाप्तु-
रत्पदेहः सन्नाव्यस्यं विन्दुं वेतु पिब, तपेदं हुतमस्तु । पूर्वद्वारेण निष्कामन्तो
यमग्निं प्रणयन्ति । अयमभिरस्माकं वैरिषः कृणोतु अयः करोतु । अयं मृधो
वैरिषः प्रभिन्दन्पुर एतु अग्रे गच्छतु । अयं जर्हषाणो हटान्तःकरणः शत्रू-
यतु । बाजस्यान्तस्थ सातिर्छामो यस्मिन्संश्रयि स बाजसातिस्तस्मिन्प्रयस्यमर्धं
बाजं जयतु वशी करोतु । हे विष्णो व्यापिन्नाहवनीयास्मदनुग्रहार्थंमुरु विक्र-
यस्व वैरिषु बहुलं पराक्रमं कुरु । नोऽस्माकं क्षयाय निवासाथंमुरु कृधि बहुलं
मृहधनादिकं संपादय । धृतेन ज्वालोद्भवाद्बृहवमोनिः । हे धृतयोनि हूयमानमिदं
धृतं पिब, यज्ञपतिं यजमानं [म] पतिरातिशयेन वर्षय ।

मन्त्रान्व्याचिरुपासुरादौ होमं विधत्ते—

“ सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्वैसर्जनानि ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० २] इति ।

अवान्तरदीक्षाविसर्जनार्थत्वादेवानि होमकर्माणि वैसर्जनानि ।

(असीधोमीयपञ्चभिधानायाः क्रियामप्रणयनार्थैः सर्जनहोमाभिधानम्) ।

तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ उपस्थे ब्रह्मा राजानं कुरुते सैवपि ब्रह्मन्ब्रह्म-
ध्वमिति संवेप्यति यजमानस्यामात्यान्संहयन् (यजमानं) ध्वयं यजमानोऽन्वा-
रभते यजमानं पत्नीमितरे पुत्रभ्रातरोऽह्नेन वाससाऽमात्यान्संमच्छात्य वाससोऽन्ते
सुमदण्डमुपनिषम्य प्रचरण्णा वैसर्जनानि जुहोति ” इति ।

यतामात्मशब्दौ बन्धुवाचकौ । प्रचरणी जुह्वा सदृशी ।

विशेषान्क्रमेण विधत्ते—

“ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति दिवायजमानः पतिवित्त्वा आग्नीध्रे जुहोत्यन्त-
रिक्ष एवाऽऽक्रमत आहवनीये जुहोति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

द्वाभ्यां त्वर सोम जुषाण इत्येताभ्याम् । आग्नीध्रे होमस्य मन्त्रो विधा-
स्वते । आहवनीय उरु विष्णो, इति मन्त्रः ।

होमात्पूर्वमेव ब्रह्मणा सोम आवातम्य इति विधत्ते—

“ देवानैः सुवर्गं लोकं यतो रक्षाः स्वनिघाः सन्ते सोमेन राज्ञा रक्षाः स्वमह-
त्वाप्तुमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लोकमापन्नरक्षसामनुपलामायाऽन्तः सोमो भवत्यथ
वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामगहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

भवो गच्छतः । अप्तुं रक्षोभिरुपस्रब्धमशक्वमल्पदेहम् । आतो भवति
स्वीकृतो भवेत् । तद ऊर्ध्वं कृतो होमो रक्षाः स्वपहन्ति ।

प्रथममन्त्रस्य पूर्वभागोऽभिधेत् सोमस्य सामर्ह्यमुपपादयति—

“ त्वर सोम तनूकृञ्च इत्याह तनूकृञ्चैवः ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० २] इति ।

तनुच्छिदां रक्षसामपि तनूं कृण्वति च्छिनत्तीत्येष सोमोऽत्यन्तं तनूकृत-
स्याब्रह्मोऽस्मान्नालपितुं समर्थः ।

द्वितीयभागे विशेष्यं पुरयति—

“ द्वेषोभ्योऽप्यकृतेभ्य इत्याहान्यकृतवानि हि रक्षाः सि ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० २] इति ।

तृतीयभागैस्पोरु वरूधमित्यस्य वाक्यस्य शेषं पुरयति—

(अग्नीषोमीयपञ्चभिधानायाग्नीषोमप्रणयनार्थवैसर्जनहोत्राभिधानम्) ।

“ ऊरु यन्ताऽसि वरूथमित्याहोरु णस्थधीति वावैतदाह ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

बहुलमस्वदर्थं कुर्वित्येतदेव स भागो ब्रूते ।

द्वितीयमन्त्रेऽप्युशब्दसूचितमाह—

“ जुषाणो अप्नुराज्यस्य वेत्तित्याहाप्नुयेव यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति रक्षसामनुपलाभाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

प्राचीनवंशान्निष्काम्याऽऽग्नीध्रे जिगमिषुभिरनुष्ठेयानि सोमस्वीकारादीनि षड्विधत्ते—

“ आ सोमं ददत आ ब्राह्म आ वायव्यान्वा द्यौणकलशमुत्पत्नीमा नयन्त्यन्वनाऽसि प्र वर्तयन्ति यावदेवास्मास्ति तेन सह सुवर्गं लोकमेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

सोमं हविर्धाने नेतुमाददीरन् । ब्राह्मणोऽभिषवार्थाः । वायव्याम्युलूखलसहस्रानि ग्रहपात्राणि । द्यौणकलशः मौडं काष्ठपात्रम् । एतान्याददीरन् । पत्नीं स्वस्थानादुत्थाप्याऽऽनयेयुः । व्रीक्षाधीषधद्रव्यार्थं मत्तुतीयं शकटं वदेवासलदावृत्तत्वादनासीति बहुवचनेनोच्यते । तदनु पुनः पुनः प्रवर्तयेयुः । एवं सति यजमानस्य स्वं यावदस्ति तेन सर्वेण सह स्वर्गं गान्त्वोति ।

विधत्ते—

“ नयवर्तयार्थाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

अग्रे नय सुवर्गस्यसौ नयवती ।

अत्र सूत्रम्—“ शालामुत्सीधे प्रणयनीमविधममादीप्य सिकताभिरुपयम्पाग्नीषोमाभ्यां मणीपमानाभ्यापनुब्रूहीति संमेष्यति मणीपमानाधानुब्रूहीति वा प्रथमायां चिरनूक्तधाम्यं नो अग्निर्वरिवः छण्णोत्तित्यग्निमथयाः सोमप्रथमा वा प्राञ्चोऽभिप्रव्रजन्त्याग्नीध्रीयेगर्भिं प्रलिष्टाप्याग्ने नधेत्यर्धमाज्यशेषस्य जुहोति” इति ।

मन्त्ररंज्या चतुर्गृहीतस्याऽऽज्यस्यार्धं गार्हपत्ये मन्त्रद्वयेन हुतमवशिष्टेऽज्यर्धमाज्यमाग्नीध्रे हुत्वेतरदाहवनीये होतुं शेषयेत् ।

विधत्ते—

३६० श्रीमत्सोमणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [११५५मकाण्डे—
(अग्नीषोमीयपञ्चमिजनायजुर्होमप्रणयनार्थवैतर्जनसोमामिधानम्) ।

“ मातृषो वायव्याभि द्योणकलशमाग्नीध्र उप वासमति ” [सं० का०
६ प० ३ अ० २] इति ।

स्थापयेदित्यर्थः ।

तद्वत्सोमस्यापि स्थापनमाप्तौ तद्वारयितुं ग्रहणं विधत्ते—

“ वि होमं तैर्गृह्यते यत्सहोपवासयेदपुत्रायेत ” [सं० का० ६ प० ३ अ० २]
इति ।

एनं सोमं तैर्वावादीभिर्विद्युज्य नेतुं मृल्लीरन् । यदि कश्चित्तेः सह स्थापयेत्-
दानीमभिषवभीत्या सोमस्योदरं पूर्णं भवेत् । अत्राऽऽज्यशेषस्याऽऽहवनीये होमा-
योरु विष्णोः, इति यो मन्त्रो यच्च ततः पूर्वोऽयं नो अभिरिति नन्वस्यामुपेक्षितौ ।

सोम इति । कल्पः—“ ब्रह्मणो राजानमादाम पूर्वया द्वारा हविर्धानं
प्रपादयति सोमो जिगाति गातुविदेवानामिति निष्कृतमृतस्य सोमिवासदमेति ”
इति ।

गातुविन्मार्गज्ञः सोमो जिगाति गच्छति । कं देशं गच्छति, आसीदत्यस्मि-
न्हविर्धानदेश इत्यासदः । देवानामासदमेति । कीदृशं, निष्कृतमलंकृतम् ।
कतस्य यज्ञस्य मोर्मि कारणं ग्रहणमसादिहविषामवायस्थितत्वात् ।

विधत्ते—

“ सोम्यचां य पादयति स्वयैवेन देवतया य पादयति ” [सं० का० ६ प०
३ अ० २] इति ।

अदित्या इति । कल्पः—“ अथ दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णा-
जिनमास्तुणाति अदित्याः सदोऽसीत्यदित्याः सद आ सीदेति । कृष्णाजिने रा-
जानम् ” इति ।

स्थापयतां दसैवति—

“ अदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ सीदेत्याह यथायजुर्वैतत् ” [सं०
का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

एष च इति । कल्पः—“ अथैनं देवताभ्यः संयमच्छत्येष वो देव सविदः
सोमस्तत्र रक्षन्त्वं या वो दमादिति ” इति ।

एतावन्तं काष्ठं यजमानः सोमपरक्षत् । इत ऊर्ध्वं हे देव युष्मदीयं सोमं
यमयेद रक्षन् । यद्यशीन्द्रादयः सर्वे सोमोपनीवास्तद्याऽपि परिचुङ्कत्वादशेषोप-

(अग्नीषोमीयपञ्चभिधानायाग्नीषोमप्रणयनार्थवैसर्जनहोमाभिधानम्)

छेदणार्थं सवितैव संबोध्यते । मा वो दमत्सोमं रक्षमाणाभ्युष्मान्कश्चिदपि मा हिंसीत् ।

सवितुसंधीभनतात्पर्यमाह—

“यजमानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवत्येष वो देव सवितः सोम इत्याह सवितुमसूद एवेनं देवताभ्यः सं प यच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

एतत्त्वमिति । बौधायनः—“ संप्रदायोपातिष्ठत एतत्त्वः सोम देवो देवानुपागा इदमहं मनुष्यो मनुष्यान्तसह प्रजया सह रामस्योषेणेति ” इति ।

हे सोम त्वं देवः सन्मवदीयान्देवानेवदिदानीं पासोऽसि । अहमपि मनुष्यः सन्मदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं पासोऽस्मि । कीदृशोऽहं, पुत्रादिप्रजया पश्चादिधनपुष्ट्या च सह वर्तमानः ।

मन्त्रभागयोर्द्वयोः प्रसिद्धिं तृतीयभागे विपक्षबाधं च दर्शयति—

“ एतत्त्वः सोम देवो देवानुपागा इत्याह देवो ह्येष सन्देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह मनुष्यो ह्येष सन्मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्प्रजा अपशूर्यजमानः स्यात्सह प्रजया सह राक्षस्योषेणेत्याह प्रजयैव पशुभिः सहेमं लोकमुपावर्तते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

नम इति । बौधायनः—“ नमो देवेभ्य इति मात्रमञ्जलिं करोति स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणाप्रत्यञ्चमधोपनिष्कामतीदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्यथाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते सुवरभि वि स्येष वैश्वानरं ज्योतिरिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ इदमहं मनुष्यो मनुष्यामिति प्रदक्षिणमावृत्य नमो देवेभ्य इति मात्रानमञ्जलिं कृत्वा स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणे, इदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्युपनिष्कम्य सुवरभि वि स्येषमिति सर्वं विहारमनुवीक्षते वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् ” इति ।

मन्त्रद्वयार्थप्रसिद्धिं दर्शयति—

“ नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवानां स्वधा पितृभ्य इत्याह स्वधाकारो हि पितॄणाम् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

निर्वरुणस्य पाशादित्यत्र निर्मुञ्चामीत्यप्याहवर्ग्यम् ।

एतमेवाभिप्रायं दर्शयति—

“ इदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

(अग्नीषोमीयमग्निधानायाग्नीषोमप्रणयनार्थवैसर्जनहोमाभिधानम्) ।

अन्न इति । कल्पः—“ अथ यजमानोऽवान्तरदीक्षां विसर्जयति अग्ने भव-
पते त्वं व्रतानां व्रतपतिरासि या मम तनूस्त्वय्यभूदेयं सा मयि या तव तनू-
य्यभूदेया सा त्वयि यथावर्थं नौ भवपते व्रतिनोर्व्रतानीति ” इति ।

अवान्तरदीक्षाया आदौ यजमानः स्वतनुमग्नौ संकल्पेनावस्थाप्याभिवनुं च
स्वस्मिन्नवस्थाप्य सहै धृतनिष्पुणचक्रम् । इदानीं तु शरीरव्यत्ययस्यासमाहित-
त्वाद्ब्रतितोरेन्द्रियजघानयोः स्तोत्रितव्रतमेवास्तु । अत्र तुवरमि वि रूपेण वैशा-
नरं ज्योतिरित्येवौ मन्त्रौ पुरोडाशप्रादुरागे स्पष्टत्वादुपेक्षितौ ।

अस्य तु मन्त्रस्य प्रतीकमहणपूर्वकं तात्पर्यमाह—

“ अग्ने व्रतपत आत्मनः पूर्वां तनूरादंभेत्याहुः को हि तद्देव यद्वसीयान्त्से
वशे भूते पुनर्वा ददाति न वेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

अग्ने व्रतपत इत्येतावत्प्रतीकम् । स्वकीया पूर्वां तनूरभिसक्तकाशात्सहसा स्वी-
कार्येति बुद्धिमन्त आहुः । कुतः, वसीयान्तत्पन्तधनिकः प्रभुः परकीये वस्तुनि
स्ववशीभूते सति पुनर्ददाति वा न वेति यत्तत्को नाम वेद । तयो वशीभावा-
त्प्रागेवाऽऽदेशः ।

आवादीनामाग्नीध्रे स्थापनं यत्पूर्वमुक्तं तादृशंसति—

“ आवाणां वै सोमस्य राज्ञो मलिम्लुसेना य एवं विद्वान्ग्राम्ण आग्नीध्र
उपवासयति त्रैनं मलिम्लुसेना विन्दति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० २] इति ।

मलिम्लुसेना विरोधितस्करसेना ।

अथ विनिधोगसंग्रहः—

“ त्वं जुषा पथिमे वह्नौ वैसर्जनहुतिसद्वयम् ।

आलामुस्तीयतो वाङ्मै धृत्वा पाश्चोऽभिमयान्ति हि ॥ १ ॥

उक्तं हुत्वा पूर्ववह्नौ सोमो राजानमभ्यतः ।

हविर्धानं नयत्यथ धर्मं संस्तीर्य सादयेत् ॥ २ ॥

अदिद्रमादेष्ट सोमं निर्दिश्यैवाग्निमन्त्रयेत् ।

इदं दक्षिणमावृत्त्य नमः प्रागञ्जलिः स्वधा ॥ ३ ॥

दक्षिणाञ्जलिरेतस्काभिर्मन्त्रेभ्योऽष्टवादिदम् ।

सुषर्वाह्वरभीक्षित्वा वैश्वा पूर्वाग्निवीक्षते ।

अग्ने वह्नेरुपस्थानं मन्त्राः षोडश कीर्तिताः ॥ ४ ॥ ” इति ।

(अग्नीषोमपञ्चमिधानाय पञ्चमस्तुपञ्चोदमाभिधानम्)

अथ मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“वैसर्जनारूपहोमिषवासतो ग्रहणस्मृतिः ।

प्रमा न वा श्रुत्यवाधात्प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥

दृष्टलोभैकमूलत्वसंभवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववेष्टनवद्राघहीनाऽप्येषा न हि प्रमा ” इति ॥

इदं स्मर्यते—“वैसर्जनहोमवासोऽध्वर्युर्गृह्णाति ” इति । सोऽयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत्प्रत्यक्षभूत्या न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्मृतिवन्मूलवेदानुमानेन प्रमाणमिव प्राप्ते नूनः—कदाचित्काभिदध्वर्युर्लोमादेवद्रासो जग्राह । तन्मूलैवैषा स्मृतिरित्यपि कल्पना संभवति । दृष्टानुसारिणी चयं कल्पना । दक्षिणया परिकी-
तानामुत्तिजां लोभदर्शनात् । तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्मथाऽप्युपपत्तावष्टकादिमूल-
श्रुतिवन्मूलश्रुतिर्न कल्पयितुं शक्यते । अतो वाधाभावेऽपि मूलवेदाभावाच्चेयं स्मृतिः प्रमाणम् ।

अथ प्लन्दः—

एव सोमेति गायत्री, अथ नो अग्निरिति त्रिष्टुप् । ऊरु विष्णो, इत्यनुष्टुप् ।
सोमो जिगातीति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते सायणीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमपाठके तृतीयपाठके पञ्चमोऽनुवाकः)

अत्यन्यानां नान्यानुषांगमर्वाक्त्वा परै-
रविदं परोऽवैरैस्तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्यायै
देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तोपथे त्रायस्वै-
न स्वर्धिति मेन हिंसीर्दिवमग्नेण मा
लंसीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीः पृथिव्या

(अग्नीषोमपञ्चमिधानाय पञ्चङ्गयूपञ्छेदनाभिधानम्)

सं भव वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्र-
वल्शा वि वयः हहेम यं त्वाऽयः स्वर्धति-
स्तेतिजानः प्रणिनायं महते सौभगायाच्छिञ्चो
रायः सुवीरः (१) ॥

(पं दशं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके वैसर्जनहोमेऽन्तरदीक्षां विमुष्पाग्नीषोमयोराग्नीषीधे हविर्धाने
च प्रणयनमुकन् । अथ पञ्चममारम्यैकादशान्तेषु सप्तस्वनुवाकेषु पणीदयोस्तयो-
रग्नीषोमयोः पशुर्वकन्यः । तथास्मिन्पञ्चमेऽनुवाके पञ्चङ्गयूपस्य ष्छेदनपभिधीयते ।

अत्यन्यानि । बौधायनः—“ पुनः पूर्वया द्वारोपनिष्कम्य तां दिशं
यन्ति यत्रास्य यूपस्तटो भवति ध्रुव वा वास्यन्मन्यते स यः समे भूमौ स्वाद्योने
रुदो बहुपर्णो बहुवास्त्वोऽप्रतिशुक्लतयः प्रावङ्कुरुपनतस्तमुपतिष्ठते—अत्यन्यान्मां
नान्यनुपागामवाक्त्वा परैरविदं परोऽवैरस्तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्याया इति ” इति ।

अपस्तम्बः—“ अतिकम्य यूप्याग्नं ओषयते तमभिमन्वयतेऽत्यन्यान्मांमिष्यथै-
नमुपस्तुषति तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्याया इति ” इति ।

वृक्षा द्विविधा यूप्या अयूप्याश्च । पलाशस्तदिरादयो यूप्याः । निम्बजम्बी-
रादयस्तवयूप्याः । हे पुरोवर्तियूप्यवृक्ष त्वत्तोऽन्यान्कांश्चिदुप्यान्पि समप्रदेशज-
न्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् । अन्यास्तवयूप्यान्वोपागाम् । त्वां त्वविदं लब्धवा-
नस्मि । कीदृशं, परैरवांगुलैर्लक्षणेः प्रत्यासत्तं लक्षणमुक्तमित्यर्थः । पुनः
कीदृशं, परोऽवैरमिच्छैर्लक्षणेर्दूरवर्तिनं तद्वहिवमित्यर्थः । हे वृक्ष तं त्वां विष्णु-
देवतार्कं देवयजनार्थं सेवे ।

विधत्ते—

“ वैष्णव्यर्चां हत्वा यूपमञ्छेति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देवतयाऽ-
ञ्छेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३] इति ।

(अग्नीषोमपञ्चमिधानस्य पञ्चदशपञ्चेदनाभिधानम्)

अहं विष्णो वि कमस्वेति सुवेणाऽऽहवनीमे मूपाहुतिं हुत्वा कस्त्रे सूर्यं मातुं गच्छेत् ।

यथोक्तमन्त्रार्थे प्रसिद्धिं दर्शयति—

“ अत्यन्यानगां नान्यानुपाशमित्याहावि सन्धानेति नान्यानुपैत्यर्वाक्त्वा परैरविर्दं परोऽवैरित्याहावांमध्येनं परैर्विन्दति परोऽवैरस्तं त्वा जुषे वैष्णवं देव-
यज्याया इत्याह देवयज्यायै स्त्रेनं जुषते ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

देवस्त्वेति । कल्पः “ देवस्त्वा सविता मध्वाऽमक्तिवति सुवेण सर्वतो मूलं पर्यणक्त्योषधे वायस्वैनमित्यूध्वाग्निं दमंदयमन्तर्पायं स्वधिते यैनं हिंसीरिति स्वधितिना ग्रहरति ” इति ।

मध्वा मधुरेणाऽऽज्येन ।

एतदेवाभिधेत्याऽऽह—

“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽमक्तिवत्याह तेजसैवैनमनक्त्योषधे वायस्वैनं स्वधिते यैनं हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्त्यै ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

विधत्ते—

“ स्वधितेर्वृक्षस्य बिम्पतः पथमेन शकलेन सह तेजः परा पतति यः पथमः शकलः परापतेत्तमप्या हरेत्स्तेजसंमेवैनमा हरति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

स्वधितिमपातयितव्यस्य वृक्षतेजस आहरणं पिहाऽऽद्यशकलाहरणम् ।

दिवमिति । कल्पः—“ प्राञ्चं वोदञ्चं वा पथन्तमनुमन्वयते दिवमग्नेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन हिंसीः पृथिव्या सं भवेति ” इति ।

हे छिन्नवृक्ष त्वं पतन्दिवं मा लेखीर्मा विदारीः पृथिव्या संभव संयुज्याव-
तिष्ठस्व ।

अप्रसक्तपदिपेवबुद्धिं वारयति—

“ इमे वै लोका युवात्प्रयतो बिम्पति दिवमग्नेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीरित्याह्मि एवैनं लोकेभ्यः वारयति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

पथतः पततः ।

वनस्पत इति । कल्पः “अथाऽऽवधने हिरण्यं निधाय संपरिस्ती-
र्षाभिर्जुहोति वनस्पते शतवल्गो वि रोह स्वाहेति ” इति ।

विधत्ते—

“वनस्पते शतवल्गो वि रोहेत्यावधने जुहोति तस्मादावधनाद्नुकाणां
भूषांस उचिष्टन्ति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

आवृण्यते वृक्षो यस्यान्मूलादित्यात्ररचनम् । भूषांसो बहवो वल्गः शाखा-
विशेषाः ।

सहस्रेति । कल्पः “सहस्रवल्गो वि वयं रुहेयेत्यात्मानं प्रत्यभिमुखम्” इति ।

विरोहैवेत्याशीरर्थो विवक्षित इत्याह—

“सहस्रवल्गो वि वयं रुहेयेत्याहोऽऽशिषमेवैताया आस्ते ” [सं० का०
६ प० ३ अ० ३ इति ।

यं त्वेति । कल्पः—“अन्वयः आस्तां प्रसूदयति यं त्वाभ्यः स्ववितित्ते-
विजानः प्रणिनाय महते सौमगायेति ” इति ।

हे छिन्नायुक्तं देविजानस्वीक्षणोऽयं स्थितिर्विद्यं त्वां महते सौमगाय वृक्षनीय-
त्वाय विर्यकशाखाछेदनेन प्रणिनाय प्रकृष्टं यूपत्वं प्रापयामास । ततस्वाहणेन
त्वया छेदनाच्च मेवव्यम् ।

अच्छिन्न इति । कल्पः—“अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्ययं परिवासयति ”
इति ।

हे यूप त्वमच्छिन्नो भव । मन्त्रसाधयेन च्छेदनव्यथा तव या भूत् । कीदृ-
शस्त्वं, सुवीरः शोभना वीरा यजमानपुत्रपौत्रादयो येन त्वया सम्भवेत् स त्वं
सुवीरः । वादशस्त्वं रायो धनानि यजमानाय देहि । यं त्वाभ्यमच्छिन्न इत्येतौ
मन्त्रावुपेक्षितौ ।

योऽयं यूपार्यो वृक्षच्छेदः पूर्वमुक्तस्तत्र च्छेदे छेदं वृक्षस्य प्रदेशं विधत्ते—

“अनक्षसङ्गं वृक्षेत् ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

छिन्नावशिष्टस्य मूलस्योपरि गच्छतः अकटस्थाक्षो यथा न प्रसज्यते तथा
नीचं मूलमवस्थाप्य च्छिन्नात् ।

(अग्नीधोमपम्भमिधानाय पम्भकूपच्छेदनामिधानम्)

विपक्षे माधकमाह—

“ यदक्षसङ्गं वृधेदधं ईषं यजमानस्य प्रमायुकं स्यात् ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

यदि च्छिन्ने वृक्षमूले शकटस्याक्षः प्रसज्येत तदा यजमानस्य संबन्धि गोवत्सादिकपीपाया अधो मरणशीलं भवेत् । शकटस्य भाचीनं दीर्घकाष्ठ-पीपा ।

शाखाया यूपार्थं छेदनं निन्दति—

“ यं कामयेतामतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै वृधेदेष्ट वै वनस्पतीनामपतिष्ठितोऽपतिष्ठित एव भवति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

वृक्षमारुह्य आयत इत्यारोहः शाखा । स च भूभावनुत्पन्नावावप्रतिष्ठितः । तस्य यूपत्वे यजमानोऽपतिष्ठित एव भवति ।

अपर्णपि निन्दति—

“ यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णं तस्मै शुष्कामं वृधेदेष्ट वै वनस्पतीनामप-व्योऽपशुरेव भवति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

वनस्पतीनां मध्य एष पर्णरहितः शुष्कामश्चापशब्दः पशुभ्यो न हितः ।

बहुपर्णं विधत्ते—

“ यं कामयेत पशुमान्स्यादिति बहुपर्णं तस्मै बहुशास्त्रं वृधेदेष्ट वै वनस्पती-नां पशव्यः पशुमानेव भवति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

भूमौ सप्तप्रदेशे स्वबीजावुत्पन्नं विधत्ते—

“ प्रतिष्ठितं वृधेत्प्रतिष्ठाकामस्यैष्ट वै वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः सप्तं भूम्यै स्वाद्योने रुद्धः मत्स्येव तिष्ठति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

स्वाद्योनेरित्यनेन वृक्षजम्भा शाखा व्यावर्त्यते ।

पश्चिमदिश्यानतं विधत्ते—

“ यः प्रत्यङ्मुखोऽपनतस्तं वृधेत्स हि मेधमभ्युपनतः ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

मेधो यज्ञः । स चोत्तरवेद्यां क्रियमाणो यूपस्थानात्प्रत्यङ्गं भवति । अतो मेधमभिमुख्यैवोपनतः ।

यूपस्य काम्यानि परिमाणानि विधत्ते—

“पञ्चारत्निं तस्मै वृक्षेष्टं कापयेतोऽपैनमुत्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पाङ्क्तिः
पाङ्क्तौ यज्ञ उपैनमुत्तरो यज्ञो नमति पट्टरत्निं पतिष्ठाकामस्य षड् वा ऋतव
ऋतुष्वेव पति तिष्ठति सप्तारत्निं षड्काकामस्य सप्तपदा शकरी पशवः शकरी
पशून्वाय रुन्धे नवारत्निं तेजस्कामस्य त्रिवृता स्तोमेन संमितं तेजस्त्रिवृतेजस्ये-
व भवत्येकादशारत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियान्येव
भवति षड्दशारत्निं भ्रातृव्यवतः षड्दशो वज्रो भ्रातृव्यामिभृत्यै सप्तदशारत्निं
प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराज्या एकविंशत्पटरत्निं पतिष्ठाकाम-
स्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा पतिष्ठत्यै ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ३] इति ।

चतुर्विंशतिरङ्गमुल्लङ्घ्योऽरत्निः । उत्तरो यज्ञः सोमविष्ठतिः ।

विचत्ते—

“अष्टाश्रिभेवत्यष्टाक्षरा गायत्री तेजो गायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गाय-
त्रिया यज्ञमुखेन संमितः ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ३] इति ।

गायत्र्यास्तेजस्वमाग्निना सहोत्पन्नत्वात् । यज्ञमुखत्वं च प्रातःसवने प्रयोज्य-
त्वाद् । अतोऽष्टसंख्याद्वारा तेजोगायत्रीयज्ञमुखैः समानो भवति । तस्माच्छेषेण
यूपस्थाष्टावभ्यः कार्याः ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“अति वृक्षं मन्त्रयित्वा यं त्वा यूपतर्कं स्पृशेत् ।

देवस्तन्मूलमभ्यज्य सोष दमोन्तरायतः ॥ १ ॥

स्वधि ण्डिन्यादिवं प्राच्यां पातयेद्भुज शेषिते ।

मूले हृत्वा सहेत्यात्मस्पर्शो यं त्वाऽङ्गकानि च ।

अष्टीत्ययं च संछिन्द्यादश मन्त्रा उदीरिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यापस्य पथमपादे चिन्तितम्—

“यूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते श्रुत एव वा ।

प्रयाजवत्तदेतत्प्राज्ययनं चापठ्यताम् ॥

अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं पाशुकी छिदा ।

प्रयाजाघरैवैषम्याच्छ्रुतमावापकर्षणम् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमकाले प्राचीनवंशगतो वह्निराग्नीध्रिये प्रणेतव्यः । सं-

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

मन्त्र प्राचीनबंधे पूर्वं स्थापित इदानीं हविर्धाने प्रयेतव्यः । तथोरुमयोः प्रण-
यनादूर्ध्वं यूपच्छेद आम्नातः । तदेतत्सर्वं सुत्यादिनात्प्राचीन औपवसथ्ये दिने
प्राप्तम् । तत्र यूपच्छेदो दिनत्रयात्पूर्वस्मिन्दीक्षाकालेऽपकृतः । दीक्षासु यूपं छि-
न्नतीति तद्विधानात् । तस्मिन्पकृष्टे प्रयाजन्यायेन तदन्ताङ्गसमूहस्यापकर्षा-
त्मणयनमप्यपकृतमिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रयाजाचारादीनामेकमेव प्रधानं
प्रत्यङ्गन्वेनैकप्रयोगन्तः प्रावित्वादवर्षभावी परस्परकम इति प्रयाजापकर्षं
तदन्ताङ्गसमूहापकर्षो युक्तः । इह तु प्रणयनं सोमयागाङ्गम् । यूप-
च्छेदस्त्वग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनयोर्नाग्योन्यक्रमोऽपेक्षितः । तस्मा-
च्छ्रुतस्य यूपच्छेदनमात्रस्यापकर्षः ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपो भिन्नोऽथ तन्वता ।

उपदेशातिदेशाभ्यां भिन्नो नो कालभेदतः ” इति ।

योतिष्ठोमे पशवोऽग्नीषोमीयसवनीयानुबन्धास्तयो विहिताः । तेषु यूपभेदो
युक्तः । कुतः । अग्नीषोमीये प्रत्यक्षवचनेन तदुपदेशादिवरयोश्चोदकप्रमाणविदे-
शादिव प्राप्ते ब्रूमः—न तावदग्नीषोमीयपशोः कर्मणः काले यूपस्थोत्पत्तिः ।
[किंतु] ततः प्रागेव यूपोत्पत्तिकालः । दीक्षासु यूपं छिनत्ति कृते वा राज-
नीति तत्कालविधानात् । अत आधानवत्सर्वार्थत्वं संभवति । यथा स्वकाले
संपन्नमाधानं तत्तद्वाक्याविशेषेस्तेषु तेषु कर्मसु संभव्यते तथा स्वकाले छेदनादिना
निष्पन्नो यूपः प्रत्यक्षचोदकोक्तिभ्यां तत्र तत्र विनियुज्यते । तस्मात्तन्त्रेण यूपः
संपादनीयः ।

तथैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ यूपैकादशिनीयूपाहुतेर्भेदोऽथ तन्वता ।

सामीप्यभेदाद्योऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ” इति ।

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्त्वा यूपाहुतिः पतियूपं भिद्यते । कुतः । यूपस्या-
न्तिकेऽग्निं पथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति तद्विधानात्सामीप्यानां च भेदादिव प्रागे
ब्रूमः—न तावदत्यन्तसामीप्यं संभवति यूपदाहप्रसङ्गात् । अतो यावता व्यवधा-
नेन यूप दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपेयम् । तथा सति
देशैक्यसंभवादाहुतेस्तन्वता ।

अथ तस्य कृतीतिपादे चिन्तितम्—

“अमूल्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं साहमेतयोः ।

अमूल्यस्तक्षणाद्युपः स्वादिरस्तक्षणात्पुनः ” इति ।

यदा रूपार्थं स्वादिरमलम्भे कदरे तक्षणादिसंस्कृते सति पञ्चान्मूल्यः स्वादिरो यदि पशुनिमोजभाषाणेषु लभ्यते तदा तक्षणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिः कदर एव प्राप्तः, असंस्कृतात्संस्कृतस्य प्रशस्तत्वादिति चेन्नैवम् । मुख्ये स्वादिरे लब्धे पुनस्तक्षणादिसंस्कारः कर्तव्यः । तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात्प्रतिनिधिः संस्कृतोऽपि परिभाष्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“पशौ नियुक्ते स्वादिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ।

साद्गुणघात पुनः कार्यं मुख्यवृत्तिर्गुणान् हि ” इति ।

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुर्निधुज्यते तव कर्त्तव्यं स्वादिरो यदि लभ्येत तदाऽपि पूर्वन्त्यामेन मुख्यलाभात्साद्गुणघात मुख्ये रूपे पुनर्निमोजने कार्यमिति चेन्नैवम् । गुणभूतो रूपः, पशुनिमोजने प्रधाने, न हि गुणानुसरिण प्रधानस्याऽऽवृत्तिर्युक्ता । तस्माच्च निमोजनं पुनः कार्यम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“अमूल्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा तु किम् ।

आद्यो बहुगुणालोषाच्च मुख्यायास्तु लोपनम् ” इति ॥

यदाऽमूल्यः कदरः स्थूलत्वात्तक्षणादिसंस्कारयोग्यः, मुख्यस्तु स्वादिः सूक्ष्मत्वादयोग्यस्तदा तक्षणादिबहुगुणलोपो मा भूदिति प्रतिनिधिरेवाऽऽदरणीय इति चेन्नैवम् । मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य सादृष्टं शक्यत्वात् । तस्मात्कृतोऽपि मुख्य एवोपादेयः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“निमोजनेऽप्ययोग्यश्चेत्स्वादिरः किं तदा भवेत् ।

मुख्यात्वेन स एव स्यात्तद्वैयर्थ्येन हीतरः ” इति ॥

यदा त्वत्पञ्चकृशत्वात्तक्षणादिरहितोऽपि स्वादिरो निमोजनेऽप्ययोग्यस्तदाऽपि मुख्यत्वात्स्वादिर एवोपादेय इति चेन्नैवम् । उपात्तस्य प्रयोजनाभावाज्जितीयोपयोग्यः प्रतिनिधिरेव शास्त्रः ।

(विष्णस्य यूपस्य स्थापनम्)

अत्र नास्ति चन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकान्ते कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके ऋग्वेदोऽनुवाकः] ।

पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा
शुम्भतां लोकः पितृषदंनो यवीऽसि यवयास्म-
द्देष्टो यवयारातीः पितृणां सदनमासि स्वावे-
शोऽस्यग्रेगा नेतृणां वनस्पतिरधि त्वा
स्थास्यति तस्य वित्ताद्देवस्त्वां सविता मध्वाऽ-
नक्तु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य उद्विवं
स्वमानाऽन्तरिक्षं पृण पृथिवीमुपरेण इह ते
ते धामान्युश्मसि (१) गमध्ये गावो यज्ञ
भूरिशृङ्ग अयासः । अत्राह तदुक्तमायस्य
विष्णोः परमं पदमव भाति भूरः । विष्णोः
कर्माणि पश्यत यतो वतानि पस्पशे । इन्द्रस्य
युज्यः सत्तां । तद्विष्णोः परमं पदं सदा
पश्यन्ति सुरयः । दिवी चक्षुराततम् । ब्रह्म-
वर्निं त्वा क्षत्रवर्निं सुप्रजावर्निं रायस्पोष-
वर्निं पर्युहामि ब्रह्म इह क्षत्रं इह प्रजां
इह रायस्पोषं इह परिवीरसि परि त्वा
देवीर्विशो व्ययन्तां परीमं रायस्पोषो यज्ञ-

मानं मनुष्या अन्तरिक्षस्व त्वा सानाववं

गृहामि (२) ॥

(उरुसी पोषमेकान्वर्विन् शतित्थं) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैचिरियसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके यूपच्छेदो वर्णितः । छिन्नस्य यूपस्य स्थापनं षष्ठेऽनुवाके
वर्ण्यते ।

पृथिव्या इति । कल्पः—“ यूप एष प्रक्षालितः प्रपन्नः संपन्नचपातः
मानवदादुपशेते वमुचरेणाऽऽहवनीयं तिष्ठन्वराश्वं प्रोक्षति पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय
त्वा दिवे त्वेति ” इति ।

प्रोक्षार्थं चैषः । चपातो यूपार्थे प्रतिमुच्यमानः कटकः ।

लोकवधाभिमानिदेवताप्रीत्यर्थं प्रोक्षणमित्याह—

“ पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्याहैम्य एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति ”
[सं० का० ६ प० ३ अ० ४] इति ।

नात्रौतुम्बर्था इषाग्रमारभ्याधोमुखप्रोक्षणं किंतु मूलमारभ्योर्ध्वमुखमिति
विपत्ते—

“ पराश्वं प्रोक्षति पराङ्मिव हि सुवर्गो लोकः ” [सं० का० ६ प० ३
अ० ४] इति ।

शुन्धतामिति । कल्पः—“ अवदेऽवोऽवनपति शुन्धतां लोकः पितृपदन
इति, यवान्वस्क्रन्दपति यवोऽसि यवयास्मद्देवो यवयारातीरिति, बर्हिर्हस्तं व्य-
तिषण्यावस्तृणाति पितृणां सदनमसीति ” इति ।

यूपस्थापनार्थं योऽवदस्तस्मिन्प्रोक्षणशेषं निनीय यवान्प्रक्षिप्य बर्हिर्मुहुरर्धं
यानग्रमर्धमुदग्रमित्येवं व्यतिषण्य बर्हिरवस्तृणीयात् ।

एतानर्थान्विधत्ते—

“ क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्प्रनत्यपोऽव नयति शान्त्यै यवमतीरव नय-

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

तूर्वे यवो यजमानेन यूपः संमितो यावानेव यजमानस्तत्पत्नीमेवास्मिन्पूर्वो दधाति
पितृणां सदनमसीति बर्हिरव स्तृणाति पितृदेवत्यं होतव्यमिवातं यद्बर्हिरन-
वस्तीर्य मिनुयात्पितृदेवत्यो निस्तातः स्थाद्वर्हिरवस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनं
मिनोति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

यद्यप्यत्र यूपवदस्वननं नाऽऽभ्रातं तथाऽप्यौदुम्बराभाभ्रातं तस्येहानुवृत्ति-
मभिधेत्य यत्स्वनतीत्यनूद्यते । तदनुवृत्तमे समानविषयत्वं यत्प्रमिश्रापयितुं वन
विहितमप्यवनयनादिकं पुनरत्र विधीयते ।

स्वावेश इति । कल्पः—“ यूपशकलमदास्यति स्वावेशोऽस्यभोगा नेतृणां
वनस्पतिरपि त्वा स्थास्यति तस्य विचादिति ” इति ।

शोभन आवेशो यूपवस्थितिलक्षणो यस्मिन्प्रथमशकले स स्वावेशः । हे
शकल त्वं स्वावेशोऽसि । यूपस्य त्रयो नेतारः प्रथमशकलः स्वरुथपालश्चेति ।
तेषां नेतृणां मध्ये त्वमभोगाः प्रथमभावी । वनस्पतिरूपो यूपस्यामधिष्ठास्यति ।
तस्य विचात्, तं यूपमनुजानीहि ।

विधत्ते—

“ यूपशकलमदास्यति सतेजसमेवैनं मिनोति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ४] इति ।

यत्पूर्वोक्तं स्वधितेर्बृहस्पतिरिभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परावततीति
शकले यक्षिणे सति तेन तेजसा सहितमेवैनं यूपं स्थापितवाम्भवति ।

देवस्त्विति । कल्पः—“ अथ प्रवृक्ष चपाळं यूपस्याग्रमनक्ति देवस्त्वा सवि-
विता मध्वाऽनक्तिवति ” इति ।

मध्वा मधुरेण तेजोरूपेणाऽऽज्येन ।

तदिदं दर्शयति—

“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तिवत्याह तेजसैवैनमनक्ति ” [सं० का० ६ प्र०
३ अ० ४] इति ।

सुपिप्पलाभ्य इति । कल्पः—“ अन्तरैतश्च बाह्यतश्च स्वभ्यक्तं कृत्वा
चपाळं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति ” इति ।

यूपस्याग्रभागः पूर्वमच्छिन्नो रायः सुरीर इति मन्त्रेण च्छिन्नस्तेन निष्पा-

दिवश्चतुरङ्गुलोद्धृतः सच्छिन्नश्चपाळः । हे चपाळ त्वां यूपामे प्रतिमुञ्चामि ।
किमर्थम् । शोभनफलसंयुक्तैः पच्यर्थम् ।

विधत्ते—

“ सुविप्लवाम्पस्त्वौषधीभ्य इति चपाळं प्रति मुञ्चति तस्माच्छीर्षत ओषधयः
फलं गृह्णन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

यस्मात्फलार्थमग्रे चपाळः प्रतिमुक्तस्तस्माच्छिरस्त्वग्रे फलग्रहणम् ।

विधत्ते—

“ अनाकि तेजो वा आर्ज्यं यजमानेनाग्निष्ठाग्निः संभिता यदग्निष्ठामाग्नि-
मनकि यजमानमेव तेजसाऽनक्त्यान्तमनक्त्यान्तमेव यजमानं तेजसाऽनकि ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

तक्षणेन निष्पादितास्त्वष्टासु यूपान्निषु मध्ये येयमाहवनीयाग्निसमीपे स्थिता
साऽग्निष्ठा तामाज्येनानकि । तदिदमञ्जनममन्यकमिति यौधायनस्य मतम् । अथ
सुवेणाग्निष्ठामग्निमभिधारयन्नाह यूपयाज्यमानायाऽनुब्रूहीत्येतावत् एवामिधानात् ।

आपस्तम्बस्तु सप्तमकतामाह—“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तिवति सुवेण
संततमविच्छिन्दन्नाग्निष्ठामग्निमनक्त्योपरात् ” इति ।

अष्टे क्षिप्पमाणो मूलभाग उपरम् । मूलतोऽतश्चतुपरमिति ।

विधत्ते—

“ सर्वतः पारे मृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन्तेजो दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ४] इति ।

यजमाने कम्प्यवयवमवर्जयित्वा तेजो दधाति ।

उद्दिबमिति । कल्पः—“ उच्छ्रपत्युद्दिबः स्वमानाऽन्तरिक्षं पृष्ण पृथिवी-
मुचरेण दृष्टेति ” इति ।

वाक्यव्ययप्रयोजनमाह—

“ उद्दिबः स्वमानाऽन्तरिक्षं पृष्णेत्याहैषां लोकाणां निधृत्यै ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

यौधायनः—“ अथैनं वैष्णवीभ्यामुग्भ्यां कल्पयति ते ते धामानि विष्णोः
कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्यां स यवाग्निष्ठामग्निमाहवनीये संपादयति तद्वूपस्य चपा-
ळं परीक्षयति तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिव्यं चक्षुरातत-
मिति ” इति ।

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

आपस्तम्बः—“ ते ते धामानीत्यवटेऽवदधाति विष्णोः कर्माणि पश्यतीति
द्वाभ्यामाहवनीयेनाभिठां संमिनोति ” इति ।

आद्यो मन्त्र एवमाग्नातः—

ते ते धामानीति । ते तानि, ते तव धामानि स्थानानि उस्मासि काम-
मसहे गमध्वे गन्तुं, गावो गन्तारः, भूरिशृङ्गा बहुदीप्तयः, अमासीऽनपायाः,
अह, एव । उरुगायस्य महात्मभिर्भयिमानस्य, मुरेर्भूतः । हे यूर्पाभिमानिन्वि-
ष्णो तव तानि स्थानानि गन्तुं कामयामहे । येषु गन्तारो बहुदीप्तयो वर्तन्ते न
कदाचिदपयन्ति । एष्वेव स्थानेषु महात्मभिर्भयिमानस्य महतो विष्णोस्तत्परमं
पदमवभाति । तादृशस्थानमाप्तिहेतवे कर्मणे यूपोऽस्मिन्नवटे विष्ठतु ।

विधत्ते—

“ वैष्णव्यर्चां कल्पयति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवेन देवतया कल्पय-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

ते ते धामानीत्यसौ वैष्णवी । कल्पयति उच्छ्रयेत् ।

मन्त्रान्तरं स्तवमाग्नातम्—

विष्णोरिति । हे अना विष्णोः कर्माणि सृष्टिस्थितिसंहारचरितानि पश्यत,
यतो यैः कर्मभिर्वतानि भवदयि लौकिकबौद्धिककर्माणि पश्यते सृष्टवाभिर्भित्तवान् ।
स विष्णुरिन्द्रस्य मुच्यो योग्यः सखा ।

तद्विष्णोरिति । तद्विष्णोरिति मन्त्रस्यापमर्थः—सूरयो विद्वांसो वेदान्ताहारं
मवा विष्णोस्तत्परमं पदं स्वस्य सदा पश्यन्ति । कीदृशं दिव्याकाशे निरावरणे
मसुतं वसुश्रिवाऽऽततं व्याप्तम् । तादृशस्य विष्णोरनुग्रहद्वैष्णवस्य यूपस्याग्नि-
ष्ठामभिमाहवनीयेन संमितां स्थापयामीत्यर्थः ।

अस्मिन्स्थापने विष्णोः कर्माणि तद्विष्णोरिति मन्त्रद्वयं विनिमुह्ये—

“ द्वाभ्यां कल्पयति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ४] इति ।

ते ते धामानीत्यादीनां त्रयाणां येन्वाणां पदार्था उपेक्षिताः ।

अभिठाभिरस्थापने पूर्वपक्षं दर्शयति—

“ ये कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयेदमित्यनिष्टां तस्याग्निमाह-
वनीयादित्यं वेत्थं वाऽति नावयेत्तेजसैवेन देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

(विज्ञस्य यूपस्य स्थापनम्)

तक्षणवेलापामघास्वभिषु कांचिदभिमिसमाश्रितेति प्रज्ञातां कुर्यात् । तामार्धं यूपस्य पश्चिमभागे स्थितादा(तमा)हवनीयमविलक्ष्य दक्षिणत उत्तरतो वा नावये-
त्पापयेत् । तथा सति देजआदिभिर्नर्वर्धयति विबोजयति ।

सिद्धान्तं दर्शयति—

“ यं कामयेत् तेजसैर्न देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयेममित्यग्निष्ठां तस्याभिमा-
हवनीयेन सं भिनुयात्तेजसैरेन देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयति ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ४] इति ।

संभिनुयात्तंमुक्तां स्थापयेत् ।

ब्रह्मवनिमिति । कल्पः—“ अथैनं पदक्षिणं पयूहति ब्रह्मवर्णिं त्वा क्षत्रव-
निं सुपजावनिं रामस्रोषवर्णिं पयूहामीति, भेजावरुणदण्डेन संहन्ति ब्रह्म दृंह
क्षत्रं दृंह प्रजां दृंह रामस्रोषं दृंह हेति ” इति ।

मन्वयोः स्मार्थतां दर्शयति—

“ ब्रह्मवर्णिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथाऽयजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र०
३ अ० ४] इति ।

परिवीरिति । कल्पः—“ पदक्षिणं परिव्ययति परिवीरसि परि त्वा दैवी-
दिशो व्ययन्तां परीषं रामस्रोषो यजमानं मनुष्या इति ” इति ।

हे यूप त्वं परिवीरसि परितो रश्मया धीवो वेष्टिनोऽसि । दैवीदिशो देव
संयन्निव्यः प्रजा मरुद्गणः इत्यस्त्वा परितो व्ययन्तां वेष्टयन्तु । तद्वदिमं यजमानं
धनपुत्रभृत्यादिमनुष्याश्च परिव्ययन्तु ।

अन्तरिक्षस्येति । कल्पः—“ स्वरुमादायान्तरिक्षस्य त्वा सानावव गूहामी-
त्युत्तरेणाग्निष्ठां मध्यमे रश्मागुणेऽवगूहति ” इति ।

हे स्वरो त्वान्तरिक्षलोकमध्यवर्तिनो रश्मागुणस्य सानौ पार्श्वेऽवगूढं
करोमि । मन्वयोरर्थं उपेक्षितः ।

विपत्ते—

“ परि व्ययत्युर्गै रश्मा यजमानेन यूपः संविता यजमानमेवोर्जा समर्ध-
यति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

ओषधिविशेषैर्देवैरुत्पन्नत्वाद्रश्माया ऊर्ध्वपत्वम् । तथा यूपस्य संबन्धे सति
यूपप्रमाणहेतुर्वायमान एवाग्नेन समृद्धो भवति ।

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

रक्षनाया मध्यमगुप्तस्य देशं विधत्ते—

“ नाभिदध्ने परि व्यथति नाभिदध्न् एवास्या ऊर्ध्वं दधाति तस्मान्नाभिदध्न् ऊर्ध्वं भुञ्जते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

अस्या अस्या यजमानस्य नाभिदध्न् ऊदर ऊर्ध्वं स्थापयति । ततः सर्वे तजो-
र्ध्वं भुञ्जते मुकामूर्ध्वं धारयन्ति ।

नाभिदध्न्पक्षांस्तार्धं निम्नं पक्षमुपन्यस्यति—

“ धं कामयेतोर्ध्वं न्यर्षयेयमित्यूध्वं वा तस्यावार्धं वाऽनोहेदूर्ध्वं न्यर्ष-
यति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

ऊदरसदृशान्नाभिदध्नादूर्ध्वमधो वा रक्षनावेष्टने यजमानमन्त्रेण वियोजयति ।

कापनाभेदेन देशविशेषं विधत्ते—

“ यदि कापयेत् वर्षुकः पर्जन्यः स्यादित्यवाचीनवोहेद्वृष्टिमेव नियच्छति
यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्यूध्वंमुदुहेद्वृष्टिमेवोद्यच्छति ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ४] इति ।

नाभिदध्न्वेष्टादवाचीनपक्षेदेशे यज्ज्ञं पुनरप्यवोहेदपक्षेत्तेन वृष्टिं नियच्छति
न्यग्भावेन प्रवर्तयति । ऊर्ध्वपक्षे यज्ज्ञं पुनरप्युदुहेदुत्कर्षेत्तेन वृष्टिमुद्यच्छति
ऊर्ध्वं प्रवर्तयति निवारयतीत्यर्थः ।

यूपं सर्वदेवताशीर्गिहेतुतया स्तौति—

“ पितॄणां निस्त्रातं मनुष्याणामूर्ध्वं निस्त्रातादा रक्षनाया ओषधीनां रक्षना
विशेषां देवानामूर्ध्वं रक्षनाया आ चषालादिन्द्रस्य चषालं साध्यानामतिरिक्तं
स वा एष सर्वदेवत्यो यज्ञूपो यज्ञूपं भिनोति सर्वा एव देवताः प्रीणाति ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

निस्त्रातमुपरं पितॄणां प्रियं, निस्त्रातरक्षनादेशयोर्मध्यं मनुष्याणां, रक्षना
देश ओषधीनां, तद्देशचषालयोर्मध्यं विशेषां देवानां, चषालदेश इन्द्रस्य, अति-
रिक्तं तु साध्यानाम् । तच्च सूत्रे दर्शितम्—“ यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं ताव-
दूर्ध्वं चषालाद्युपस्यातिरिक्तं द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा ” इति ।

पुनरपि स्वर्गलोकावगतिहेतुतया यूपं स्तौति—

यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति तं

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

यूपेन योषधित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन्तयूपस्य यूपत्वं यद्यूपं भिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

देवाः पुरा कदाचिदज्ञं कृत्वा तेन यज्ञेन स्वर्गं गच्छन्तो मनुष्या अप्यस्मान्वागतास्मात्सदृशास्ते भविष्यन्तीति यत्वा यूपेन मनुष्यान्योषधित्वा मोहयित्वा स्वयमेव स्वर्गं गताः । यूपः सर्वदेवस्य इत्यज्ञात्वा काष्ठमात्ररूप इति बुद्धिर्भोहः । ऋषयस्तु यूपमाहात्म्यस्यातीन्द्रियस्वावि द्रष्टारस्तेनैव विदितवत्त्वेन यूपेन देवाननु तं स्वर्गं प्रज्ञातवन्तः । तत्तस्मान्मनुष्यमोहनहेतुत्वाद्यूपस्य यूपत्वं यूपनाम संभ्रम् । “यू(यु)ष विमोहने ” इत्यस्माद्धातोर्यूपशब्दो निष्पन्नः । एवं च सति विदितमाहात्म्यस्य यूपस्य स्थापनेन स्वर्गः प्रज्ञायते ।

आहवनीयात्पूर्वदेशे यूपस्थापनाय विधत्ते—

“पुरस्तान्निनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य प्रज्ञाकृते प्रज्ञात इति तद्यदविष्य आहुरिदं कार्यमासीदिति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

अथ सूत्रम्—अग्नेयाऽहवनीयं यूपकटं परितस्त्रित्यर्धमन्तर्वैद्यर्धं बहिर्वेदि ” इति ।

विधिवाक्ये पुरस्ताच्छब्दः पूर्वदेशवाची । अर्धवादे तु पूर्वकाष्ठवाची । यज्ञस्य संवत्सि यत्कर्तव्यमङ्गज्जातं तत्सर्वमनुष्ठानात्पूर्वमेव प्रज्ञायते । तथा च नाज्ञाणास्तरे—“आ चतुर्धात्कर्षणोऽभितपीक्षेवेदं करिष्यामीदं करिष्यामि ” इति । यत्तु पूर्वं न ज्ञातं तत्तत्प्रादुर्बुद्धमपि सदृशात्मैव यस्माल्लोके विस्मरणेनान्यथाकरणेन वा कस्मिंश्चिदनुष्ठेयेऽतिपन्ने विनष्टे सति पश्चात्किञ्चन आहुरिदं ममनादिकमध्ययनादिकं वा तस्मिन्नेव दिने कार्यमासीच्च चास्माभिरतर्जनीं प्रज्ञातमिति । तस्मात्पूर्वकालस्य प्रज्ञानार्हत्वेन प्रशस्तत्वात्पूर्वदेशोऽपि पूर्वत्वसाम्येन प्रशस्तः ।

यदुक्तं चणालादविरक्तं साध्यानामिति तत्समर्थयते—

“साध्या वै देवा यज्ञमन्थयन्त्यन्त तान्यज्ञो नास्त्वयान्ताप्यद्यज्ञस्यातिरिक्तवासीत्तद्वृषादतिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यदभावाभिं मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्तमेतद्यूपस्य यदूर्ध्वं चणालाचेषां तद्भागवैषं तानेव तेन पीणायति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

साध्यानामका देवाः पुरा यज्ञं कृत्यन्तं यज्ञभागमतिवृद्ध्याधिको भागोऽस्मा-

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

कमस्तिवत्यमन्यन्त । तानधिकं क्षिप्तमानान्यज्ञो नास्पृशत् । तर्हि किमस्पृशत् । यद्यज्ञस्यातिरिक्तमिहाऽऽसीत्तच्चानस्पृशत् । किमातिरिक्तम् । यदमावसि मधित्वा यहरणमस्ति एतद्वन्यज्ञोऽभावादिहातिरिक्तम् । यदपि यपालादूर्ध्वं यूपाममेवदपि यजमानपरिमाणादधिकत्वादतिरिक्तम् । तदुभयं साध्यानां प्रीतिहेतुः ।

यूपप्रसङ्गात्स्वकाळे स्वरुहोर्न विधत्ते—

“ देवा वै तस् स्थिते सोमे य जुषोऽहरन्व यूपं तेऽप्यन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं कुर्यं इति ते यस्तरस् जुचां निष्कृषणमपस्पृशत्स्वरुं यूपस्य तस् स्थिते सोमे य यस्तरस् हरति जुहोति स्वरुमयज्ञवेशसाय ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ४] इति ।

पुरा देवाः समाप्ते सोमयज्ञे जुषो यूपं चाग्नौ पाहरन्नाग्नौ महर्तुं संकल्पित-
वन्तः । ततो यज्ञविनाशो वा भूदिति विचार्य यस्त्रेण जुचः स्वरुण। यूपं च
निष्क्रीतवन्तः । तस्मात्सोमसमाप्तौ यस्तरमग्नौ महरेत्स्वरुं च जुहुयात् । स्वरु-
हौतज्ञप्ते मथमः शकलः । तथा च सूत्रम्—

“ अवतक्षणाग्नौ स्वरुमभिमन्यनशकलम् ” इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वृथिपर्कं पुरेवात्र स्वावे प्रथमपावितम् ।

शकलं चापटे क्षिप्त्वा देवोऽग्निष्ठाभिकाञ्जनम् ॥ १ ॥

मुष्पारोपश्चालाग्रे क्षुदि यूपं समुच्छ्रयेत् ।

ते तेऽज्ये क्षिपोद्विष्णोर्दाम्बां यूपस्य कल्पनम् ॥ २ ॥

अक्षदयं गैतं यूपो(वे) रज्ज्वा सैवेर्हने परि ।

अन्त स्वरुं तत्र गृहेदिति सप्तदशेरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ अन्तर्वेदि मिनोत्पर्वं यूपान्मुव लक्षयेत् ।

वेशं यूपान्मावेन वेदिभागोऽत्र योधते ॥

वाह्वैर्वद्यर्धमित्येवद्वाक्यं मिथेत वद्विधौ ।

मीयमानस्य यूपस्य तावान्देशोऽत्र लक्षयेत् ” इति ॥

अग्नीषोमीये षडौ यूपं भिनोतीति प्रकृत्य श्रूयते—“ अर्धमन्तर्वेदि भिनोत्यर्धं बहिर्वेदि ” इति ।

यूपं स्थापयितुं कियद्विस्तारवानवदोऽपेक्षित इति बुभुत्सायां तन्निर्णयोऽयैत-
न्मूलस्य स्थीत्यमङ्गुल्यादिभिर्पातव्यम् । तस्य च मीयमानस्य वेद्यभ्यन्तरभागोऽ-
ङ्गुलत्वेन विधीयत इति चेन्मैवम् । यथा संस्कृतो वेद्यभ्यन्तरभागोऽर्धमन्तर्वेदित्वमेव
वाक्येन विधीयते तद्वदसंस्कृतो वेदिनहिर्भागोऽप्यर्धं बहिर्वेदित्वमेव वाक्येन विधा-
तव्यः । ततो वाक्यं भिद्येत । यदा तु वेदेरभ्यन्तरभागभागभ्यामुपलक्षितोऽसं-
स्कृतो लौकिको देशो मीयमानयूपोपलक्षितो विधीयते तदा नास्ति वाक्यभेदः ।
तस्मात्लौकिकदेश एवान्न यूपान्गुलत्वेन विधीयते न तु संस्कृतवेदिभागः ।

अथ षष्ठ्युक्तः—

ते ते भामानीति विहुप् । विष्णोः कर्माणि तद्विष्णोरित्युभे गायत्र्यौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयपपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयपपाठकः) ।

इ॒पे त्वो॑प॒वीर॒स्युप॑ो दे॒वान्दै॒र्षीर्वि॒ंशः प्रा॒गु-
र्ध॒हर्न॑रि॒शिजो॑ बृ॒हस्प॑ते धा॒रया॑ वस॒न्नि ह॒व्या
तं स्व॑दन्तां दे॒वं त्व॒हर्व॑सं र॒ण्व रे॑वंती रम॒ध्वम-
ग्नेर्ज॑नि॒त्रम॑सि वृ॒षणौ॑ स्थ उ॒र्वश्य॑स्या॒गुर॑सि
पु॒र॒रवा॑ घृ॒तेना॑क्ते वृ॒षणं॑ दधातां गाय॒त्रं छन्दो॑ऽ-
नु प्र जा॒यस्व॑ त्रै॒ष्टुभं॑ जा॒गतं॑ छन्दोऽनु प्र
जा॒यस्व॑ भव॒तम् (१) नः॑ स॒मन॑सौ स॒मोक्त-
साव॑रेप॒सौ । मा य॒ज्ञश्च॑ हि॒ंसासि॑ष्ठं मा य॒ज्ञप॑तिं

(यूपे पशुनियोजनार्थमुपाकरणानिवानम्)

जातवेदसो हि॒वो व॑वतम॒य नः । अ॒ग्राच॒मि-
 श्र॒रति॒ प्रवि॑ष्ट॒ ऋषी॑णां पु॒त्रो अ॑भि॒राज॒ एषः ।
 स्वा॒हाकृत्य॒ ब्रह्म॑णा ते जुहोमि॒ मा दे॒वानां॑
 मि॒थुया क॑र्मा॒गधेय॑म् (२) ॥

(भवतमेकविंशत्य) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अधः पथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके यूपस्थापनमुक्तम् । तस्मिन् यूपे पशुं नियोज्यमुपाकरणमस्मिन् सप्तमेऽनुवाके अभिधीयते ।

इमे त्वेति । बोधायनः—“ अथैनं पशुं पशुलितमन्तरेण जात्वा लोत्करी मवाद्यामेण यूपं पुरस्तात्पत्यङ्गमुक्षं स्थापयति तमिमे त्वेति बर्हिषी आदायोपाकरोति उपवीरस्युपो देवान्देवीर्विशः पागुर्वह्नीरुक्षिणो बृहस्पते धारमा वसूनि हव्या ते स्वदन्ता देव त्वष्टावसु रण्य रेवती रमभ्यामिति ” इति ।

पशुलितं स्थापितम् ।

आपस्तम्बः—“ इमे त्वेति बर्हिषी आदत् उपवीरसीति वृक्षशाखां बर्हिष्यां वृक्षशाखया च पुरस्तात्पत्यङ्गं पशुमुपाकरोति उपो देवान्देवीर्विश इति ” इति ।

हे बर्हिरिमे पशुलक्षणाय देवान्नायेष्यमाणासु त्वादाददे । बर्हिरिति जातवेदकवचनम् । उपाकर्तुं वेति गच्छतीत्युपनीः । हे वृक्षशाखे त्वमुपवीरसि । उपो समीपे पागुः पाशाः । के, उपाकृत्यमाणपशुस्तं बन्धि हृदयाद्यवयवौ इत्यर्थोऽनुभ्यते । कान्माप्ताः, देवान्मीषोपादीन्देवीर्विशस्वदेवसंबन्धिनीः पञ्चाभ । किं पक्षी-
 यौगनिर्वाहकानुक्षिजः क्षेमलक्षणकापान्पाशाः । हे बृहस्पते वसूनि हृदयादि-
 द्रव्याणि धारय बोधय । हे पशो दे त्वदीयानि हव्यानि स्वदन्तां स्वादूनि भवन्तु । हे देव त्वष्टाभक्त वसु वज्रदन्त्यं रण्य रमणीयं कुरु । हे रेवतीः क्षीरा-
 दिधनवन्तः पशवो रमध्वं मजमानगृहे कीदध्वम् ।

(सूये पशुनियोजनाधर्ममुपाकरणाभिधानम्)

अग्नेरिति । कल्पः—“अग्नेर्जनिचमसीत्याधिमन्थनशकलं निदधाति, वृष-
णौ स्थ इति प्राञ्चौ दर्भौ, उर्वश्यसीत्यभरारणिमादत्ते, पुत्तरवा इत्युत्तरारणि,
घृतेनाके वृषणं दधाद्यामिरसुमे आभिमन्थाऽऽयुरसीति समववाय ” इति ।

हे शकल त्वमग्नेनकमसि । हे दर्भौ युवां वृषणौ वीर्यसेचकौ स्थः । हेऽभ-
रारणे त्वमूर्धस्या सहशी भवसि । हे उत्तरारणे त्वं पुत्तरवसा समानाऽसि । हे
उमे अरणी युवां घृतेनाके सप्तौ सेचनं पोषयतम् । हेऽरणिद्वय मातापितृ-
स्थानीय त्वमायुरसि यज्ञस्याऽऽयुस्थानीयसि । पुत्रस्थानीयं बह्निमुत्पाद्य यज्ञा-
भिवृद्धिकरत्वात् ।

यद्यप्यत्र पाठक्रमेणैवे त्वेत्यादय उपाकरणमन्त्रा व्याख्यातव्यास्तथाऽपि
पूर्वानुवाके पसङ्गनाद्यदुक्तमाविरिकं वा एतच्चक्षस्य यदग्नावग्निं यधित्वा महरतीति
तद्विस्पष्टयितुमादायग्निमन्थनमन्त्रान्प्राचिख्यासुर्मन्थनादेशिष्टमाग्निमहरणं विधत्ते—

“साध्या वै देवा अस्मिन्लोक आसन्त्वान्याल्लिखन विधत्तेऽग्निमेवाशये वेधायाऽऽ-
लभन्त न ह्यन्यद्वालम्ब्यमविन्दन्तो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त यदग्नावग्निं
यधित्वा महरति प्रजानां प्रजननाय ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।

मनुष्यवधादितुष्टेः पुरा लोके साध्वनामका देवा एवाऽऽसन् । अन्यत्कि-
मपि मित्रतागिजातं नाऽऽसीत् । तच्च साध्याः प्रजाकर्मिस्तदेतत्वे यज्ञायाऽऽ-
लभन्त (मन्त्र)योग्यमन्यत्पशुजातमलम्ब्याऽग्निमेव पशुत्वेनाशये देवताया आलभ-
न्त पुरुषारण्यपशुन्यायेन पर्यग्निकरणान्तान्तस्कारानकुर्वन्त । तथा साध्वमेधकाण्डे
श्रूयते—“ययैश्चित्तं पुरुषं वाऽऽरण्यारैश्चोत्सृजन्पहिंसत्यै ” इति । ततोऽ-
न्यालम्बनरूपाद्यज्ञादेव प्रजा असृजन्त । तस्मात्पूर्वसिद्धाग्नौ यधित्वाग्नेः मह-
रणं प्रजोत्पत्तये भवति ।

अथ मन्थनकालश्चिन्त्यते—उपाकरणयारभ्य मारणपर्यन्तो व्यापार आल-
म्बकधार्थः, किं तस्माद्वालम्बादूर्ध्वमग्निर्निर्मन्थनीय आहोस्विदुपाकरणानन्तर-
मिति । तत्र प्रथमपक्षे दोषमाह—

“रुद्रो वा एव यदग्निर्वजमानः पशुर्यत्तशुवालम्बाग्नि मन्थेदुक्षाय यजमान-
मपि दध्यात्प्रमायुक्तः स्मात् ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।

उदः क्रूरः । पशोर्वजमाननिकृपणरूपत्वात्पशुरेव यजमानः । तत्र आल-

(यूपे पशुनियोजनार्थमुपाकरणमिधानम्)

म्मादूभ्वं वग्निमन्थने हविर्भूतं यजनानमपि रुद्राय दद्यात् । ततो यजमानो मर-
णशीलः स्यात् ।

वस्मिन्नेव पक्षे गुणमपि दर्शयति—

“ अथो स्वत्वाद्दुरभिः सर्वा देवता हविरेतद्यत्पशुरिति यत्पशुमासम्भ्याग्निं म-
न्यति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयति ” [सं० का० ६ प० ३
अ० ५] इति ।

“ ते देवा अग्नौ तूनः संन्यदधत । तस्यादाहुः । अभिः सर्वा देवताः ”
इति जुदेरग्नेः सर्वदेववारूपत्वम् । पशोर्हविर्हन् मसिद्धम् । तथा सत्यालम्ब्य म-
न्थने यत्पासन्नाय हविरे सर्वा देवता जनयति संनिधापयति ।

द्वितीयपक्षं सिद्धान्तत्वेनोपादत्ते—

“ उपालुत्यैव मन्थयस्वत्वेवाऽऽलम्बं नेवानालम्बम् ” [सं० का० ६ प०
३ अ० ५] इति ।

उपाकरणेनाऽऽलम्ब उपकान्तोऽग्नौ यथोक्तगुणः सिध्यति । अमारणेनासत्वा-
त्परादायथोक्तदोषो न भविष्यति ।

इयोर्मन्थयोरर्थे पसिद्धिं दर्शयति—

“ अग्नेर्मानिनमसीत्याहामेर्सेतज्जनिषं वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ सेतो ”
[सं० का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।

स्त्रीमन्त्रपुरुषमन्त्रपरस्मैवधानमन्त्रैर्मिथुनत्वसिद्धिं दर्शयति—

“ उर्वर्यस्यापुंरसीत्याह मिथुनत्वाय ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।
वृषणशब्देन निषिकर्षीयस्थानीय उपायो वल्लिर्विबलित इत्याह—

“ धृतेनाके वृषणे दधाधामित्याह वृषणं सेते दधाते ये अभिम् ” [सं०
का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।

ये अवरोचरारणी वल्लिं धारयत एते वृषणं निषिकर्षीयं दधाते इति मन्त्रेणोच्यते ।
गायत्रमिति । बौधायनः—“ अथ प्रजावीचीचयति सायत्रं छन्दोऽग्नौ प्र-
जायस्व वैष्टुभं जायतं छन्दोऽग्नौ प्रजायसेति ” इति ।

त्रैष्टुभमित्यत्र छन्द इत्यनुषङ्गः ।

(यूपे पशुनियोजनायमुपाकरणमिधानम्)

आपस्तम्बः—“ अग्नये मध्यमानायानु जूहीति संप्रेष्यति मध्यमानायानुजूही-
ति वा, मध्यमायां विरनुकायां विः प्रदक्षिणमग्निं मन्थति गायत्रं छन्दोऽनु म
गायस्वेति प्रथमं, वैष्टुभामेति द्वितीयं, जागतामिति तृतीयं, ततो यथाप्राशु म-
न्थति ” इति ।

हेऽग्ने होवा पठयमानं गायत्रं छन्दोऽनुलक्ष्य त्वं मजायस्व । एवमितरत्रापि
योज्यम् । माशु क्षिमित्वर्थः ।

छन्दसां साधनत्वमनेन मन्वेण दर्शितमित्याह—

“ गायत्रं छन्दोऽनु म जायस्वेत्याह छन्दोमिरेवैनं म जनयति ” [सं०
का० ६ म० ३ अ० ५] इति ।

होतारं प्रत्यच्यर्थोः शेषमन्त्रमुत्पादयति—

“ अग्नये मध्यमानायानु जूहीत्याह ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ५] इति ।

होतुरभि त्वा देव सवितरित्येतामृचं विधत्ते—

“ सावित्रीमृचमन्वाह सवितृमसूत एवैनं मन्थति ” [सं० का० ६ म० ३
अ० ५] इति ।

पुनः शेषमन्त्रमुत्पादयति—

“ जातायानु जूहि महिषमाणायाणु जूहीत्याह काण्डेकाण्ड एवैनं क्रिय-
नाणे समर्पयति ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ५] इति ।

मन्थनकाण्ड एकः । मथितस्य जन्मकाण्डोऽनरः । जातस्य पूर्वाग्नौ महरण-
काण्डोऽग्न्यः । तत्र सर्वत्र शेषे सति मन्त्रैरग्निः समृद्धो भवति ।

होतृमन्त्रान्विधत्ते—

“ गायत्रीः सर्वा अन्वाह गायत्रछन्दा वा अग्निः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्प-
यति ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ५] इति ।

मन्थनकाण्डेऽनुवचनीया अग्नि त्वा देव सवितरित्याद्याः । जाते सति उत
भुवन्तु जन्तव इत्यादिकमनुज्ञयात् । महरणकाण्डे म देवं देववीतय इत्यादिकम-
नुज्ञयात् । ताः सर्वा अपो गायन्मः । अग्निश्च गायन्मा सहोत्पन्नत्वाद्वायव-
छन्दाः ।

कल्पः—“ भवतं नः समनसावित्यग्नेजोत्तरं परिधिमाहवनीये महरति संधिना
वाऽग्नावग्निभरति मविष्ट इति महत्य भुवेनाभिलुहोति ” इति ।

(धूपे पशुनियोजनार्थमुपाकरणाभिधानम्)

मन्वी त्वेवमाम्नावौ—

भवतमिति । योऽग्निः पुराऽऽहवनीये वर्तते, यथेदानीं यधितस्तस्मिन्महि-
मते, तौ युवामस्मान्मयि समनसौ समानमनस्कौ विप्रतिपथिरहितौ सनोकसौ
समाननिवासस्थानादरेपसौ पापवित्तरहितौ भवतम् । यज्ञस्य यज्ञपतेऽथ हिंसां मा
कुरुतम् । अद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्मान्मयि शिवौ शान्तौ भवतम् । एष यधितोऽग्नि-
राह्यनीयामौ प्रविष्टभरति । कीदृशः । कथंशान् मन्त्राणामृत्विजां वा पुत्रः ।
तैरुत्पादितत्वात् । अधिकं राजत इत्यधिराजः । हे यधिताग्ने ते तुभ्यं स्वाहाश-
न्दमुच्चार्य मन्त्रेण जुहोमि । देवानां भारधेयं मिथ्या कः, मिथ्याभूतं मा कुरु ।
शिवौ भवतमिति प्रार्थनायाः प्रसक्तिं दर्शयति—

“ अग्निः पुरा भवत्याग्निं यधित्वा प्र हरति तौ संभवन्तौ यजमानयमि संभ-
वतौ भवतं नः समनसावित्याह शान्त्ये ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।

यजमानं भक्षयितुमभिलक्ष्य परस्परसंयुक्त्वा तच्छान्त्ये प्रार्थनीयौ । अम्नाव-
भिरिति मन्त्र उपेक्षितः ।

विधत्ते—

“ यद्वत्स जुहोमि जातायेवास्मा अन्नमपि दधात्याग्नेन जुहोत्येतद्वा अग्नेः
शियं धाम यदाह्वं मिमेगेवैनं धाम्ना समर्धयत्यथो तेजसा ” [सं० का० ६
प० ३ अ० ५] इति ।

समर्धयतीत्यन्वयः ।

उत्तरयागिनोऽपि मन्धनमग्ना औत्सुक्येनाऽऽदौ व्याख्याताः । अथ पूर्वभा-
गिन उपाकरणमग्नाभ्याविरुमातुर्विधत्ते—

“ इमे त्वेति बर्हिरा वृत्त इच्छत इव शेष यो यजते ” [सं० का० ६
प० ३ अ० ६] इति ।

एष यजमानो देवेभ्यो दातुं पञ्चरूपं हविरिच्छत्येव । तस्मादिष इत्युच्यते ।
पशुसमीपे देवानाद्वयतीति पक्षशास्त्रोपवीरित्युच्यते, तदेतदर्थं धत्ति—

“ उपवीरसत्याहोव होनानाकरोति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

हव्याद्यवयवा देवान्देवप्रजाञ्च यज्जा इति यद्व्याख्यातं तत्प्रसिद्धमित्याह—

“ उपो देवान्दैवीर्विशः मागुरित्याह दैवीर्होता विशः ततीर्देवानुपयन्ति ”
[सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

६८६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ मध्यमकाण्ड—
(शूरे पशुनियोजनार्थमुपाकरणाभिधानम्)

यद्वा हृदयादय एव पदार्थत्वेन देवपजा भूत्वा देवान्पान्नुवन्ति ।

वह्निशब्दो वाहकवाचीत्यभिप्रेत्य दर्शयति—

“ वह्नीरुशिज इत्याह्विजो वै वह्नय उशिजस्तस्पादेवपाह ” [सं०
का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

अत्र पशुपदत्वेन गृहस्पतिप्रार्थनमित्याह—

“ गृहस्पते धारया वसूनीत्याह ब्रह्म वै देवानां गृहस्पतिर्वसूनीवास्यै पशून्व
रुन्धे ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

हृदयादीनि स्वादूकर्तुमिषपाशीरित्याह—

“ हस्या ते स्वदन्वामित्याह स्वदधत्येवैनान् ” [सं० का० ६ प० ३
अ० ६] इति ।

मिथुनरूपपशुपदत्वेन त्वष्टुः प्रार्थनमित्याह—

“ देव त्वष्टर्वसु रण्येत्याह त्वष्टा वै पचूर्ना मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुपु
दधाति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

रेवतीशब्दः पशुपर इत्याह—

“ रेवती रमध्वमित्याह पशवो वै रेवतीः पशून्वेवास्यै रमयति ” [सं० का०
६ प० ३ अ० ६] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ इमे बर्हिः समादत्त उपेति प्लक्षशास्त्रिकाम् ।

उपो पशुमुपाकृत्य हग्नेः शकलसंस्थितिः ॥ १ ॥

गृवाश्च दर्भौ संस्थाप्य हवोरग्निमधः क्षिपेत् ।

पुरुत्तरां समादत्त आयुरित्युपरि क्षिपेत् ॥ २ ॥

धुते संपन्थ गावेति विभिर्मन्त्राति निक्षिपेत् ।

भव पूर्वान्लेऽध्याग्नौ होमो मन्वाभ्यनुर्दश ” इति ॥ ३ ॥

अत्र विशेषमीपांता नास्ति ।

अथ चण्डः—

भयतं नः सामनसाविति पङ्क्तिः । अग्नावग्निरिति त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णधर्जुर्वेदीयतैत्तिरी-

संहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे तृतीयपपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(उपाकृताग्नीषोमीयधनुर्विश्वसनाभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

आ दद ऋतस्य त्वा देव हविः पाशेनाऽऽरमे
धर्षा मानुषान् ज्वंस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षाम्यपां पेरु-
रसि स्वात्तं चित्सदेव* हव्यमापो देवीः स्वद-
तेन* सं ते प्राणो वायुना गच्छता* सं
यजत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषा घृतेनाक्तौ
पङ्क्तौ वायेथा* रेवंतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽ विश-
तोरौ अन्तरिक्ष सजुर्देवेन (१) वार्तेनास्य
हविषस्मना यज समस्य तनुवा भव वर्षीयो
वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः पृथिव्याः संपृचः
पाहि नमस्त आतानानर्वा प्रेहि घृतस्य कुल्या-
मनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणाऽऽस्यो देवीः
शुद्धायुवः शुद्धा यूयं देवा* ऊहृद्व* शुद्धा
वयं परिविष्टाः परिवेष्टारौ वो भूयास्म (२) ॥

(देवेन चतुर्भारिश्शच) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमोऽनुवाके पशोरुपशकरणं प्राधान्येनोक्तम् । अथोपाकृतस्य विश्वसनाभि-
धेऽनुवाके विधीयते ।

आ दद इति । बौधायनः—“ अथ रथानामादत्ते देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽग्निनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा दद इति ” इति ।

अत्राऽऽम्नाव आ दद इति मन्त्रो देवस्य त्वेत्पनेन पूर्यते ।

(उपाकृताश्रीमोमीपपञ्चाशिसनाभिधानम्)

आपस्तम्बः—“सावित्रेण रशनामादाय पशोर्दक्षिणे बाहौ परिवीमोर्ध्वमुत्क्षिप्तं त्वं देवहविः पाशेनाऽऽरभ्य इति दक्षिणेर्ध्वशिरसि पाशेनाक्षणा प्रतिमुञ्च्य धर्मां मानुषानित्युत्तरतो यूपस्य निमुनाकि दक्षिणत देकादाशिनान्” इति ।

हे रशने त्वामादे । हे देवहविः पशोः, ऋतस्य यज्ञस्य सिद्धयर्थं त्वां पाशेनापबन्धामि । हे विनिमुञ्चमानपशो देवत्वमाप्त्या मानुषानुपददांस्तादृशान्धर्माभिषव ।

विधत्ते—

“देवस्य त्वा सवितुः मत्तव इति रशनामा दत्ते पशूनां अधिनोर्बाहुभ्यामित्याहृद्भिर्नो हि देवानामभ्यर्च्य आस्तां पूज्णो हस्ताभ्यामित्याह मयै” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

ऋतशब्दार्थमाह—

“ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरभ्य इत्याह सत्यं वा ऋतम्, सत्येनैवैनमुतेनाऽऽरभते” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

अवश्यंभाषिकलोपेतरवाद्यज्ञस्यत्वं सत्यं, तेन निमित्तेनैव पशुं बध्नाति ।

बन्धनप्रकारं विधत्ते—

“अक्षणाया परि हरति बध्यम् हि मयश्च प्रतिमुञ्चन्ति व्यावृत्त्यै” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

अक्षणाया पूर्वोक्त्या दक्षिणपादादिशिरोभामपर्यन्तया वक्या परिहरति वेष्टयति । लोके तु पांस्रमाक्षिणो बध्यं पशुं मयश्च स्वाभिमुखपवस्थाप्य मले पाशं प्रतिमुञ्चन्ति । अतस्तद्व्यावृत्तये वक्यबन्धनम् ।

विधत्ते—

“धर्मां मानुषानिति नि मुनाकि धृत्यै” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

निमुनाकि निरन्तरं बन्धीयात् । दध्य बन्धनं धृत्यर्थं पलायननिवारणार्थम् ।

अर्द्धं इति । कल्पः—“अर्द्धस्यैवोपधीभ्यः प्रोक्षामीति प्रोक्षति, अपां परुरसीति पाषमपि, स्वात्तं चित्तदेवम् हव्यमापो देहीः स्वदैतैरमित्युपरिष्ठादधस्तात्सर्वतश्च प्रोक्ष्य” इति ।

(उपाकृताग्नीषोमीयवशुविज्ञसनाभिधानम्)

हे पशो स्वामद्भिरोषधीभिश्च प्रोक्षामि । इर्भैरपामुत्पूतत्वादस्तपोषधीनामपि प्रोक्षणसाधनत्वम् ।

पातुस्वीकृताभ्यां तुषोदकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्वेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तमित्याह—

“अद्वभ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षापीत्याहादुभ्यो शेव ओषधीभ्यः संभवति यत्पशुः”

[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

पेरुशब्दः पातुवाचीत्याह—

“अपां पेरुसीत्याहैव सपां पाता प्रो मेधायाऽऽरभ्यते” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

यज्ञार्थमात्रभ्यमानस्य पशोरित ऊर्ध्वमुदकपानाभावादिदानीमेव पातुत्वम् । हे आपो देव्यः स्वात्तं चित्स्वादुभूतमपि सदेवं देवतार्थं हव्यं होतुं योग्यमेवं पशुं स्वदत्त स्वादुं कुरुत ।

अनेन मन्त्रेण स्वादुता भवतीत्याह—

“स्वात्तं चित्सदेवः हव्यमापो देवीः स्वदतैनमित्याह स्वदयत्येवैनम्” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

त्रिभिर्मन्त्रैरनुष्ठेयानि विधत्ते—

“उपरिष्ठाप्तोस्त्युपरिष्ठादेवैर्भे मेभ्यं करोति पायप्रत्यन्तरत् पवैनं मेभ्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वत् पवैनं मेभ्यं करोति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अथ होतारं प्रत्यध्वर्योः प्रैषमुत्पादयति—

“अग्निना प्रै होशा देवा असुरानभ्यभवन्नप्रये समिध्वमानायां नृहीत्याह भ्रातृन्वाभिभूत्यै” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अग्निः समिधो भ्रातृन्वानभिभवति ।

अग्निसमिध्वनाय होशाऽनुध्वमानानामृचां चोदकप्राप्तां पञ्चदशसंख्यामपोद्य सप्तदशसंख्यां विधत्ते—

“सप्तदश सामिधेनीरन्वाह सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

आभावयत्थादिभिरक्षरैः प्रजापतेः सप्तदशत्वम् ।

तमेव विधिमनूय प्रशंसति—

“सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः पञ्चतयः स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा

(उपाकृताग्नीषोमीयपञ्चविंशतानामिधानम्)

अनु प्र जायन्ते मजानां मजननाम् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

हमन्तकिशिरयोः सयात्तेनेति बहुवचनज्ञानादनुनासिकसंख्या । प्रजाः संवत्सरं गर्भे स्थित्वा मध्याह्नमायन्ते ।

अमन्वकं प्रथममाधारं विधत्ते—

“ देवा वै सामिधेनीरनुष्य यज्ञं नान्वपश्यन्तः प्रजापतिस्तूष्णीमाधार-
माधारयत्तवो वै देशा यज्ञमन्वपश्यन्तूष्णीमाधारमाधारयति यज्ञस्यानुत्पत्त्यै ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।यज्ञनियमोपेतं सामिधेन्यनुबचने व्यापृता बुद्धिः आन्ता सती मध्याह्नकत्वस्य
यज्ञं नान्वपश्यन्त । ततः प्रजापतिस्तूष्णीमाधारेण मन्वविषयव्यापारजन्मं बुद्धेः
अममनीतवान् ।

तमेव विधिगमूय यथासति—

“ असुरेषु वै यज्ञ आसीत् देवास्तूष्णीं होमिनावृजत यन्तूष्णीमाधारमाधा-
रयति भ्रातृभ्यस्मैव यद्यज्ञं वृक्षे ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।असुरा गूढचारिणो भूत्वा देवैरनुष्ठितयवगत्य स्वयमपि तथैवानुष्ठिति ।
तथा च श्रुत्यन्तरम्—“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ” इति । तं
वृत्तान्तमवगत्य देवा गूढचारिणां सभाषि प्रथममाधारममन्वकं हृतवन्तः । तं दृष्टव-
न्तोऽसुराः सहसा यत्वा कर्त्तुं यज्ञं तूष्णीं कृत्वा नाशितवन्तः । तमभिमेतम् तं
देवास्तूष्णीं होमिनावृजतेषुभ्यते ।

अयाणां परिधीनां मार्जने प्रत्येकं तदावृत्तिं च विधत्ते—

“ परिधीन्तां मार्ष्टि पुनात्येवैनान्विस्त्रिः सं मार्ष्टि व्यावृद्धिं यशोऽथो रक्षसाम-
पहत्यै द्वादश सं पथन्ते द्वादश माताः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्स-
रवेधात्मा उप दधाति तुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ७] इति ।परिधिषु पतितस्य भस्मादेरपममनेन ते शुद्धा भवन्ति । विस्त्र व्यावृत्तयो
भस्यासौ व्यावृत् । विः प्रथमामन्वाहेत्यादिषु तत्प्रसिद्धम् । व्यावृत्त्या तदादर्
दृष्ट्वा रक्षसां भमातिशयो भवति । त्रिषु परिधिषु नव संमार्जनान्मुक्तानि ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपञ्चविंशतानामिधानम्)

अत्रानुक्तैस्त्रिभिर्दह्निसंवाजैः सह द्वादशसंपत्तिः । अत एव दशपूर्णयासना-
ल्लोके श्रूयते—

“ परिधीन्संमार्ष्टि पुनार्येनैवान्निर्द्वर्ष्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवामिजयति
त्रिर्दक्षिणार्धं त्रय इमे लोकान् इमानेध लोकानमिजयति विरुक्तरार्धं त्रयो वै
देवयानाः पञ्चानस्तानेवामिजयति विरुक्त्वाजयति त्रयो वै देवलोकान् देवलोकान-
नेवामिजयति द्वादश संपद्यन्ते ” इति ।

तथा संख्यया संवत्सरदेवतां तोषयति । किंचास्य यजमानस्य स्वर्गप्रापणाय
तां संवत्सरदेवतामुपदधाति समीपे सप्तममपि ।

पूर्वं सौवाधारे विहितः । अथ सुच्यमाधारे विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधारोऽग्निः सर्वा देवता यदाधारमाचारयति शीर्षत
एव यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अब रुन्धे ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

आधारस्य होमेषु यथमभाषित्वेन शिरोरूपत्वम् । यद्यपि पशोरिष्टिद्विजति-
त्वादेवाऽऽधारद्वयं याप्नोति तथाऽपि तद्विकृतित्वमेव निश्चेतुं तद्वियलिङ्गत्वेनात्र
पुनर्दिहितम् ।

सं त इति । कल्पः—“ सुच्यमाधारे प्रत्याकल्प्य जुह्वा पशुं सप्तनक्षि
सं ते प्राणो वायुना गच्छतामिति शिरसि, सं यजत्रैरङ्गनासीत्यसौ च सप्तयोः,
सं यज्ञपतिराशिषेति ओष्णाम् ” इति ।

उच्चलशब्देन ककुदुष्पते । हे पशो ते तव प्राणो वायुना संगच्छताम् । ह्य-
याद्यङ्गानि यजत्रैर्यामिशेषैः संयुज्यन्ताम् । यज्ञपतिराशिषा संयुज्यताम् ।

सुचाऽऽधारशेषेण पञ्चज्जनं विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा पशुराधारमाधारे पशुं सप्तन-
क्ष्यात्पञ्चैव यज्ञस्य शिरः प्रति दधाति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

आत्मा ग्रीवाया अवोर्ध्वनिर्देहः ।

प्राणस्य बाह्वामुत्तंगमो युक्त इत्याह—

“ सं ते प्राणो वायुना गच्छतामित्याह वायुदेवतो वै प्राणो वायावेवास्य
प्राणो जुहोति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

अस्य यज्ञस्य फलेन वायुना यजमानो युज्यत इत्येतदर्थमन्त्यपञ्चे दर्शयति—

“सं यज्वैरङ्गानि सं यज्ञपरिराशिषेत्पाह यज्ञपतिमेवाऽऽस्माशिरं गम-
यति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

मध्यममन्त्रेण हृदयाद्यङ्गानि पागविधौषैर्वाजयतीत्येतावदुच्यते ।

पूर्वं शिरस्पञ्जनं विहितम् । इदानीं ककुदि श्रोण्यां बाञ्जनं विधत्ते । अथ-
वा पूर्वविधेः साधारणत्वान्नमेवानुष्ठ प्रशंसति—

“विश्वरूपो वै त्वाहू उपरिष्ठात्पशुमभ्यवधीतस्मादुपरिष्ठात्पशोर्नाव हन्ति
यदुपरिष्ठात्पशुः समनक्ति मेध्यमेवेनं करोति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ०
७] इति ।

त्वहुः पशो विश्वरूपः पशुमभि प्राप्योपरिष्ठात्पशुभागे वधनमकरोत् । तस्मा-
द्याशिका हृदयादिवदुपरिभागाज्जाययन्ति । तं भागमञ्जनेन शुद्धं करोति ।

विधत्ते—

“ऋत्विजो वृणीते छन्दाःस्त्वेष वृणीते” [सं० का० ६ प्र० ३ अ०
७] इति ।

वक्ष्यमाणसंख्यासाम्बाहृतिर्जा छन्दसवम् ।

सप्तत्वसंख्यां विधत्ते—

“सप्त वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दाःस्त्वभ्यस्यावरु-
ज्ये” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

होताऽऽग्नीध्रोऽथर्वणैर्नावरुज्यो ग्रासणाच्छंसि पोता नेष्टेति [सप्तर्षिजः] ।
सप्तग्राम्यादिकं व्याख्यातम् ।

षोडशपाशेषु प्रयाजेषु संख्यां विधत्ते—

“एकादश प्रयाजान्यजति दश वै पशोः पाणा आत्मैकादशो यावानेव
पशुर्त्वं प्र यजति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

प्राणशब्देन तदाधारभूतानि च्छिद्राण्युच्यन्ते । तानि च शिरसि सप्त, अधस्ताद्
द्वे, नाभिर्दशमी । आत्मा देहः । अत एकादशसंख्यया कृतं पशुं प्रयजति ।

अन्तिमप्रयाजस्य कालान्तरं विधत्ते—

“वषामेकः परि शय आत्मैवाऽऽत्मानं परि शये” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ७] इति ।
वषां परि वषाहोमसमीपे शये श्येते तस्मिन्काले यजेदित्यर्थः । चरमः प्रयाजो

देहत्वेन निरूपितत्वात्पशोरात्मा, वषाऽपि मरुवावयवत्वादात्माऽऽस्तयोः सामीप्यं
युक्तम् ।

(उपाकृताग्नीधोमीयपशुविरुसनाभिधानम्)

घृतेनेति । कल्पः—“ जुह्वा स्वरुस्वधित्वा अन्तिक, द्विः स्वरुं सकृत्स्वधित्वेन्यदरां धारां स्वरुमन्तर्धीय स्वधित्विना पशुं समनकि घृतनाकौ पशुं प्रापेधा-
मिति शिरसि ” इति ।

हे स्वरुस्वधित्वा इति संघोधनीयम् ।

स्वरुस्वधित्विघृतानामुपयोगं दर्शयति—

“ वज्रो वै स्वधित्विर्वज्रो यूपशकलो घृतं सत्तु वै देवा वज्रं कृत्वा सोमम-
ग्नघृतेनाकौ पशुं प्रापेधामित्याह वज्रेणैवैनं वशे कृत्वाऽऽ लभते ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ७] इति ।

त्रिविधेन वज्रेणैवं पशुं वशीकृत्य पारयति ।

विधत्ते—

“ पर्यग्निं करोति सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दायास्कन्धः हि तद्यजुस्तस्य स्कन्ध-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

अत्र यकारः सूत्रेऽभिहितः—“ आहवनीयादुत्प्लुक्पादायाऽऽग्नीध्रः परिवाज-
यति कबिरिति त्रिः मद्क्षिणं पर्यग्निं करोति पशुं यूपमाहवनीयं चापिबदेशं
वात्वालमाग्यानि चेत्येके ” इति । तेन पर्यग्निकरणेनैवं पशुं सर्वमपि हुतमेव
करोति । तद्धुतत्वं स्कन्दनदोषराहित्याय भवति-। होमादूर्ध्वं स्कन्दनेऽपि वदोषो
न भवति ।

आहुतिं विधत्ते—

“ त्रिः पर्यग्निं करोति त्र्याहुतिं यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्ये ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ८] इति ।

रेवतीरिति । कल्पः—“ रेवतीर्धनवर्तिं प्रियधाऽऽविशन्तेति वधाभ्रपणीभ्यां
पशुमन्वारभेते अभ्यर्प्यर्पजमानम् ” इति ।

हे रेवतीर्धनवन्तः पशवयथा यजमानं प्रति प्रियधारिण्यो भवत, हविर्ह्वेन
यज्ञमाविशत ।

अत्र विचारं दर्शयति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशून्नांवारभ्या ३ इति ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

यथ्यवक्षे दोषमाह—

“मृत्यवे वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारमेत प्रमायुको धजयानः स्यात् ”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

द्वितीयपक्षे दोषमाह—

“अथो सत्त्वाहुः सुदर्गाय वा एष लोकस्य नीयते यत्पशुरिति यन्मान्वार-
मेत सुवर्गोल्लोकाद्यजमानो ह्यियेव ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।
दोषद्वयपरिहाराय प्रकारान्तरे विधत्ते—

“वपाभ्रपणीभ्यामन्वारमेत तन्नेवान्धारब्धं नेवानन्वारब्धम् ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

भाष्यां दारुपणीभ्यां वपा पच्यते ते वपाभवण्यौ ।

मैषमन्त्रमुत्पादयति—

“उप येष्म होतर्होभ्या देवेभ्य इत्याहवितॄ हि कर्म क्रियते ” [सं० का०
६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

हे होतर्देवेभ्यो वपादीनि हव्यानि कर्तुमुपयेष्म पशुसमीपे अभितृप्तेरस्य ।
लोके हि प्रभुणा घेषितं कर्म सहसा क्रियते ।

मन्त्रस्तु स्वार्थ इत्याह—

“रेयदीर्यशपतिं प्रियथाऽऽविक्रतेत्याह पधापजुरेवैतत् ” [सं० का० ६
प्र० ३ अ० ८] इति ।

कल्पः—“आहवनीयादुत्पुकमादायाऽऽग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते शमिता पशुं
नयत्युरो अन्तरिक्षेत्यन्तरा चात्वालोत्कराबुद्धश्च पशुं नयति ” इति ।

मन्त्रस्तेवयाम्नातः—

उत्तर इति । अत्रान्तरिक्षसंभेदेन पशोः ओत्रादिच्छिद्रद्वेष्ववस्थित इन्द्रियस-
मुदाय उपलक्ष्यते । हे उरो अन्तरिक्ष विस्तीर्णोन्द्रियसमुदायास्य पशोराभिषानि-
देवेन वातेन प्राणवायुना त्वना जीवात्मना च सज्जः सह हविषो यज हविर्देहि ।
किंभास्म पशोस्तनुवा भविष्यता देवशरीरेण संभवं संयुज्यस्व । हे वर्षीयोऽ-
तिविस्तीर्णोन्द्रियसमुदाय वर्षयिष्यतिविस्तीर्णे मझे यज्ञपतिं यजमानं धाः स्थापय ।
यन्वोऽभ्यमुपोजेतः ।

विधत्ते—

“अभिना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ८] इति ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपशुविशसनाभिधानम्)

उत्सुकेन सह पशोः पुरस्तादाग्नीध्रो गच्छेद् ।

पृथिव्या इति । कल्पः—“अभिपर्यग्निकृते देश उत्सुकं निदधाति स
धामित्रस्तं दक्षिणेन मत्पञ्चं पशुमवस्थाप्य पृथिव्याः संपुनः पाहीति बर्हिर्-
पास्पत्युपाकरणमोरन्वतरत् ” इति ।

हे बर्हिर्मुसंपर्कापालय ।

विधत्ते—

“पृथिव्याः संपुनः पाहीति बर्हिर्पास्पत्यस्कन्ददायास्कनः १ हि तद्यद्बर्हिषि
स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवैनं करोति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ८] इति ।

पशुसंबन्धि यदङ्गं बर्हिषि स्कन्देतद्भूमावपतनादस्कनमेव । अथ कथंविधः
पतितेऽप्येनं बर्हिषदमेव करोति ।

विधत्ते—

“पराङ्गा वर्ततेऽध्वर्युः पशोः संश्लष्यमानात्पशुभ्य एव तन्निहनुत आत्मनोऽ-
नाजस्काय ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ८] इति ।

अध्वर्युर्पर्येषाम् पशुमदृष्ट्वा ततः पराङ्मुखः मत्पावर्तत । तेन पशुभ्यो निह-
नुते पशुं न मारयामीत्येवमवलपति । स पापछापः स्वस्य दोषाभावाय भवति ।

वेदनं पशंसति—

“गच्छति भिर्यं प्र पशूनाप्नोति य एवं वेद ” [सं० का० ६ प० ३
अ० ८] इति ।

अत्र सूचय—“मत्पश्चिन्नरसमुदीचीनपादपमायुं कृण्वन्तं संज्ञपयेत्युक्त्वा परा-
ङ्गावर्ततेऽध्वर्युः ” इति ।

नम इति । कल्पः—“ततः पतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयाति नमस्त आतामेति
पत्न्यादित्यमुपविष्ठते ” इति ।

आ समन्तात्तानो व्याप्तिर्यस्य सूपैरस्यैः स आतानः ।

एतदेव दर्शयति—

“पश्चाच्छोका वा एवा प्राच्युदानीयते यत्तत्नी नमस्त आतानेस्वाहाऽऽदि-
त्यस्य वै रश्मय आतानास्तेभ्य एव नमस्करोति ” [सं० का० ६ प० ३
अ० ८] इति ।

(उपाकृताग्नीधोमीयवशुविशसनाभिधानम्)

पश्चात्प्रतीच्यां दिशि निर्मिता शाला लोको निवासस्थानं यस्याः सा पश्चा-
ल्लोका । तादृशी यदा मार्ची गच्छति तदानीमभिमुल्येन सूर्यरश्मिर्भवतीति त-
न्मस्कारो युक्तः ।

अनर्घेति । सौभाग्यम्—“अथैनामन्तरेण चात्वालोल्लेकावदगुपानिष्क्रमस्य
मार्चमुदानयन्वाचयत्यनर्घा मेहि घृतस्य कृत्स्नाननु सह प्रजया सह रायस्योपेणे-
त्यागतामध्वर्युरन्तु वाचयत्पापो देवीः शुद्धायुवः शुद्धा सूर्य देवाः ऊहृह्वः शु-
द्धा ययं परिविष्टाः परिविष्टारो वो भूयास्मेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“अनर्घा मेहीति मार्चमुदानयत्यनुमन्त्रयत इत्येक आपो
देवीः शुद्धायुव इति चात्वाले परम्परोऽयमुच्यते ” इति ।

हे पति त्वमनर्घा कञ्चुरहिता सती घृतप्रवाहमतु प्रजया सह धनपुष्टय च
सह यथाहि । घृतस्य कृत्स्नामित्यनेन सर्ववस्तुसंपूर्णं स्थानमुपलक्ष्यते । हे आपो
देव्यो सूर्यं देवानूहृह्वं यामगदेशं मायसत । कीदृशो यूयम् । शुद्धायुवः शु-
द्धिमस्मदीयामिच्छन्तीति शुद्धायुवः । सूर्यं तु स्वत एव शुद्धाः । यद्यपि शु-
ष्माभिः परिविष्टाः शुद्धाः सन्ती युष्माकं परिविष्टारो भूयास्म ।

एतौ सन्तौ व्याचष्टे—

“अनर्घा मेहीत्याह भ्रातृभ्यो वा अर्घा भ्रातृभ्यापनुत्यै घृतस्य कृत्स्नाननु
सह यजया सह रायस्योपेणेत्याहः॥अग्निमेषेतामा शास्त आपो देवीः शुद्धायुव
इत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ य० ३ अ० ८] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“आ ददे रज्जुमादाय कृत बध्नाति तं पशुम् ।

धर्मं वृषे नियुक्तेऽश्व्यः पौक्ष्यापां वायवेदपः ॥ १ ॥

स्वात्तं सर्वत्र संप्रोक्ष्य सं ते मूर्ध्नि समञ्जनम् ।

सं यांसधोः सं य पश्चाद्घृते सत्वरुशस्त्रके ॥ २ ॥

रेव श्वपण्युपस्पर्शं उरो उत्तरतो नयेत् ।

प्राथि बर्हिरवस्थाय नमः पत्नी रविं भजेत् ।

अन पत्नीं नयेदापः स्रुश(शे)न्मन्वास्तु पोटश ॥ ३ ॥” इति ।

(उपाकृताग्नीषोमीयपञ्चविंशतानामिधानम्)

अथ मनीषा ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“मच्छतामिवि शब्दस्यानुषङ्गोऽस्ति न वोपरि ।

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात्तोऽस्ति पूर्ववत् ॥

तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गनीत्यनेन हि ।

नान्वेति तद्वचनायेन नोपर्यप्यनुषङ्गते ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपञ्चौ श्रूयते—“सं ते प्राणो वायुर्नां मच्छताः सं यजवैरङ्गानि
सं यज्ञपतिराशिषा ॥” इति ।अवमर्थः—भोः पशो तव प्राणवायुर्वायुना संगच्छतां, तव हृदयाद्यङ्गानि
यामविशेदेः संयुज्यन्तां, यज्ञपतिराशिषा संयुज्यतामिवि । तव यज्ञपतिरित्यस्मिन्सु-
तीयमन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षात्वात्प्रथममन्त्रमन्त्रस्य मच्छतामिवि पद-
स्यैकवचनान्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वात्पूर्ववद्वुद्धिस्थित्वेन संनिहितत्वादा-
काङ्क्षासंनिधियोग्यतानां सङ्गादेन क्रियापदमनुषङ्गत्वं इति प्राप्ते ज्ञमः—मध्य-
मन्त्रे बहुवचनान्वेनाङ्गनीत्यनेनान्वेतुमयोग्यत्वात्तद्व्यवायेन बुद्धिसंनिधिलो-
पान्नास्तपनुषङ्गः । ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्वधोचितं वाक्यशेषोऽप्यार्हत्वात् ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“न पेशादैष्टिकः स्याद्वा न कपालाद्यभास्तः ।

स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजसूच्यसाम्यतः ॥” इति ।

अग्नीषोमीयपञ्चादैष्टिको विध्यन्तो नास्ति । कुतः । पूर्ववदत्र निर्वापकपाला-
दिच्छिन्नभावादिति चेन्नैवम् । आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्य-
देवते व्यक्ते तथाऽग्नीषोमीये पशुमित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रैव देवताया
अव्यक्तत्वम् । तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादश प्रयाजान्व्यजतीति
प्रयाजयत्वं द्वितीयम् । सूच्यमाचार्य जुह्वा पशुमनकीत्याचाराङ्गने लिङ्गान्तरे ।
आलम्भो लिङ्गान्तरम् । इष्टावपीषामालभत इति दर्शनात् । तस्मादस्ति पञ्चादै-
ष्टिको विध्यन्तः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“प्रयाजेष्वपकर्षोऽनुयाजेपूत्कर्ष इत्यम् ।

अनुमाने तदन्तेषु तदाद्येषु च वाऽग्निमः ।

अग्नेषां मुख्यकाष्ठान्मैवं श्रुत्कमशक्तितः ।

प्रयाजान्ते सनु(नु)याजादिके चैवौ समूहके ” इति ।

अग्नीषोमीयपञ्चौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते—“ विद्वन्तं पशुं प्रयजन्ति ” इति । प्रकृतौ हविष्यासादिते पश्चात्प्रयाजा इज्यन्ते । इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यासादिते पश्चादेव प्रयाजाभेदेकेन प्रयाः । ते चात्र वचनाग्नीवत्येव पशवपकृत्यन्ते । तथा सवनीयपशावनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते—“ आश्रिमाकृता-दूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति ” इति । तत्र प्रयाजमात्रस्यापकर्षः श्रुतः । अनुयाजमात्रस्यो-त्कर्षः । तावुमौ श्रुत्यनुसारेण तथैवाह्निकर्षयौ । यदि प्रयाजान्तरस्याङ्गकृतापस्मा-पकर्षः स्यात्तदा प्रयाजेभ्यः पूर्वभाविनामाधारसामिधेन्यादीनां ततोऽप्यपकर्षाद-त्यन्तव्यवहितानां प्रधानकालीनत्वं न स्यात् । प्रयाजमात्रेऽपकृष्टे सत्याचारादीनां मुख्यकाष्ठीनत्वं न लुप्यते । एवमनुयाजमात्र उक्तकृष्टे तत्र ऊर्ध्वभाविनां सूक्तदा-कसेनुयाकादीनामनुत्कर्षात्प्रधानसंनिधिर्न विनश्यति । तस्मात्प्रयाजमात्रस्याप-र्षाऽनुयाजमात्रस्योत्कर्ष इति भाषे ब्रूमः—प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानकर्मस्य कृत्स्नत्वात्स-कमागामेव पदार्थानां चोदकेनातिदेशाद्भ्युत्क्रमे सति पूर्वेष्वपदार्थेनोत्तरपदार्थस्य पुन्यावमुपस्थापितत्वाद्गुणानामेव लुप्येत । तस्मात्प्रयाजान्तरस्य कर्मसमूहस्यापकर्षः, अनुयाजादेरङ्गसमूहस्योत्कर्षः ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ एकादश प्रयाजाः किं मत्पेकं स्यादुतान्यथा ।

संख्यावृद्धिरिहाऽऽद्योऽस्तु प्रतिमुखं गुणो यवः ॥

मत्पेकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति ।

संख्यावृद्धिः प्रयोगानु साऽऽपुन्या संभविष्यति ” इति ।

अग्नीषोमीयपञ्चौ श्रूयते—“ एकादश प्रयाजान्वज्यति ” इति ।

तत्र चोदकप्रान्तेषु पञ्चसु प्रयाजेभ्येकैकस्य प्रयाजस्येवमेकादशत्वसंख्या युक्ता । कुतः । प्रयाजानुद्दिश्य संख्यागुणे विहिते सति प्रतिमघार्चं गुणस्याभ्यु-पेयत्वादिति भाषे ब्रूमः—न ऐकैकस्य प्रयाजस्य स्वरूपमात्रमुपजीव्येवमेकादश-त्वसंख्या संपादयितुं शक्या । नापि पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे साऽस्ति । तस्मात्प्रयोगद्वारा सा संपादनीया । मेषयोगस्य चाऽऽवर्तयितुं शक्यत्वात् । पञ्च प्रयाजान्द्विरावर्त्य पुनरपि षष्ठप्रयाजे सप्तदावर्तिते सत्येकादशत्वसंख्या संपद्यते ।

(उपाकृताशीषेमीश्वरमुचिस्सनाभिधानम्)

अथ छन्दः ।

उरो अन्तरिक्षेवि त्रिहृप् । आपो देवीः शुक्लायुव इत्यनुहृप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छायायजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकण्ठे तृतीयप्रपाठके-

इमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI. 1893

Call No. Se2V22
T53/Agā

Author—Taittiriya Samhita .
Agāshe, K., amended.

Kṛṣṇayajurvediya-
Title—Taittiriya-samhita .
Part, I.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.